

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE



ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE

СОФИЯ . 1989 . SOFIA

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
EDITIONS UNIVERSITAIRES „KLIMENT OHRIDSKI“

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
EDITIONS DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCIENCES

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. *М. Велева* (отговорен редактор), проф. *М. Семков*, проф. *М. Тачева*,
проф. *В. Георгиев*, доц. *Г. Бакалов*

© Софийски университет „Климент Охридски“
Исторически факултет
1989
c/o Jusaвтор, Sofia

93/99/05

Редактор: *Добринка Василева* Техн. редактор: *Росица Асова*

Коректор: *Н. Танова*

Дадена за набор на 1.IX.1988 г.

Печатни коли 21,25

Изд. коли 27,54

Подписана за печат на 30.VIII.1989 г.

УИК 32,69

Тираж 550

Изд. индекс 9933/84

Формат 70×100/16

Код 35

9531422531
0602-16-88

Цена 4,96 лв.

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Попов — Проучвания върху тракийската религия. III. Тайните общества . . .	5
Тотко Стоянов — Култът на Артемида в Западнопонтийските градове VII в. пр. н. е. — III в. н. е.	50
Стефка Ангелова — Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII—X в.	71
Милияна Каймакамова — Българската кратка хроника в средновековния превод на Манасиевата хроника. 2. Извори. Датиране.	119
Стефан Дойнов — Русия и българските политически движения през XVIII и първата половина на XIX в.	140
Драгомир Драганов — Легализацията на Испанската комунистическа партия (1976—1977)	187
Чавдар Найденов — Теоретическите представи в СССР през 30-години за перспективите и темповете на развитие на съветското общество след победата на социализма	224
Дария Крачунова — Теория за „африканския социализъм“ на Леополд Сенгор. Възникване и развитие	244
Елена Кирова — Библиотеката на Марин Дринов	270
Зорница Петкова — Съвременни тенденции в развитието на информационната наука и информационното обслужване на науката	299

SOMMAIRE

Dimitër Popov — Studies on Thracian Religion. III. The Secret Societies	5
Totko Stojanov — The Cult of Artemis in the West Cities of Pont VII Cent. B. C. — III Cent. A. C.	50
Stefka Angelova — Local Traditions in Forming the everyday Ceramics of North-Eastern Bulgaria in VII—X Cent.	71
Miliana Kajmakamova — Das Bulgarische Kleinchronik in das Mittelbulgarische Übersetzung der Welthronik des Manasses. 2. Datierung. Quellen. Bedeutung.	119
Stefan Dojnov — Russia and Bulgarian Political Movement in the 18 c. and the First Half of the 19 c.	140
Dragomir Draganov — La légalisation du parti communiste espagnol (1976—1977)	187
Tchavdar Najdenov — Die theoretischen Vorstellungen in der UdSSR in den 30-er Jahren über die Perspektiven und das Entwicklungstempo der Sowjetischen Gesellschaft nach dem Sieg des Sozialismus	224
Daria Kratchounova — The Theory of „African Socialism“ of Leopold Senghor Appearance and Development	244
Elena Kirova — The Library of Marin Drinov	270
Zornitza Petkova — Modern Trends in Information Science and Information Service	299

ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ТРАКИЙСКАТА РЕЛИГИЯ III. ТАЙНИТЕ ОБЩЕСТВА

ДИМИТЪР ПОПОВ

Рецензент: *Златозара Гочева*
Редактор: *Маргарита Тачева*

Димитър Попов. ИССЛЕДОВАНИЯ ФРАКИЙСКОЙ РЕЛИГИИ. III. ТАЙНЫЕ ОБЩЕСТВА

Тайные общества являются важными компонентами фракийской религии. В целом замкнутые мужские организации условно обособливаются как религиозные и политические. Они раскрывают двойственность в понимании фракийского орфизма. Если политические союзы характеризуются высоким интеллектуальным уровнем, в котором сливаются мистика и философия и вместе с этим энтузиазм является основным способом достичь полного соединения с богом и с природой, религиозные общества раскрывают даже возможность полной профанации этих идей, после чего они могут быть сведены посредством аскетизма к элементарным магическим действиям. Уделено внимание и чисто женским организациям, непосредственно проникнутым религией Диониса, а также тем обществам, которые непосредственно связаны с идеей вечного возрождения, откуда следует и их связь с религией богини-матери. Тайные общества рассматривают в сущности на разных духовных уровнях основную проблему человеческой судьбы, которая находит кульминацию в идее о бессмертии, консервативно сохранившейся в глубине эпох.

Dimitar Popov. STUDIES ON THRACIAN RELIGION. III. THE SECRET SOCIETIES

The secret societies were an important component of Thracian religion. The closed masculine organizations had a religious and political character. They revealed the duplicity in understanding the Thracian orphism. While the political unions marked a high intellectual level associating philosophy and mysticism, and applying enthusiasm as the principal means of achieving full unity with god and nature, the religious societies revealed possibilities for the total profanation of the religious ideas which could be brought down to elementary magical practices through asceticism. The necessary attention has also been paid to the purely feminine organizations directly penetrated by the religion of Dionysos, and the societies associated directly to the idea of continuous rebirth, and on that basis — to the Great Mother-Goddess. The secret societies examined on different spiritual levels the main problem of human destiny culminating in the idea of immortalization, conservatively maintained through the ages.

„... мизите от благочестие не употребяват за храна одушевени същества, а следователно и добитък. Те се хранят с мед, мляко и сирене и живеят мирно. Затова се наричат „богопочитатели“ и „капнобати“... Има между траките и такива, които живеят без жени и се наричат „ктисти“; те са удостоени с честта да ги смятат свещени и прекарват безгрижен живот; всички тях поетът (Омир — б.а., Д.П.) нарекъл „чудни хипемолги, галактофаги и абии, най-справедливи хора“...“

Посидоний (Страбон)

Тайните общества са важни компоненти от тракийската религиозна система. Ньюансирани с разнообразен идеологически заряд, те допълват общата картина в нейното развитие, доизграждат със съдържание известна празнина в структурата ѝ. Затова третата студия от проучванията върху тракийската религия е посветена на тях. Това не означава, че отделни и от различни поколения автори не са проявявали интерес към избрания научно-изследователски обект. Напротив. Имената на Г. Кацаров, М. Елиаде, Р. Вулпе, П. Пердризе, Й. Бану, Г. Михайлов, Ив. Маразов и др. са свързани с цялостни или частични разработки по посочената тематика¹.

Първото уточнение, преди да пристъпя към конкретното изложение, е от методическо естество. То произтича от хипотетичността на разгледания материал. Главно поради мълчанието на древните автори, както и поради оскъдността на съвкупните изворни данни, много малко се знае, а и съвсем малко би могло да се каже във връзка с дискутираната проблематика. Дори търсените сравнения в сходните етнокултурни общности, както и интердисциплинарната методика при анализа, не ще успеят да запълнят докрай белият петна в интерпретациите на изследваните религиозни явления. Оттук непрестанната уговореност на повествованието, където предположенията ще преобладават над фактическите доказателства.

Второто уточнение също е методическо. То засяга хронологическата стратиграфия на изворните данни — абсолютно наложителна при общата хипотетичност на достигнатите резултати, за да се очертаят ясно зависимостта и проблемните ситуации между приемствеността или прекъсването в развитието на дадена идея или религиозно течение. В хронологическия си обхват обаче темата е ограничена, а анализът на съчетаните свидетелства не преминава епохата на късната античност или, твърде условно казано, времето след IV в. от н. е. И това е така, тъй като търсенето на приемствеността на границата на прехода между античност и средновековие и особено античното наследство в средновековната българска култура са предмет на отделно. самостоятелно проучване и надхвърлят задачите на изложението. Впрочем съвсем наскоро Ив. Венедиков разкри с много примери и в действие този сложен процес².

Третото уточнение е терминологическо, но е и от общо теоретично естество. Отнася се за заглавието на студията и най-вече за определението „тайни“. Характеристиката се използва в някои от случаите по-скоро за улеснение, дори условно, защото е трудно да се открие разграничителната черта между отделните кръгове, общества и учения. Те не бива да се разчленяват изкуствено. Нима политическите организации не оказват пряко

¹ Мненията на отделните автори ще се дискутират и цитират последователно в хода на изложението.

² Венедиков, Ив. Медното гумно на прабългарите. С., 1983.

влияние върху обществения живот? А те на свой ред не са ли тясно свързани с религията по същия начин, както религиозните общества заемат място в политическия живот? Както се вижда, търсената граница не може с точност да се намери. Нещо повече. Винаги когато е налице инициация за определена група от хора, тя задължително се обвързва с тайна, а по-голямата част от разгледаните тук общества са инициационни. Като явление те са типологически еднакви. Ето защо, макар и неизчистено и недоуточнено изцяло, определението „тайни“ ще се използва в изложението.

Четвъртото уточнение също е терминологическо. То се въвежда, за да се държи сметка за чистотата при употреба на термините „мистично“ — „мистериено“³. В античния смисъл понятията са равнозначни и включват в себе си предимно тайна и инициация. С това съдържание те ще се употребяват и занаяред.

В тази обстановка задачата, която си поставя проучването, е да разкрие, доколкото е възможно, многостранното съдържание на тайните общества на траките; да определи мястото и значението им в общата структура на тракийската религия; да надзърне, съобразно данните, зад булото на обвитите в тишина мистерии; да проследи приемствеността или прекъсването на вложените идеи през епохите до времето на късната античност.

Най-ранното свидетелство за съществуването на общества в Тракия се намира у Омир. В тринадесета песен на „Илиада“ поетът описва Зевс. В гнева си той приближава Хектор и троянците до ахейските кораби и като оставя елините да търпят мъки и бедни, „извървяча погледа си назад, наблюдавайки в далечината земята и коневъдците [конните] траки, на сражаващите се отблизо мизи и на прочутите хипемолги-галактофаги, както и на абииите, най-справедливите от хората“⁴.

Привличането на сведението в анализа е проблематично, ако то не се поддържа от Страбон, който буквално заимствува текста от Посидоний. Античният автор съобщава, че „мизите от благочестие не употребяват за храна одушевени същества, а следователно и добитък. Те се хранят с мед, мляко и сирене и живеят мирно. Затова се наричат „богопочитатели“ и „капнобати“ . . . той също говори, че между траките има и такива, които живеят без жени и се наричат „ктисти“; те са удостоени с честта да ги смятат свещени и прекарват безгрижен живот; всички тях поетът (Омир — б. а., Д. П.) нарекъл „чудни хипемолги, галактофаги и абии“⁵.

Въпросите, които произтичат от текстовете, са много, а споровете в съвременната историография продължават и до днес⁶. За момента с най-голямо значение за изложението е констатацията, че в Тракия и след траките може да се долови присъствието на повече или на по-малко тайни общества, обединени (поради употребяваните характеристики) най-вероятно на религиозна основа. Този резултат се подкрепя и от други сведения у античния географ, както и от редица автори, свидетелствата на които ще се интерпретират последователно.

Трудностите, които създават цитираните пасажии, не са леки за преодоляване. Проблемите произтичат най-вече от разликите в думите на

³ Принципните позиции у Will, Ed. *Le monde grec et l'Orient* (le V^e siècle). Paris, 1972, p. 571.

⁴ Hom., II., XIII, 1—7 (ed. Ameis—Hentze); Срв. и Извори за историята на Тракия и траките. Т. 1. С., 1981, с. 31.

⁵ Strabo, 7, 3, 3 (ed. Meineke).

⁶ Parazoglu, F. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (Tribali, Autarijati, Dardanci. Scordisci, Mezi). — *Djela*, 30, Centar za balkanološka ispitivanja, 1. Sarajevo, 1969, 299—328 с извори и лит.; Последно Фол. Ал. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, 25—35 с извори и лит.

авторите. Така, споменатите у Омир хипемолги — галактофаги и абии, се интерпретират най-често като наименования, изместили многобройните и неизвестни или мъчни за усвояване племенни тракийски имена, или те обозначават и същевременно отличават отделни и определени племена със собствена територия и характеристика. Усложненията се умножават при съпоставката на стиховете на поета с известието на Страбон. На пръв поглед античният географ приписва изредените качествени определености единствено на мизите, като обърква и без това достатъчно неясното си свидетелство.

Тук големият проблем е дали Омир говори за малоазийските или за европейските мизи, за да полемизира по него Страбон. Трудностите се увеличават, ако се има предвид, че след споменаването им в „Илиада“ името на мизите като че ли изчезва от изворите, за да се появи отново със сигурност чак у Ератостен, Аполодор и Посидоний, върху които се опира в разсъжденията си Страбон⁷. С предпочитанията си в полза на европейските мизи той като че ли окончателно определя мисленето на всички следващи го автори и на съвременните изследователи, които упорито поддържат предположението за преместването на мизите от Балканския полуостров в Мала Азия. Тази традиционно преповтаряна постановка наскоро бе ревизирана от Ал. Фол съобразно съобщението на Херодот за преселението на мизите и на тевкритите от Азия в Европа чак до Ионийско море и до р. Пеней в Тесалия⁸. Твърдението на бащата на историята постави началото на нова работна хипотеза за етногенезиса на югоизточно-европейското население, а и допълнително се подкрепи с косвени свидетелства⁹. Напоследък и М. Тачева, след обстоен анализ на всички сведения за мизите у Посидоний и литературната традиция на следващите го автори, стигна до заключението, че етнонимът не може да се вмести в земите между Дунав и Балкана¹⁰.

Независимо от дискусиите в историографията, която, струва ми се, занапред ще се задълбочи, изложението по-скоро е заинтересувано от обстоятелството, че разглежданите религиозни явления са характерни за тракийската действителност, а не толкова държи сметка за стриктното разграничаване на племената и за тяхното етническо определение. Това принципно положение, което е и ръководно за анализа, не ще противоречи на авторовото отношение по повдигнатата проблематика, още повече, че цялата сложност при тълкуванията на приведените вече известия у Омир и у Страбон се крие в половинчатото им използване. Не познавам случай те да са разглеждани цялостно на фона на общата картина на тракийската религиозна действителност, както и спрямо социалнополитическия исторически контекст. Следователно тази ще е и изходната база за интерпретациите.

Ако приемем, че Омир различава и изброява земите на северните тракийски племена, измежду тях той уточнява единствено мизите. Поеът е достатъчно осведомен, за да внесе колорит с военнополитическата характеристика, която им приписва, като бойци отблизо — епитет, който според коментара на Посидоний се дава само на най-добрите в сражение. Най-големите трудности се пораждат от споменаването на „прочутите хипемолги-галактофаги“ и на „абиите — най-справедливи от хората“.

⁷ Фол, Ал. Цит. съч., с. 25 сл. с всички извори.

⁸ Hdt., 7, 20 (ed. Stein—Hude); Срв. и Извори. . . , 236—237; Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за Древна Тракия. II. Тракийският логос на Херодот — ГСУ ИФ, 67, 1973, 14—15; Последно Фол, Ал., Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1983, 9—21 и 121—185.

⁹ Фол, Ал. Проучвания върху гръцките извори за Древна Тракия. VI. Ефор: „Общи дела“. — ГСУ ИФ, 72, 1978, с. 7.

¹⁰ Тачева, М. Още едно становище по античната дискусия за европейските мизи (срещу Страбон 7, 3, 2). — *Thracia Antiqua*, 9, 1982, 31—49.

Буквално в превод от гръцки хипемолги — ἵπλημόλγοι, означава „тези, които доят кобили — кобилодоители“ и поради тази причина, и за да бъде още по-ясен, Омир ги характеризира допълнително с епитета — галактофаги — γαλακτοφάγοι, т. е. тези, „които се хранят с мляко — млекоядци — млекопийци“.

Както наскоро показва Ив. Венедиков, определенията са търсени, за да се изтъкне една ежедневна черта на номадското население, което живее над или около устието на р. Дунав. Едновременно с това поетът държи да наблегне върху разликите в бита на елините по Егея и на пастирските племена на север. В такъв случай Ив. Венедиков е прав, че тези измислени и образни имена не се дават на определено племе, а на определено население. Не мога да се съглася обаче с втората част от неговото твърдение, а именно, че тези наименования „изместили многобройните и неизвестни или трудни за усвояване племенни имена“¹¹, защото двете констатации взаимно се отричат.

Името абии — ἄβιοι, също се обяснява буквално от гръцки в смисъл на „лишени от живот, безжизнени“. Тази същност се поддържа и от Страбон. Според него Омир ги нарича абии „най-вече, защото живеят без жени, като смятал девствения живот за полуценен“¹². Твърдението на древния географ, че те водят непълноценен живот, защото не се женят и поради тази причина се посвещават на религията, не е лишено от основания. Единственото уточняване за тях остава качеството „най-справедливи от хората“. При всички положения и сега, както в случая с хипемолгите-галактофаги, абииите са образно име, с което се обозначава не точно и конкретно племе, а определено население. По обясненията на Омир и те вероятно са номади.

Но трудностите не свършват дотук. В известието си Омир уточнява единствено мизите, опитни и прочути в боя отблизо. Любопитно е, че те се използват от него като сборно наименование на многолюдна племенна група, населяваща обширна област, или, с други думи, Омир не набляга върху точността на етническото определение, а търси обобщение. Археологическите разкопки допълнително потвърждават скотовъдния поминък на това население и следователно номадския му бит¹³. Ето как хипемолгите-галактофаги ще отговорят като характеристика на вече познато население.

Но тогава кои са „конните“ или „коневъдците траки“ — ἵππολόγοι? Нали именно те са в отличен паралелизъм с качествата хипемолги-галактофаги? Вече споменах, че мизите са характеризирани военнополитически. Ако се следва логиката на изложението и определението „конните“ или „коневъдците“ траки ще крие подобно съдържание. Последователното изграждане на общата представа за северните тракийски племена изисква този военнополитически нюанс. Той е естествен в руслото на мисли, според които Зевс откъсва поглед от бойното поле при Троя и продължава разсъжденията си по повод непрестанните сражения. Следователно в споменаването на „конните“ или на „коневъдците“ траки присъствува подтекстово и идеята за бойните им достойнства. Ако предложеното хипотетично предположение се приеме, не е трудно да се разбере кои именно траки се имат предвид. Това са гетите. Гетите, които Тукидид определя като „конни стрелци“. Гетите, които дават значителен дял от конници в похода на Ситалк. Гетите, които са съседи на скитите и са въоръжени точно като тях — всичките — ἵπποτοξοται¹⁴. Стабилната им военна организация разполага не

¹¹ Венедиков, Ив. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. — В: Мегалитите в Тракия. Т. 2. Тракия Понтика (= сб. Тракийски паметници, 3). С.: 1982, с. 63.

¹² Пак там, с. 73; Strabo, 7, 3, 3.

¹³ Фол, Ал. Тракия. . . . , с. 25 сл. с целия археологически материал.

¹⁴ Thuc., 2, 96 (ed. Böhm-Widmann); Срв. и Извори. . . , с. 282.

само с лека, но и с тежко въоръжена конница като ударен войскови отряд на племенната върхушка и се доказва направо от археологическите разкопки¹⁵. И докато мизите са известни във военното изкуство на античността с ненадминатата опитност в ръкопашния бой, гетите дават своя принос чрез устремната си кавалерия.

В тази атмосфера текстът на Страбон не е объркан и усложнен. Трудностите съществуват дотолкова, доколкото древният географ смесва и противопоставя нещата чрез собствените си обяснения в стремежа си да изясни на читателя една действителност, която остава за самия него неразбрана и чужда. Въпреки честата противоречивост, известията му трябва да се разглеждат в общия контекст на тракийската история и култура. Имам предвид най-напред обстоятелството, че като следва Посидоний, той съвсем не приписва всички изредени характеристики на мизите. В неговото изложение, макар и да се търси обобщението, те са ясно разграничени от „траките“. За съжаление и Страбон не уточнява за кои именно траки става въпрос, но допълва качествената им определеност с обяснението, че те водят безбрачен живот и поради тази причина са удостоени с честта да ги смятат свещени. „Всички тях, [точно тези траки и мизи] (б. а., Д. П.) — продължава той — поетът (Омир — б. а., Д. П.) нарекъл „чудни хипемолги, галактофаги и абии“¹⁶.

В изворите съществуват допълнителни доказателства, които подкрепят вече изказаната хипотеза, че обширно дискутираните траки са гетите. Първото наблюдение произтича от определението на абиите като „най-справедливи от хората“. Нима е съвпадение обстоятелството, че същото уточнение е сторено от Херодот за гетите. Данните се отнасят за края на VI в. пр. н. е. — още за времето на Дариевия поход срещу скитите, когато те оказват въоръжен отпор на персите, но са покорени. Авторът е достатъчно обстоятелствен и точен, за да заяви буквално, че „те (гетите — б. а., Д. П.) са най-храбри и най-справедливите от траките“¹⁷. Думите са още по-ценни поради факта, че с определението „храбри“ той характеризира гетите и военнополитически, т. е. античният автор следва в оценките си логиката на изложението при Омир. Точно Херодот е свързващото звено в общата представа за гети и мизи от края на II хил. пр. н. е., когато датират данните от поемата и времето на римското завоевание на тракийските земи.

Смелостта и справедливостта са необходими качества на религиозното вдъхновение в търсене на пътя към обезсмъртяването. В тези географски райони те са в зависимост от философско-религиозната доктрина на тракийския орфизъм, персонифицирана чрез учението на Залмоксис¹⁸. Тези ценностни достойнства се добиват чрез усъвършенствуването на човека в системата на този религиозен механизъм.

Още в схолиите към Омир се долавя, че определението „най-справедливи“ се отнася за гетите. „След като покорил всички скити — пише схолиастът — казват, че само абиите не се подчинили на Александър“¹⁹. Известно е, че йонийската историография и етнография с лека ръка включва севернотракийските племена в скитската племенна група. В този ред на мисли попадат и онези траки, които са абии. Не е тайна и обстоятелството, че преди да започне похода си на изток, Александър предприема военна експедиция срещу

¹⁵ Фол, Ал. Тракия... , с. 35 сл. с целия археологически материал.

¹⁶ Strabo, 7, 3, 3.

¹⁷ Hdt., 4, 93; Срв. и Извори... , с. 211.

¹⁸ Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. — ГСУ ИФ, 75, 1982.

¹⁹ Schol. ad. Il. XIII, 6 (ed. Erbse—Dindorf); Срв. и Извори... , с. 32.

гети и трибали, обозначени в случая от схолиаста като „всички скити“. Македонският цар търси стабилна северна граница на р. Дунав и осигурен тил за времето на отсъствието си. Не всичко обаче при стълкновенията му с гетите върви добре, а разглежданият текст загатва тази политическа действителност²⁰.

Следващото обяснение на схолиаста за абите е още по-сигурно. Той твърди, че „само те, като наблюдавали душата на човека, разговаряли с него чрез пратеници“²¹, за да разкрие вярването на гетите в доктрината на обезсмъртяването и ритуала на Залмоксис, популярен за цялата антична писмена традиция²². В други схолии към „Илиада“ наименованието абии се обяснява според начина на живот или според силата им, като се уточнява и част от въоръжението им по време на поход — лъковете²³. Остава да се припомним, че не други, а гетите са знаменити конни стрелци.

Страбон също подкрепя предложените тълкувания. Аргументите са много. Още в началото на седма книга той изрично заявява, че в центъра на изложението му ще са гетите, които „елините смятали за траки; те живеели по двата бряга на Истър, както и мизите, също траки“²⁴. В този контекст изглежда е ясно защо античният географ не уточнява в пасажа на Посидоний за кои именно траки е думата, след като един път вече го е заявил решително. При това целият следващ разказ се посвещава на мизите и на гетите. Особено показателно е съмнението му в девствения живот на абите. „А че живеят без жени, затова поетът (Омир — б. а., Д. П.) не ни дава никакво указание — пише Страбон и сетне добавя — нито изобщо за траките, нито в частност за гетите“²⁵. И тъй като в текста на Посидоний се казва, че „има измежду траките такива, които живеят без жени“, е повече от ясно, че неуточнените траки са гети²⁶. В следващите глави Страбон съвсем пряко говори под наименованието траки за гети чрез изразите: „... всички траки, а най-вече ние гетите...“ или „... у гетите особено неженените се смятали за благочестиви...“²⁷ и т. н. Дори в I в. от н. е. Колумела е убеден чрез традиционно повтаряното съобщение, че гетите се наричат — *γαλακτολόται* — „млекопийци, млекоядци“²⁸.

Изглежда не ще има повече съмнения, че „конните“ или „коневъдците“ траки в Омировия стих могат да бъдат и са единствено гетите. Макар и принципно да не засяга изложението, въпросът е дали разграничението между мизи и гети трябва задължително да се има предвид, или по-скоро е необходимо да се говори общо за севернотракийските племена? И това е така, защото начинът на водене на боя изглежда недостатъчен аргумент за отграничаване на племената. От друга страна, Посидоний, а впоследствие и Страбон, по същия начин както Омир, всячески се стремят и към обобщено внушение за севернотракийските етноси. Хипотетичните разсъждения биха били гласнати още по-напред, ако се има предвид възможността наименованието гети да включва в себе си и всички мизи, след като според

²⁰ За тези събития вж. Фол, Ал. Тракия. . . , с. 51 сл. с лит.; Данов, Хр. Към външната политика на Македония, Тракия и Гърция през IV и началото на III в. пр. н. е. — *Studia Balcanica*, 2, 1970, 33—52.

²¹ Schol., ad. II., XIII, 6; Срв. и Извори. . . , 32—33.

²² Йорданов, К. *Getica*: I. Държава и религия от средата на II хилядолетие до средата на VI в. пр. н. е. — ГСУ ИФ, 70, 1976, 55—82 с лит.; Последно Попов, Д. Цит. съч., с лит.

²³ Schol., ad. II., XIII, 6; Срв. и Извори. . . , с. 33.

²⁴ Strabo, 7, 3, 1—2.

²⁵ Strabo, 7, 3, 4.

²⁶ Strabo, 7, 3, 3.

²⁷ Strabo, 7, 3, 4.

²⁸ Colum., 7, 2.

последните проучвания в историографията те са преселници от Азия в Европа, а не обратно. Все пак за момента съм склонен да поддържам една резервирана концепция, според която споменаванията на гети и на мизи преследва по-скоро задачата да даде синтезирана представа за севернотракийските племена. Нали и гетите, както и мизите са допълнително общо характеризирани чрез названията хипемолги-галактофаги и абии.

Първото определение има точно определена цел. То покрива търсената битова характеристика за едно номадско население, което живее на коне, храни се с мляко, пътува на коли. Представата се поддържа в изворите чрез приравняването им със сармати и скити, които още в очите на йонийските автори са номади. И абите често се обявяват за номади в резултат на контаминацията с хипемолгите галактофаги. В разказа за Финей, преследван от харпиите, и Хезиод споменава „земята на галактофагите, които живеели на коли“²⁹. Страбон също е на мнение, че това са „бездомници, живеещи на коли“³⁰. Той нарича дори тези северни племена хомаксойки³¹, т. е. „онези, които живеят на коли“ — жилища.

Същевременно определението за абите като най-справедливи от хората е белязано от различно съдържание. От една страна, то има морално-етичен оттенък. Схолиастът към Омир подчертава качествата им в зависимост от начина им на живот или мисли, че поетът ги нарича „най-справедливи поради това, че не се сношавали“ или „понеже не си служат със сила“³². За Страбон абите водят непълноценен живот понеже не се женят, а се посвещават на божествените дела. На друго място отново по повод на абите той влага и морален смисъл в изясняването на наименованието им. „Тъй като несправедливости — пише той — се пораждат главно от договори и от печалба на пари, то тия, които живеят просто и с малко нужди, могат да се нарекат, разбира се, най-справедливи“³³.

Стойностната оценка като пример за подражание и търсене на етични качества е по-скоро резултат от влиянието на морализаторските тенденции в античната писмена традиция на епохата. На границата I в. пр. н. е. — I в. от н. е. е естествено да се преследва ефектът от противопоставянето на идеализирания „варварски“ начин на живот на ежедневието на римското общество, обхванато от дълбока социалнополитическа криза. Ето защо мисля, че обяснението е пресилено, издържано е нравствено, но не отговаря изцяло на реалната действителност. Затова, ако понятието абии съдържа донякъде морално-етичен смисъл, то притежава безспорно и допълнителен, важен подтекст. Разковничето към проблема се открива у Херодот, за когото същността на гетите като „най-храбри и най-справедливи от траките“ почива на религиозно-идеологическа основа. Тя се свързва с философско-религиозната система на тракийския орфизъм и учението на Залмоксис и по пътя на самоусъвършенствуването достига кулминацията си в идеите за обезсмъртяването. Следователно тази черта е основна добродетел за всички гети, които, за да са храбри, трябва да изпаднат в божествения унес на справедливостта. Следователно в шестия стих от тринадесетата песен на „Илиада“ Омир е казал в един ред всичко онова, което може да се каже за северните тракийски племена, които населяват двата бряга на р. Дунав. Той ги характеризира военнополитически чрез уточненията за силата на тяхната конница и опитността им в ръкопашен бой. Непосредствено след това ги оценява чрез

²⁹ Hesiod., frg. 54 (ed. Razch); Срв. и Извори. . . , с. 56.

³⁰ Strabo, 7, 3, 4.

³¹ Strabo, 7, 3, 7.

³² Schol., ad. II., XIII, 6; Срв. и Извори. . . , с. 33.

³³ Strabo, 7, 3, 4.

битовото определение за ежедневния им номадски начин на живот. Не забравя и духовната сфера чрез религиозния синтез, следствие на степенното извисяване на отделния човек в системата на тракийския орфизъм, в стремежа към обезсмъртяване.

Поради неразбирането на стойностните обобщения още в древността думите на Омир се подлагат на съмнение. Без да се позовава на конкретни автори, Страбон пише: „казват, че Омир поради незнание... измислил някакви чудни хипемолги, галактофаги и абии, най-справедливите хора, които никъде не съществуват“³⁴. В съвременната историография проблемите продължават да стоят. Най-важната грешка, която традиционно се прави, е, че различните автори упорито твърдят, че хипемолги, галактофаги и абии са отделни тракийски племена.

Дори Ив. Венедиков приема, че „под хипемолги се разбират номадите на север. И тъй като у Омир мизите се споменават пред хипемолгите и след конните траки, те трябва да лежат помежду им.“³⁵ Объркването е очевидно. Затова, ако на този стих от Омир се отдели много място в изложението, това, струва ми се, бе наложително с оглед на правилното осмисляне на общата етническо-социална, военнополитическа, битова и религиозно-идеологическа реалност за севернотракийските племена още към края на бронзовата епоха. Традиционният консерватизъм в запазването на характеристиките се подкрепя към края на II в. пр. н. е. от перото на Посидоний, а впоследствие и от Страбон.

Античният географ свидетелства, че поради благочестието си мизите и гетите се въздържат от употреба на каквато и да е месна храна. Той обяснява, че те се наричат *θεοστεβεῖς*, т. е. „богопочитатели“, понеже се хранят само с мед, мляко и сирене и живеят мирно³⁶. Изградената представа се утвърждава в следващата глава чрез повторението, че „и религиозността особено е била развита у това племе (у гетите — б. а., Д. П.) и може да се вярва, че те от благочестие се въздържат от животинска храна“³⁷.

Всички цитирани досега откъси са важни, защото наблягат върху съществуването на общества сред севернотракийските племена, обединени от общността на вярванията си. Религиозната основа при тяхното формиране, както и стабилната продължителност в съществуването им, се подчертава чрез изявлението, че „въздържанието от ядене на животни, предписано от Питагор, било предадено на гетите от Залмоксис и се запазило току-речи до наши дни“³⁸. Известието по всяка вероятност се влияе и гради под силното орфико-питагорейско синкретично въздействие, за да се постави учението на Залмоксис в зависимост от Питагор. Но то съдържа и рационални зърна. На първо място това е уверението, че обществата от въздържатели се организират на религиозен принцип. На второ място, и с изключителна стойност, е традиционното им и консервативно присъствие в севернотракийските предели.

Тяхното сигурно начало спокойно може да се отнесе към края на II хил. пр. н. е., когато датира известието на Омир. Съществуването им продължава през епохите, защото те се засвидетелствуват за края на VI в. пр. н. е. от Херодот, и то със същата характеристика; за края на II в. пр. н. е. от Посидоний и от Страбон дори за времето непосредствено преди римското владичество в Тракия, а и след това.

³⁴ Strabo, 7, 3, 7.

³⁵ Венедиков, Ив. Тракийската топонимия... , с. 77.

³⁶ Strabo, 7, 3, 3; Фол, Ал. Тракия... , с. 30.

³⁷ Strabo, 7, 3, 4.

³⁸ Strabo, 7, 3, 5.

Като подчертава приемствеността със старата история на гетите, древният географ съобщава, че Буребиста успява да завладее върховната власт над гетите и да подобри състоянието на народа „с упражнения, въздържаност и послушание към законите“³⁹. Сведението по всяка вероятност съдържа онзи нюанс, който загатва съществуването на религиозни общества в Тракия, защото набляга върху въздържаността и послушанието, които се постигат чрез упорити упражнения и каляване на волята. В същия абзац Страбон съобщава и историята на жреца Декеней. Като помощник на Буребиста той извършва редица услуги на царя, а „като доказателство за послушността на гетите може да служи това, гдето те били убедени от него (Декеней — б. а., Д. П.) да изкоренят лозята и да живеят без вино“⁴⁰.

Следователно и за времето на I в. пр. н. е. организирани общества от въздържатели продължават своя живот. Поредната забрана този път е от вино. Трудностите при анализа са много, защото въздържанието от вино е често срещано табу при античните, а и при средновековните писатели. То се съобщава най-вече в търсене на нравствена чистота и изтъкване на високоморални ценности. Да си припомним само примера с българския хан Крум. Независимо от тази всеобща практика, която преследва внушението за чистота на поведението на отделните индивиди, мисля, че в цитирания текст възбраната от вино е следствие и естествено допълнение към съобщените хранителни табу. Тя е логично обобщение на едно ежедневие, където в самопречистването и в търсенето на бога изпитанията се увеличават с едно повече. Констатацията на античния автор се поддържа от Помпоний Мела и Солин, които също дават данни, че измежду траките съществуват някои, които не познават виното⁴¹. Макар че двамата автори не уточняват наименованията на тракийските племена, текстовете им са в отличен паралелизъм с известието на Страбон. Обяснението на забраната има и друга възможност за интерпретация. Тя може да се предизвика логично и традиционно съобразно аскетичната догма, присъща на тракийския орфизъм и на религията на Залмоксис⁴² и точно поради този факт да бъде *locus communis* за тракийската среда.

В писмените източници сведения с подобен характер се срещат обикновено за местата на разпространението на споменатите религиозни системи и най-напред в гетските земи. Затова и траките, които не познават виното и изкореняват лозите — задължителни атрибути на дионисовите поклонници — отново отвеждат към съществуването на сдружения от посветени, от ревностни съмишленици, които изповядват доктрината на тракийския орфизъм. Обяснението на Г. Кацаров, че религиозните секти са резултат и реакция в средата на самия народ против необуздания и разпуснат живот⁴³, е лишено от основания. Целта да се живее строго и целомъдрено има дълбоко идеологическо съдържание. Сектите от съмишленици, кръговете от посветени се споменават в изворите вследствие на големия интерес през цялата древност към Залмоксис и учението му за обезсмъртяване. Той допълнително се увеличава и поради сходствата с философско-религиозните системи на орфици и на питагорейци.

³⁹ Strabo, 7, 3, 11.

⁴⁰ Strabo, 7, 3, 11.

⁴¹ Pompon, Mela, 2, 2, 16—33 (ed. Frick); Solin., 10, 1—11 (ed. Mommsen); Подробен анализ у Попов, Д. Проучвания върху тракийската религия. II. Пиршествата и угощенията. Съкровищата и подаръците. — ГСУ ИФ, 76, 1983.

⁴² Фол, Ал. Тракийският орфизъм. — Изкуство, 31, 1981, № 7, 42—45; Последно срв. Попов, Д. Проучвания . . . , I—II с лит.

⁴³ Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. — Сб. БАН, 1, 1913, с. 12.

Анализът на известията в античната писмена традиция за религиозните общества, белязани с клеймото на съкровено знание, разкрива възможността и за една относителна периодизация в развитието им. Имам предвид най-напред обстоятелството, че от края на II хил. пр. н. е. докъм VI в. пр. н. е. характеристиките хипемолги, галактофаги, абии, най-храбри и най-справедливи от траките се приписват от античните автори, и от Херодот включително, върху обширната етнокултурна общност на севернотракийските племена. От този момент нататък се налага началото на втория период в развитието на религиозните общности. Сега именно нещата се диференцират. Постепенно започва обособяването на отделни групи, които се отличават от останалата част от населението с общ живот и суров морален кодекс. По този начин възникват обществата от посветени, които поради благочестието във вярванията се удостояват със званието богопочитатели. Третият период в еволюцията на тази идея съвпада с римската епоха, когато религиозните общества се запазват като реликт за различни места, имат сравнително сходни, но същевременно и различни практики и строг морален кодекс, и въпреки многобройните добавки и наслоения пазят неподправената чистота на вярата. Опитът за периодизация в живота на обществата показва твърде много сходства с еволюционното развитие на системата на тракийския орфизъм⁴⁴.

Въздържанието от месна храна и мирният живот спечелват за сподвижниците освен определението богопочитатели и характеристиката *καλνοβάτοι* — капнобати. Буквално преведено понятието означава „онези, които ходят по дима“ — „димоходци“, или, ако се приеме четенето *καλνολότοι* — „димопийци“⁴⁵. Някои автори обясняват прякора като хумористично качество, приписано от съседните гръцки колонисти на тези аскети, които се хранят единствено с мед, мляко и сирене⁴⁶.

При достоверното отразяване на наблюденията, качеството капнобати е единственото точно обяснение, което могат да дадат елините в неразбирането на тракийската религиозна действителност. Мисля обаче, че наименованието има по-богато и по-дълбоко съдържание. То не отразява само аскетичната възбрана от животинска храна. Отказът да се поема месо не е признак за оригиналност, нито е самоволна приумица. Той е един вид протест срещу съществуващия традиционен ред, подчинен на стриктно действащата практика. Според Ж. Рудхарт вегетарианството означава да не се спазва и едновременно да не се изпълнява един от важните актове на официалната религия при елините⁴⁷. Забраната да се яде месо е своеобразно неподчинение на олимпийските богове, в чест на които са големите жертвоприношения и общите угощения след тях⁴⁸. При траките, в търсенето на пълното единение с бога, това е и особено ефикасен начин за отказване от света. Строгий аскетизъм на изтощението, вечното бдение на очакването провокират и улесняват религиозната изповед. Хранителните табу са добра основа за екзалтацията, която търси извора на вдъхновението си.

В данните за Тракия и за траките има немалко сведения за екстатични състояния, постигнати чрез приемане на опиятните изпарения на някои

⁴⁴ Фол, Ал. История на българските земи в древността. С., 1981, 156—158; Последно Попов, Д. Проучвания ..., I.

⁴⁵ Strabo, 7, 3, 3.

⁴⁶ Кацаров, Г. Цит. съч. с. 12 с лит.

⁴⁷ Rudhardt, J. Notions fondamentales de la pensée religieuse et actes constitutifs du culte dans la Grèce classique. Étude préliminaire pour aider à la compréhension de la piété athénienne au IV-ème siècle. Genève, 1958, 158—160 sq.; Спв. и Haussleiter, J. Der Vegetarismus in der Antike. — Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, 24. Berlin, 1935.

⁴⁸ Sabbatucci, D. Essai sur le mysticisme grec. Paris, 1982, p. 68.

растения и треви⁴⁹. Като доброволна интоксикация те улесняват желаното изстъпление на изживяването при постигането на непосредствения контакт с божеството. Помпоний Мела в I в. от н. е. съобщава, че измежду траките има някои, които „не познават виното, обаче, когато се угощават, хвърлят някакви семена в огъня, около който сядат, и от дима добиват веселост, подобна на опиване“⁵⁰. В III в. от н. е. Солин, който заимствува от него, но използва и други извори, предава с малко по-големи подробности същото⁵¹.

По-горе изказах мнението, че няма нищо странно в твърдението на двамата автори. Данните им могат да се съпоставят с известията на Страбон за I в. пр. н. е. по повод политиката на Декеней и послушанието на гетите. Разгледани в пряка връзка с унищожението на лозите и въздържанието от вино, те показват, че трезвеността е в зависимост от ценностните изпитания и табута в системата на тракийския орфизъм. При това положение свидетелствата се локализируют географски в зоната на разпространението му и най-напред в гетските земи. Следователно, докато ентусиазмът в тракийския орфизъм е единият начин, за да се достигне до пълното сливане с бога и с природата, вегетарианството е особеното аскетично средство, което, макар и на противоположния полюс, има равнозначно смислово значение.

От анализа се вижда, че споменатите капнобати не могат да се разглеждат единствено като шеговита алегория за определена група въздържа-тели — аскети. Те крият важно религиозно съдържание, защото изпаренията на опияните треви изострят усещанията, възбуждат интелигентността, провокират сливането с божеството. Нещо повече. Те създават необходимата нагласа за прорицания, а чудотворността на мантическите способности намира израз в мелодекламативността. Така че в характеристиката им съм склонен да съзря не само организирано общество от съмишленици, обединени от принципа на вярата, но и проповедници с изострена дарба за предсказания, владеещи до съвършенство тайната на гадателското изкуство, с една дума — жреци или жречески колегии. Именно в тази връзка намиравярно обяснение и наименованието абии — „лишени от живот, безжизнени“, а елинските информатори, въпреки неразбирането на тракийската религиозна действителност, са достатъчно конкретни в описанията си. Мисля че преводът на името от гръцки е с висока стойност, защото изяснява присъствието на жречески общества сред траките. Подобни разсъждения се подхранват и от сходствата в сродните етнокултурни общности⁵². В такъв случай съм склонен да не приема мнението, че абите са най-вероятно чисто тракийско име от същия корен, от който са и абантите⁵³. Както добре личи, познанието за този географски ареал е по-скоро с оглед на етимологията на наименованията. За съжаление ние не знаем значението на изредените досега понятия, както и на редица от онези, които следват, а и не можем да се доберем до тях. И това е така в атмосферата на тайната, която обвързва религиозните общества.

Всичките споменати наименования богопочитатели и капнобати, онези, които се хранят с мед, мляко и сирене и живеят мирно, чудните хипемолги-галактофаги, най-справедливите измежду траките — абии, очевидно не обозначават масата от населението, а се употребяват, за да характеризират сравнително тесни общества, обединени от откровенията на религиозните учения. В екстатичния транс на запазването на надеждата, в жаждата за

⁴⁹ Сведенията са събрани и коментирани у Попов. Д. Проучвания. . . , II.

⁵⁰ Pompon, Mela. 2, 2, 16—33.

⁵¹ Solin., 10, 1—11.

⁵² Хазанов, А. М. Социална история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. М., 1975, с. 168 сл. с лит.

⁵³ Венедиков, Ив. Тракийската топонимия. . . , с. 73.

обезсмъртяването, в мечтата за сливането с бога и с природата едновременно, те живеят с най-голямата и с най-трудната победа, която човек може да удържи над себе си. Победа в надеждата за самоусъвършенстването в този кратък, толкова сложен и труден, но и толкова хубав живот, в който участниците са сподвижници и ученици на доктрината на тракийския орфизъм.

Инициационният характер на религиозните общества, хранителните табута, строгият начин на живот, постоянното напрежение на изпитанията са достатъчна гаранция за душевна чистота и фанатична екзалтация. Към тези практики е необходимо да се добави и въздържанието от жени. Това по всяка вероятност е поредното препятствие по пътя към обезсмъртяването.

Посидоний именовал тези хора κτίστοι — ктисти, и добавя, че точно те „са удостоени с честта да ги смятат свещени и прекарват безгрижен живот“⁵⁴. Страбон обяснява като ктисти — абиите. Според него Омир ги нарича по този начин, защото „смятал девствения живот за непълноценен и понеже те живеят без жени“⁵⁵. Схолиастът към „Илиада“ също твърди, че за абиите „земята от само себе си носи храна“ и че те „никога не ядат никакво животно“⁵⁶. Аргументът доказва принадлежността им към обществата от посветени. Подобна група се засвидетелствува и у даките под наименованието πολίστοι — полисти или πλειστοι — плейсти⁵⁷. Макар и четенето да не е сигурно, от значение за изложението е, че Йосиф Флавий ги сравнява с еврейските есэни на принципа на общността в живота на двете секти⁵⁸. Концепцията не е лишена от основания, защото и есените изобщо не встъпват в брак и образуват затворена група, която жее по особени правила⁵⁹.

Наблюденията не са изолирани, а присъствието в тези географски зони на религиозни общества от вегетарианци с характерното за тях ергенско, аскетично съществуване, обгърнато в самота, се потвърждава и от други автори⁶⁰. Още в древността обаче безбрачието, въздържанието от жени, монашеската сдържаност предизвикват доста противоречиви мнения. Например Страбон се обърква в изявленията си, за да съобщи, че „да се считат неженените за благочестиви и капнобати, това противоречи на общоприетите понятия, защото всички смятат жените за крепители на божеския култ“. Той добавя: „и тъй струва ми се невероятно, че у гетите, особено неженените, се смятали благочестиви“⁶¹.

⁵⁴ Strabo, 7, 3, 3.

⁵⁵ Strabo, 7, 3, 3.

⁵⁶ Schol., ad. II., XIII, 6; Срв. и Извори. . . , с. 33.

⁵⁷ Tomaschek, W. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980², II, 1, S. 18; Detschew, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976², S. 372; Кацаров, Г. Цит. съч., с. 12; Eliade, M. De Zalmoxis à Gengis-Khan. Etudes comparatives sur les religions et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale. Paris, 1970, p. 68; Gagé, J. Du culte thrace de Pleistoros à la secte dace des „Pleistoi“. A propos d'une dédicace épigraphique à Diana Plestrensis.—Noul album Macedo-Român, 1. Freiburg, 1959, 15—26; Lozovan, E. Les πλειστοι. Des Carpathes à Qoumrân. — Acta. Philos. et Theol., 2, 1964, 181—189; Lozovan, E. Les pleistoi daces, moines abstinents. — Orpheus, 11, 1964, 141—147; Lozovan, E. Dacia Sacra. — History of religions, 7, 1967/1968, 219—228.

⁵⁸ Ios. Fl., Ant. Iud., 18, 1, 5; Ios. Fl., Bel. Iud., 2, 120 (ed. Dindorf).

⁵⁹ Напоследък лит. по тези проблеми значително се увеличи. Срв. Banu, I. Zalmoxis et le phénomène de sectes. — In: Actes du II^e congrès international de Thracologie, Vol. 2. Bucureşti, 1980, 119—126; Mihaescu, G., E. Fruchter. Interférences méditerranéennes dans la culture des Gétodaces. — Ibidem, 127—130; Fruchter, E., G. Mihaescu. Pensée philosophique, instrument logique et code éthique chez les thraco-gètes. — Ibidem, 131—136. Противоположна е концепцията на Kruse, H. Noch einmal zur Josephus-Stelle Antiqu., 18, 1, 5. — Vetus Testamentum, 9, 1959, 31—39. Тя се поддържа и от Gaggero, G. Thraces, Métiens et Daces dans l'œuvre de Flavius Josephus. — Pulpudeva, 4, 1983, p. 101 сл. и особено p. 103 с лит.

⁶⁰ Сведенията са събрани и коментирани още навремето от Кацаров, Г. Цит. съч., 9—16; Срв. и Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 123 сл.

⁶¹ Strabo, 7, 3, 4.

Противоречивостта е лесно обяснима в атмосферата на чужда и непонятна религиозна действителност, различна от вярата и менталитета на отразяващите я автори. Точно обратното. Сведенията за многоженството у траките и за невъздържаността им към жените изобилствуват в изворите⁶². Още митичният певец Тамирис „... като се скарал с музите заради музиката, се спорязумял, че ако се окаже по-силен, ще се сношава с всички. . .“⁶³ или според друга версия „им предложил своето съжителство, като казал, че обичайно било у траките мъжът да се сношава с много жени. . .“⁶⁴ Аристотел, който цитира Хераклид Понтийски, казва: „Всеки тракиец има по три-четири жени, а пък някои дори тридесет, които използват като прислужници. Те се сношават с тях извънредно много, и то поред, . . . а когато умре мъжът, наследниците наследяват между другото и жените му.“⁶⁵ Помпонию Мела разказва, че при траките „един мъж притежава много жени“⁶⁶. И за Солин „мъжете се хвалят с броя на жените си и многобройният им брак им осигурява почит“⁶⁷. Множеството като признак за благосъстояние е подкрепено от Платон с изявлението, че: „траките, пък и много други племена, използват жените си, за да им обработват земите, да им пазят и отглеждат добитъка и всякак да им служат, като че ли са напълно роби“⁶⁸. Еврипид в IV в. пр. н. е. говори за „покритата със сняг Тракия, където един мъж се свързва с много жени и поред легло им дава. . .“⁶⁹ Към същото време са и репликите на Менандър: „Всички траки, а най-вече ние гетите (защото признавам, че и аз сам произхождам оттам) не сме твърде въздържани, . . . защото у нас никой не взема по-малко от десет, единадесет, дванадесет жени, някои дори и повече. Ако умре някой, който е имал само четири или пет жени, той се нарича у нас безбрачен, нещастен, неженен.“⁷⁰ Във II в. от н. е. Ариан предава, че „този обичай [при траките долонки, които обитават Тракийския Херсонес — б. а. Д. П.] им е останал от техния цар Долонк, комуто се родили от много жени много деца“. Почерпано от митографите, сведението е с антикварен характер, а датировката му трябва да се върне към епохата на неговата поява, т. е. към времето на VI в. пр. н. е., когато долонките сигурно се засвидетелствуват у Херодот⁷².

Невъздържаността в полово отношение прозира и в текст на Корнелий Непот⁷³. Важно е и късното известие на Юстин за даките⁷⁴. След едно нещастно сражение с бастарните в началото на II в. пр. н. е. техният цар Орол наказва войните за страхливостта им, като ги принуждава да обслужват жените си така, както по-рано те им служували. Общото впечатление не може да се промени от противоположното твърдение на Хораций⁷⁵. Издържано в

⁶² Кацаров, Г. Цит. съч., 9—10 с извори; Срв. и Михайлов, Г. Цит. съч., 98—104; Venedikov, Iv. La condition de la femme en Thrace antique. — *Thracia*, 4, 1977, 165—175.

⁶³ Schol. ad. Il., II, 595; Срв. и Извори. . . , с. 10.

⁶⁴ Schol. ad. Euripid., Phes., 916 (ed. Schwartz).

⁶⁵ Aristot., frg. 611, 98 (ed. Roos); Вж. и Polit. 28 (=FHG, 2, p. 220) (ed. Susemihl—Immisch).

⁶⁶ Pompon., Mela, 2, 2, 16—33.

⁶⁷ Solin., 10, 1—11.

⁶⁸ Plato, De leg., 7, 805 (ed. Croiset).

⁶⁹ Euripid., Androm., 215—218 (ed. Murray); Срв. и Извори. . . , с. 106.

⁷⁰ Strabo, 7, 3, 4.

⁷¹ Arrian., frg. 13 (ed. Roos).

⁷² Hdt., 6, 34; Срв. и Извори. . . , 230—231.

⁷³ Nepos, Alcib., 11 (ed. Nipperdey); Срв. Fol, Al. Les tribus thraces dans l'œuvre de Cornelius Nepos. — In: Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt. I. Alter Orient und Griechenland. Berlin, 1964, 193—202.

⁷⁴ Iustin. 32, 3, 16 (ed. Ruehl).

⁷⁵ Horac. Carm., 3, 24 (ed. Kiessling—Hentze).

морализаторски дух, то е тенденциозно. Поетът нарочно идеализира съпругеския живот при гетите, за да го представи на римляните като образец за подражание.

Многоженството при траките не е изключение за древния свят. В V в. пр. н. е. Херодот разказва, че агатирсите се ползват общо от жените си, за да не си завиждат и враждуват помежду си и за да се чувствуват всички братя и роднини⁷⁶. Същият обичай е валиден и при масагетите⁷⁷. Херодот пояснява, че всеки от тях влиза в брак с една жена, но с тези именно жени те живеят общо. Практиката е известна и на съседните на траките македони. Достатъчно е да се посочи само, че преди всяко военно начинание Филип II встъпва в брак. Той има много жени — илирийката Авдата, еламейката Фила, тесалийките Филина и Никесиполида, тракийката Меда, епиротката Олимпиада и македонката Клеопатра⁷⁸.

Многоженството е типично не само за траките, но и за обширния географски ареал на сродните етнокултурни общности. Най-рано обичаят се засвидетелствува в V в. пр. н. е. от Херодот за тракийските племена, обитаващи земите на север от крестоните, за които е нормално да имат много жени. Но той е с голяма продължителност във времето. Доказва се за IV в. пр. н. е. от Еврипид, Менандър, Аристотел и Платон. Съществуването му се поддържа впоследствие от автори като Юстин, Помпоний Мела и Солин.

В атмосферата на тази действаща практика в бита на тракийското население е естествено още през античността да възникне противоречивото обяснение за безбрачните общества на плеисти и на ктисти. Объркването в писмената традиция идва от неразбирането на същностната характеристика на религиозните организации, при които ергенският начин на живот е задължително условие за чистотата при сливането с бога и с природата. Не е случайно и обстоятелството, че навремето В. Томашек сближава значението на думата ктист със славянското чист⁷⁹. Възможно е да се приеме и предложението на Дж. Гаджиро, който тълкува понятието като повреждане на *σμίτοι, т. е. „отделни — изолирани“, накратко „ергени“ — смисъл, който буквално отговаря на вложеното съдържание⁸⁰. Без да става въпрос за съществуването на отделни тракийски племена, отличени от останалите чрез практиките на ергена, данните свидетелствуват за затворени, чисто мъжки общества, при които религиозното вдъхновение е забулено от инициационните ценностни изпитания, едно от които е липсата на полово общуване.

Подобни организации са познати при траките не само за северно-тракийските племена. Сведенията се свързват най-вече с личността на Орфей. Най-добрият разказ се намира у Конон. „Той умрял — пише древният автор, — като бил разкъсан от тракийските и македонските жени, защото не им позволявал да вземат участие в оргиите, а може би и поради други причини.“ Понеже нямал щастиe с жена си, за него разказвали, че намерил целия женски род. „В определени дни множество въоръжени траки и македони дохождали в Либерта, където се събирали в една голяма и добре направена за мистерии постройка. Винаги, когато влизали там да празнуват оргиите, те оставяли оръжието си пред вратите.“ Веднъж жените издебнали този момент и като прибрали оръжието, в гнева си, поради неуважението, погубили мнозина, а Орфей разкъсали на парчета⁸¹.

⁷⁶ Hdt., 4, 104.

⁷⁷ Hdt., 1, 216.

⁷⁸ Athen., 13, 557 b—e (ed. Kaibel).

⁷⁹ Tomaschek, W. Цит. съч., II, 1, с. 15; Срв. и Кацаров, Г. Цит. съч., с. 12.

⁸⁰ Gaggero, G. Цит. съч., с. 102 и бел. 31; Срв. и Detschew, D. Цит. съч., с. 269.

⁸¹ Jacoby, F. Die Fragmente der griechischen Historiker. Bd. 1, 1923, 190 sq. (=FGH, 1, p. 190 sq.).

Йоан Стобей уточнява, че кървавата разпра е дело на „злите бистонски жени . . . понеже той (Орфей — б. а., Д. П.) пръв научил траките на мъжка любов и отхвърлил обичта на жените“⁸². Според Павзаний „тракийските жени организирали заговор срещу живота му, защото той в скитанията си увличал мъжете им“⁸³. В страха си от мъжете те дълго не изпълнявали замисъла си, но веднъж, когато се напили с вино, осяществили страшното престъпление. Историята се локализираща в земите на македоните под планината Пиерия и града Дион, т. е. на север от планината Олимп до самия Солунски залив. За Псевдоплутарх отмъщението се локализира и в планината Пангей и в земите на одрисите, след като жените „разкъсали Орфей и хвърлили частите му в реката Хебър“⁸⁴.

Посочените примери отново засвидетелствуват затворени мъжки общества. Организациите на посветените съмишленици се обединяват на религиозна основа. Те изпълняват тайни обреди и мистерии, свързани с учението на Орфей и въобще с философско-религиозната доктрина на тракийския орфизъм. Жените нямат право на участие в тези очевидно затворени групи с таен духовен статут. По подобие на разгледаните досега мъжки аскетични секти обкръженията около Орфей също са известни с въздържанието си към жените в полово отношение. Сходствата с ктисти и плеисти са налице. Те се долавят дори само от обстоятелството, което предизвиква кървавата разпра. Това е, от една страна, забраната жените да участвуват в мистериите, а от друга — пренебрежението към целия им род в предпочитанията към мъжката любов.

Мъжките общества се загатват и от Еврипид. В трагедията „Иполит“ той влага в думите на Тезей следната красноречива реплика: „Сега хвали се още и май с гозбите си от недишаща храна. Лудувай, имайки Орфей за предводител, като почитащ дима от множеството учения.“⁸⁵ Преведено на религиозен език сведението е показателно с въздържанието на месна храна, присъщо на орфическите организации. То говори и за прилики с т. нар. капнобати. Впечатлението се затвърдява от схолиаста. Той обяснява същите стихове с факта, че „философите не ядели никакво ядене от птици или други животни, а само житни храни и имали за предводител Орфей, тъй като бил мъдрец“⁸⁶. И за да не остава сянка от съмнение, добавя, че след като и Питагор станал прочут, мнозина други също започнали да се въздържат от животинска храна.

Разглежданите общества също както в случаите при севернотракийските племена се характеризират със строгия си начин на живот. Той включва разнообразни хранителни табути и абсолютно безбрачие. Това обстоятелство ми дава основания по обратния път на разсъжденията да твърдя с по-голяма увереност, че интерпретираните вече затворени мъжки групи са в пряка връзка с философско-религиозната доктрина на тракийския орфизъм. Те са типологически еднакви и се обособяват по същия начин.

Псевдоплутарх косвено засвидетелствува присъствието на подобно общество и сред одрисите. Той описва едно цвете по течението на Хебър, което много прилича на ориган: „на това растение траките (одрисите — б. а., Д. П.) откъсват върховете, хвърлят ги в огъня, след като са яли Деметрината храна, и като вдишват издигащите се пари, омайват се.“⁸⁷ Уточнението „Деметрината храна“, т. е. плодовете на земята, изключва

⁸² Stob., 6, 20 (ed. Wachsmuth—Henes).

⁸³ Pausan., 9, 30, 5 (ed. Jones).

⁸⁴ Pseudoplut., De fluv. et mont. nom., 3 (ed. Müller).

⁸⁵ Euripid. Hippolyt., 952—955 (ed. Murray); Срв. и Извори..., с. 107.

⁸⁶ Schol. ad. Euripid., Hippolyt., 953 (ed. Schwartz); Срв. и Извори..., с. 107.

⁸⁷ Pseudoplut., De fluv. et mont. nom., 3.

каквито и да са месни алименти. Опиатните изпарения и доброволните интоксикации, които улесняват мантическите способности и прякото сливане с божеството, са налице както при случая с капнобатите. По тези причини мисля, че, макар и косвено, известието разкрива по всяка вероятност жизнеността на затворените мъжки общества с определен статут, със строг битов и морален кодекс.

Аналогиите се увеличават щом в анализа се привлекат данните за Тамирис. Смесово равнозначен на Орфей, защото митът включва мотива за надсвирването на овчаря със самодивите, той е показателен в много отношения. Описанието на музикалното и песенното състезание с музите се предава у различните антични автори с важни подробности. Най-ранните сведения за Тамирис са във втора песен на „Илиада“, а схолиастът към Омир обяснява, че „той бил син на Филамон и на нимфата (Агриопа — б. а., Д. П.), тракиец по род, който опознал срамната любов и пръв започнал да люби мъже“⁸⁸. Сходството с Орфей се доказва и от семантичната еднаквост на конфликта между него и разгневените дъщери на егидоносеца Зевс. Той има същото значение, защото след победата си в състезанието музите отнемат на певеца зрението, „свиренето на китара и ума му“⁸⁹. Актът е равносилен на жестоката разпра на жените с Орфей. Вълшебните сладкогласни музиканти са лишени от способностите си, обезличени са във всяко отношение.

Смесовото функционално-религиозно припокриване на двата образа се подкрепя от родословните стени на местоживелищата им. За Тамирис според Еврипид това е Пангей⁹⁰. Според Страбон е Атон⁹¹ или общо областта на Югозападна Тракия, но също и земята на одрисите по известието на Павзаний⁹². Не е случайно и обстоятелството, че същите локализации са валидни за Орфей. Древните автори посочват отново района на Югозападна Тракия под планината Пиерия към Солунския залив, там, където са земите на македоните, но и на злите бистонски жени, там, където е Пангей⁹³. Те са в сила и за земите на киконите, както и за одриските предели⁹⁴. Паралелизмът в развитието на идеята позволява около личността на Тамирис да се съзрат типологично, ако не еднакви, то поне сходни общества и организации от заклети съмишленици, които спазват законите и изпълняват основните религиозни практики в системата на тракийския орфизъм.

В тази обстановка изглежда логично да предложи хипотезата, според която безбрачието при траките, въздържанието от жени, липсата на полово общуване е следствие на съществуването на орфически общества, засвидетелствувани в различни райони на южнодунавските земи. За момента те се доказват категорично за североизточните тракийски предели по двата бряга на устието на р. Дунав. Там са племената на гетите и на мизите, тези прочути хипемолги-галактофаги и най справедливи абии. Там са богопочитателите траки и капнобати, които са вегетарианци и живеят мирно — друго условие за участие в орфическото общество. Там са свещените ктисти, които в чистотата на непорочността си прекарват безгрижен живот. Там са най-сетне

⁸⁸ Schol. ad. Il., II, 595; Срв. и Извори..., с. 10.

⁸⁹ Hom. Il., 591—602; Euripid., Rhes., 882—972 (ed. Wecklein); Schol. ad. Euripid., Rhes., 916; Срв. и Извори..., с. 9 и 141—142.

⁹⁰ Пак там.

⁹¹ Strabo, 7, frg. 35.

⁹² Pausan., 4, 33, 3.

⁹³ FGH, 1, p. 190 sq.; Stob., 6, 20; Apol. Rhod., 1, 14—24 (ed. Merkel); Pausan., 9, 30, 4—12.

⁹⁴ Diod., 5, 77, 3—4 (ed. Vogel); Strabo, 7, frg. 18; Pseudoplut., De fluv. et mont. nom., 3; Срв. и Фол, Ал. Политическа история на траките. С., 1972, с. 42 с извори, както и 48—52.

дакийските плеисти, които се отличават от останалото население по особените правила на живот и възвишен морално-етичен светоглед.

Общества с подобна качествена характеристика и еднаква функционална значимост се локализируют в зоните на Югозападна Тракия, в Атон, в Пангей — в земите на македонци и на бистони. Те се наблюдават и в югоизточните тракийски земи, в районите, обитавани от одрисите. Разположението на затворените мъжки общества е от голямо значение, защото то очертава големия диалог от крайния североизток — басейна на реките Прут—Днестър към и до крайния югозапад — басейна на реките Струма—Вардар.

След VI в. пр. н. е. тук е територията на разпространението на живото орфическо учение. То съвпада с трасето на т. нар. Хипербореи диагонален, който е артерията на движението на тракийския орфизъм⁹⁵. Крайните точки на разпространението на затворените религиозни общества и организации съвпадат и със зоните на най-ясно доловимите държавнообразователни процеси и религиозно-идеологическа активност още от края на II хил. пр. н. е.⁹⁶ Те бележат върховите достижения в еволюцията на философско-религиозните системи на Залмоксис и на Орфей. Те според добре защитените и обосновани мнения в съвременната историография са идейно равнозначни⁹⁷.

Тези райони ревностно пазят философско-религиозната политическа система на стария тракийски орфизъм с характерната за него традиционна и консервативна вяра в обезсмъртяването. Мъжките общества, затворените религиозни организации от посветени в тайнствата на вярата са сигурен аргумент в защита на вече изразеното становище. Те се подкрепят и от голям брой скални паметници в днешна Североизточна България. Имам предвид най-напред изкуствените пещери и скалните гробници. Без да твърдя, че повечето от тях водят началото си от античността, мисля, че обилието им по тези територии говори красноречиво най-малкото за консервативно наследена и живо поддържана традиция.

Впрочем тези паметници се разглеждаха вече убедително в историографията от П. Делев⁹⁸. Той смята, че не всички подобни комплекси и най-вече изкуствените пещери и гробниците са средновековни манастири. Построени на непристъпни или на труднодостъпни места, скалните паметници се използват през средновековието и особено по време на Втората българска държава. Началната им датировка обаче е проблематична и не е изключено някои от комплексите да се употребяват вторично или третично през средновековието и насетне, макар и да са възникнали още през античността.

Данните у античните автори насърчават подобни разсъждения. Проблематиката се отнася до т. нар. троглодити, т. е. за съществуването на пещерни жилища южно от устието на р. Дунав, в областта на Добруджа, познати на Страбон, Клавдий Птолемей и Амиан Марцелин⁹⁹. Според Плиний Стари те навярно живеят в подземни жилища¹⁰⁰. Подобно обиталище описват в земите на гетите Херодот и Хеланик, когато разказват за Залмоксис и „подземното жилище, където прекарал три години“¹⁰¹. За Страбон „той (Залмоксис —

⁹⁵ Фол, Ал. История. . . , с. 158; Фол, Ал. Проучвания. . . , III, 24—25; Фол, Ал. Тракийското религиозно мислене. — В: Тракийски легенди. С., 1981, 9—13; Фол, Ал. Вярата в безсмъртието. — В: Тракийски легенди. С., 1981, 15—23; Последно Попов, Д. Залмоксис и проблемите на тракийската религия в гетските земи. — Сб. Гетика. Т. 1. С., 1983 (под печат).

⁹⁶ Фол, Ал. Политическа. . . , 38—69.

⁹⁷ Coman, J. Zalmoxis et Orphée. — ИАИ, 16 (=сб. Г. Кацаров, 1), 1950, 177—184; Фол, Ал. Политическа. . . , 50—52 с лит.

⁹⁸ Делев, П. Проблеми на скалните паметници в Североизточна България. — Сб. Гетика. Т. 1. С., 1983 (под печат); Срв. Йорданов, К. Getica. . . , с. 63 с лит.

⁹⁹ Strabo, 7, 5, 12; Cl. Ptol., 3, 10, 4 (ed. Müller); Am. Marcel., 22, 8, 43 (ed. Clark).

¹⁰⁰ Plin., Nat. Hist., 4, 82 (ed. Mayhoff).

¹⁰¹ Hdt., 4, 95—96; Hellan., frg. 73 (ed. Jacoby); Срв. и Извори. . . , с. 188 и 211—212.

б. а., Д. П.) се поселил в една пещера, недостъпна за други“, на планината Когайон¹⁰². От посочените примери се разбира, че скалните паметници са добре познати за североизточните тракийски земи дори от сведенията на литературната традиция. Те предполагат аскетичен, монашески начин на живот, който традиционно се наследява през средновековието дори и във Втората българска държава. В този контекст не изглежда невероятна и хипотезата, че някои от затворените религиозни мъжки общества намират приют и убежище по тези места.

Подобни подземни жилища и скални паметници се засвидетелствуват от Еврипид в трагедията „Резос“ за Пангей. Там съдбата отрежда на легендарния тракийски цар да остане „затворен в пещерите на богатата със сребро земя (Пангейската област — б. а., Д. П.)“, там той ще се превърне в антроподемон и гадател на Дионис¹⁰³. Подземните жилища според Витрувий са познати и на фригите¹⁰⁴. Същите сведения предава и Ксенофонт за арменците¹⁰⁵. От известието на Павлин Нолански на границата на IV—V в. от н. е. става ясно, че и бесите живеят в пещери¹⁰⁶.

Географската локализация на сведенията за подземните жилища и за скалните комплекси като евентуални местоживелища на затворените аскетични общества отново обхваща районите на разпространението на орфическото учение за времето след VI в. пр. н. е. Този факт показва по обратния път на анализа съществуването на религиозни организации по територията на днешна Североизточна България.

Религиозните общества са познати и на сродните етнокултурни общности. Херодот разказва, че когато скитите минават през Азия, се отбиват в сирийския град Аскалон. Там те ограбват светилището на Афродита Урания. Богинята наказва тези, които извършват кощунство, както и наследниците им, като ги поразява навеки с женска болест. Бащата на историята уточнява, че не само скитите утвърждават произхода на заболяването, „но и всички посещаващи Скития, могат да видят страданията на така наречените енареи“¹⁰⁷. На друго място той превежда понятието енареи с характеристиката *ἀνδρῶνυχος* — мъже-жени¹⁰⁸. Те всички усвояват женски привички, носят женски дрехи и дори говорът им се променя и започва да прилича на женския.

Поради това енарите са най-екзотичната за елините корпорация сред скитското жречество и предизвикват любопитството. Псевдо-Хипократ обяснява, че причината за женоподобие то скитите приписвали на богинята и „затова зачитат тези хора и им се покланят, като всеки се бои за себе си“¹⁰⁹. Страхът е заложен в дарбата на предсказатели, защото от мантическите им способности зависи човешкият живот. Макар и теоретически възможно, в литературата съществува погрешното мнение, че енарите са самостоятелно етническо подразделение, т.е. едно от скитските племена¹¹⁰. По-вероятно е обаче да се приеме, че те изпълват социалните рамки на определено общество от гадатели. Те са една от затворените групи на скитското жречество, които Херодот разглежда в определена йерархия. Ето защо мисля, че енарите — мъже-жени, принципно се доближават до семантиката на безбрачните мъжки

¹⁰² Strabo, 7, 3, 5.

¹⁰³ Euripid., Rhes., 962 sq.; Срв. и Извори..., с. 142.

¹⁰⁴ Vitruv., De Archit., 2, 1, 5 (ed. Förster).

¹⁰⁵ Xen., Anab., 4, 5, 25 (ed. Wollbrecht).

¹⁰⁶ Сведенията са събрани и анализирани от Кацаров, Г. Цит. съч., с. 16.

¹⁰⁷ Hdt., 1, 105.

¹⁰⁸ Hdt., 4, 67; Срв. и Hdt., 4, 68—69.

¹⁰⁹ Ps.—Hipp., De aere, 29—30.

¹¹⁰ Хазанов, А. М. Цит. съч., с. 168.

общества в Тракия, които притежават мантически способности, но са затворени поради строгостта на религиозното учение.

Автентичността на скитската традиция се потвърждава и от разказа на Хамич в епоса на нартите. Той е принуден да приеме плода на бременната си съпруга, след като неприятелят му изгаря черупката от костенурката, в която тя като дъщеря на морето живее през деня, за да се крие от топлината. Детето расте на гърба му и след девет месеца се ражда Батрадз. В смисловата си еднозначност предадената история приписва и на Хамич женския недъг на скитите. Епическата традиция е близка и идейно сходна с историята, отразена у Херодот — поразила въображението на елините¹¹¹.

Особено любопитна фигура във връзка с енареите е скитският цар Анахарсис. Най-правдоподобният разказ е отново у Херодот¹¹². Той дори дава възможност за сравнително точно датиране на пасажа. Случката може да се отнесе към втората половина на VI в. пр. н. е. поради споменаването на похода на персийския цар Дарий срещу скитите. Античната писмена традиция, възхождаща към бащата на историята, а може би и непосредствено към йонийските логографи, свидетелствува чрез Аристотел, че женската болест като проява и белег на енареите се разпространява предимно сред представителите на скитския царски династически дом¹¹³. Участи не убягва и Анахарсис. Според Климент Александрийски той е убит „като човек, който сам се направил женоподобен в Елада и станал учител по женската болест за всички останали скити“¹¹⁴.

Без да вземам отношение към споровете в историографията относно личността на Анахарсис; чуждите обичаи, свързани с почитането на Великата богиня-майка и зашифрованото противоречие в недрата на скитското общество, с най-голяма стойност за изложението е принадлежността на Анахарсис към скитското жречество и най-вероятно към организацията на енареите. Въпреки че Климент Александрийски е късен християнски автор, той е запознат с йонийската традиция чрез посредничеството и интереса, които проявяват към нея александрийските учени или от втора ръка — чрез Аполодор¹¹⁵.

Вече могат да се направят съпоставки между общества на енареите и затворените религиозни организации в севернотракийските предели. Изглежда те са типологически еднакви. Те крият сходен религиозно-идеологически заряд, изразен чрез стремежа на всеки индивид към самоусъвършенстване. Ето защо, когато обяснява абите, схолиастът към Омир пише буквално, че са „от скитите номади, откъдето е Анахарсис“. Той доказва допълнително, „че те са най-честни от всички“¹¹⁶. От тази гледна точка Анахарсис е характерна фигура и за тракийската религиозно-идеологическа действителност. Нима не е аналогичен случаят с Абарис¹¹⁷? Според митологическата традиция той е

¹¹¹ Dumézil, G. Les „énarées“ scythiques et la grosseur du Narte Hamyc. — *Latomus. Revue d'études latines*. 4—5. 1940/1946, 249—255. Наличието на особена жреческа прослойка при скитите се обосновава още от Benveniste, E. Traditions indo-iraniennes sur les classes sociales. — *JA*, 230. 1938, p. 534 sq.; Dumézil, E. La société scythique avait-elle des classes fonctionnelles? — *IJ*, 5, 1962, № 3, 187—188; Тереножкин, А. И. Об общественном строе скифов. — *СА*, 1966, № 2, 39—40; Шелов, Д. Б. Социальное развитие скифского общества. — *ВЙ*, 1972, № 3, с. 67 сл.; Хазанов, А. М. Цит. съч., 168—177 с лит.

¹¹² Hdt., 4,76.

¹¹³ Aristot., *Eth. Nic.*, 7, 7, 6 (ed. Bekker).

¹¹⁴ Clem. Al., *Protreph.*, 2, 24 (ed. Stählin).

¹¹⁵ Подробен анализ у Хазанов, А. М. Цит. съч., 174—177 с извори и лит.

¹¹⁶ Schol., ad. II, XIII, 6; Срв. и Извори..., с. 33.

¹¹⁷ Hdt., 4, 36.

известен като предшественик на питагорейското учение. Този жрец на хиперборейския Аполон, този поет и предсказател, който обикаля земята със стрела в ръка, се нарича от Свидас „скит, син на Севт“¹¹⁸, за да се обозначи, от една страна североизточният му тракийски произход, който отвежда към горния край на Хиперборейския диагона̀л, а от друга, за да се наблегне на локалната хипостаза на Залмоксис — Орфей¹¹⁹.

В същата логика на интерпретации може да намери място и Анахарсис — знаменитият мъдрец и предсказател, отдаден на култа на Великата богиня-майка, посветен в тайните на вярата и жрец от сектата на енареите. И докато Абарис разкрива тясната принадлежност към философско-религиозната доктрина на тракийския орфизъм, Анахарсис показва пряка връзка с богинята-майка — най-важната фигура в тракийската и в скитската релегия¹²⁰. Тя се долавя непосредствено чрез вярата на Анахарсис в Кибела и обредните тържества в нейна чест, но и косвено по данните на Херодот. Нали женската болест се изпраща на скитите от небесната Афродита, т. е. от хипостазата на Великата майка. Отъждествяването ѝ с Агримпаса и следователно наблягането на сходствата в култовите практики също отвеждат към вариант на богинята.

Като изхожда от близостта със сектата на енареите у скитите, наскоро Ив. Маразов изказа мнението, че и тракийските общества „стоят по-близо до култа на Великата богиня“. Той се подсигури обаче с твърдението, че „не може със сигурност да се твърди“, че ктистите и плеистите са нейни служители. При това той отхвърля връзките на разгледаните организации със Залмоксис, „защото в тях били допускани само знатните, а те притежавали много жени“ и в последна сметка отстоя първоначалното си убеждение¹²¹. Разгледаните досега общества обаче не се свързват с култа на Великата богиня-майка. Те имат друга същностна характеристика и играят съществена роля в системата на орфизма¹²². В тракийските организации не става въпрос за кастрати, за да се пише, че „и едните, и другите фактически сменят пола си“¹²³, след като това не се споменава никъде. Затворените мъжки общества от съмишленици притежават друга качествена определеност. И ако в изложението се привлича примерът със скитските енареи, то е, за да се наблегне върху типологическите сходства в съществуването на затворени общества от посветени в религиозните тайнства за обширен географски ареал, но не и за да не се отразят отликите при формирането и развитието им, свързано с различни по същност култови практики.

Примерът с енареите е важен, защото предизвиква и хипотетичното предположение за съществуването на отделно жреческо съсловие, характерно и за тракийската среда. Когато описва похода на Ксеркс по тракийското крайбрежие, Херодот съобщава, че „беси от сатрите“ са прорицатели в светилището на Дионис. Като част от независимите свободни траки те не са

¹¹⁸ Suid., s.v. Ἀβάρης, Σκύθης, Σεύθου υἱός (ed. Bernhardt).

¹¹⁹ Фол, Ал. Тракийският орфизъм... 42—43.

¹²⁰ За скитската религия вж. Раевский, Д. С. Очерки идеологии скифосакских племен. М., 1977. Конкретно срв. Маразов, Ив. За семантиката на женския образ в скитското изкуство. — Проблеми на изкуството, 9, 1976, № 4, 45—53 с извори и лит.

¹²¹ Маразов, Ив. Наколенникът от Враца. С., 1980, 82—83.

¹²² Роров, D. Quelques sociétés religieuses en Thrace. — Pulpudeva, 5, 1986 (под печат); Попов, Д. Орфическите общества на гетите. — Изкуство, 33, 1983, № 4, 12—15.

¹²³ Маразов, Ив. Наколенникът... 82—83.

племе, а са жречески род, който има много сходства с култовите практики в Делфи¹²⁴.

Жреческата корпорация около Дионисовото прорицалище се поддържа стабилно в античната писмена традиция. Според едно сведение на Аристотел, цитирано у Макробий, при траките лигири жреците при Дионисовото светилище демонстрират чудотворността на мантическите си възможности, едва след като се опият с вино¹²⁵. Друг жречески род с красноречивото наименование Тракиди е познат докъм средата на IV в. пр. н. е. в самия Делфи¹²⁶. От митологичните сказания изниква и родът на Евмолпидите — друг тракийски жречески род, свързан с Елевзинските мистерии в чест на богинята-майка и на нейната дъщеря¹²⁷. Съществуването на жреческите родове се предполага, а и подкрепя в историографията с ред още аргументи и по отношение на одриси, трибали, гети¹²⁸.

В тази обстановка не е изключено религиозните мъжки общества да потвърждават наличието на затворени жречески организации, присъщи на тракийската действителност. За тях спасението по пътя на безсмъртието се търси по линията на многобройните пречиствания, между които много от тях имат силата на табу, чрез дисциплина на въздържанието в системата на морално-етични правила, които отговарят на изискванията за правда и за ритуална набожност.

Обособяването на жречески общества, отделени от останалото население, е естествена и характерна институция за индоевропейските етнокултурни общности¹²⁹. Поради тези причини, макар и данните да са оскъдни и непрестанно косвени, може да се предположи съществуването на обособена жреческа прослойка и в тракийското общество, точно такава, каквато тя се открива при скити, келти, иранци, индуси и т. н. За Тракия и за траките обаче точното отграничение винаги ще остане проблематично, а данните, с които разполагаме, е необходимо и занапред да се тълкуват многозначно поради явното им преливане.

Принципно актуален е проблемът за съотношенията между формите на социална организация, за взаимосъпоставките между култовите жречески религиозни общества и култовите светски политически организации. Двата крайни типа е възможно остро да се противопоставят само ако се абсолютизират. Разбира се, предложената диференциация е твърде относителна, тъй като взаимодействията между привидно поляризираните институции се предлага само за улеснение и не оставя възможност за строгото им разграничение. По силата на традиционната консервативност в религията на траките могат да се проследят някои черти на социална система от по-древен тип, в която религиозните общества са пряко свързани с т. нар. светски общества, и обратно. И все пак в търсене на сравнително отчетлива структура тайните общества при траките най-общо се обособяват като религиозни и политически. Констатацията не търси прякото им противопоставяне, а по-скоро набляга на принципите на съотношения помежду им. И докато в религиозните организации религията ще остане вечно начало на човешкото знание, политическите кръгове ще са необходимият обществен регулатор.

¹²⁴ Hdt., 7, 111; Срв. и Извори..., с. 250; Фол, Ал. Историческо въведение. — В: Мегалитите в Тракия. Т. 1 (= сб. Тракийски паметници, 1). С., 1983, 16—18.

¹²⁵ Macrob., Sat. 1, 18, 1 (ed. Nisard); Срв. и Попов, Д. Проучвания..., II.

¹²⁶ Diod., 16, 23, 3.

¹²⁷ За тракийските жречески родове срв. Попов, Д. Тракия на царете жреци, царете-богове. — В: Тракийски легенди. С., 1981, 96—99.

¹²⁸ Фол, Ал. — В: Фол, Ал., Т. Спиридонов. Цит. съч., 9—21 и 121—185.

¹²⁹ Dumézil, G. La préhistoire indo-iranienne des castes. — JA, 216, 1930, 109—130; Dumézil, G. L'idéologie tripartite des Indo-Européens. Bruxelles, 1958.

Най-ранните данни за политически общества при траките се отнасят за Орфей и Залмоксис. Конон съобщава, че вълшебният певец събира в определени дни „множество въоръжени траки и македони“, „в една голяма и добре направена за мистерии постройка. Винаги когато влизали там да празнуват оргиите, те оставяли оръжието си пред вратите.“¹³⁰ Известието е показателно с косвеното наблюдаване на аристократичната групировка около Орфей, обозначена чрез въоръжението — достъпно за имотните и благородни слоеве от населението. Същата косвена характеристика се долавя и в разказа на Страбон за Орфей, „който се занимавал отначало с музика и пророкуване . . . и по този начин събирал дарове“¹³¹. Обичаят на обдаряване влиза в прерогативите на висшите представители на аристокрацията около царя¹³² и следователно Орфей отново заема място в центъра на знатно малцинство.

Херодот свидетелствува, че и Залмоксис изгражда зала, „в която приема на гости първите граждани“, за да ги въведе в тайните на учението за обезсмъртяването¹³³. Бащата на историята е убедителен в определението „първите граждани“, за да затвори благородническия кръг около личността на Залмоксис. Неговите „сътрапезници“, а и „потомците“ им, за които става дума в текста, принадлежат към върхушката в обществото. Характеристиката се поддържа и от Страбон, който събира в организацията царя и приближените му¹³⁴, т. е. представителите на родовата — по роднинство, и на служебната аристокрация.

Известията за Орфей и за Залмоксис показват, че политическите общества сред траките се забелязват още в края на II хил. пр. н. е., когато за първи път става възможно да се долови и политическото райониране на страната¹³⁵. Като казвам политически общества, не изключвам тайните на вярата. Организациите очевидно са изпълнени от религията, а и двамата реформатори проповядват ученията си сред окръжаващите ги малцинства. Примерите с Орфей и със Залмоксис, а те са и единствените за тези митологически времена, илюстрират една друга обществено характеризирана група, различна в много отношения от досега разгледаните религиозни общества. Тук вече не става въпрос за йерархичната система от въздържания, за наличието на строг морален кодекс, за пълноценната изповед при сливането с бога и с природата. Съставени от представители на висшата аристокрация, избрани от средите на благородниците, организациите са точно и изчерпателно характеризирани. Те разкриват двойствеността в разбиранията на тракийския орфизъм. И това е така, защото сектите около царя бележат високоинтелектуалното труднодостъпно ниво на затворените корпорации, които сливат мистика с философия в съпричастността си към политико-религиозната доктрина. Именно сред тях ентузиазмът е основният способ да се постигне пълното сливане с бога и с природата. Същевременно религиозните общества разкриват дори възможността за пълната профанация на разкритите идеи, след като системата на тракийския орфизъм може да се сведе чрез аскетизма и екстаза и до елементарни магически практики.

Политическите организации често се споменават в изворите от епохата на писаната история. Очевидецът Ксенофонт разказва, че когато организира

¹³⁰ FGH 1, p. 190 sq.

¹³¹ Strabo, 7, frg. 18.

¹³² По тези въпроси срв. Попов, Д. Проучвания. . . , II.

¹³³ Hdt., 4, 95—96; Срв. и Извори. . . , с. 212.

¹³⁴ Strabo, 7, 3, 5.

¹³⁵ Фол, Ал. Политическа. . . , 38—69.

обяд, одриският цар Севт II кани и „най-знатните от присъстващите траки“¹³⁶, т. е. цвета на племенната аристокрация. Те са най-доверените му хора. Същата видна върхушка го съпровожда в добри и лоши дни. Тя е търсеното политическо общество около личността на владетеля.

Сведението се отнася за времето от края на V и началото на IV в. пр. н. е. От средата на IV в. пр. н. е. е известието на Теопомп за тракийския цар Котис I. Историята разказва, че този владетел имал обичай да строи в много краища на страната си зали за пиршества „и като посещавал всяко едно от тия места, колкото пъти му се отдавало, принасял жертви на боговете и общувал със сановниците си, и се чувствувал блажен и щастлив“¹³⁷. Котис I също се заобикаля с най-близка свита, съставена от представители на аристокрацията. Споменатите „сановници“ заемат служебни постове или са близки роднини на царя. Те го съпровождат в пътуванията и са постоянно обкръжение за владетеля. С тяхна помощ се решават важни държавни въпроси.

Един текст на Анаксандрид, цитиран у Атеней, потвърждава анализа. Древният автор хумористично твърди, че на пиршеството, организирано от царя в чест на сватбата на дъщеря му с елинския наеман пълководец Ификрат, „участвували и безброй чорлави мъже-маслоядци“¹³⁸. Макар и анекдотично описани, те са близките на Котис съмишленици по простата причина, че в древността маслото е привилегия само за аристокрацията. „Чорлавите мъже-маслоядци“ са представители на благородната върхушка. Те затварят политическото общество около царя, свиват кръга на най-близките му довереници.

Идентична е картината при разказа на Диодор за срещата на гетския цар Дромихет и Лизимах към края на IV в. пр. н. е. След като побеждава македоните, пленява Лизимах и го отвежда заедно със синовете му в столицата Хелис, Дромихет организира угощение, на което присъствуват и „най-близките му хора измежду траките“¹³⁹. Древният автор ги назовава по-надолу „негови другари“ и „негови хора“. Те оформят аристократичната групировка около царя в гетските земи. Тесният кръг от благородници е и функционалният държавен апарат, чрез който владетелят ръководи страната.

Проникването в разгледаните организации не става през широко отворени врати. То е труднодостъпно поради политическата йерархия в аристократичната структура, както и едва ли не невъзможно, заради тайния характер на групировките и на споделените в тях религиозни идеи. За разлика от митологичните данни обаче известията от епохата на писаната история наблягат предимно върху политическата характеристика на обществата около царя. Затворените кръгове от приближени на владетеля лица по всяка вероятност разкриват реалността на съществуването на царски консултативен съвет, чрез който се управлява държавата и се чертаят съдбините ѝ.

Аристократичните организации възникват и се развиват най-вече на политическа основа. Това не означава, че те нямат пряко отношение към религията. Точно в тях, с прерогативите на цар-жрец, цар-бог, владетелят проповядва сред приближените си същината на изповядваната философско-религиозна политическа доктрина на тракийския орфизъм. Но въпреки доказаната религиозна характеристика на организациите около царя те притежават и подчертана политическа определеност.

¹³⁶ Xen., Anab., 7, 3.

¹³⁷ Athen., 12, 531e—532a.

¹³⁸ Athen., 4, 131a.

¹³⁹ Diod., 21, 12. Анализът на тези свидетелства срв. у Попов, Д. Тракия. . . , с. 111 сл.; Попов, Д. Проучвания. . . , II.

Аристократичните затворени общества се потвърждават и от някои общи сведения в античната литературна традиция. Когато описва някои черти на бита на траките и по-специално техният начин на погребване, Херодот съобщава към V в. пр. н. е. за един слой от богати представители в тракийското общество — Εὐδαίμονες¹⁴⁰. За същата епоха Тукидид различава в социалната структура фигурата на царя, института на парадинастите и което е особено важно, т. нар. — γέναιοι (генайой), т. е. „родовити люде“¹⁴¹.

Терминът очевидно е събирателно понятие и включва преди всичко хората, които се отличават с произхода си от останалите и следователно аристократичните първенци изобщо. Тук влизат и парадинастите или страничните владетели. Те могат да се тълкуват и като съуправители и това е логично, защото на практика са наместници на централизираната царска власт в различни райони от страната. Родовите люде обозначават и т. нар. субпарадинасти от типа на Медосад, които, както и парадинастите са военноподминистративни функционери. Подчинени първо на царя, а пряко на областните съуправители, заедно с парадинастите те контролират отделни области в държавата¹⁴².

В този контекст могат да се обяснят и траките ἀβασίλευτοι — (абасилевти), т. е. „без царе“ в района на Югозападна Тракия. Те се споменават у Ксенофонт и у Плутарх¹⁴³, но съвсем не са доказателство за изостаналост и дори за първобитни отношения поради непознаването на царското достойнство. Траките абасилевти разкриват сепаративните тенденции на отделни по-малки или по-големи племенни обединения, в търсенето на самостоятелност на местните владетели, зависими пряко от централната власт. Те придават перспектива във вътрешнополитическите намерения при областното деление на страната¹⁴⁴.

Понятието родовити люде съдържа в себе си и приближените на царя аристократични семейства и династическите разклонения, които водят началото си от корените и родословното дърво на владетелското семейство, т. е. хора в преки роднински връзки с управляващия династ. Може би терминът посочва и някои висши представители на жреческата върхушка, което съвсем не е изключено, като се има предвид пряката връзка на тези общества с религията и култа към отделните божества.

Всички изброени по-горе лица образуват царския консултативен съвет. Този управленчески апарат съпровожда владетеля в начинанията му. Това е търсеното политическо общество от довереници, които го обкръжават и в мир, и във война. Предположението, че в него с течение на времето проникват дори чужденци, все още остава хипотетично, защото не се подкрепя с преки свидетелства в изворите¹⁴⁵. То вероятно се изгражда по логичната презумпция за важното политическо значение в одриския царски дом на такива политически фигури като Ификрат и Харидем. Хипотезата ще остане несигурна поради консервативните политико-религиозни традиции в тракийското общество.

Терминът генайой у Тукидид обстойно обяснява положението в Тракия. Той и напред ще се задържи за сметка на други подобни обозначения и

¹⁴⁰ Hdt., 5, 8; Срв. и Извори. . . , с. 221.

¹⁴¹ Thuc., 2, 97; Срв. и Извори. . . , с. 283.

¹⁴² Фол, Ал. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, 154—156 с извори и лит., а също 189—190; Срв. и Фол, Ал. Политическа. . . , 126—130 с извори и лит. По тези проблеми вж. и Златковская Т. Д. Возникновение государства у фракийцев. М., 1971, с. 230 сл.

¹⁴³ Xen., Hell., 5, 2, 17 (ed. Marchant); Peut., Alcid., 36, 4 (ed. Ziegler).

¹⁴⁴ Фол, Ал. Демографска. . . , 155—156.

¹⁴⁵ Пак там.

преди всичко вместо понятието евпатриди — употребено от Полиен през II в. от н. е.¹⁴⁶ Ал. Фол убедително доказва в литературата, че то е явен анахронизъм, който изгубва реалното си историческо съдържание и съвсем не е доказателство за присъствието на родова аристокрация сред одрисите за времето VI—V в. пр. н. е.¹⁴⁷ С него късният автор обозначава всички изброени по-горе лица и прави обща характеристика на много сложна в социално отношение неразчленена структура.

Към началото на I хил. пр. н. е. аристокрацията в южнодунавските земи е вече консолидирано съсловие. Изобилният за цялата територия археологически материал също прокарва ясна граница в социалното положение на бедното селячество, на масата на общинниците и на върхушката от господари и предводители.

От късният лексикограф Хезихий се узнава, че тракийските благородници имат и собствено наименование. Те се наричат ξιβυθίδες — зибитиди¹⁴⁸. Йордан, който буквално заимства от Дион Хризостом, твърди, че между гетите и даките има „на първо време тарабостесийци, а после пилеати, които били благородници и от които били избирани техните царе и жреци“¹⁴⁹. Преведено на политически език, сведението означава, че в гетските държавни обединения съществува силна аристокрация, която държи управлението и властта в свои ръце в стремежа си да ги стабилизира чрез по-стройна организация с вътрешнокласови и външнодипломатически и военни задачи. От нейните редове се излъчва предводителят и върховният суверен с качествата на личен монарх. Той прокарва политическите тенденции в обществото, от което произхожда, като им придава класовата заостреност. Именно тарабостесийците, а сетне и пилеатите — тези висши кръгове от благородници, съставляват политическото общество около владетеля. Те оформят съществуването на царския съвет.

На друго място Дион Хризостом обяснява, че названието *pilleati* — пилеати, идва от името и формата на шапката, която носят представителите на знатните¹⁵⁰. Латинската форма получава на гръцки звучението πιλοφόροι — пилофори¹⁵¹. По всяка вероятност пилосът като отличителна емблема на социална йерархия може да се различи в изображението на тракийския цар-жрец в шлема от Коцофенещи в мига преди жертвоприношението¹⁵², както и в скулпторите по Траяновата колона¹⁵³. Точно формата на шапката отличава върхушката от огромната маса на обикновените общинници. За гетските и за дакийските земи те получават названията — *capillati* — капилати, или κομητοί — комети, понеже ходят гологлави¹⁵⁴.

Йордан, който живее през средата на VI в. от н. е., буквално преписва пасажи от Дион Хризостом, които не е трудно да се отличат по живия и колоритен стил, съвсем чужд на готския историк. Подобен е текстът, който описва, че името пилеати се дава на най-знатните и мъдрите измежду гетите¹⁵⁵. Те се обучават от Дикеней в теология, той провокира религиозната

¹⁴⁶ Polyæn., 4, 16 (ed. Wölfflin—Melber).

¹⁴⁷ Фол, Ал. Политическа. . . , 130—131.

¹⁴⁸ Hesich., s.v. ξιβυθίδες (ed. Alberti); Срв. и Михайлов, Г. Цит. съч., с. 112.

¹⁴⁹ Iordan., Cet., 5, 39—41 (ed. Mommsen); Срв. и Detschew, D. Цит. съч., 489—490.

¹⁵⁰ Iordan., Cet., 11, 71.

¹⁵¹ Сведенията са събрани от Кацаров, Г. Цит. съч., с. 11. Пилофори се наричат арменците у Anth. Palat., 9, 430, 2 (ed. Dübner—Cougny).

¹⁵² Marazov, Iv. Sacrifice of a ram on the thracian helmet from Coțofenești. — Pulpudeva, 3, 1980, 81—101.

¹⁵³ Кацаров, Г. Цит. съч., с. 29 с др. извори.

¹⁵⁴ Petrus Particus, frg. 5 (ed. Roos); Cass. Dio., 68, 9, 1 (ed. Dindorf—Melber); Срв. и Кацаров, Г. Цит. съч., с. 11.

¹⁵⁵ Iordan., Cet., 5, 39—41.

им екзалтация, от техните среди се излъчват и жреците. По мнението на древния автор названието си те носят, защото извършват свещените жертвоприношения с глава, покрита с тиара, която наричат още pileus — пилос¹⁵⁶.

Дион Хризостом категорично отделя от тяхната и малобройна аристократична върхушка останалата част от населението, като я назовава с името капилати. Класовият антагонизъм, ярко проявен поради социалната диференциация, е налице. Рязкото обществено противопоставяне обуславя и различния статут на отделните категории население. Очевидно капилатите характеризират една по-низша прослойка — масата на общинниците. В същото време пилеатите или пилофорите се обединяват в затворени и недостъпни корпорации, групирани около фигурата на царя.

За Р. Вулпе те са свещена религиозна институция, характерна за индоевропейската среда. Той извежда на преден план редица аналогии с келтските друиди, с иранските магове, с индуските брахмани. В института на пилеатите или на пилофорите Р. Вулпе съзира чисто религиозна организация, чието предназначение е да поддържа моралната общност¹⁵⁷. Хипотезата по всяка вероятност се дължи на по-горе анализирания текст на Дион Хризостом, според който пилофорите се посвещават в тайните на религията, дори могат да се избират за жреци. Без да отхвърлям твърдението на съвременния автор, смятам обаче, че то е непълно.

В случая с пилеатите и с тарабостесийците по-скоро и на първо място става въпрос за политическо общество. Тези групировки се излъчват от аристократичната върхушка. Те и напред продължават да се занимават с политически дела, след като от техните среди се избират царете. Те образуват затвореното общество около монарха, което е едновременно и негов консултативен съвет. Безспорно тези организации са силно повлияни и зависими от религията, след като основната фигура — личността на владетеля — притежава достоинства на цар-жрец, цар-бог. Политическите резонанси обаче не позволяват те да се окачествят само и единствено за религиозни.

Интерпретираните сведения изчерпват данните у древните автори за присъствието сред траките на политически общества, проникнати и от религиозни идеи. В епохата на писаната история те се засвидетелствуват с голяма доза сигурност за одриското държавно обединение, както и за районите на гетските и на дакийските династически домове. От значение за анализа е, че и митологичните известия локализируют политическите общества в същите зони на античността. Убедителността на аналогичните чертае и чрез политическите общества артерията на разпространението на тракийския орфизъм и зоните на неговото влияние. Жизнеността на институцията се доказва и по линията на приемствеността между епохите. Царят и аристократичният му съвет са подходящата среда за развитието на истинското знание, кулминиращо в идеята за обезсмъртяването. Необходимо е то да се запази, да остане недостъпно за масите, като пропагандирането му сред народа се смята за опасно. Това е смисълът от сливането на мистиката с философията чрез посредничеството на ентузиазма. Именно поради социално-класовия критерий философското политико-религиозно учение на тракийския орфизъм винаги е вътрешно и външно.

Интерпретациите добиват още по-голяма стойност, като се има предвид, че затворените политически организации около владетеля през цялото време на съществуването си остават пряко свързани с религията. В този ход на

¹⁵⁶ Vulpe, R. Décénée, conseiller intime de Burebista. — In: *Studia Thracologica*. București, 1976, p. 65.

¹⁵⁷ Ibidem, 62—68.

мисли в приведените сведения било за религиозни или за политически общества съществува едно открито противоречие. Наистина тайните правила и обреди, инициационните изпитвания, всичко това остава скрито от света, недостъпно за масата от населението, въпреки че съществуването и развитието на самите общества съвсем не е, нито някога ще се превърне в тайна. Нещо повече. Те сами са склонни към социално и политическо афиширане, към подчертаване на значимост, роля и функции.

В Тракия и за траките принадлежността към аристократичната върхушка се долавя чрез обичая на татуиране¹⁵⁸. Според Клеарх тази практика означава чрез набождане на тялото с игли и боядисване на раната по кожата да останат трайни рисунки¹⁵⁹. От Дион Хризостом и от Артемидор се разбира, че най-често татуирането се извършва на млада възраст поради болезнеността на операцията¹⁶⁰. Терминът се засвидетелствува от Херодот в историята за персите, които наказват Хелеспонта, като го бележат с нажежено желязо¹⁶¹. В. Дитенбергер също обяснява понятието като знак от нагорещено желязо¹⁶². И при траките татуирането се споменава най-рано в текст на Херодот¹⁶³. С думите „да бъдеш нашарен с белези, се счита за благородно; който няма белези не е благороден“, античният автор застава на позицията, че то е отличителен знак за аристократична принадлежност.

Косвено мнението се подкрепя от контекста на следващия разказ. Той разкрива разликата в битовото ежедневие на благородната върхушка и на останалото население. „Да стоиш празен, това се смята за най-хубаво, да обработваш земята — най-безчестно, да живееш от война и грабеж — най-хубаво.“ Известиято разкрива две противоположни социално-битови характеристики за определени групи население. То набляга върху аристократичния начин на живот — ежедневие, изпълнено с бойни подвизи и с военни начинания, осмислено в мирната обстановка на пиршествата и на угощенията¹⁶⁴, където татуирането има задачата да отличи знатната прослойка.

Подобна е картината и в сродните етнокултурни общности. За Помпоний Мела всички агатирси се татуират с еднакви неизличими емблеми, но богатите имат нарисувани повече знаци¹⁶⁵. Сведението се поддържа от текст на Амиан Марцелин¹⁶⁶. Този, макар и късен, но добросъвестен автор от IV в. от н. е. разказва за обичая на благородните агатирси да боядисват косите си сини, навярно за да се отличават от обикновената маса население, което носи естествения цвят на косите си. Тези са основанията на Г. Кацаров да твърди, че агатирсите се татуират с общ племенен знак¹⁶⁷, но едва ли и в бъдеще твърдението ще се подкрепи с допълнителни аргументи.

В „Анабазис“ Ксенофонт разказва, че у мосинойките знатните деца се татуират по гърба и по гърдите¹⁶⁸. Не бива да се забравят бележките на Страбон, според които траките се татуират като япигите и илирите¹⁶⁹. За

¹⁵⁸ Общо срв. Wolters, P. Ἐλαφρόστιμος. — *Hermes*, 38, 1903, 265—279; Perdrizet, P. La miraculeuse histoire de Pandore et d'Echédore, suivie de recherches sur la marque dans l'Antiquité. — *Archiv für Religionswissenschaft*, 14, 1911, 54—129 и особено 72—74; Deonna, W. L'âme pulpilline et quelques monuments figurés. — *Ant. Clas.*, 26, 1957, 59—90.

¹⁵⁹ Athen., 12, 524 c—f.

¹⁶⁰ Dio Chrysost., 2, 23; Artemidor., *Onirocrit.*, 5, 1, 8.

¹⁶¹ Hdt., 7, 35.

¹⁶² *Hermes*, 37, 1902, S. 298.

¹⁶³ Hdt., 5, 6; Срв. и Извори..., с. 221.

¹⁶⁴ Попов, Д. Проучвания..., II.

¹⁶⁵ Pompon., Mela., 2, 1.

¹⁶⁶ Am. Marcel., 31, 2, 14; Срв. и Vergil., *Aen.*, 4, 146; Plin., *Nat. Hist.*, 4, 26, 90.

¹⁶⁷ Кацаров, Г. Цит. съч., с. 30.

¹⁶⁸ Xen., *Anab.*, 5, 4, 32.

¹⁶⁹ Strabo, 7, 5, 4.

Плиний Стари трайните белези по тялото са обичайна практика за даки и за сармати, като знакът се предава традиционно по наследство дори до четвърто коляно¹⁷⁰. От всичките примери с траки, даки, сармати, илири, агатирси, мосинойки и т. н. проличава, че отличителните емблеми са признак за аристократична принадлежност.

Според В. Деона татуирането е едновременно белег на свещеност. Ето защо знаците се поставят върху отличителните части на тялото¹⁷¹ — било то лице, части от лицето като бузи, чело, ръце и т. н. Да си спомним изображението на женско лице върху наколеника от Враца. В обобщената представа за Великата богиня-майка античният майстор покрива цялата дясна половина от лицето с рисуван и успоредни ивици. За момента те най-добре могат да се изтълкуват като татуировка, която бележи висшата върховна власт на божеството и загатва апотропеичните му функции¹⁷².

При траките татуирането е аристократична инсигния не само за мъжкото население. Според сведение на Дион Хризостом свободните по рождение жени в Тракия се татуират и колкото повече и по-шарени знаци носят върху телата си, толкова повече те са ценени и по-благородни се смятат семействата, откъдето произхождат¹⁷³. Обичаят не е съставен компилативно, нито е анахронизъм, след като един анонимен автор от V в. пр. н. е. го потвърждава като практика у много тракийски племена¹⁷⁴.

Татуирането обозначава социалните отличия в рамките на обществото и бележи тясната група на аристокрацията. То показва принадлежността на този, който го носи към върховната власт, била тя божествена или смъртна, мистична принадлежност към едно божество, към точно определено общество.

Известията за татуирането са събрани и коментирани още навремето от В. Томашек, П. Пердризе и Г. Кацаров¹⁷⁵. Основната методическа и методологическа грешка при анализа на данните е, че те не се разглеждат в хронологическа последователност. Целта е по-скоро да се въведе в обръщение нов материал, отколкото той да се интерпретира. Оттук и погрешните тълкувания. Свидетелството на Артемидор, че у траките се татуират децата на знатните и на богатите, а у гетите — робите, за първи път се коментира от В. Томашек¹⁷⁶. Като държи на социалното противопоставяне, той правилно изтъква, че татуирането е привилегия на върхушката, но продължава да обяснява погрешно текста в смисъл, че гетите роби, които произхождат от западния бряг на черноморието, се бележат, защото и децата на благородни попадат в робство.

П. Пердризе отхвърля анализа. За него пасажът се изяснява от обстоятелството, че робите на гетите са покорени траки — траки, асимилирани от завоевателите гети, които не практикуват повече обичая на татуирането. Те превръщат „в роби или илоти едно племе от траките“, което продължава да държи традиционно на стария обичай¹⁷⁷. Без да вземе

¹⁷⁰ Plin., Nat. Hist., 7, 10, 1.

¹⁷¹ Deonna, W. Цит. съч., с. 64.

¹⁷² Маразов, Ив. Наколеникът. . . , 80—81; Срв. и Маразов, Ив. Жанрови моменти в тракийските паметници с изображения на човека. — Проблеми на изкуството, 6, 1973, № 4, с. 54.

¹⁷³ Кацаров, Г. Цит. съч., с. 30.

¹⁷⁴ Müllach, E. Fragmenta philosophorum graecorum. Vol. 1, p. 546; Срв. и Perdrizet, P. Géta, roi des édones. — BCH, 35, 1911, p. 111.

¹⁷⁵ Tomaschek, W. Цит. съч., I, с. 117; Кацаров, Г. Цит. съч., 30—31; Perdrizet, P. Cultes et mythes du Pangée. — Annales de l'est, 21, 1910, № 1, 96—97 с извори и лит., Perdrizet, P. Géta. . . , 110—115 с извори и лит.

¹⁷⁶ Tomaschek, W. Цит. съч., I, с. 117.

¹⁷⁷ Perdrizet, P. Géta. . . , p. 110.

отношение към дискусията, Г. Кацаров се задоволява само да изреди споделените мнения¹⁷⁸. Доводите на П. Пердризе обаче не могат да устоят на критиката в светлината на постиженията в областта на тракологията по отношение на етногенетичните процеси в Югоизточна Европа¹⁷⁹. Наивно до голяма степен е и обяснението на В. Томашек. Всъщност известието у Артемидор е достоверно само в първата си част, докато втората е изкуствено и компилативно нагласена. Най-стабилният аргумент в подкрепа на изказаната хипотеза е, че гетите си представят и Залмоксис татуиран¹⁸⁰. При това положение обаче отличителните емблеми не трябва да бележат телата на робите. Случаят със Залмоксис не е изолиран, а е в отличен паралелизъм с татуираното изображение на Великата богиня-майка от Врачанския наколенник.

Сведенията за Тракия и за траките разкриват, че татуирането на жените има собствен дълбок смисъл и значение. Според Клеарх скитите, които в изобилието от богатства „стигнали дотам в своята надменност, че отрязвали носа на всички, които попадали у тях“. Жените им от своя страна татуирали жените на съседните, откъм запад и откъм север траки. „Поради това — продължава авторът — много години по-късно опозорените тракийски жени отстранили спомена за нещастieto си по своеобразен начин: те татуирали и останалата част от кожата си, та издълбаният върху тях белег на издевателство и опозоряване чрез преименуването му в украса премахнал безчестието им.“¹⁸¹

Свидетелството на Клеарх, съобщено чрез перото на Атенея, търси морализаторски ефект — поуки и наставления срещу опасностите, които крият изнеженият начин на живот, изобилните богатства, аристократичния бит. Ако той се съпостави с историята у Артемидор, или по-добре, ако двата текста се разгледат във взаимна зависимост, ще се разбере как се татуират не дуги, а гетите роби. Нали точно те са съседи на скитите от запад и от север. Логично е да се предположи пряката контаминация в разказите на авторите.

Поради късното им съставяне особено Клеарх се намира под влиянието на популярната етиологическа легенда, според която бисоните татуират жените си. Най-добре историята се предава в едно стихотворение на Фанокъл, цитирано от Йоан Стобей. Поетът принадлежи към старата александрийска епоха, а и доста често лириката му е обагрена от мотиви, почерпани от митологията. Поведението на траките се продиктува от престъплението спрямо Орфей. „Щом войнствените траки узнаха за жестокото дело... страшна мъка ги обзе и всички татуираха жените си, за да не забравят никога отвратителното убийство, като носят на тялото си сини знаци.“ За да се подчертае традиционният консерватизъм на тази практика, древният автор твърди, че и по негово време мъжете татуират „жените си като възмездие за убийтия Орфей“¹⁸². Плутарх, който е чел Фанокъл, защото го цитира в едно свое съчинение¹⁸³, заимствува легендата. Той също държи на наследствената приемственост за отличителните знаци по тялото, защото набляга на обстоятелството, че поради отмъщението за Орфей „траките татуират и досега жените си“¹⁸⁴. Според друга версия на същото предание след убийството

¹⁷⁸ Кацаров, Г. Цит. съч., с. 30 с лит.

¹⁷⁹ Последно Фол, Ал. История..., 51—72.

¹⁸⁰ Кацаров, Г. Цит. съч., с. 30 с лит.

¹⁸¹ Athen., 12, 524 c—f.

¹⁸² Stob., 6, 20; Срв. и Anth. Palat., 7, 10.

¹⁸³ Plut., Quest. conv., 5, 3 (ed. Hubert).

¹⁸⁴ Plut., De sera num. vind., 12; Moralia, 1, 557d—558a (ed. Hubert).

на вълшебния певец жените се разкайват и за да се накажат, те се татуират сами¹⁸⁵. Както добре личи, разказът на Клеарх се влияе от популярната и съществуващата в различни варианти история. Или татуирането на тракийските жени от скитските поради силните контаминации излиза извън сферата на историческата действителност. Текстът се изгражда изцяло в духа на морализаторската проза и преследва не достоверност на внушението, а етичен ефект. Единственото рационално зърно изглежда фактът, че първоначално срамният знак на унижение се превръща с течение на времето в украшение и белег за достойнство. Така реминисценцията припомня основното символично значение на татуирането — аристократичното му предназначение.

В анализираните легенди прозира обстоятелството, че тракийските жени се отличават чрез татуирането от мъжкото население. Някои съвременни автори смятат, че по силата на тази логика може да се заключи, че бистонските мъже, а и съседните на скитите траки, не се татуират¹⁸⁶. По-предпазлив в хипотезите си е П. Пердризе. Той предполага, че е възможно мъжете да се татуират много по-малко от другия пол¹⁸⁷. Мнението винаги ще остане несигурно, понеже в изворите пряко се говори и за татуиране на мъже. Да не се връщаме към Херодот, защото и късните свидетелства са красноречиви. Хезихий говори за татуиране на мъже в тракийските племена в зоната около делтата на р. Дунав¹⁸⁸ и омаловажава до крайност съобщението от Клеарх. За татуиран трак споменава и Цицерон¹⁸⁹.

Според П. Пердризе свидетелствата разкриват, че този обичай, както и много други поради различния си произход се отличава у отделните тракийски племена¹⁹⁰. Г. Кацаров следва мнението му и предполага, че практиката на белязане не е еднаква, както не са равнозначни и нравите при многобройните племенни общности¹⁹¹. Херодот е категоричен, че траките „имат приблизително еднакви обичаи . . . с изключение на гетите, травсите и траките, живеещи на север от крестоните“¹⁹². Следователно още към V в. пр. н. е. той засвидетелствува отлики в религиозните вярвания на различните племена.

Известието в последно време подробно се коментира в литературата, защото споменатите три племенни състава и разположението им очертават големия диагонал от североизток към и до югозапад, т. е. зоната на разпространението на тракийския орфизъм¹⁹³. Това означава, че към VI—V в. пр. н. е. останалите тракийски племена ще имат вече различни представи и видоизменено мислене, не без влиянието на съседните цивилизации и култури.

Концепцията на П. Пердризе и на Г. Кацаров не само не е лишена от основания, а подсказва, че сред траките се наблюдават разлики в символните знаци между мъжкото и женското население. По всичко изглежда, татуирането на жените е в пряка зависимост от Дионисовата религия. Това косвено личи от вече анализираните известия, но и пряко се демонстрира по античните вази от V в. пр. н. е., на които се съзират менади, белязани с изображението на козле или на сърне по ръката или по краката¹⁹⁴. Тези

¹⁸⁵ Anth. Palat., 7, 10.

¹⁸⁶ Кацаров, Г. Цит. съч., 30—31.

¹⁸⁷ Perdrizet, P. Gêta. . . , p. 111.

¹⁸⁸ Hesych., s. v. ἰστορίαν μέτωπα

¹⁸⁹ Cicero., De offic., 2, 7, § 25.

¹⁹⁰ Perdrizet, P. Gêta. . . , p. 110 sq.; Perdrizet, P. Cultes. . . , 96—97.

¹⁹¹ Кацаров, Г. Цит. съч., 30—31.

¹⁹² Hdt., 5, 3; Срв. и Извори. . . , 220—221.

¹⁹³ Фол, Ал. История. . . , с. 158; Срв. и Попов, Д. Проучвания. . . , I.

¹⁹⁴ Rapp, G. Die Beziehungen des Dionysoskultus zu Thrakien und Klein-Asien. Stuttgart, 1882; Woltera, P. Цит. съч.; Zimmermann, K. Thraker — Darstellungen auf griechischen Vasen. — In: Actes du II^e congrès international de Thracologie. Vol. 1. Bucureşti, 1980, 429—460 с лит.

отличителни белези доказват съпричастността на жените към Дионисовата вяра. Това са животните на омофагията или на спомена за нея. Това е самият бог или богът, въплътен в символа. Това е пътят, по който вярващите получават по телата си знака на бога.

П. Пердризе, а след него и Г. Кацаров твърдят, че татуирането при траките няма само артистично значение и не служи единствено за украшение. То притежава и дълбок религиозен смисъл. Двамата автори смятат, че за разлика от жените, мъжете носят различна отличителна емблема, но по силата на логиката я поставят отново в зависимост от Дионисовата религия. Тя е бръшляновото листо, изрисувано на челото — растението на Дионис. Оттук и естественото предположение за тотемния характер на татуирането, чиято разлика доказва съществуването при траките на полови тотем¹⁹⁵.

Хипотезите обаче нямат сигурни източници. Сведенията, с които разполага П. Пердризе, за да съобщи, че бръшляновите листа са белезите на мъжете и те обозначават принадлежността им към Дионисовата набожност, са твърде смътни, за се твърди нещо положително. Никъде те не се засвидетелствуват пряко върху изображението по вази. Концепцията е по-скоро логична конструкция, изведена по аналогия на данните за тракийските жени, и ще продължава да се лута в компаративистичните представи, изказани още навремето от Дж. Фрейзър¹⁹⁶.

Проблемите не са толкова заплетени и трудни за разрешаване, ако се тръгне от съществуването на различните философско-религиозни и политически системи в Тракия, свързани с Орфей и с Дионис. Само на тази основа може и напред да се разглеждат отликите в татуирането на двата пола. И докато при мъжете то ще е в зависимост от доктрината на тракийския орфизъм, при жените то ще следва пътя на тракийския дионисизъм. При втория случай примерите разкриват дори възможността да се говори за съществуването на чисто женски общества при траките. На организации с определена религиозна концепция и стабилно установената практика във вярванията. На общества на съмишленици, обединени в търсенето на решение за проблемите на човешката съдба. Същевременно аристократичната върхушка, съставена от посветени мъже благородници, свързани с личността на царя, е в пряка зависимост от системата на тракийския орфизъм. Тук въпросът е не за една единна религия, а за прякото противопоставяне на различни идейни доктрини. Най-силният аргумент за отликите при татуирането на мъжете и на жените при траките е обстоятелството, че след като жените се бележат вследствие убийството на Орфей, то знаците им ще се отличават от орфическите емблеми на мъжете.

Досегашният анализ показва, че татуирането има важно значение за тракийската среда. Заедно с артистичната си роля на украшение то притежава и социален смисъл, с който отличава аристокрацията от общинниците и я обособява в затворено общество. Така както знаците показват, че този, който ги притежава, носи бога в себе си, по същия начин богът бди и охранява отличения. Той го бележи с клеймото на невъзвратимата съдба; в негова власт са подаянието и наказанието. Именно поради религиозното си значение татуирането при траките е в зависимост от двете линии на развитие на тракийската религия.

¹⁹⁵ Perdrizet, P. La miraculeuse. . . , p. 74; Grégoire, H. Bacchos le taureau et les origines de son culte. — In: Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard. Vol. 1. Paris, 1949, 401—405.

¹⁹⁶ Frazer, J. G. Totemism and exogamy. Vol. 1. London, 1935, 72—75. Perdrizet, P. Cultes. . . , 96—97; Perdrizet, P. Géta. . . , p. 113 с извори и лит.

Анализът на политическите организации в Тракия разкри, че в основата на изграждането им лежи социално-класовият критерий. За разлика от религиозните общества те не излизат извън рамките на официалното, не противостоят на обществения порядък. Метафизичното неспокойство не се подтиква от ритуализма, усъвършенствуван и стимулиран в приемствеността между поколенията. Точно обратното — те са политическият регулатор на тенденциите в обществото. Но в принципите на съотношенията между религиозните и политическите общества съществува до голяма степен привиден антагонизъм. Той произтича от пряката зависимост на политическите организации от религията и на религиозните от политиката. И в двата случая фигурата на царя е добро олицетворение на завършено и цялостно идейно взаимопроникване¹⁹⁷. То предполага функционалните прилики в статута и в целите, които си поставят обединенията.

При различните общества съществуват и подчертани отлики. Те олицетворяват пасивното и активното начало на света и във Вселената. И докато религиозните организации консервативно следват цяла система от строги изпитания по пътя на самоусъвършенстването и на практика са застинала традиционна действителност, политическите общества въплъщават идеята за кръговрата в човешкия живот и в природата. Те предопределят насоките в развитието на страната и на населението — чертаят перспективите към бъдещето.

Разликите са налице и в социално отношение. Макар и двата вида да притежават свещен характер, политическите се изграждат и селектират под патронажа на една личност — например Залмоксис, Орфей или споменатите тракийски царе. Тя е в основата на функционалния им механизъм. Религиозните общества обаче като цяло са свещени групи от посветени, отличени от останалата част на населението с общия си живот. Макар че социално-класовият критерий е валиден за вътрешната структура и на тези общества, защото те могат да обозначават жречески колегии, религиозните организации не са хомогенни. Може да се предполага, макар и косвено, съществуването на демократични групи от изповедници на тайните на вярата — екзалтирани привърженици, излъчени от най-бедните слоеве на общинниците, които търсят спасение по линията на магическите практики.

Изказаните наблюдения ще продължат да са хипотетични. Нещата в Тракия и за траките никога не ще се наблюдават в чистия им вид. Този опит за смислово разграничение е продиктуван от желанието да се изчистят наслоенията при взаимопроникването на различни идеи, да се внесе известна яснота в развитието им. Той не преследва абсолютизирането на определени концепции за тайните общества, а се стреми да разграничи и структурира етапите на изграждането и на развитието им.

Сведенията в изворите дават възможност да се долови при траките и съществуването на женски общества, които вече се набелязваха във връзка с татуирането. Независими от социално-класовия критерий и напълно демократични, те са в пряка връзка с религията на Дионис. Отворени са и единственото условие за участие в тях е принципът на половото разграничаване. Чести тук са екстатичните състояния, за които най-голяма роля играят силните напитки. Те са предназначени да се изпадне до загубата на съзнание и да се стигне до екстаз¹⁹⁸. Въодушевляването, божественият транс, дивите безумия на изстъпленията, всичките тези елементи са необходими за

¹⁹⁷ Подробно за царския институт при траките вж. Попов, Д. Тракия... , 76—129; Политико-религиозно устройство на царския институт у траките. С., 1976 (дис.).

¹⁹⁸ Попов, Д. Проучвания... , II. с лит.

сливането с бога и с природата, за постигане на пълното единение с тях. Посветените участнички са съпричастни на неведоми и тайнствени сили, които управляват цялото им поведение. Ритуалът задължително включва омофагията с важно сакрално значение. В разгара на празненствата бясно се разкъсва живо животно — елен, сърна, козел, бик, дори хора, и във вдъхновените на нейстова религиозност жените се нахвърлят върху тях. Те пристъпват към ужасяващото общо ядене, защото храната съдържа същността на божеството. Сливането с него и приобщаването към качествата му е заложено във вярването, че жертвените животни са инкарнация на самия бог¹⁹⁹. Затова менадите и тракийските жени се татуират с еленче по кожата. То е знак на бога.

Известията за женските общества в Тракия се документират отчетливо покрай личностите на Ликург, Орфей и Тамирис. Най-ранно е сведението за конфликта между Дионис и Ликург, отразен в „Илиада“. Омир съобщава, че Ликург „преследвал по божествената ниса кърмачките на бесуващия Дионис. Те всички изпуснали на земята тирсите, удряни с остена на мъжеубиеца Ликург.“ А самият Дионис, още треперещ от вика на преследвача, се хвърлил в морските вълни, където го приела в лоното си Тетида²⁰⁰. Преданието е популярно, за да се подеме последователно от Софокъл, Аполодор, Диодор, схолиастите и предава същата версия с малки изменения. За схолиаста към Омир Ликург със сигурност произхожда от Тракия. Там той, с остен в ръка, прогонва Дионис от страната си и напада него и кърмачките му във времето, когато те извършвали свещените оргии. „А Дионис се гмурнал от страх в морето и бил приет от Тетида. . .“²⁰¹ За Софокъл Ликург е едонски цар, който „поискал да възпре изстъпленията на вдъхновените от бога жени и да потуши огъня около който надаваха ликуващ вой . . .“²⁰². И в разказа на Аполодор, Ликург е цар на едоните и той „пръв обидил Дионис и го изгонил. Богът избягал в морето при Тетида, дъщерята на Нерей, а вакханките и тълпата сатири, които го придружавали, били пленени. . .“²⁰³. Според Диодор Ликург е владетел на траките при Хелеспонта и там той „заповядал на войниците си да ги нападнат през нощта и да погубят Дионис и всички менади“²⁰⁴.

Независимо от факта, че Омир не определя етническата принадлежност на Ликург, преданието за него със сигурност може да се отнесе за тракийската среда по силата на обстоятелството, че цялата антична писмена традиция след слепия певец упорито набляга върху тракийската му същност²⁰⁵. Особено показателни в това отношение са текстовете у Диодор, които в различни версии запазват спомена за реални политически и религиозни събития. Античният автор говори за Мопс, който воюва с амазонките (отново женско общество) и тяхната царица Мирина и ги побеждава на о. Самотраки²⁰⁶. Бутес пък, който според легендата у Диодор е един от синовете на Борей, заселва о. Стронгиле (или Наксос) с траки, а след това попада във Фтиотидска Ахая (или Тесалия) на Дионисовите кърмачки и отвлеча предводителката им Коронида²⁰⁷. Важното в преданията е, че и Ликург, и

¹⁹⁹ Годоров, Я. Предхристиянски религиозни течения в нашите земи. — Сб. Античната цивилизация в България. С., 1941, 5—41; Срв. и Perdrizet, P. Cultes. . .

²⁰⁰ Hom., II, VI, 130—140; Срв. и Извори. . . , с. 17.

²⁰¹ Schol., ad. II, VI, 130—140; Срв. и Извори. . . , с. 17.

²⁰² Sophocl., Ant., 955—965 (ed. Pearson); Срв. и Извори. . . , 92—93.

²⁰³ Apollodor., Bibl., 3, 34—35 (ed. Wagner).

²⁰⁴ Diod., 3, 65, 4—7.

²⁰⁵ Попов, Д. Тракия. . . , 79—87.

²⁰⁶ Diod., 3, 55, 8—11.

²⁰⁷ Diod., 5, 50—51, 4.

Мопс, и Бутес воюват срещу жени или срещу свитата менади, почитателки на Дионис, които образуват обществото около бога на вегетацията и на виното.

В конфликтите проличава противопоставянето на две религиозни и политически платформи. Версиите за убийството на Орфей от бистонските жени, от тракийските или от представителките на Дионисовата свита и примерите с Ликург, Мопс и Бутес подчертават, че те са синоними на едно и също функционално значение. Тук трябва да се включи и Тамирис, защото състезанието с музите има същия смисъл. Борбата между дионисизма и орфизма²⁰⁸ личи и в съществуващия антагонизъм между организациите, които ги обграждат. Поляризацията се демонстрира отлично по линия на омофагията, на убийството и на яденето — ритуално възпроизведено от менадизма, и съответно на аскетичното вегетарианство, което включва цяла серия от последователни изпитания. На бясната разюзданост противостои строгостта на въздържанието, на екзалтацията на изпълнението — затвореността на инициацията, на бликащото свободно въодушевление — съдържаността на проникновението.

Противоположните идеи са в основата на непрестанните сблъсъци с женските общества. Те чертаят кривата на развитието на концепциите за сравнително продължителен период от време. Най-общата периодизация отговаря приблизително точно и на хронологията на развитието на доктрината на тракийския орфизъм. Изворовите данни се отнасят към края на бронзовата епоха или към втората половина на II хил. пр. н. е., но те датират сведенията включително до края на VI в. пр. н. е. Освен това за който път географската локализация на свидетелствата влиза в областта на Хипербореяския диагонал, т.е. в зоната на най-ясно доловимото разпространение на тракийския орфизъм.

Женските общества се включват и в кръга от митологичните представи, пряко свързани с идеята за вечното възраждане. На тази основа те се сближават с религията и личността на Великата богиня-майка, която е източник на жизнена сила и енергия и в крайна сметка на безсмъртието като висша нейна проява. Надеждата за вечен живот обуславя връзката ѝ с различните тайни култове и с мистериите. Точно в конфликта между Дионис и Ликург има възможност за присъствието на една Велика богиня. Нейното място е съвсем естествено за посочения географски район, още повече, че тук тя носи имената Бендида, Котито, Зеринтия, Брауро и т. н.²⁰⁹ Тя би допълнила със съдържание цялостта на религиозната картина. Тази възможност се долавя отчетливо в легендарната традиция за сблъсъка с Ликург, защото Дионис, уплашен, намира убежище при Тетида. Идеята, както в повечето случаи, не е нова и още навремето В. Томашек схвана образа на Тетида в Омировите стихове на „Илиада“ като равнозначен на същностната характеристика на Семела²¹⁰. От особено значение в случая е ритуалът на потапяне, засвидетелствуван за Дионис, защото скокът като обичай на посвещение отвежда към пълното прераждане на собствената природа и обезсмъртяването²¹¹. Но нали и Тетида, след като ражда Ахил, го потапя във водите на свещената р. Стикс, за да го дари с вечен живот. Преданието е още по-показателно, защото, за да спаси сина си от грозещата го смърт под стените

²⁰⁸ Фол, Ал. История... , 153—159; Фол, Ал. Тракийското... , 9—13; Фол, Ал. Вярата... , 15—23; Маразов, Ив. Аполон, Дионис и Орфей. — В: Тракийски легенди. С., 1981, 51—75.

²⁰⁹ Попов, Д. Тракийската богиня Бендида. С., 1981; Попов, Д. Артемида Брауро (една трако-пеласгийска богиня). — ИБИД, 28, 1982, 21—33 с лит.; Попов, Д. La grande déesse de la Thrace de Sud-Ouest, Hérodote et la jeune péonienne. — Pulpudeva, 4, 1983, 274—283 с лит.

²¹⁰ Tomaschek, W. Цит. съч., II, 1, с. 40.

²¹¹ Hubaux, J. Le plongeon rituel. — In: Musée Belge. Bruxelles, 1933.

на Троя, богинята го преоблича като момиче и го скрива на дъното на морето.

Потапянето във вода обяснява и свещената церемония на инициация в чест на едонската богиня Котито²¹². Тя напълно отговаря на качествената определеност на Великата богиня-майка и се засвидетелствува за района на Югозападна Тракия още в сведенията на Есхил, преповторени впоследствие от Страбон²¹³. Смесването на описанията за свещенодействията в чест на Котито с оргиите на Дионис може съвсем естествено да се обясни с присъщия и на двата култа ритуален скок като възможност за обезсмъртяване. В есктаза на френетичните танци, във вихъра на звуците от свещените инструменти се достига и до необходимостта от инициационното потапяне, изразено на практика чрез сливането с Великата богиня-майка, била тя Тетида (Семела) или Котито. Този обичай на символично посвещение добива израз и изжива чрез ритуалните травестии и хомоеротичния характер на танците. Именно в този момент съпоставките с вече разгледаните организации показват различия във формирането и в развитието на обществата, обкръжаващи многофункционалната фигура на Великата майка. Тук първото основно положение е, че за разлика от тайните затворени мъжки организации или от чисто Дионисовите женски групи обществата около богинята са отворени и за жени, и за мъже. И това е естествено, като се има предвид всеобемната ѝ същностна характеристика. Липсата на полово разграничение обаче не премахва тяхната своеобразна затвореност, както и съпричастността им към мистериите.

В случая с Тракия и с траките тази картина се разкрива най-обстойно чрез примера с Котито. Най-подробните данни за нея се откриват в комедията на Евполис „Бапти“²¹⁴. Според заглавието на това литературно произведение на V в. пр. н. е., което се обяснява чрез ритуалното потапяне, а и според версиите в кодексите баптите се възприемат като „изнежени“, „женствени“ мъже, които демонстративно имитират жени. Средновековните схолиасти превеждат понятието като развратни, наконтени по женски момчета²¹⁵, точно такива, каквито се появяват в жизнерадостния смях на Аристофан. Или, с други думи, свещенодействията в чест на тракийската богиня Котито се извършват в средата на тайния затворен кръг от посветени в култовите практики почитатели мъже. Всъщност замаяната на жените, служителки на богинята-майка, с мъже, няма никакво принципно противоположно значение за вложената идея. При всички положения мъжете запазват белезите на другия пол и най-често това се демонстрира чрез ритуалните травестии, поддържането на женските дрехи и коси. Следователно култът на Великата богиня-майка Котито очевидно се обслужва от мъже, които трябва да отговарят на единственото условие да бъдат не-мъже, по същия начин, както и разгледания случай със скитските енареи. Примерът е достатъчен, за да покаже достъпността на обществата около тракийската Велика богиня-майка

²¹² Buttman, Ph. Über die Kottytia und Baptae. — Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften. Phil. — Hist. Klasse. Berlin, 1822—1823; Srebrny, St. De Cotyto thracum dea a graecis culta. — In: Acta secundi congressus philologorum classicorum slavorum. Praga, 1931, 270—282; Srebrny, St. Kult der thrakischen Göttin Kottyto in Korinth und Sicilien. — In: Mélanges Fr. Cummont. Bruxelles, 1936, 423—447; Schwen, O. Kottytto. — RE, 11, 1922, S. 1550.

²¹³ Strabo, 10, 3, 16; Срв. и Извори. . . , 86—87. Изворите са събрани у Detschew, D. Цит. съч., 258—259. За почитането на богинята в Южна Италия и Сицилия последно Попов, P. Les cultes et les mythes thraces en Italie du Sud et en Sicilie. — BHR, 11, 1982, № 3, 36—48; Общо вж. Powell, C. A. Religion and the Sicilian expedition. — Historia, 27, 1979, № 1, 15—31.

²¹⁴ Pohlenz, M. Aristophanes und Eupolis. — Hermes, 47, 1912, 314—317; Srebrny, St. De Psaltria Eupolis Baptarum persona. — EOS, 33, 1931, 503—517; Срв. и Kern, O. Baptai. — RE, 4, S. 2850; G. Kaibel, Eupolis. — RE, 6, S. 233.

²¹⁵ По тези въпроси Лозанова, В. Предстояща публикация.

и за мъже, и за жени, след като в текстовете на античната литературна традиция те са обединени в едно. В този аспект тайните свещеноедействия имат много допирни черти с който да е андрогинен култ на Източното Средиземноморие и най-напред с този на Кибела и на Атис²¹⁶, където посветените в екстаза от танци, музика, викове постигат единението с богинята-майка като най-кристална възможност за обезсмъртяване.

Но Велика богиня при траките, както вече споменах, е и Бендида, Зеринтия, Брауро²¹⁷. Като многообразна и многофункционална сила култът ѝ е пристъп на цялото тракийско население — разпространен е във всички зони на тракийската диаспора. Той изпълва всестранно обществото, бележи го безвъзвратно с неотразимостта на внушенията си, с тайните на мистериите. За Тракия те са необходима форма на живот и намират добра почва за развитие в средата на всички разглеждани досега организации. В тях се разкриват точно установените представи за богове и герои. Фиксираните обичаи и спокойният дух изчезват, за да отстъпят място на една повече или по-малко пантеизирана концепция за природните сили, да дадат простор на алегоричните идеи за боговете, на символичните им атрибути, да екзалтират духа.

Независимо от класификацията на мистериите, на различните понятия, които ги обозначават, и на тяхното развитие²¹⁸, проблеми впрочем за други студии при траките те се свързват с Орфеи (Залмоксис), Дионис и Великата богиня-майка. И ако изложението по един или друг повод ги засяга, то е единствено във връзка с очертаването на цялостната картина на развитието на затворените общества. Те са необходимата среда и катализиращата атмосфера за раждането и за развитието им.

Впрочем думата *μυστήριον* — мистерия, се появява за първи път у Херодот²¹⁹. Тя има пряко отношение към тракийската и по-точно към трако-пеласгийската етнокултурна общност, защото се употребява по повод тайното посвещение в религията на Великите самотракийски богове и заимствването от атиняните на пеласгийското итифалическо изображение на Хермес. Този факт е още по-показателен поради спорните и до днес самотракийски надписи²²⁰. Повече от 40, те бяха открити още навремето и публикувани от К. Леман²²¹. За съжаление те са съвсем кратки фрагменти от амфори, кантароси, чаши, киликси и други съдове и само един се намира върху плоча. Според К. Леман повечето надписи датират към края на VI или началото на V в.

²¹⁶ Radet, G. *Cybélé. Étude sur les transformations plastiques d'un type divin*. Bordeaux, 1909; Graillot, H. *Le culte de Cybèle, mère des dieux, à Rome et dans l'Empire romain*. Paris, 1912; Последно Vermaseren, M. J. *Cybele and Attis. The myth and the cult*. London, 1977 с лит.

²¹⁷ Срв. бел. 209, както и Попов, D. *Artemis Brauro (déesse thraco-pélasgique)*. — In: *Proceedings of the second international congress of Mediterranean pre- and protohistory (Interaction and Acculturation in the Mediterranean)*. Amsterdam, 1980, 203—221 с лит.

²¹⁸ Литературата за мистериите е огромна. Тук са цитирани някои основни изследвания. Срв. Webster, H. *Primitive secret societies. A study in early politics and religion*. New York, 1908; Loisy, A. *Les mystères païens et le mystère chrétien*. Paris, 1919; Pettazzoni, R. *I misteri. Saggio di una teoria storico-religiosa*. Bologna, 1924; Fracassini, U. *Il misticismo greco e il cristianesimo*. Città di Castello, 1922; Kern, O. *Die griechischen Mysterien der klassischen Zeit*. Berlin, 1927; Reitzenstein, R. *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*. Leipzig, 1927; Briem, O. E. *Les sociétés secrètes de mystères*. Paris, 1941; Zaehner, R. C. *Mysticism. Sacred and profane*. Oxford, 1957; Sabbatucci, D. *Saggio sul misticismo greco*. Roma, 1965; Sabbatucci, D. *Il mito, il rito e la storia*. Roma, 1978; Срв. и Kern, O. *Mysterien*. — RE, 16, 2, 1935, 1210—1314; Lécivain, Ch. *Mysteria*. — DS, 3, 1873/1919, 2133—2142; *Misteri*. — In: *Enciclopedia italiana*. Vol. 23, 1934, p. 452 sq.

²¹⁹ Hdt., 2, 51; Срв. и Извори..., с. 200; Фол. Ал. Проучвания..., III, 21—23.

²²⁰ Георгиев, Вл. *Траките и техният език*. С., 1977, 140—152.

²²¹ Lehmann, K. *Documents of the samothracian language*. — *Hesperia*, 24, 93—100; Bonfante, G. *A note on the samothracian language*. — *Hesperia*, 24, 101—109; Срв. и Lehmann, K. *Samothrace*. New York, 1960.

пр. н. е., а крайната граница на засвидетелствуването им е около 290 г. пр. н. е. Една част от тях е на гръцки език, а останалите са дотолкова повредени, че думите върху тях не могат да се тълкуват. За Диодор обаче най-старите коренни жители на острова „имали свой стар език, от който и досега (I в. пр. н. е. — б. а., Д. П.) се е запазило много нещо в жертвоприношенията“²²² и обредите. Този култов говор е съвсем естествен за населението на острова, след като древните автори наблягат върху неговата свещеност. Често той се именовва *τερά νῆτος* или *ιερέη, χθών* поради прочутите мистерии на тайнствените Кабири — *κάβειροι*²²³.

Според някои автори „свещеният език“ е жив и през т. нар. архаична епоха, но постепенно излиза от употребата през V в. пр. н. е., за да изчезне окончателно през IV в. пр. н. е.²²⁴ Хипотезата обаче не почива на никакви доказателства, за да се приеме безрезервно, още повече, ако се има предвид консервативността в религиозните вярвания. Тя, изглежда, логично се създава под влиянието на факта, че елините колонизират острова през VIII в. пр. н. е. и следователно трайното осядане на гръците по тези места ще доведе безусловно и до отмирането на една жива религиозна традиция. Тук дори не се отчита обстоятелството, че надписите са намерени в т. нар. зала за оброчните дарове на върховните божества на острова и следователно те ще бъдат задължително сакрални формули. Изказано е и предположението, че те са написани на някакъв негръцки език, най-вероятно тракийски или пеласгийски²²⁵. Хипотезата не е лишена от основания, ако се има предвид факта, че островът е заселен отрано с траки. Най-подробен е разказът на Херодот, според когото, много време преди елините Самотраки се обитават от пеласги, които основават култа на тайнствените и загадъчните Кабири — *τὰ Κάβειρων ὄργια*²²⁶. Точно за чествуването на празниците им е задължителна употребата на някакъв особен език, който едва ли може да има съмнение, че ще отговаря на споменатия у Диодор свещен говор.

Текстът на Херодот е важен и поради факта, че древният автор обяснява подробно възникването на елинския пантеон. Според него гръците са възприели от Египет почти всички божески имена. „А останалите богове, имената на които по думите на египтяните им били неизвестни, получили своите имена, както аз мисля, от пеласгите, с изключение на Посейдон, който произхожда от Либия.“ Елините възприели от пеласгите и обичая „да се изобразява Хермес с изправен член“. Той бил заимствуван най-напред от атиняните, а сетне и от останалите елини. „В това време — продължава Херодот, — когато атиняните вече се смятали за елини, пеласгите се поселили в атическата земя, защото от този момент и населението на Атика също започнало да се смята за елинско. Всеки, който е посветен в тайното служене на Кабирите, извършвано на Самотраки и заимствувано от пеласгите, той ще ме разбере. Самотраки преди това се населява от същите пеласги, които впоследствие се поселили сред атиняните и от тях самотраките възприели тези тайнства. И така, атиняните първи от елините започнали да правят изображението на Хермес с изправен член и научили това от пеласгите. А у пеласгите за това съществувало някакво свещено сказание, което се открива в Самотракийските мистерии.“²²⁷

²²² Diod., 5, 47.

²²³ Diod., 3, 55; Orph. hym. 38 (ed. Kern); Hdt., 2, 51; Срв. и Георгиев, Вл. Цит. съч., с. 142.

²²⁴ Георгиев, Вл. Цит. съч., с. 151 с лит.

²²⁵ Пак там, с лит., Lehmann, K. Documents. . . , 93—100.

²²⁶ Hdt., 2, 51; Срв. и Извори. . . , с. 200.

²²⁷ Сведението е подробно анализирано от Фол, Ал. Проучвания. . . , III, 21—23.

Приведените известия са от изключително значение за тракийската религия, щом се разсъждава в кръга на трако-пеласгийската етнокултурна общност. Според Ал. Фол най-древният пласт на тази религиозна система е соларен или чисто орфически. Той съдържа и хтонични елементи, обозначени чрез същността на култа към Кабирите и главно чрез итифалическият Хермес, като символ на свещения брак между сина-любовник и Великата богиня-майка²²⁸. Но Хермес в известието на Херодот за тракийските божества обозначава и първия соларен пласт в тракийската религия. Той е богът, родоначалник на тракийските царе, той е изворът на плодородие, той охранява свещеността на божествената царска власт. Тези вярвания, централни в мистериите на Кабирите, се изграждат най-рано в Югозападна Тракия, както и по тракийското крайбрежие, така и по островите на Егея. Мисля, не е случайно съвпадение обстоятелството, че божеското име на Кабирите и произлезлите от него лични имена се срещат най-много отново в Югозападна Тракия, а също в Македония и в Беотия²²⁹. Монетите на тракийското племе дерони с най-ранното изображение на божеството пак са от този район. Или Югозападна Тракия заедно с Халкидика и Пелопонес по мнението на някои автори е сърцето на тракийската религиозна система от артистократичен, соларен тип. В такъв случай споменатите от Херодот Арес, Дионис и Артемида образуват втория (Дионисов) пласт в тракийската религия, който като сборна идея е антитеза на религията на царете²³⁰.

В тази атмосфера трако-пеласгийската същностна характеристика на култа на Кабирите едва ли подлежи на съмнение. Макар и все още неразшифровани, загадъчните самотракийски надписи с все по-голяма сигурност трябва да се отнесат също към трако-пеласгийската етнокултурна общност. Тези сакрални формули, обозначени чрез свещеността на езика, който пази тайната на знанието, имат продължителен живот. Култовият говор не отминава внезапно, не излиза от употреба, не умира неочаквано в IV в. пр. н. е. Изказаните досега съображения са достатъчно основателни, за да се мисли, че той продължава да живее в ритуалните практики. Поради тези причини някои дори последни твърдения в историографията изглеждат съвсем неоснователни и преднамерени. Д. Сабатучи буквално набляга, че в Самотраки местният език, който по всяка вероятност е тракийски, „губи всякаква евентуалност за историческата реалност“²³¹. Нагласената предварително теза е твърде нестабилна, защото не вярвам някой да отхвърли действителното тракийско присъствие на острова.

Употребена за първи път от Херодот, думата мистерия идва от глагола *μύω* — „затварям уста, мълча“ и означава мълчание за култ, ритуални действия и предмети в култа. Оттук произтичат и трудностите за обяснението на загадъчните Кабири²³². За повечето от античните автори те са старинни, следователно пеласгийски или трако-пеласгийски божества, в чиято чест се правят жертвоприношения, изграждат се храмове. Освен в Самотраки култът им е разпространен по островите Самос, Лемнос, Имброс — отново с тракийско население. В различните версии броят им се колебае от три до

²²⁸ Фол, Ал. История. . . , с. 153 сл.

²²⁹ Detschew, D. Цит. съч., с. 220; Срв. и Фол, Ал. Проучвания. . . , III., 21—23.

²³⁰ Фол, Ал. Проучвания. . . , III., 21—23; Фол, Ал. Тракийското. . . , 9—13; Фол, Ал. Вярата. . . , 15—23.

²³¹ Sabbatucci, D. Essai. . . , 189—190.

²³² За Кабирите срв. Pettazzoni, R. Le origini dei Kabiri nelle isole del mar tracio. Roma, 1909; Kérényi, K. Mysterien der Kabiren. — Eranos-Jahrbuch, 11, 1944, 11—53; Hemberg, B. Die Kabiren. Uppsala, 1950; Gernet, L., A. Boulanger. Le génie grec dans la religion. Paris, 1970 с лит.; Cole, S. G. The samothracian mysteries and the samothracian gods. A thesis submitted to the faculty of the graduate school of the University of Minnesota. Michigan—London, 1980.

седем женски и мъжки божества, известни с особената, унаследена от Хефест мъдрост. Най-любопитен в обясненията си за Кабирите е Мнасеас от II в. пр. н. е.²³³ В схолиите към Аполоний Родоски той съобщава, че те са четири деца: 1. Ἀξίερος — Аксиерос, буквално равнозначно на Δημήτηρ — Деметра; 2. Ἀξίόκερσα — Аксиокерса, и която точно отговаря на Περσεφόνη — Персефона; 3. Ἀξίόκερσος — Аксиокерсос, съответно на Ἅδης — Хадес и 4. Κάσμιλος — Касмилос, идентичен с Ἑρμῆς — Хермес. Макар и несигурни, в историографията съществуват опити за етимология на понятията. Според тълкуванията на Вл. Георгиев Ἀξίερος буквално ще означава „страшната земя“ или подземния свят, Ἀξίόκερσα — „с черни [и бели] петна“, Ἀξίόκερσος — „черният ужас“, но авторът изрично подчертава, че разшифроването на наименованията е доста проблематично²³⁴. Според мен с най-голямо значение за изложението е фактът, че съобщението на Мнасеас дава възможност да се направят много аналогии между култа на тайнствените Кабири и мистериите в Елевзина в чест на Великата богиня-майка и на нейната дъщеря, на Деметра и на Персефона. Въпреки неопровержимият паралелизъм не всичко в Елевзина ще успее да обясни религиозните явления в Самотраки, както и не всичко в Самотраки ще спомогне за идеологическото осмисляне на елевзинските тайнства.

Ето защо на едно първо равнище всяка мистерия ще обозначава необходимостта от инициация и тайна, обвити в тишина. С тази емблема са белязани религиозните и политическите общества при траките. И двата вида са със свещен характер, а необходимостта от предварително обучение в тях се обяснява естествено с характера на религията, на която отговарят мистериите, в случая — с учението на тракийския орфизъм. И докато при политическите общества то е в зависимост от принципа на социално-класовия критерий и не излиза извън социалните рамки, при религиозните организации, противостоящи на официалното, мистичността на затвореното пространство се определя допълнително от многобройни пречиствания, много измежду които имат силата на табу, но включват и редица етични правила. Същевременно и в двата вида тайни общества се застъпва процедурата на посвещение във вечен живот. Тук проблемът за човешката съдба е в пряка зависимост от идеята за обезсмъртяването като основна философско-религиозна концепция на тракийския орфизъм. Тя отговаря на изискванията за правда и за ритуална набожност, запазена консервативно в мисленето през епохите.

Тайната се крие обаче в характера на инициацията. Ето коя е причината Херодот, а и другите антични автори да предпочитат иносказателността и мълчанието. За бащата на историята в предходните времена, т. е. много преди V в. пр. н. е., пеласгите, които извършвали жертвоприношения и произнасяли молитви, не призовавали по имена отделните богове, защото още не ги знаели. Тази подробност Херодот изяснява в Додона, където не се почитат определени божества, а свещеният дъб и в това се състои историческото ядро на разказа. Древният автор е достатъчно осведомен, за да разкрие, че прорицалището се смята за най-древното в Елада и известно време дори е единственото²³⁵. Но и Платон в „Държавата“ не назовава Бендида, а говори за нея като за богинята²³⁶. За елините анонимността не е изчезнала и по времето на Тукидид. Той също не именува Атина, а я нарича богинята²³⁷.

²³³ Schol., ad. Apoll. Rhod., 1, 917 (ed. Wenckel); Срв. и Георгиев, Вл. Цит. съч., с. 152.

²³⁴ Етимологиите у Георгиев, Вл. Цит. съч., с. 47 и с. 59.

²³⁵ Hdt., 2, 52.

²³⁶ Plato., Polit., 1, 327—328 (ed. Croiset); Срв. Попов, Д. Тракийската. . .

²³⁷ Thuc., 2, 15.

Ал. Фол, който наблегна напоследък върху това обстоятелство, приведе в анализа на този пасаж и забележителното допълнение на схолиаста. Според него атиняните, потомци на пеласгите, говорели за богинята неопределено, както и за Аполон²³⁸.

Анонимността, стриктното мълчание, спазването на тайната са задължителни условия за съпричастност в мистериите. Поради тези причини съм склонен да приема, че възбраните над имена и изображения са в пряка връзка с тайната, достъпна единствено на затворените общества от посветени. За мистериите въобще е важна тишината при церемониите — достатъчна гаранция за концентрация и за внимание. Тя е още по-наложителна след това, за да не се профанират свещеносказанията, свещенодействието и свещените предмети (трите форми, чрез които се изразява религиозният култ²³⁹), като се повтарят или имитират нещата извън инициацията. Тези положения са валидни и за Елевзинските мистерии²⁴⁰.

Точно в култа към Деметра и към Персефона най-добре изкрystalизирва идеята за Великата богиня-майка и формирането на обществата около нея. Примерът и паралелите с Елевзина са подходящи и поради обстоятелството, че тайнствата не са полисен атински култ. Оттук и първата оригинална черта — те са отворени за всички и всеки може да бъде посветен. Не бива да се забравя, че Елевзинските мистерии се ползват и от правото на свещена екстериториалност. Жреческите фамилии на Евмолпидите и на Кериките притежават привилегиите да изготвят сценария — да режисират ритуала, а Евмолп е свързан с тракийската среда. Култът на Деметра и на Персефона отвежда и към първообраза на всеобемното и всемогъщо женско божество с пределински произход — към Великата богиня-майка и към нейната дъщеря. Именно в Елевзина най-добре се съзира традиционната консервативност в съществуването на минойската триада от божества като пределинска форма, която влияе върху генезиса на гръцката религия²⁴¹. Същата триада, съставена от Великата богиня-майка, нейната дъщеря и божественото дете, извисило се до нивото на сина-любownik, дори на действения съпруг на богинята-майка, се засвидетелствува и в Тракия през цялата античност²⁴².

Безспорната връзка на Елевзинските мистерии с оплождащо-плодотворното начало тук кулминира в ритуала и пряката демонстрация на свещения брак, осъществен от хиерофанта от рода на Евмолпидите и жрицата на Деметра. Демостративната символика изправя през хиерогамия от най-древен вид, където божествената двойка е и царска. Сексуалният алегоризъм се подсказва и от ритуалния вик: „Бримо роди Бримос“. Според някои автори „Бримо“ е тракийско име²⁴³, което означава „Силната“ и ако мистериите показват завъръщането на Персефона, остава да се разбере кой е „Силният“, който е роден. Дали той е неопределен бог или пък е самият посветен.

²³⁸ Фол, Ал. Проучвания... II, с. 22.

²³⁹ Фрейденберг, О. М. Миф и литература древности. М., 1978.

²⁴⁰ Литературата за елевзинските мистерии е огромна. Тук са цитирани някои основни изследвания. Méautis, G. Les mystères d'Eleusis. Paris, 1834; Nilsson, M. P. Die eleusinischen Gottheiten. — Archiv für Religionswissenschaft, 32, 1935, p. 79 sq.; Magnien, V. Les mystères d'Eleusis. Paris, 1950; Mylonas, G. Eleusis and the eleusinian mysteries. Princeton — New York, 1961; Boyancé, P. Sur les mystères d'Eleusis. — REG, 75, 1962, 460—482; Kérényi, K. Die Mysterien von Eleusis. Zürich, 1962; Kérényi, K. Archetypal image of mother and daughter. New York, 1967.

²⁴¹ Lévêque, P. Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque. — Praelectiones patavinæ. Roma. 1972, 145—179; Lévêque, P. Le syncrétisme créto-mycénien. — In: Dunand, Fr., P. Lévêque. Le syncrétisme dans les religions de l'antiquité, Colloque de Besançon. Leiden, 1975, 19—75.

²⁴² Попов. Д. Тракия... с. 77. сл.

²⁴³ Will, Ed. Цит. съч., с. 581.

Независимо дали „Бримо“ и „Бримос“ са тракийски имена, енигматичната прокламация съдържа обещанието за ново раждане. Дори в духовен план оплождащо-плодотворното ниво на мистериите е надхвърлено и това е още по-оригинално, защото идеята съдържа в себе си обещанието за безсмъртие.

Практиката на обезсмъртяването се загатва от легендата за Деметра, която попада в търсенето на Персефона в Елевзина при царицата Метанейра. Признателна за грижите ѝ, богинята става бавачка на сина ѝ Дамофон. Тя се заема да осигури на детето безсмъртие и с тази цел го потапя тайно в пламъците на огъня. Ритуалът на потапяне като гаранция за обезсмъртяване отново се засвидетелствува по повод култа на Великата богиня-майка. Единствената разлика е, че свещените води се заменят с пламъците на огъня, но и водата, и огънят притежават пречистващата сила на възраждането.

Към идеята за обезсмъртяването навежда и ритуалната напитка на мистериите, т. нар. *κυμέων* — кикеон²⁴⁴. Тя се приготвя от Метанейра за богинята и се прави с брашно от печен ечемик, разтворен в медна вода — питие, без съмнение ферментирало, към което се прибавя прясна и свежа ухаеща мента. Напитката впрочем се споменава за първи път у Омир по повод Цирцея, която омагьосва Одисей и другарите му като смесва кикеона с букет от други опиятни билки²⁴⁵. Съвременните фармакологични изследвания показват, че след дълъг пост описаният продукт е халюциногенен. Или поемането на ритуалната напитка осъществява непосредствения контакт с божеството²⁴⁶. Тя е гаранцията за безсмъртието.

Към въздействието на кикеона се прибъгва едва във втората фаза на мистериите, и то след период на дълъг пост, който улеснява търсения ефект. Идеята за обезсмъртяването се подсказва и от етапите в развитието на ритуала. Първата степен в инициацията преминава през три последователни нива: 1. *τὰ λευόμενα* — това, което се казва — но какво се казва? 2. *τὰ δεικνόμενα* — това, което се показва — но какво се показва? и 3. *τὰ δρώμενα* — това, което се прави — но какво се прави? Втората фаза, т. нар. *ἐτολτεία*, също е потопена в мълчанието и в тишината на тайната. Предположенията както винаги са много, споровете горещи, за да се изреждат всичките, но върхът на обичая включва идеята за възраждането на природата, за връщането към светлината, за да се разцепи сгъстената загадъчност на посвещението от ясния, но и енигматичен вик: „Бримо роди Бримос“. Даден е отговор на най-важните въпроси. Кои сме ние? Откъде идваме? Къде отиваме? Животът смърт ли е и е ли смъртта живот?

Идеята за човешката съдба кулминира и при Великите богини в надеждата за обновление чрез ново раждане в мисълта за обезсмъртяването. За разлика от религиозните тракийски орфически общества тук инициацията не приема доктринален характер. Обезсмъртяването не се внедрява догматично сред затворения кръг от посветени. То открехва вратата за нови интерпретации. Мистериите в чест на Великата богиня-майка не включват и протест срещу установения порядък. Обществената алиенация отстъпва място на строгия ред. Триумфалният акорд на откровението е начало на организирано ежедневие, на изпълнение на стриктни задължения.

²⁴⁴ Delatte, A. *Le cycéon — breuvage rituel des mystères d'Eleusis*. Paris, 1955 (= *Bulletin de l'académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 40, 1954, 690—751).

²⁴⁵ *Hom. Od.*, X, 230 (ed. Ameis—Hentze). За растенията, от които се приготвят напитките, срв. de Gubernatis, A. *La mythologie des plantes ou la légende du règne végétal*. Paris, 1878—1882; Joret, Ch. *Les plantes dans l'Antiquité et au Moyen Age. Histoire, usage et symbolisme*. Paris, 1897; Delatte, A. *Herbarius. Recherches sur le cérémonial usité chez les anciens pour la cueillette des plantes magiques*. Paris, 1936.

²⁴⁶ Подробен анализ на елевзинските тайнства у Will, Ed. *Цит. съч.*, 576—584.

Всъщност тайните общества около Великата богиня и орфическите организации разглеждат на различни духовни нива крайната цел на мистериите — обезсмъртяването. Нали това е основният проблем за човешката съдба, който в поредицата от изпитания и от най-разнообразни пречиствания, в мълчанието на инициацията, в тайната на посвещението докосва бъдещето.

* * *

Изводите, които могат да се извлекат от изложението, са следните:

1. Като основни компоненти на тракийската религия тайните общества са важен обект на изследване, защото доизграждат със съдържание известна празнина в структурата ѝ. За Тракия и за траките от принципно значение е проблемът за съотношенията между формите на социална организация, за взаимосъпоставките между култовите религиозни общества и култовите светски политически организации. Двата крайни типа е възможно остро да се противопоставят само ако се абсолютизират, тъй като взаимовлиянията и взаимопроникването на привидно поляризираните институции не оставят възможност за строго им разграничение. Тук е трудно да се открие разделителната черта между отделните кръгове и учения. Те не бива да се разчленяват изкуствено, още повече, че за древността политическите организации са тясно свързани с религията, както и религиозните общества имат място в политическия живот и желаната граница не може с точност да се намери. И все пак в търсенето на сравнително отчетлива структура тайните общества при траките най-общо могат да се обособят като религиозни и като политически. Тази диференциация е в сила обаче само за затворените мъжки организации.

2. Анализът на известията в античната писмена традиция за т. нар. религиозни тайни затворени, чисто мъжки общества ги доказва за североизточните тракийски предели по двата бряга на устието на р. Дунав. Там са прочутите хипемолги-галактофаги и най-справедливите абии. Там са богопочитателите траки и капнобати, които са вегетарианци и живеят мирно. Там са свещените кисти, които поради безбрачието си прекарват безгрижни дни. Там са и дакийските плейсти, които се отличават от останалото население по особените правила на съществуване и възвишен морално-етичен кодекс. Но организации с подобна качествена характеристика и еднаква функционална значимост се локализируют и в зоните на Югозападна Тракия, както и в югоизточните тракийски предели.

3. Разположението на тайните, мъжки религиозни общества очертава големия диагонален от крайния североизток — басейна на реките Прут—Днестър, към и до крайния югозапад — басейна на реките Струма—Вардар. След VI в. пр. н. е. тук се вписва територията на разпространението на живото орфическо учение. То съвпада с трасето на т. нар. Хипербореиски диагонален, който е артерията на движението на тракийския орфизъм. Крайните точки на разпространението на тайните мъжки религиозни общества съвпадат и със зоните на най-ясно доловимите държавно-образователни процеси още от края на II хил. пр. н. е. Те бележат и върховите достижения в еволюцията на философската политико-религиозна система на тракийския орфизъм, персонифицирана от личностите на Орфей и на Залмоксис, където по пътя на самоусъвършенстването всички участници в тези организации са сподвижници и ученици на доктрината за обезсмъртяването. Опитът за относителна периодизация в развитието на разглежданите общества показва и твърде много сходства с еволюцията на тракийското орфическо учение.

4. Същите характеристики до голяма степен са валидни и за т. нар. тайни политически мъжки общества. И те както и религиозните са орфически, но илюстрират и една друга обществено отличена група, различна в много отношения. При тях вече не става въпрос за йерархичната система от въздържания, за съществуването на строг морален кодекс, за пълноценната изповед при сливането с бога и с природата. Съставени от представители на висшата аристокрация, избрани от средите на благородниците и на най-богатите слоеве на обществото, организациите са точно и изчерпателно характеризирани. Те разкриват двойствеността в разбиранията за тракийския орфизъм. Обединени около царя, те бележат високоинтелектуалното, труднодостъпно ниво на затворените кръгове, които сливат мистика с философия в съпричастността си към орфическата политико-религиозна доктрина. И докато сред тях ентузиазмът е основният способ да се постигне пълното сливане с бога и с природата, религиозните общества разкриват дори възможността за пълната профанация на разкритите идеи, след като те могат да се сведат чрез аскетизма и екстаза и до елементарни магически практики.

5. Локализацията на данните в античната писмена традиция за тайните политически общества чертае и чрез тях артерията на разпространението на тракийския орфизъм и зоните на неговото влияние. Жизнеността им се доказва по линия на приемствеността между епохите. Царят и неговият аристократичен съвет са подходящата среда за развитието на истинското знание, кулминаращо в идеята за обезсмъртяването. Очевидно в основата на изграждането на политическите тайни мъжки общества лежи социално-класовият критерий. За разлика от религиозните организации те не излизат извън рамките на официалното, не противостоят на гражданския порядък, не са чужди на социалната действителност. Тук метафизичното неспокойство не се подтиква от ритуализма, усъвършенствуван и стимулиран в приемствеността между поколенията. Точно обратното — те са политическият регулатор на тенденциите в обществото. Но в принципите на съотношенията между религиозните и политическите общества съществува до голяма степен привиден антагонизъм. Той произтича от пряката зависимост на политическите организации от религията и на религиозните — от политиката. И в двата случая фигурата на царя е добро олицетворение на завършено и цялостно идейно взаимопроникване. То предполага функционалните прилики в статута и целите, които си поставят организациите.

6. При религиозните и политическите общества обаче съществуват и подчертани разлики. Те олицетворяват пасивното и активното начало в света и във Вселената. И докато религиозните организации консервативно следват цяла система от строги изпитания по пътя на самоусъвършенствуването и на практика са застинала традиционна действителност, политическите възплъщават идеята за кръговрата на човешкия живот и в природата — те чертаят перспективите към бъдещето. Отликите са налице и в социално отношение. Макар и двата вида общества да имат свещен характер, политическите се изграждат и селектират под патронажа на една личност, например Залмоксис, Орфей или тракийските царе. Религиозните организации като цяло са свещени групи от посветени, отличени от останалата част от населението чрез общия си живот. Макар че те понякога е възможно да обозначават и жречески колегии, социалният им състав не е хомогенен. Може да се предполага съществуването на демократични групи от изповедници в тайната на вярата, излъчени от най-бедните слоеве на общинниците, които търсят спасение по линия на магичните практики. Именно поради социално-класовия критерий при изграждането на тайните общества философското

политико-религиозно учение на тракийския орфизъм винаги ще бъде вътрешно и външно.

7. Сведенията в изворите разкриват за Тракия и за траките съществуването и на женските религиозни общества. Независими от социално-класовия критерий и напълно демократични те са на първо място пряко свързани с религията на Дионис. Отворени са и единственото условие за участие в тях е принципът на половото разграничение. Тук чести са екстатичните състояния, предназначени да се изпадне до загуба на съзнание и да се стигне до екстаз. Въодушевлението, божественият транс, дивите безумия на изстъпленията, всичките тези елементи са необходими за сливането с бога и с природата, за постигането на пълното единение с тях. Ритуалът задължително включва омофагията с важно сакрално значение, защото храната съдържа същността на божеството. Жертвените животни са инкарнация на самия бог. Религиозните женски общества от Дионисов тип се документират отчетливо чрез сведенията за Ликург, Орфей, Тамирис, Мопс, Бутес. Противоположните идеи при изграждането им и непрестанните им сблъсъци с тайните мъжки организации са съвсем естествени в атмосферата на две различни философски и религиозно-политически доктрини, които за траките вървят по линията на Орфей и по линията на Дионис.

8. Тайните общества при траките се включват и в кръга на религиозните представи, пряко свързани с идеята за вечното възраждане. На тази основа те се оближават с личността на Великата богиня-майка, която е източник на жизнена сила и енергия и в крайна сметка на безсмъртие като висша нейна проява. Надеждата за вечен живот обуславя връзката ѝ с различните тайни култове и с мистериите. Тук първото основно положение е, че за разлика от затворените мъжки или от чисто Дионисовите женски организации религиозните общества около богинята са отворени и за жени, и за мъже. И това е естествено, като се има предвид всеобемната ѝ същностна характеристика. Липсата на полово разграничение обаче не премахва своеобразната затвореност на обществата, както и съпричастността им към мистериите. Като многообразна и многофункционална сила култът към Великата богиня-майка е присъщ на цялото тракийско население—разпространен е във всички зони на тракийската диаспора. Той изпълва всестранно смесените общества, бележи ги безвъзвратно с неотразимостта на внушенията си, със загадъчността на мистериите.

9. Идеята за човешката съдба кулминира и при Великата богиня-майка в надеждата за обновление чрез ново раждане в мисълта за обезсмъртяването. За разлика от религиозните орфически общества тук инициацията не приема доктринален характер. Обезсмъртяването не се внедрява догматично сред затворения кръг от посветени. Дори мистериите не включват протест срещу установения порядък. Обществената алиенация отстъпва място на строгия ред. Триумфалният акорд на откровението е началото на организирано ежедневие, на изпълнение на стриктни задължения. Обществата около богинята не излизат извън социалните рамки, не противостоят на официалното.

10. Всъщност тайните общества при траките били те затворени мъжки орфически религиозни или политически организации, или чисто женски групи, свързани с религията на Дионис, или кръгове от посветени в тайната на вярата към Великата богиня, разглеждат на различни духовни равнища основния проблем за човешката съдба. В мълчанието на инициацията, в загадъчността на посвещението по пътя на самоусъвършенствването той кулминира в идеята за обезсмъртяването, консервативно запазена в мисленето на траките през епохите.

КУЛТЪТ НА АРТЕМИДА В ЗАПАДНОПОНТИЙСКИТЕ ГРАДОВЕ VII в. пр. н. е. — III в. н. е.

ТОТКО СТОЯНОВ

Рецензент: *Златозара Гочева*

Редактор: *Маргарита Тачева*

*Тотко Стоянов. КУЛТЪТ НА АРТЕМИДА В ЗАПАДНО-ПОНТИЙСКИТЕ ГОРОДА
VII в. до н. е. — III в. н. е.*

Статья является первой попыткой более полного исследования культа Артемиды в указанном районе. Для этой цели были анализированы известные прямые и косвенные источники. Интерпретация культа органически связана с его характером в метрополиях и ведущих полисах, таких как Афины, а также с особенностями исторического развития культа богини в Греции в целом. Исследование показывает иконографическое и идейное сходство культа в колониях на нынешнем болгарском побережье с культом ионийских и дорийских метрополий, а некоторые данные указывают и на прямое культурно-религиозное влияние Афин. Артемиды появляется чаще всего как Фосфорос, в неразрывной связи с Гекатой — проявление одной ее сущности, а в Месамбрии выступает и в роли Сотеиры, которая синкретизируется в эллинистическую эпоху с Изидой. В многоликом образе Артемиды явственно проступают черты древней Великой богини, покровительницы морских деятельности.

Totko Stojanov. THE CULT OF ARTEMIS IN WESTERN CITIES OF PONT (7 TH CENTURY BC—3RD CENTURY AD)

The study is the first of its kind to attempt at a more comprehensive study of the cult of Artemis in the western cities of Ponth on the basis of familiar direct and indirect sources. The interpretation of the cult is organically related to its manifestations in the metropolises and the leading polises, such as Athens, as well as to the peculiarities in the historical development of the cult of the Goddess in Greece, as a whole. The study reveals the iconographic and ideological similarity between the cult in the colonies along the present-day Bulgarian coast and that in the metropolises of Ionia and Doria; some facts suggest even a direct cultural and religious influence of Athens. Artemis manifested herself most often as Phosphoros, inextricably bound up with Hecate — an expression of a part of her essence, and in Messambria emerged also as Soteira, merging herself with Isis in the Hellenistic epoch. Behind the multilateral image of Artemis the features of the ancient Great Goddess show through — Mistress of Life and Death, the Moon Goddess, patroness of marine activities.

Известно е, че гръцките градове-колонии възникват по западния бряг на Евксинския Понт (Черно море) като резултат от втората колонизационна вълна през VII—VI в. пр. н. е. Разкопките и проучванията през последните 40 години допринесоха за изграждане на сравнително добра представа за политическия, икономическия и културния живот в гръцките полиси по днешния български черноморски бряг. Много от придобитите паметници хвърлят светлина върху характера на религиозния живот като цяло и на отделни култове в тези полиси и в основаните от тях по-малки селища. До този момент обаче няма проучване, в което на базата на известните вече паметници от различен характер да се изгради общата картина на култа към Артемидата в гръцките селища по тракийския бряг. А важноста на подобна тема се определя от нерешения окончателно проблем за отъждествяването на тракийската богиня Бендида с Артемидата. Това мнение, формулирано от Г. Кацаров¹, се приема и до днес от много съвременни автори безкритично. В този смисъл проучването на най-ранните паметници и като цяло на паметниците от доримската епоха, свързани с култа към Артемидата, би дало основа за по-верен отговор на въпроса, дали този култ прониква в Тракия още в периода на възникване на гръцките селища по тракийския черноморски бряг и асимилира култа към Бендида и дали в многобройните паметници на Артемидата и Диана от римската епоха може да се види, както се приема от мнозина², под образа на гръцко-римското божество тракийската Бендида. Резултатите от проучването за черноморските колонии биха подсказали състоянието на нещата и при полисите по тракийския бряг на Егейско и Мраморно море, за които данните са по-оскъдни.

Изясняването, доколкото е възможно на този етап, на култа на Артемидата в Западнопонтийските колонии в границите на днешния български бряг от периода на възникването им до римската епоха е цел на тази работа. Въпреки че Византион остава извън посочения териториален обхват, приемаме, че разглеждането на данните за култа на Артемидата там би спомогнало за изясняването му в гръцките полиси от нашия бряг.

Вероятно най-ранното сведение за изучавания култ в тази мегарска колония дължим на Херодот. От него научаваме, че жителите на Византион издигнали голям мраморен алтар на Артемидата Ортосия от двете колони, които Дарий издигнал, стъпвайки на европейския бряг³. Алтарът вероятно е съществувал още преди средата на V в. пр. н. е. Епитетът на богинята, Ортосия, напомня известния култ на Артемидата Ортия (Ортосия) в Спарта и подсказва, че той вероятно е бил характерен и за други дорийски области.

В календара на Византион фигурират месеците Артемисиос и Еуклейос⁴. Името на втория подсказва, че богинята вероятно е била почитана тук и с епитета Еуклейя.

Най-многобройни обаче са данните, свързани с Артемидата Фосфорос. Предполага се, че храм на Артемидата с този епитет е съществувал поне от елинистическата епоха⁵. В монетосеченето на Византион редица емисии свидетелствуват за този аспект на богинята. Специалистите обръщат внимание на серия изображения върху монетите от императорската епоха, при които е представена богинята в дълъг хитон, в енергично движение

¹ Kazarow, G. Thrake Religion. — RE, VI A, 1936, kol. 505—508.

² Срв. Jurukova, J. Die Münzprägung von Deultum. Berlin, 1973, p. 40; Султов, Б. Павликенският край през античността. — В: Павликеи и павликенският край. С., 1977, с 57; История на град Враца от древността до Освобождението. С., 1976, 64—65; История на Габрово. С., 1980, с. 24 и др.

³ Herodoti Historiae, IV, 87, recognovit Carolus Hude. Ed. tertia. Oxonii, 1927.

⁴ Wernike, K. Artemis. — RE, II, 1, 1895, kol. 1408.

⁵ Пак там, кол. 1401.



Обр. 1. Оброчен релеф на Артемида Сотеира от Мегара

наляво (или надясно), с две къси факли в ръце⁶. Характерът на изображението подсказва, че то не принадлежи на римската епоха, нито е конвенционално. Най-вероятно в тези емисии е представено древно статуарно изображение на Артемида Фосфорос. С пълно право П. Колар и П. Дюкрей напомнят за класическия архетип на Артемида Сотеира в метрополията Мегара⁷. Достатъчно е да сравним мегарския релеф от IV в. пр. н. е. (обр. 1)⁸ с изображението от монетата, за да се убедим в това. С Артемида Фосфорос Е. Шьонерт-Гайс свързва и византийските емисии от предримската и римската

⁶ Мушмов, Н. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, № 3325, табл. XVII₁₁, определя богинята като Деметра. Срв. Schönert-Geiss, E. Die Münzprägung von Byzanzion. Berlin, 1972, T. 2, 35—36, nn. 1454—1455, 1528, 1568, 1667, 1691.

⁷ Collart, P., Ducrey, P. Philippos I. Les reliefs rupestres. — BCH, suppl. II, 1975. 211—212.

⁸ Daux, G. Cronique des fouilles en Grèce 1957. — BCH, LXXXII, 1958, II, p. 692, fig. 37. Мястото на намирането на релефа е недалеч от водоема, построен от мегарския тиранин Теаген, а древният храм, в който се намирала бронзовата статуя на Артемида Сотеира, според съобщението на Павзаний (I, 40, 1—2) бил съвсем наблизо. Разбира се, оригиналната статуя вероятно е притежавала характерните черти на раннокласическото изкуство.

епоха с изображение на полумесец и звезда. Някои от тях са комбинирани с аверс, представящ бюст на Артемида надясно, с лък и колчан зад гърба⁹.

Приведените данни ясно свидетелствуват за присъствието във Византион на донесения от родината древен култ на Артемида с многостранни функции, запазил този си характер вероятно до края на античността.

*Аполония**. Това е една от най-старите милетски колонии в басейна на Черно море. Естествено е и тук според съществуващата практика колонистите да донесат от метрополията главните отечествени култове, сред които, както показват изследванията, главно място заемат тези на Аполон и Артемида¹⁰. За съжаление преките свидетелства за интересувания ни култ са незначителни поради липсата на по-големи проучвания на територията на самия град.

Единственият засега пряк източник е откритият случайно в началото на века фрагмент от чернофирнисов съд с графито: Καβίρις Ἀρτέμι Πυθεία. Паметникът може да се датира най-късно към края на IV в. пр. н. е.¹¹ С този епитет Артемида била почитана в Дидима и въпреки че паметникът и данните за подобен култ в Кизик и Олбия са по-ранни, се предполага, че в колонии те той е пренесен от метрополията¹².

Косвените данни са от различен характер. Досега няма доказателства в местния календар да е съществувал месец Артемизион, както в милетския, при все че Аполония е йонийска колония. Затова пък в интересния за политическата история на града надпис от края на III—II в. пр. н. е., където е споменат и тракиецът Котис, се посочва месец Мунихион¹³. Нито в милетския, нито в календарите на която и да е от милетските колонии не се среща този месец. Той е характерен за календара на Атина. Според Ю. В. Виноградов и А. С. Русева този факт се дължи на включването на Аполония в Атинското архе през V в. пр. н. е.¹⁴ Н. Ерхард също приема тази хипотеза като най-вероятна¹⁵. От гледна точка на култа това би означавало, че в Аполония е била почитана Артемида Мунихия. В Атина празникът ѝ на шестнадесети Мунихион обединил в себе си частния и държавния култ, тъй като на тази дата освен ритуалите в чест на богинята на пълнолунието, извършвани от жените, била отбелязвана и годишнината от Саламинската победа. В празника участвували и ефебите¹⁶. Тук може да се съзре двойката роля на богинята и като покровителка на подрастващите, които преминават в редиците на мъжете-войни, и стават щит на държавата. Връзката на Артемида Мунихия със Саламинската битка насочва към връзка с морето. Проучванията показват, че не само в Мунихий, но и в много други пристанища Артемида била главна богиня-покровителка (т. е. Сотейра), свързана с мореплаването и риболова. В тази връзка тя била почитана и като

*Следва изложение на данните, свързани с полисите от българския бряг, разгледани в последователност от юг на север.

⁹ Schönert-Geiss, E. Цит. съч., с. 36, № 1315—1318, 1355; Срв. Мушмов, Н. Цит. съч., № 3209, 3233, табл. XVI₂₁, № 3272, 3274, 3276, 3315.

¹⁰ Ehrhardt, N. Milet und seine Kolonien. — Europäische Hochschulschriften, Reihe III, Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Frankfurt am Main — New York, 1983, Т. 206, р. 148, lit.

¹¹ Миков, В. Разкопки в Созопол. — ИБАИ, 3, 1925, с. 240; Блаватская, Т. В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. М., 1952, с. 253, № 21.

¹² Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 148, 153, бел. 649—650.

¹³ Mihailov, G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Т. 12. S., 1970, No 469 bis, р. 397—398.

¹⁴ Виноградов, Ю. В., А. С. Русева. Култ Аполлона в Ольвии. Исследования по античной археологии в Северном Причерноморье. Киев, 1980, с. 379.

¹⁵ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 117, бел. 216—222.

¹⁶ Deubner, L. Attische Feste. Berlin, 1966, 204—207; Nilsson, M. P. Geschichte der griechischen Religion. München, 1941, I, р. 456, ann. 4.

богиня на благоприятното време и ветровете, способна да потопява или спасява корабите. Този аспект има пряка връзка с изявата ѝ като богиня на заливите и убежищата за моряци — Артемида Лимне, Лимнитис (от λιμήν — залив)¹⁷. Такива функции на Артемида в Аполония, която според изворите разполагала с две големи и удобни пристанища, биха били и естествени, обективно обусловени. Според бронзовото монетосечение на Аполония има една рядка емисия, върху чийто реверс са представени две факли¹⁸. Възниква въпросът, дали това изображение може да се свърже с култ на Артемида Фосфорос, или на Артемида Мунихия в Аполония.

Бихме обърнали внимание на някои факти, които, взети заедно, подсказват, че в Аполония култът на Артемида е имал определено място, като едновременно с това е притежавал вероятно и своята специфика. Тя се е обуславяла и от ранното основаване на града — 610 г. пр. н. е., според литературната традиция. Периодът VII—VI в. пр. н. е. се характеризира с определена тенденция в развитието на образа на „Господарката на животните“ (Πότνια θηρῶν) към този на определената в литературната традиция идейна и иконографска представа за Артемида¹⁹. Безспорно този процес е имал място и в религията и изкуството на архаичната Аполония, свързана силно с източнотръкския свят през този период. Тогава в изкуството на Милет се откроява особено типът на седнала богиня, разпространил се в целия гръцки свят. От този тип са известни статуи на Артемида и от Дидима, и от Милет²⁰. Както подчертава А. С. Русяева, „този синкретичен образ на Артемида — Кибела е известен не само в Оливия, но и в Причерноморието“²¹. Следователно в образа на женските фигури от трите каменни стели и теракотовите статуетки от некропола на Аполония и града, датирани VI—V в. пр. н. е.²², бихме могли да търсим идеята и за архаичната Артемида. За паралел и илюстрация могат да се приведат теракотовите статуетки от архаичното светилище на Артемида в Тасос²³.

Във връзка с тази иконография ще се обърнем към една група данни, свързани с ранната история на Милет. Според античната традиция начело на преселниците, създали града, стоял атинянинът Нелей, син на Кодър. Той направил Артемида покровителка на колонистите и затова в Милет била почитана Ἀρτεμις Ἠγεμόνη τοῦ Νηλέως²⁴. Изследванията показват, че тази атическа версия е по-късна и всъщност се отнася за Нелей от Пилос. Това е в подкрепа на изворите, свидетелстващи за потока преселници от Месения, Аркадия или по-общо — от Пелопонес. Един от доводите за горното са сочените като изконни месенски имена, например Κρησφόντες, засвидетелствувани в ономастиката на Милет и колониите му. Сред тях е и Аполония с данните за един Κρησφόντες в надгробен надпис от V—IV в. пр.

¹⁷ Лимен означава още пристанище, убежище; Gruppe, O. Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. München, 1907, p. 1294.

¹⁸ Мушмов, Н. Цит. съч., № 3153.

¹⁹ Nilsson, M. P. Цит. съч., 286—287; Spartz, E. Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch-mykenischen und frühgriechischen Kunst. München, 1962, p. 6 sqq.

²⁰ Кобылина, М. М. Милет. М., 1965, с. 124, рис. 44_{1,2}; Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 148, бел. 569.

²¹ Русяева, А. С. Земледельческие культы в Оливии догетского времени. Киев, 1979, с. 101.

²² Гълъбов, Ив. Нови паметници на аполонийската пластика. — В: Сб. в чест на К. Шкорпил. С., 1961, 223—230, фиг. 1—2, 5—6; Дремсизова, Цв. Теракоти от некропола на Аполония. — В: Аполония. С., 1963, с. 275, № 801 сл.; Лазаров, М. Окръжен музей Бургас. С., 1967, № 55.

²³ Daux, G. Цит. съч., 808—814, фиг. 5—6.

²⁴ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 148. По археологически данни заселването на Милет се поставя към XI в. пр. н. е.

н. е.²⁵ Важни данни за тази насока привежда С. Я. Лурье. Той обръща внимание на съобщението на Павзаний (VIII, 37, 1), че недалеч от градчето Азия в Аркадия, между по-късните градове Мегалополис и Ликосура, някога се намирал храм на Артемида Хегемоне (Водителка, Предводителка). На мястото на древната Азия е открита статуя на седяща богиня с архаичен надпис (отдясно наляво), даващ възможност да се разбере, че се касае за богинята Хегемоне. Данните за култ на Артемида в този аспект в Магнезия, Ясос и самия Ефес²⁶ подкрепят тезата за значимостта в Йония на културно-религиозното наследство, в случая в култа на Артемида, за преселниците от Пелопонес. Приведените данни подкрепят и предположението, че в милетската скулптура се отразяват, от една страна, вероятно местни, малоазиатски традиции, а от друга — микенски. Казаното дотук за Артемида Хегемоне подсказва евентуалната роля на богинята и пряко в процеса на колонизацията.

Към косвените свидетелства за даден култ обикновено се причисляват и теофорните имена. В четири надгробни паметника от V—IV в. пр. н. е. Артемидор е бащино име²⁷. В тази връзка Н. Ерхард обръща внимание на доста многобройните имена, изведени от Хеката, като Хекатей (пет пъти), Хекадор, Хекатоним, Хекатоанаса²⁸. Особено интересно с втората си съставка е последното име. Появата на епиграфиката на Аполония дава възможност и тук както в метрополията да се предполага процес на асимилиране през VI—V в. пр. н. е. на култа на малоазиатската богиня в гръцката религия и преди всичко с Артемида.

В Милет Артемида била почитана заедно с Аполон, Лето и Зевс. Това олимпийско семейство е сравнително късна формация. Божествената четворка е засвидетелствувана с един фриз и в Хистрия, колония-сестра на Аполония. Следователно под тази форма на почитане трябва да се очакват и паметници от Аполония²⁹.

Към вероятните паметници на култа от класическата и елинистическата епоха може да се причисли една теракотова главичка (вис. 6,3 см), съхранявана в Лувър и датирана от И. Фрел в последната четвърт на IV в. пр. н. е.³⁰ От размерите ѝ може да се съди, че приблизителната височина на статуйката е била над 30 см. Това подкрепя вероятността фрагментът да бъде от статуйка на Артемида. Още повече, че прическата тук е с характерен малък кок, особено типична за паметниците на тази богиня от края на V и през целия IV в. пр. н. е.

Накрая ще посочим нашето предположение, че вероятно светилището на Артемида се е намирало на о. Св. Иван, в близост до храма на брат ѝ Аполон, с прочутата му бронзова статуя, дело на Каламис. Тук нямаме възможност да се впускаме в подробно излагане на аргументите в подкрепа на изказаното мнение. Досегашните тези за мястото на храма на о. Св. Кирик и на полуострова страдат от основни недостатъци³¹.

²⁵ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 182; Mihailov, G. Цит. съч., № 449.

²⁶ Лурье, С. Я. Язык и культура Микенской Греции. М. — Л., 1957, 209—210, лит.

²⁷ Mihailov, G. Цит. съч., № 401, 407, 418, 448.

²⁸ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 175, бел. 922.

²⁹ Данов, Хр. Към старата история на Созопол, Западното черноморие и Тракия. — ИБИД, 22—24, 1948, с. 189, лит.

³⁰ Frel, I. Monuments d'Apolonie Pontique au musée du Louvre. — ИАИ, 23, 1960, № 38, фиг. 6.

³¹ Герасимов, Т. Статуята на Аполон от Каламис в Аполония на Черно море. — ИИМ — Бургас, 2, 1965, с. 8. Авторът правилно отхвърля предположенията за мястото на храма на

Анхиало. Градът е дъщерна колония на Аполония и се предполага, че е основан през V в. пр. н. е.³² Местото на предримското градче не е още напълно уточнено и засега от него няма по-значителни паметници. Поради това няма преки данни и за култ към Артемида, какъвто би трябвало да се предполага въз основа на неговото очертано вече значително място в религиозния живот на Милет и Аполония. Градът нараства чувствително в края на елинистическата епоха и през римската получава статут на колония и е един от големите градове в провинция Тракия. Това подсказва, че наред с новите тенденции в култа към Артемида (Диана) в императорската епоха тук са се запазили и особености, наследени от класическата и елинистическата епоха. На тази мисъл навеждат някои емисии от колониалните монети на града. В една от тях, сечена при Антонин Пий (138—161), може би е представена Артемида Елафеболос (Еленобийца). Богинята е изобразена като ловджийка, с късо облекло (?), в ход наляво, със стрела в дясната ръка, хванала елен за рогата³³. Такъв тип не е известен за други градове от Тракия и Мизия и по всяка вероятност емисията представя местен паметник, който, разбира се, може да бъде реплика от римската епоха на класически или елинистически архетип. Интересен и нетрадиционен образ представя друга емисия от времето на Гордиан III (238/239—244). Богинята е изобразена права наляво, с патера в дясната ръка и с лък в лявата; вдясно от нея е изобразена птица³⁴. Този паметник ни връща към някои образи на Артемида от края на архаичната и началото на класическата епоха, когато постепенно едни от най-характерните атрибути на *Pótnia θηρών* — водните птици, изчезват. Един лекит от Ермитажа (ок. 490 г. пр. н. е.) ни представя богинята с лебед пред нея (обр. 2)³⁵. Не е невъзможно посочената монетна емисия да възпроизвежда местен статуарен или анаглифичен паметник на Артемида от предримската епоха. Лунният сърп и трите звезди пък от емисия, сечена при Комод (180—192), може би свидетелствуват за култ на Фосфорос, ако се приеме интерпретацията на подобни емисии в нумизматиката на Византион.

Месамбрия. Приема се, че градът е създаден от преселници от Византион, Калхедон и Хераклея Понтийска през втората половина на VI в. пр. н. е.³⁶ Логично е и тук да се проявяват сходни форми на изява на култа, както в Мегара и посочените нейни колонии — например както във византийския, така и в месамбрийския календар са засвидетелствувани месеците Артемисиос и Еуклейос³⁷.

О.Св. Кирик, но пък го поставя на най-високата точка, в скалистия североизточен край на Аполонийския полуостров. Неприемлив е доводът за грешки в съобщенията на Плиний и Страбон, че статуята и храмът са на островче, където се е намирала част от Аполония. О. Св. Иван с голям по площ колкото полуострова, а проучванията в последните години показаха, че на южния му бряг е функционирало пристанище. Пълното излагане на всички данни и аргументи в полза на хипотезата, че първоначалният теменос със светилището или светилищата на Аполон и Артемида се е намирал там, е предмет на отделно изследване.

³² Mihailov, G. Цит. съч., 323—324.

³³ Мушмов, Н. Цит. съч., № 2778.

³⁴ Пак там, № 2944.

³⁵ Тревер, К. В. Краснофигурный лекиф с изображением Артемиды. — ИРАИМК, 1922, 2, с. 275, с. 279, рис. 6, табл. XXVI. Срв. Колпинский, Ю. В. Великое наследие античной Эллады. М., 1977, илл. 219. Авторът се е заблудил от изображения лебед и отнася образа към Афродита. Всъщност този паметник показва един от последните етапи на прехода от „Господарката на животните“ към класическата Артемида. От изображенията на животните, фланкиращи богинята, сред които често фигурират водни птици, тук е останал само един лебед.

³⁶ Mihailov, G. Цит. съч., 255—257.

³⁷ Wernike, K. Цит. съч., кол. 1408; Mihailov, G. Цит. съч., № 308 novies. Приемаме, че собственото име на Еуклейон е косвено свидетелство.



Обр. 2. Лекит с изображение на Артемиди и лебед

Съвсем наскоро бе публикувана една мраморна статуя от Месамбрия³⁸. В публикацията се изказва предположението, че статуята изобразява Тюхе и е реплика на статуята, която Праксител изваял за храма ѝ в Мегара. Във връзка с паметника от Месамбрия авторът поставя някои изображения върху местните бронзови монети от II в. пр. н. е. с глава на жена с крепостна корона³⁹. На монетите обаче богинята е с покривало, каквото липсва при статуарния паметник. От друга страна, е трудно да се види в статуята реплика на Праксителева творба. Едно сравнение със статуята на Артемиди, която Праксител създал за Китион, и където богинята е също в дълъг хитон, показва основно различие в постановката на тялото. Докато фигурата на богинята от Месамбрия е изправена и изразява сдържаност и твърдост дори, в паметника от Китион се чувства мекоta, която придава на фигурата изразения „хиазмус“. Това, както и наличната информация от религиозните паметници от Месамбрия и дорийските черноморски колонии позволява друга интерпретация на паметника. Според нас статуята е изобразявала Артемиди с две факли (Фосфорос — Сотейра). Както бе посочено по-горе, тази иконография е характерна за Византион и по всяка вероятност има за прототип статуята на Сотейра, създадена от Стронгилон за Мегара. Бихме

³⁸ Чимбулева, Ж. Антична статуя на жена от Месамбрия. — Археология, 1982, № 3—4, 37—39. обр. 1а-б.

³⁹ Пак там, с. 39, бел. 7. Монетата вж. у Герасимов, Т. Неиздадени автономни монети от Месамбрия на Черно море. — ИИМ—Бургас, 1, 1950, с. 29, № 29, обр. 7.

могли да сравним статуята от Месамбрия с приведения вече като паралел релеф от Мегара (обр. 1). И двата паметника са от IV в. пр. н. е. и освен сходството в начина на препасване на хитона особено важно е да се посочи наличието и в двата случая на падащото отзад наметало с богати дипли. Богинята от Месамбрия обаче е представена в по-спокойна поза. Позициите на ръцете са разменени. В това отношение нашият паметник е по-близо до богинята, изобразена заедно с още шест божества върху мегарски релеф от прехода между V и IV в. пр. н. е., представена статично, с факли в двете ръце⁴⁰.

Освен гореспоменатите монети с глава на богиня с крепостна корона, в нумизматиката на Месамбрия са известни монетни типове с изображение на женска глава с панделка надясно, известни в литературата и като „глава на амазонка“⁴¹. Т. Герасимов предложи, че в нея бихме могли да видим „нимфата — покровителка на града“⁴². Като прибавим емисията с глава на богиня с крепостна корона, за която Т. Герасимов със сигурност смята, че е отсечена по някакъв тържествен повод, знаменателен е фактът, че „нимфата“ е върху лицето, а Атина върху опакото на горната емисия. С право Т. Герасимов приема, че Атина вероятно трябва да се схваща като Сотейра, както е назована в посвещение на шестте стратежи на Месамбрия от I в. пр. н. е.⁴³ Възниква идеята, че освен общогръцката олимпийска Атина, приобщена към града чрез епитета „спасителка“, „закрилница“, месамбрийците почитат и друга, само тяхна покровителка. Изобразяването на женска глава с панделка, с диадема, с крепостна корона и пр. е особено характерно за монетите на друга дорийска понтийска колония — Херсонес Таврически. При тях това е главната богиня на града Партенос, специфична хипостаза на Артемидата⁴⁴. Иконографията ѝ се вместила напълно в тази на Артемидата. В някои емисии зад главата ѝ не се представят лък и колчан⁴⁵. Така е примерно и при дидрахмите на Стимфала от 362 г. пр. н. е.⁴⁶ В емисия на Херсонес от 120—110 г. пр. н. е. е представена глава на богинята с крепостна корона, лък и колчан отзад. Крепостната корона я представя като богиня на града — Тюхе⁴⁷. Пак с крепостна корона виждаме бюст на Артемидата върху монети на фригийския град Апамея от 133—48 г. пр. н. е.⁴⁸ По-късно, през императорската епоха, сред разнообразните типове на Артемидата в емисиите на Филиппопол богинята е представена права, с разлистен дълъг клон (според Н. Мушмов факла) в дясната ръка и лък в лявата. На главата има крепостна

⁴⁰ За статуята от Китион вж. Lavedan, P. *Dictionnaire de la Mythologie et des Antiquités Grecques et Romaines*. Paris, 1931, p. 110, fig. 118; За мегарския релеф вж. Blümel, C. *Katalog der griechischen Sculpturen des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.* Berlin, 1928, 58—59, K 82, Taf. 71.

⁴¹ Мушмов, Н. Цит. съч., № 3978, табл. XXIV₁₃ и XXIV₁₅; Срв. Герасимов, Т. Цит. съч., 27—28, № 23—28, обр. 6, табл. IV.

⁴² Пак там., с. 28.

⁴³ Пак там., с. 29; Mihailov, G. Цит. съч., № 326 bis.

⁴⁴ Мещеряков, В. Ф. Про похождения культу Диви у Херсонеси Таврическому. — ВХУ, № 94, История, вып. 7, 1973, 65—73.

⁴⁵ Анохин, В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). Киев, 1977, с. 134, № 1—7, табл. I и др.

⁴⁶ Lange, K. *Köpfe auf griechischen Münzen*. — *Die Antike*. T. 18, Hft. 3, 1942, p. 201, Abb. 27.

⁴⁷ Анохин, В. А. Цит. съч., с. 146, № 179—181, табл. XII; Герловица, Ф. И. К вопросу о херсонесской статуе Девы. — *Сообщения Херсонесского музея*, вып. III, 1963 (Симферополь), с. 31.

⁴⁸ *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*. — Phrygia. I, Copenhagen, 1948, nn. 186—194, pl. 6.

корона⁴⁹. От казаното дотук може да се предположи почитането на Артемиди Фосфорос в Месамбрия и като Партенос (Тюхе), явяващо се характерно за култа в дорийските области⁵⁰. Това намира допирни точки и с данните за месец Еуклейос в календарите на Месамбрия и Византион. Почитаната като Еуклейя, Артемиди била свързана с предбрачните церемонии⁵¹.

Интересни данни ни дават монетите на Неапол (Кавала) на Егейско море от V в. пр. н. е. Върху тях е изобразена главата на главната богиня на града, наричана също Партенос. Специалистите са категорични, че богинята Партенос е различна от Атина Партенос⁵². Голямата близост в аспектите на Атина и Артемиди не е учудваща — в култа на двете богини е ясен до голяма степен процесът на успоредно развитие на основата на древните минойско-микенски богини — Потнии, които през класическата епоха са двете девствени въоръжени богини. Епитетът Партенос принадлежи еднакво и на двете. Показателен факт за близостта във функциите и характера на развитието на култовете им се наблюдава по времето на Пизистратидите, когато на атинския Акропол Артемиди Браурония започва да дели свещения теменос с Атина. Изглежда, че тази генетична близост⁵³ е обективната основа за появата на паметници по-късно и в Италия, а и през императорската епоха, в които двете богини са съединени в една — Диана — Минерва⁵⁴.

За определянето на характера на проучвания култ в Месамбрия може да бъде привлечено и изказаното предположение, че монетните печати за тетрадрахмите, а вероятно и за бронзовите монети на Кабиле са били изготвяни в Месамбрия⁵⁵. Както е известно, фигурката на Артемиди Фосфорос върху посочените тетрадрахми е идентична с тази от някои емисии на бронзовото монетосечение на Кабиле⁵⁶. Би могло да се предположи, че месамбрийските гравьори са имали пред себе си модел от Месамбрия. Наскоро Д. Драганов предложи теза, според която между 325 и 315 г. пр. н. е. в Кабиле била организирана монетарница на Александър Велики. Сечените в нея драхми и тетрадрахми авторът разграничава на базата на отличителния знак — фигурка на Артемиди с две дълги факли. От иконографска гледна точка в светлината на изложеното дотук идеята на Д. Драганов е защитима. Но вероятно ще трябва да се приеме, че гравьорите — „изкусно обучени елини, доведени от македонската администрация от гръцки градове с развита

⁴⁹ Мушмов, Н. Античните монети на Пловдив. — ГНБМ, 1924, № 441, табл. XI, АИМ София инв. № 4850.

⁵⁰ Ehrhardt, N. Цит. съч., с. 149, бел. 588—592.

⁵¹ Séchan, L., P. Lévêque. Les grandes divinités de la Grèce. Paris, 1966, p. 357, not. 91.

⁵² Collart, P. Philippos ville de Macédoine. Paris 1937, 109—111, pl. XXI₁₁₋₁₂.

⁵³ Тази близост е добре доловена и изтъкната от Томсон, Дж. Исследования по истории древнегръцеского общества. Доисторический Эгейский мир. М., 1958, 253—278, особ. 277—278. Но начинът, по който авторът довежда с пеласгите в Гърция Атина и Артемиди, е неприемлив при днешното състояние на информацията ни за етнокултурните процеси в Егейския басейн в края на II — началото на I хил. пр. н. е.

⁵⁴ Salac, A. Inscriptions du Pangée et de Philippos. — BCH, XLVII, 1923, n. 24, fig. 5; Цончев, Д. Новооткрити страни от Търновския музей. — ИАИ, 7, 1933, 395—396, № 3, обр. 150.

⁵⁵ Герасимов, Т. Где са сечени монетите на Кавар, келтски владетел в Тракия. — ИАИ, 22, 1959, с. 114; Карайотов, Ив. Монетосеченето на Месамбрия. — Юбилейна сесия 25 години Несебър град-музей, 16—17. VI. 1981 г. Изследванията през последните години показват твърде интензивните икономически връзки между двата града от IV в. пр. н. е. нататък. Вж. Велков, В. Тракийският град Кабиле. — Векове, 1982, № 1—2, с. 16; Драганов, Д. Към търговските връзки на Кабиле през V—III в. пр. н. е. по нумизматични данни. ИБИД, 34, 1982, с. 6, 8, обр. 2 и прил. табл.

⁵⁶ Драганов, Д., Ж. Попов. Бронзовото монетосечение на Кабиле. — Кабиле. Т. 1. С., 1982, с. 23, 28, № 44—94, табл. IV—VII, № 95—120, табл. VIII—IX.



Обр. 3. Релеф на стратезите от Месамбрия

монетна традиция“, ще са от Месамбрия, а не от много по-далечните Лампсак, Перинт и пр.⁵⁷ Разгледаната по-горе статуя от Месамбрия, датирана във втората половина на IV в. пр. н. е., гарантира до голяма степен възможността изображенията от Александровите тетрадрахми и драхми да имат конкретен статуарен модел (ако в Месамбрия не е съществувал и по-ранен, и по-близък до мегарската Сотейра паметник). Изображението на Артемида Фосфорос в монетите от тип В на Кабиле, датиран около средата на III в. пр. н. е.⁵⁸, е абсолютно в схемата на сребърните емисии от IV в. Много е вероятно археологическите проучвания на Кабиле да решат тези проблеми в близките години в положителна или отрицателна посока.

Няколко паметника от различен характер от късната елинистическа и от римската епоха, допълвайки се взаимно, дават сравнително богата информация за характера на култа към Артемида в Месамбрия през посочения период: един хекатейон от II в. пр. н. е.⁵⁹; мраморен релеф от края на II—I в. пр. н. е., представящ шестимата стратези на града и граматевса по време на жертвоприношение в светилище (обр. 3)⁶⁰; пет надписа, свързани с култа на Сарапис и Изиди от III—II в. пр. н. е. — I в. н. е.⁶¹; мраморна надгробна плоча на Юлия от II—III в. (обр. 4)⁶²; колониална монета, сечена при Гордиан III, с изображение на Артемида и Сарапис⁶³.

⁵⁷ Драганов, Д. Кабиле и монетосеченето на Александър III. — Археология, 1982, № 3—4, с. 22.

⁵⁸ Драганов, Д., Ж. Попов. Цит. съч., с. 31.

⁵⁹ Лазаров, М. Цит. съч., № 70 (сега в експозицията на Националния исторически музей).

⁶⁰ Венедиков, Ив. Три забележителни паметника от Несебър, — Векове, 1972, № 6, 62—63, обр. 1.

⁶¹ Тачева-Хитова, М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. н. е. С., 1982, 45—48, № 42—45 и с. 56—59, № 54.

⁶² Mihailov, G. Цит. съч., с. 306, № 345.

⁶³ Мушмов, Н. Античните монети ..., № 3994.



Обр. 4. Надгробна плоча на Юлия Хеката от Месамбрия

Високите калатоси на фигурите и факлите, ойнохото и фиалата, държани от двете крайни фигури в хекатейона от Несебър, имат добър паралел—памятник от Лариса, Тесалия (в Националния музей в Копенхаген). Той е датиран към III—II в. пр. н. е., но възхожда към образци от IV в. пр.

н. е.⁶⁴ Приблизително към същото време се отнася и известният релеф от сбирката Метерних, произхождащ от Егина, при когото се откриват същите атрибути⁶⁵. Според нас хекатейонът, изобразен върху високата ара на втори план, вляво, в релефа на стратегите, би могъл да бъде сравнен със статуарния. Въпреки че релефът е очукан, там личат факлите в левите ръце, високите калатоси и даже формата на колоната, около която са обединени трите фигури на хекатейона. Ако се отчете пропорционалното съотношение на хекатейона спрямо фигурите на стратегите, се вижда, че размерите на двата сравнявани паметника са твърде близки. Следователно би трябвало да се предполага, че дори статуарният паметник да не е същият, изобразен в релефа, то те поради сходството си и близката датировка са създадени по един или твърде близки образци. Ив. Венедиков обръща внимание на друг важен факт. Върху постаментата на хекатейона от месамбрийския релеф има надпис. В първата публикация на релефа от четенето ΙΖΙΔΙ той заключава, че целият релеф е „оброчен дар, посветен на гръцката богиня на смъртта Хеката, наречена с египетското си име Изиди, от страна на стратегите“ на Месамбрия⁶⁶. В по-новата публикация надписът е ревизиран и се предава като ΙΖΩΝ, но остава мнението, че паметникът е „посветен в Изидон“⁶⁷.

Наскоро обаче в нашата литература бе обърнато внимание на известния в чуждата литература факт, че към II в. пр. н. е. в Егейския басейн се наблюдава сближаване между Изиди и Артемида. Характерен пример за този процес се явява посвещение на Артемида именно с епитета Φοσφορος в Серапейона в Делос⁶⁸. Струва ни се, че и разглежданият релеф се вмести сред паметниците на този синкретизъм. Тази особеност на култа в Месамбрия през късния елинизъм, запазвайки се и през римската епоха, се проявява и чрез цитираната по-горе емисия. Рядката ѝ иконография може да намери обяснение само по този начин. При това Артемида освен с обичайните си атрибути — лъка и елена, е изобразена до дърво. Това напомня връзката на богинята с дървото, с растителността и плодородието изобщо в древните пелопонески култове, особено Ортия (Ортосия) в Спарта⁶⁹, чийто култ, както бе посочено по-горе, е твърдо засвидетелствуван във Византион в една по-ранна епоха. В този си аспект Артемида е твърде близка до Изиди. Посочените епиграфски паметници, посветени на Изиди и Сарапис, и най-вече последният от тях, дават възможност да се посочи и друга линия, по която е ставало отъждествяването на двете богини. В този надпис от първата половина на I в. н. е. се съобщава за τὰ μεγála Πλοιαφῆσια, което се тълкува като указание, че е празнуван Navigium Isidis, празник, свързан с откриването на мореплаването през пролетта, чиято покровителка била Изиди. Вече бе очертана ролята на Артемида като богиня-покровителка на мореплаването, свързано с нейния аспект на лунна богиня (Мунихия—Фосфорос). Логично е да се предполага, че този аспект е бил почитан отрано в такъв пристанищен център като Месамбрия и в такъв случай култът на Изиди в този аспект да се наслои върху този на Артемида Фосфорос. Като се има

⁶⁴ Kraus, Th. Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland. Heidelberg, 1960, p. 154, Taf. 18_{1,3}.

⁶⁵ Пак там, с. 158, табл. 21₂.

⁶⁶ Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 63. Този паметник не е привлечен от М. Тачева в проучването ѝ за култа на египетските божества.

⁶⁷ Venedikov, Iv. Trois reliefs surprenants de Mesambria. — Nesselbre. T. 2. S., 1980, 81—85.

⁶⁸ Тачева-Хитова, М. Цит. съч., с. 43, бел. 26.

⁶⁹ Pausaniae Graeciae descriptio, III, 16, 7—11, ed. Spiro. Lipsiae, 1903; Томсон, Дж. Цит. съч., 270—274; Séchan, L., P. Lévêque. Цит. съч., 355, бел. 63; Цит. съч., 460—465.

предвид покровителстващата защитна функция на разглеждания аспект, той спокойно се вмести в понятието за Сотейра. В релефа на стратезите чрез тяхното общо жертвоприношение пред паметника на богинята изгъква вероятно и официалният характер на култа ѝ, а оттам и общосотериологичният аспект на тази Артемида — Хеката — Изида.

Този многостранен характер на култа може да бъде съзрян и в друг паметник от Месамбрия — стелата на Юлия. Нейният надпис гласи: „Тук, както виждаш, лежа аз, богинята Хеката. Някога бях смъртна, а сега съм безсмъртна и вечно млада, аз Юлия, дъщеря на Никий.“⁷⁰ Изхождайки от текста, явно жената с факлите във втория и третия фриз на стелата е Юлия—Хеката, изобразена в различни моменти от своя земен и неземен живот. В интерпретацията на този труден за анализ паметник ще припомним до паралел с един интересен и рядък хекатейон от Сибиу, Румъния, също от II в. н. е., получил напоследък доста добра интерпретация⁷¹. Както се вижда от илюстрацията, особеното тук е, че върху дрехата на едната от фигурите на тройната Хеката е разгънат четирифризов релеф. Във всички фризове са представени само жени с изключение на първия фриз, където е представен и Хермес—Психопомпос. Л. Акимова разглежда релефите като повествование, представящо живота на жената от раждането до смъртта. При първия фриз началото и края на биографията са събрани, при което смъртта доминира над раждането—хероизираната покойница, за която чака Хермес, заема центъра на композицията. В тази връзка се прави предположението, че не е изключено този хекатейон да е бил надгробен паметник⁷² и предлага една пряка допирна точка с месамбрийския паметник. Предполага се също, че на втория и третия фриз са представени последователно стадии в израстването на девойката и вероятно посвещаването ѝ в тайнствата на Хеката. На третия фриз е изобразен хекатейон, в близост до който се извършва някакъв мистичен акт. Поради това изследователката приема, че основната мисъл, вложена във фризовете на хекатейона от Сибиу, е идеята за получаване на безсмъртие по пътя на приобщаването към мистериите на Хеката. Знаменателен в това отношение е кръгът на ангажираните тук богове — Хеката, Хермес — Психопомпос и Артемида — ловджийка. Последната е представена на долния фриз вдясно от четири танцуващи жени; следователно до голяма степен идейното съдържание е близко до това на хекатейоните с хоровод. Но тук танцът не прилича на този на Харитите и Хорите и с право Акимова го приема за близък до народните, поради което той вероятно символизира „противопоставената на смъртта хармония на битието“. Както в първия фриз, така и тук на хоровода, т. е. на живота, се противопоставя смъртта, олицетворена от Великата ловджийка. Животът и смъртта в този паметник както навсякъде в античното изкуство са диалектически съединени. Изследователката обръща внимание на още една важна особеност — различните роли, които играят във фризовете Артемида и Хеката. „Те двете вземат участие в женската съдба, но Хеката по-непосредствено, а Артемида по-косвено — като върховна владетелка на раждането, живота и смъртта на жената. С нейната фигура завършва целият разказ.“⁷³ Колко много прилика има това с ловджийката, увенчаваща фронтона на надгробната стела на Юлия. Колкото до предположенията за мистериите, те са изказани и за месамбрийския паметник⁷⁴, но на фона на казаното за паметника от Сибиу придобиват

⁷⁰ Вж. бел. 62. Преводът на надписа е според Михайлов, Г. Траките. С., 1972, с. 253.

⁷¹ Акимова, Л. И. Новый памятник скульптуры из Пантикапея (К. проблеме хекатейонов). — ВДИ, 1983, 3, 77—80, рис. 5.

⁷² Пак там., с. 77.

⁷³ Пак там., с. 79.

⁷⁴ Kraus, Th. Цит. съч., с. 162, лит.



Обр. 5. Надгробна стела от Дорилея с изображение на Артемиди

много по-конкретен характер. В тази връзка бихме припомнили сложните ритуали в Браурон, танците и другите ритуали, свързани с различните етапи от живота на подрастващите, включително до последната инициация за въстъпване в общността на зрелите жени (или младежи), така характерни за култа на Артемиди в Пелопонес⁷⁵. Или да припомним, че Ифигения, станала жрица на Артемиди, е отгъждествена след смъртта ѝ с Хеката⁷⁶. По този начин се затваря тристепенният кръг от простосмъртната жена до първостепенната богиня. От друга страна, се налага предположението, че „мистериите“, имащи място в такъв случай в култа на Артемиди — Хеката, са още една основа за синкретизиране с Изиди.

В по-тесен смисъл във връзка с покровителстващия аспект на богинята над мъртвите могат да се посочат сходства и с религиозните практики в Мала Азия. Така във Фригия върху фронтона на надгробните плочи често бил представян Зевс Бронтон, характеризирач изрично чрез надписите като покровител на мъртвите в отвъдния свят. Наред с него била представяна и Хеката с епитета Сотейра⁷⁷. Този пример дава възможност да се обясни

⁷⁵ Вж. бел. 69 и Борисковская, С. П. К вопросу о культе Артемиды в архаическом Коринте. — В: *Культура античного мира*. М., 1966, 39—46; Gali-Kahil, L. L'Artémis de Brauron: rites et mystère. — *Antike Kunst*, 20, 1977, 86—98.

⁷⁶ Pausaniae. Цит. съч., I, 43, 1.

⁷⁷ Герасимова-Томова, В. За култа към Бендиди в Тракия и за тракийското женско облекло. — *Археология*, 1980, № 3, 32—33, бел. 30—31.



Обр. 6. Оброчен релеф на Артемида-сздачка от с. Садина

присъствието на орлите в двата края на фронтона на стелата на Юлия. По важният извод е, че Артемида в този паметник е Сотейра, в чиято обща същност се вмести Хеката. Тук отново ще припомним, че дори за Плутарх Артемида и Хеката са едно и също⁷⁸. Ако искаме да покажем древните корени на Артемида Сотейра, във връзката ѝ с погребалните паметници, достатъчно е да посочим стелата от Дорилея, от VII—VI в. пр. н. е. (обр. 5), където тя е още Πότνια θηρών, крилата, с цвете и лъв в ръце. На обратната страна на паметника бил изобразен покойникът с шлем на кон⁷⁹.

Ако трябва да обобщим наблюденията върху изследвания култ в Месамбрия, бихме изтъкнали, че обективната основа, на която се дължи засилването на ролята на култа на Артемида през елинистическата епоха и многостранните процеси на сближаване с други първостепенни божества, трябва да е била запазването на архаичните черти в образа ѝ, а може би по-точно — измененията в общественно-политическия и културния живот през тази епоха, които ги подчертават отново.

Районът на Наулохос (при дн. Обзор) е предполагаемото местонахождение на мраморен релеф, който изобразявал Артемида, яздеца елен, с оригинална иконография. Според описанието на този изгубен днес паметник той вероятно е почти идентичен с известния релеф от с. Садина, Поповско (обр. 6), при това името на посветителката и епитетите на богинята в посвещението са идентични⁸⁰. В проучване, посветено на паметниците от римска Тракия, представящи Артемида—сздачка, ние предположихме, че е

⁷⁸ Plutarchi. De Herodoti malignitate, 862 a (ed. B. Snell).

⁷⁹ Picard, Ch. Manuel d'archéologie grecque. La sculpture. I. Période archaïque. Paris, 1935, p. 531, fig. 177.

⁸⁰ Mihailov, G. Цит. съч., т. 1, № 306; т. 2, № 759.



Обр. 7. Фрагмент от оброчен релеф от Ерите

твърде вероятно и двата паметника да са посветени на едно и също лице — Артемисия, дъщеря на Артемон⁸¹. Логично е двата твърде сходни паметника да са изработени в едно ателие, което на базата на иконографските особености и пластическите качества ще трябва да се търси по Западното Черноморие. Приема се, че Наулохос е селище, основано от Месамбрия, което през римската епоха се отъждествява с *Mansio Templum Iovis*⁸². Понеже според изследванията работилниците за оброчни релефи през римската епоха се намирали в градовете⁸³, двата релефа са били изработени вероятно в Месамбрия. Тежест на такова предположение придава иконографската и идейната им близост с култовите представи за Артемида в този град. Артемида ловджийка в релефите е и ездачка, и същевременно Фосфорос, както в статуарното ѝ изображение върху арата в левия ъгъл (вж. обр. 6). Този тип кореспондира с паметници от различни области на Гърция от V—IV в. пр. н. е. и като цяло възхожда към образа на минойско-микенските Потнии⁸⁴. Фактът, че паметници от този тип, датирани в V—IV в. пр. н. е., са познати и от Северното Черноморие — от Нимфей и Тиритака⁸⁵, подсказва, че паметници с подобна иконография от този ранен период биха били нормално явление и за култовата пластика на Западното Черноморие.

Ерите (при с. Долни Близнак, Варненски окръг, близо до устието на р. Камчия). Единственият паметник от това антично селище⁸⁶, свидетелстващ за култ към Артемида, е фрагмент, причисляван досега в литературата към релефите на Тракийския конник (обр. 7)⁸⁷. Внимателното вглеждане обаче показва, че се отнася до паметник на Артемида Елафебелос (Елафектонос). Основание за такава интерпретация ни дава характерният начин, по който са свити краката под тялото на притиснатата към земята сърна (елен). За вида на животното говорят късата опашка и тънките стройни крака с двойни

⁸¹ Стоянов, Т. Оброчните релефи на Артемида (Диана)—ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха. — Археология, 1984, № 2—3, 31—44.

⁸² Mihailov, G. Цит. съч., т. 1, 249—250.

⁸³ История на България. Т. 1. С., 1979, 353—354.

⁸⁴ Стоянов, Т. Цит. съч.

⁸⁵ Пак там, обр. 2_а и 2_б, за литературата бел. 20, 24.

⁸⁶ Mihailov, G. Цит. съч., с. 249.

⁸⁷ Пак там, № 305 bis.

копита. В малкото паметници на Хероса, в които е показано такова животно, то винаги е нападател от лъв, захапал го за гърба, а тялото му е прилепено до това на жертвата. Често и предната дясна лапа е върху тялото ѝ откъм зрителя. Празното поле зад сърната и следата от релефен детайл в края на фрагмента дават възможност за предложено то тълкуване. Вероятно релефът е представял Артемида, затиснала животно с левия крак (докато десният е опънат назад), поразяваща жертвата с копие или нож. Цялата група е била изобразена надясно и на базата на тази иконографска схема бихме могли да датираме паметника. От иконографска гледна точка той би трябвало да се отнася към римската епоха. В монетните емисии на Херсонес от предримската епоха всички изображения са наляво, докато в емисия от императорската епоха са само надясно⁸⁸. Също така в релеф от елинистическата епоха от Калатис сцената е наляво, а в три скални релефа от Филипи, II в. н. е., съставящи отделно светилище, те са надясно⁸⁹. Само надясно е изобразена сцената и в многобройни емисии в колониалните монети на различни градове в Мала Азия⁹⁰.

Разглежданият фрагмент е ценно свидетелство, единствено засега от нашите земи, за присъствието на този специфичен иконографски тип в западнопонтийските градове вероятно и през доримската епоха. Като имаме предвид третирането му в паметници от класическата и елинистическата епоха както в йонийски, така и в дорийски полиси, паметници от този тип биха могли да съществуват по цялото Западно Черноморие. В тази връзка, при наличието на месец Мунихион в Аполонийския календар, не би било учудващо, ако в календарите на някои от градовете съществува и месец Елафеболион.

Одесос. Известно е, че тази голяма милетска колония по нашия Черноморски бряг е основана почти век по-късно от Аполония. Естествено е в по-младата сестра да се очаква приблизително същият култов живот, което се доказва и с месеца Артемисиос в календара на града⁹¹.

Най-значителният паметник, свързан с култа на Артемида, е мраморният оброчен релеф, открит при разкопки в района на термите. В едикула с фронтон с акротери е представена права богиня насреща, облечена в дълъг, двойно препасан хитон; с лявата ръка тя държи близо до тялото си две дълги факли или копия, а с дясната, отпусната надолу и леко встрани — вероятно фиала, сега очукана; зад дясното рамо високо се подава колчан; под дясната ръка на богинята е изобразено клекнало куче, а отдясно, до рамката — обърнат към нея адорант. На рамката отдолу има надпис: 'Αρσιτομένης Αἰόλου Φωσφόρωι κατ' ἐνύπνιον⁹². Релефът е датиран към II—I в. пр. н. е. и, разбира се, е бил посветен в някое светилище, съществувало в района на местонамирането му. Около този паметник вече съществува известна дискусия⁹³. Приемайки факта на откриването му в светилище на Херос

⁸⁸ Анохин, В. А. Цит. съч., № 77—81, табл. V — емисия от 300—290 г. пр. н. е.; № 88—92, табл. VI — 290—270 г. пр. н. е. № 133—137, табл. IX (обр. 17); № 191, табл. XII — 100—90 г. пр. н. е.; № 200—201, табл. XIII — 47—44 г. пр. н. е.; надясно в емисия от 180—192 г. пр. н. е. — № 280—282, табл. XIX.

⁸⁹ Collart, P., P. Ducrey. Цит. съч., 104—111, № 80—82, фиг. 101—105; Bordenache, G. — Dacia. IV, 1960, 497—498, fig. 10.

⁹⁰ Sylloge Nummorum Graecorum (SNG) — Caria. II. Copenhagen, 1946, nn. 496—498, pl. 11⁴⁹⁶⁻⁴⁹⁸ — Stratoniceia; n. 463, pl. 11⁴⁶³; SNG. Aeolis—Lesbos. Cop. 1945, n. 243, pl. 5²⁴³ — Myrina; SHG. Ionia. Cop., 1945, n. 409, pl. 9⁴⁰⁹, n. 420, pl. 10⁴²⁰, nn. 459—460, 464, 479, 480 — pl. 11, ect. — Ephesus.

⁹¹ Wernike, K. Цит. съч., кол. 1408.

⁹² Mihailov, G. Цит. съч., № 88 bis.

⁹³ Пак там, № 37 bis.

Карабазмос, М. Мирчев изрази мнението, че сме изправени пред светилище на тракийските богове Херос и Бендида⁹⁴. Д. Попов отхвърли такава интерпретация, но предложи в богинята да се види не Артемида, Артемида—Хеката, а просто Фосфорос⁹⁵. Действително в надписа богинята е назована само така, но изображението е красноречиво и епитетът има задачата само да уточни аспекта, в който се обръща към нея вярващият. Колчанът недвусмислено определя Артемида, а двата дълги предмета са вероятно факли, защото не съответствуват на определението „Светлоносяща“. Дългият хитон подсказва, че в този късноелинистически паметник е копиран оригинал, възходящ към V—IV в. пр. н. е. Вече става дума за неотделимата от Артемида същност на светлинна, лунна богиня с произтичащи от това широк кръг аспекти (функции). Най-общо тази страна на богинята се представя иконографски чрез двете факли и епитета Фосфорос (в други случаи Мунихия, Сотейра). В разглеждания паметник богинята се представя вероятно с патера, което трябва да означава, че тя приема приношението на адоранта в светилището си, символизирано чрез едикулата. А адорантът вероятно е самият Аристомен, син на Еол, от надпис, според който той поднася своя благодарствен дар на богинята заради добрия, вещаещ добро и пр. сън. Името на Адоранта е чисто гръцко и вярата в лунната богиня, влияеща и върху съня, е напълно характерна за гърците⁹⁶. Самото негово изобразяване върху релефа-дар, поднесен на богинята, съответствува на гръцката култова практика. Понеже дарителят е мъж, би могло да се предполага, че се отнася за благополучно завършило начинание, започнато „по внушение“ на божеството — пътуване, сделка, риболов. И трите вида дейност са логични за гражданин на морски град като Одесос. По-специално пътуването по море и риболовът, както бе изтъкнато по няколко повода, са в сферата на Артемида—Фосфорос, Мунихия или Агротера.

Данните за Артемида Фосфорос се допълват от бронзовите автономни монети, датирани около 200 г. пр. н. е., с изображение на глава на богинята и пред нея лунен сърп⁹⁷ или бюста на богинята с колчан зад гърба⁹⁸; на реверса си двете имисии имат изображение на колчан. Това още веднъж потвърждава неотделимия лунен аспект на богинята от ловната ѝ същност.

В релеф, посветен според надписа на Έκάτη ἑλκήμοος, е представена фронтално богиня в дълъг двойно препасан хитон, с малко дете в лявата ръка и къса факла в дясната. Вдясно от нея (вляво на зрителя) е приклепнало куче. Вляво е запазена задната част от тялото и върха от муцуната на сърна или елен⁹⁹. Това изображение е останало извън вниманието на авторите, разглеждали този паметник, а елен (сърна) и куче, както стана ясно, вече говорят за Хеката, пряко свързана с Артемида. Така по-лесно би получило отговор учудването на Т. Краус заради изобразяването на Хеката в този релеф от римската епоха с едно тяло — иконография, характерна за малоазийските първообрази. Според този учен аспектът, в който се изявява богинята в паметника от Одесос като Куротрофос (отглеждаща, отхранваща юноши), никога не е бил нейна основна характерна черта¹⁰⁰. За по-вероятната

⁹⁴ Мирчев, М. За античните храмове в Одесос. — ИИМ—Варна, 3 (18), 1967, с. 27; Срв. Тончева, Г. Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одессоса. — In: Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Archaeologica. S., 1963, p. 79.

⁹⁵ Попов, D. Caractéristique et localisation du culte de Bendis. — Etudes Balkanique, 1976, 2, p. 125.

⁹⁶ Томсон, Дж. Цит. съч., 211—214, 224—227.

⁹⁷ Мушмов, Н. Цит. съч., № 1537.

⁹⁸ Пак там, № 1553, табл. III₁₂.

⁹⁹ Mihailov, G. Цит. съч., № 89.

¹⁰⁰ Kraus, Th. Цит. съч., с. 163.

интерпретация на богинята като Артемида—Хеката Куротрофос свидетелствува и прическата ѝ. Косата е прибрана конично нагоре и вързана, като образува малък кок. Достатъчно е сравнение с паметници, където действително Хеката или друга богиня е изобразена с висок калатос, за да се убедим в несъстоятелността на твърдението на Б. Филов и Я. Тодоров, че богинята е с калатос¹⁰¹. Напротив, тази висока прическа е характерна за много паметници на Артемида от IV в. пр. н. е.¹⁰² Интересно е, че в този паметник посветителят е от мъжки пол. Може би детето, което богинята държи, е Даматрий, чиито родители принасят оброчния релеф, призовавайки богинята *ἐλτήκοος* (вслушваща се) да покровителствува крехкия детски живот.

Вече стана дума за характерните за много области на Гърция ритуали и празници, свързани с ролята, която Артемида играе в живота на подрастващите; с тях вероятно трябва да свържем разгледания по-горе паметник, както и бюста на момиченце от IV—II в. пр. н. е., открит в Одесос, за който се привеждат паралели от светилището на Артемида в Браурон¹⁰³.

Към паметниците на Артемида в Одесос от елинистическата епоха се отнася и един фрагмент от калъп за теракотова статуйка¹⁰⁴. Отпечатъкът представя богинята като че ли гола, което поставя под съмнение интерпретацията на паметника — може да се отнася по-скоро за изображение на Афродита. За това може би свидетелствува лицето с прическата и нехарактерната за Артемида диадема.

Дионисопол. Единственото пряко свидетелство за култ към Артемида произхожда извън града, от околностите на с. Кранево, при устието на р. Батова. Релефът изобразява Артемида и Аполон, наречени от посветителя Дионисий *ἐλτήκοοι*¹⁰⁵. Освен силната „обрушеност“ на паметника, проблем в интерпретацията предизвиква и липсата на датировка. Като имаме предвид, че Дионисопол, откъдето вероятно произхожда паметникът, е колония-внучка на Милет, би могло да се предположи, че тук е изобразена характерната за метрополията божествена двойка — брат и сестра. Аполон е характеризираан чрез атрибута си като Китарет, а Артемида — чрез дългата факла като Фосфорос, аспект, както вече стана ясно, характерен за култа по цялото Западно Черноморие. Не може да се каже какъв предмет държи богинята в отпуснатата си дясна ръка. В такава схема тя обикновено държи фиала. Както в релефа на Фосфорос от Одесос и тук колчанът стърчи високо зад рамото на богинята. Твърде широкото и наклонено към лявата ръка деколте и вертикалният удебелен ръб над лявото бедро ни карат да предположим, че Артемида е била изобразена с небрида над късия хитон. Ще обърнем внимание на още един факт, незадържал досега вниманието на специалистите. Островърхото окончание на главата и двете релефни ленти, падащи от нея диагонално към рамената, недвусмислено свидетелствуват, че богинята носи кожена шапка. Впрочем подобна шапка тя носи и в надгробната плоча на Юлия Хеката (обр. 4). Вероятно „фригийската“ шапка на богинята би трябвало да

¹⁰¹ Тодоров, Я. Паганизъмът в долна Мизия през първите три века след Христа. С., 1928, с. 186, № 189 сочи, че животното отдясно също е куче.

¹⁰² Oplandini, P. Tipologia e cronologia del materiale archeologico di Gela all'età di Ierone II. — *Archeologia Classica*, No 9, fasc. I, 1957, p. 57, tav. XIX₁₋₂.

¹⁰³ Тончева, Г. Скулптурата в Одесос от V—I в. пр. н. е. — ИНМ — Варна, 5 (20), 1969, 11—12, № 9, обр. 9.

¹⁰⁴ Мирчев, М. Сбирка от теракоти в музея на гр. Сталин. — ИВАД, 10, 1956, с. 20, обр. 121.

¹⁰⁵ Mihailov, G. Цит. съч., № 33.

се отдаде на връзките с малоазиатската метрополия¹⁰⁶. Този паметник ясно подсказва, че не бива с лека ръка по присъствието на небрида и шапка в даден паметник той да се обявява за такъв на Бендида.

В заключение би могло да се посочи, че анализът на преките и косвените данни, с които разполагаме за култа на Артемида в западнопонтийските градове, показват сходството му с този в континентална, островна и малоазийска Гърция. От друга страна, няма данни, които да показват някаква връзка с местни култове, а още по-малко асимилационни процеси. Констатираното в голяма степен на вероятност заимствуване на иконографията на богинята на Кабиле Фосфорос от тази на Артемида Фосфорос в Месамбрия също не може да се тълкува пряко в тази насока. Изявявайки се като Сотейра, Артемида Фосфорос се явява покровителка на определен полис, а резултатите от проучванията през последните години го очертават като селище от подобен тип. Това означава по-различна религия, на друга социална база. Но това вече е въпрос на отделно проучване.

¹⁰⁶ Детайли в облеклото като високата „фригийска“ шапка, небридата, високите ботуши и двете копия не са монопол на Бендида в нейната атическа иконография. По този начин е изобразяван и Парис, както и изобщо екзотични, източни, варварски персонажи. Вж. Moret, J.-M. Le jugement de Paris en Grande Grèce: Mythe et actualité politique. — *Antike Kunst*, 21, 1978, 1, p. 88, fig. 1—2, pl. 22—28. Срв. Collart, P., P. Ducrey. Цит. съч., с. 220, бел. 5.

МЕСТНИ ТРАДИЦИИ ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА БИТОВАТА КЕРАМИКА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VII—X В.

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Рецензент: *Людмила Дончева-Петкова*

Редактор: *Петър Петров*

Стефка Ангелова. МЕСТНЫЕ ТРАДИЦИИ В ИЗГОТОВЛЕНИИ ОБИХОДНОЙ КЕРАМИКИ
В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ В VII—IX ВВ

Проблема местных традиций в изготовлении обиходной керамики северо-восточной Болгарии в период раннего средневековья представляет собой частный аспект темы перехода от античности к средневековью.

Целью данной работы является поиск новых решений этой проблемы путем применения специфической только для археологических исследований методики.

Исследование основывается на анализе форм и технической характеристики дошедших до нас целых сосудов, а также сооружений для их обжига. Установлено, что массовое керамическое производство, создавшееся в условиях сельского по типу ремесла, содержит признаки консерватизма. Местная производственная традиция является активным фактором возникновения специализированных производств, необходимость в которых появляется параллельно с расслоением феодального общества.

Stefka Angelova, LOCAL TRADITIONS IN FORMING THE EVERYDAY CERAMICS
OF NORTHEASTERN BULGARIA DURING THE 7—10 C

The problem for the local traditions in everyday ceramics of Northeastern Bulgaria during the Middle Ages belongs to the particular aspects of the transition from Antiquity to the Middle Ages. The present publication aims at studying new trends by the application of specific archaeological methods.

The study is based on an analysis of the formal and technical characteristics of the vessels that have been preserved intact till our times, as well as the furnaces in which they have been baked.

It has been found out that the mass ceramic production under the conditions of a peasant type of craftsmanship possesses some features of conservatism. The local production tradition was an active factor for the appearance of specialized production conditioned by the disintegration of the feudal society.

Проблемът за местните традиции в битовата керамика през ранното средновековие не е нов. Тази работа има за цел чрез прилагането на една по-различна методика да потърси нови насоки в неговото разрешение. Това се оказва възможно благодарение на основните резултати от изследването на Л. Дончева-Петкова¹.

На първо място, под внимание са взети основните констатации за наличие на градско занаятчийско производство в средновековна България едва в X в., за наченки на стандартизация и унифициране на типовете и видове керамика като резултат от технически и икономически нововъведения през епохата на византийското владичество. Трябва да се има предвид по-особеният (в сравнение с Византия) характер на градското занаятчийство, който не се изразява в изработването на високо стандартизирана продукция, предназначена за широк пазар, на базата на по-развитата от селските работилници техника на производство. Градските занаятчии в България произвеждат разнообразна продукция или се специализират в производството на точно определени видове съдове, при което техническите усъвършенствувания са минимални. Това ни кара да мислим, че видовото разнообразие и специализацията не са наложени от нуждите на масовата консумация, а от напредналата социална стратификация на българското феодално общество. Последният въпрос има пряко отношение към поставения напоследък по-общ проблем за наличието на особен тип феодално занаятчийство в България².

От казаното дотук произтича, че изводът на А. А. Бобринский за съотношение между етнос и производствена традиция е напълно приложим върху цялата битова ранносредновековна керамика³. При тези резултати в изследванията до нас като единствено удачен при търсенето на местната традиция, се налага медотът на разграничаване на онези производства, типове и видове ранносредновековна керамика, които на сегашния етап на проучване не могат да бъдат документирани като резултат от развитието на племенните традиции на славяни и прабългари. Сложният път на формиране на българската народност предопределя характера и силата на действеност на местната традиция. Най-общо тя може да бъде характеризирана като многопластова. Проявява се в две основни направления, които съвпадат по време с два ясно разграничими периода в политическата история на Първото българско царство.

Първият период обхваща времето от създаването на българската държава до началните десетилетия на IX в., когато започва трайната експанзия в териториите на юг от Балкана и по Черноморското крайбрежие. Както е добре известно, това е времето на първите трайни контакти, както на населението на българската държава, така и на славянските племена, останали вън от нея, със завареното местно население. Трябва да се очаква, че именно през този период античната традиция е особено активна и проявленията ѝ в керамиката отразяват най-пряко участие на завареното производително население.

Вторият период започва приблизително от средата на IX в. и завършва в годините на византийското владичество. Вследствие териториалното разширение на държавата в границите ѝ влизат градове по Черноморското

¹ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втора половина на VI — края на X в.). С., 1977.

² Петров, П. Някои проблеми на средновековния български град. — В: Средновековният български град. — БИД, Научни конференции, № 2, 1980, 17—18.

³ Бобринский, А. А. Гончарная технология как источник информации о процессах смешения древнего населения. — В: Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, 57—58.

крайбрежие с население, традиционен носител на антични производствени традиции. В някои други сфери на материалната и духовната култура е особено значим приносът на „византизираното“ в културно отношение славянско население, обитаващо пространните територии на юг от Хемус. Въпреки оскъдността на проучванията, ще се опитаме да покажем ролята на това население в съхраняването и предаването на местната керамична традиция.

Хронологическите граници на двата периода по отношение на керамичното производство имат до голяма степен условен характер. Масовото налагане на нови производствени традиции изисква време, предаване на опит и знания чрез най-малко две-три поколения грънчари и докато съществува дребно селско производство, не се влияе ни най-малко от модата, диктувана от постъпващите чрез импорт изделия на високоразвитото градско занаятчийство. Тежният грънчарски кръг например се налага в масовото производство едва в началните десетилетия на XII в.⁴ Проявите на местната традиция през първия период могат да бъдат търсени по пътя на съпоставянето на керамичните комплекси от V—XVII и тези от VIII—IX в. Вторият период може да бъде характеризиран на базата на сравнението между комплекси от Североизточна България и керамиката от Южна България от IX до XI в. И през двата периода не включваме амфорния материал, като се позоваваме на правилната оценка, направена преди нас⁵, за приемствеността в развитието на амфорните типове през античността и средновековието, осъществена чрез запазването на основния етнически състав на населението във Византия.

В по-ранна работа излагаме състоянието на проучванията върху ранносредновековната керамика⁶. В следващите редове ще се опитаме да характеризираме основните постижения на проучванията върху ранновизантийската керамика.

1. СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА ВЪРХУ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КЕРАМИКА В БЪЛГАРИЯ

Производството на битовата керамика през V—VII в. стои в пряка връзка с настъпилите структурни изменения в икономиката на Източната империя⁷. Констатираната най-общо за империята еволюция в керамиката — влошаване на качеството на тестото, голяма дебелина на стените, груба обработка и външно оформяне — е валидна и за Балканските провинции. Липсата на частични или сводни изследвания върху късноантичната керамика в Тракия и Дакия, отбелязана навремето от В. Велков⁸, е попълнена в известен смисъл в резултат на по-системните проучвания на ранновизантийски центрове. Освен тях ние вземаме под внимание и състоянието на проучванията върху периода V—VII в. в Северна Добруджа, чиято територия играе важна роля в историята на българската държава.

В нашето изследване неведнъж ще се позоваваме на примери от Северното Черноморие и специално от областта на Таврика⁹. Сложното и продължително взаимодействие на местната (за Таврика) гръко-римска керамична

⁴ По този въпрос има обширна литература, чието цитиране тук е напълно излишно.

⁵ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 98—103.

⁶ Ангелова, С. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII—IX в.) — ГСУ ИФ, 74, 1980, 32—37.

⁷ Курбатов, Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв. Л., 1971, 37—39.

⁸ Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.). С., 1959, с. 139.

⁹ Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979.

традиция с варварската керамика има като резултат явления, сходни до голяма степен с процеси и явления на Балканите.

Епохата на късната античност в нашите земи наследява традициите на високоразвито гърнчарско производство, основните форми, техника и украсителни мотиви на което са инспирирани от вносната керамика¹⁰. Специалните изследвания върху късноримската и ранновизантийската керамика от кастела Ятрус, основани на точни стратиграфски наблюдения, очертават възможно най-пълно нейната еволюция¹¹. Авторите изработват първата за нашите земи типологична класификация на керамиката за времето от началото на IV до края на VI в. Делението на керамиката е извършено въз основа на предназначението в две големи групи: тара (амфори А и В) и домашна керамика, която от своя страна се подразделя на керамика за съхраняване на течности (амфори тип С и кани) и кухненска керамика. Съдовете от двете групи се използват едновременно. Тектонични и пропорционални промени са отразени в обособяването на типове в отделните видове съдове. Съпоставянето на типовете и стратиграфската им позиция позволява на авторите да направят важни изводи за времето на появата и времето на изчезването на дадени керамични типове. Голямо внимание е отделено на орнаментиката и на процентното съотношение на керамичните видове в културните пластове. Б. Бьотгер приема като местна продукция съдовете със сив, сиво-чер, кафяв и т. н. цвят с порьозна повърхност, които се различават от импортната керамика с тъмночервен до оранжев цвят¹². Съотношението между местната и импортната керамика отразява икономическия статут на кастела, а по-далеч и на провинцията. Той приема относително малкия дял на импортната керамика в V пласт (до 324 г.) като белег за стопанска изолация — резултат от кризата в империята в III в., която довежда до увеличаване на местната продукция. Последното е сигурно установено в IV пласт, който се отнася към 370—420 г. Нараства количеството на домашната керамика (кани, гърнета), докато амфорите и импортните чинии остават в същия брой. Настаняването на готски помощни войски в кастелите по лимеса дава, според Б. Бьотгер, нов значителен импулс в развитието на местната керамика¹³. Установено е и увеличаване на амфорите от тип В за внос на вино за сметка на амфорите от тип А — за внос на масло, което е в пряка връзка с разоряването на Гърция — традиционния експортър на масло от вестготите на Аларих в 395 г. Засилването на местното производство се обуславя до голяма степен от нарушаване интензивността на вътрешнотърговския обмен, което е от особено значение за Балканите като съединително звено между Източните и Западните провинции. На хунското нашествие и германските походи от V в. съответства отсъствието на жилищен хоризонт в кастела¹⁴. Дълбоките последици от тези събития намират вярно отражение в керамичния материал от III и II пласт от края на V до края на VI в. Намалява значително местното производство, което, най-общо казано, губи своето качество. Нараства стремително процентът на вносната керамика и най-вече на амфорите, което според автора отразява непрекъснатите грижи на Византия за стабилизиране на лимеса. Въпреки това частичното обезлюдяване на Мизия се отразява в

¹⁰ Султов, Б. Керамично производство на територията на Никополис ад Иструм (II—IV в.). Автореферат на дисертация. С., 1981, 9—11.

¹¹ Bockisch, G., B. Böttger. Spätromische und frühbyzantinische Keramik. — Klio, T. 47. 1967, 209—256; Böttger, B. Die Keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer. — Klio. T. 48, 1967, 251—314.

¹² Böttger, B. Цит. съч., с. 301.

¹³ Пак там, с. 297.

¹⁴ Пак там, с. 299.

недостатъчната продуктивност на тази област, която отвън е засилена, но отвътре липсват възможности, които да я доведат до нов стопански подем.

Освен тези изводи важни са констатациите на Б. Бьотгер за генетичната връзка между късноримската и ранновизантийската керамика — доказателство за запазването на романизирано население, носител на тези традиционни керамични форми. Важно за характеристиката на тази керамика е и изработването ѝ на грънчарско колело от тежък тип. Въпреки влошаването на тестото и на изпичането съдовете са тънкостенни и със стройни пропорции. Орнаментът върху ранновизантийската керамика от Ятрус е еднообразен. Профилиране на устията, релефни пръстени по шийките, канелиране на дръжките, пояси по две-три врязани линии, единични вдълбани линии или ленти, ангоба и др. са единствените наследени от късноримската керамика мотиви. От края на IV до VI в. върху амфоровидни стомни, кани, купи и гърнета се появява нов начин на декорация от излъскани вертикални или мрежести ивици. Украсените с излъскан декор съдове не показват типологични различия от синхронната им домашна керамика, т.е. също са местно производство. Излъсканата украса се приема като белег на етнически обособена обработка на външната повърхност на съдове, чиято форма е създадена от римляните¹⁵. Към тази категория керамика Б. Бьотгер причислява и керамиката от некропола до Нови пазар.

В по-късни работи същият автор допълва класификацията на амфорите чрез морфологични критерии¹⁶. Установени са 20 типа амфори. Интерес представлява изследването му върху гърнетата от Ятрус, в което се съдържат някои нови моменти¹⁷. От особено значение за нашето изследване са наблюденията върху керамиката от периода Д на кастела. За разлика от периода С (първата половина на VI в.), в последния период от установените четири групи гърнета три са стандартни. Наред с установения по-рано превес на домашната керамика пред импортната това означава по-нататъшна вътрешна икономическа стабилизация на кастела и провинцията. Важен е изводът за идентичността на стандартните керамични типове в различните райони на Долна Мизия и Тракия, постигана в изменените условия на децентрализирано производство чрез употребата на модели, калъпи, шаблони и пр.¹⁸

Керамиката с излъскан декор от кастела Ятрус е характеризирана твърде сумарно от Димитрина Митова-Джонова¹⁹. Противно на Б. Бьотгер тя смята тази керамика етнически обособена и формално, и декоративно. Новото население на кастела (имат се предвид готите) според тази авторка не възприема нищо от кермиката на завареното население.

Керамика от късноримската и ранновизантийската епоха е публикувана в отчетите за разкопките при с. Войвода, Шуменско²⁰, Нове²¹, на хълма Царевец

¹⁵ Пак там, с. 302; Böttger, B. Eingeläuteter Dekor auf Gefäßen aus römischen Donauprovinzen. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock, 1967, № 7—8, 421—423.

¹⁶ Böttger, B. Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastel Jatruss in Nordostbulgarien. — In: Actes du IX^e Congrès International d'Etudes sur les Frontières Roumaines. Bucureşti — Köln — Wien, 1974, 131—136.

¹⁷ Бьотгер, Б. Домашна керамика от IV—VI в. от Ятрус (Долна Мизия). — Археология, 1978, № 2, 26—32.

¹⁸ Пак там, с. 31.

¹⁹ Джонова, Д. Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус. — Археология, 1968, № 3, с. 22.

²⁰ Дремсизова, Цв., В. Антонова. Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. — Археология, 1967, № 3, 38—39; Милчев, Ат., С. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско. — ИАИ, 33, 1972, с. 274.

²¹ Димитров, Д., М. Чичикова, Б. Султов. Археологически разкопки в восточном секторе Нове в 1962 году. — ИАИ, 22, 1964, 234—235.

във Велико Търново²², Мадара²³, некропола в местн. Кайлъка²⁴, Марцианопол²⁵, Калето при с. Нова Черна, Силистренско²⁶, крепостта при с. Одърци, Толбухинско²⁷, и др.

Едно по-общо изследване принадлежи на Й. Чангова²⁸. Главните изводи на авторката са използвани в работите на Б. Бьотгер.

По-особено е тълкуването на керамичния материал от втория период на вилата в кв. „Стефан Караджа“ в София, който се датира с монети от края на IV и началото на V в.²⁹ Наред с обичайната ранновизантийска керамика тук се срещат немногобройни, но рязко отличаващи се от останалата керамика късове от съдове. Фрагментите са от ръчно изработени гърнета, грубо оформени от глина с голям примес на кварц. Характерна е орнаментацията им, съставена от „езичести“ или само релефно отделени от повърхността дръжки и коси резки по устията и дръжките. Тази керамика е означена като архаична, с отдалечени по време традиции. Авторката с основание приема носителите ѝ за местно тракийско население, успяло да запази черти на специфичната си култура през вековете на романизацията.

Цялостно изследване върху ранновизантийската керамика е направено от Г. Кузманов³⁰. В основата на неговата работа лежи типологичната класификация на базата на функционално обоснован формален анализ. Най-широко е използвано графичното описание поради неговата определеност и еднозначност. Ще приведем някои от основните изводи на автора. Съществува пряка приемственост между формите на римската и ранновизантийската керамика. Нарастват амфорните типове, нарушава се стандартизацията им. Едновременно с това обеднява откъм форми домашната керамика, губи сложните пропорции и профили, характерни за римската керамика. Унифицирането на домашната керамика, употребявана в столицата, големите градове и кастелите, свидетелствува за постоянното превръщане на последните в консумативни центрове със специализирани военни функции, без собствено производство. Този важен извод е потвърден от Г. Кузманов при обнародването на един керамичен комплекс от Калиакра³¹. Обърнато е внимание на устойчивостта на връзките между керамичните ателиета по западния черноморски бряг. Авторът е склонен да види и едно консолидиране на икономическите връзки в Черноморската област — процес, противоположен на децентрализацията и икономическата изолираност във вътрешността на полуострова.

Основните резултати от проучванията в областта на керамичното производство през ранновизантийската епоха могат да бъдат обединени в следните няколко пункта:

²² Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждането на двореца. — В: Царевград Търнов. Т. 1, 1973, 273—274.

²³ Дремсизова, Цв., В. Антонова. Склад за храни в Мадара. — Археология, 1964, № 4, с. 34.

²⁴ Станчев, С., Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местн. Кайлъка при Плевен. — Археология, 1961, № 1, с. 38.

²⁵ Тончева, Г. Разкопки в Марцианопол през 1955 г. — ИВАД, 16, 1965, 75—76.

²⁶ Милчев, Ат., С. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местн. „Калето“ край с. Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ ФИФ, 63, 1970, 20—22.

²⁷ Дончева-Петкова, Л., Д. Топтанов. Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг. — ИНМВ, 18 (33), 1982, 103—116.

²⁸ Чангова, Й. Ранносредновековни амфори в България. — ИАИ, 22, 1959, 243—260.

²⁹ Станчева, М. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИБИД, 27, 1970, 259—260.

³⁰ Кузманов, Г. Типология и хронология на някои керамични групи от ранновизантийската епоха (IV—VI в.). Автореферат на дисертация. С., 1975.

³¹ Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика от кастела на нос Калиакра. — Археология, 1978, № 2, 20—26.

1. Приведен е в известност почти целият фонд от запазени изцяло съдове, намерени в конкретна или свършено неопределена археологическа среда.

2. Изградена е типологична класификация на базата на функционален и формален анализ.

3. Създадена е относителна и абсолютна хронология.

4. Установена е приемственост във формално и техническо отношение между късноримската и ранновизантийската керамика.

5. От илюстрация на материалната култура на епохата керамиката е превърната в първостепенен източник за изучаване структурните промени в занаятчийското производство на Източната империя.

6. Направен е опит (Б. Бьотгер) за обясняване на някои декоративни промени в керамиката като следствие от нееднородния етнически състав на населението.

Както това е показано от Г. Кузманов, във вниманието на изследвачите засега остава един много важен дял от производството на домашна керамика през тази епоха — селското занаятчийско производство. Ако се има предвид, че това производство заменя гърнчарството на разорените дребни полиси, относителният му дял нараства извънредно много. В големите села през VI—VII в. работят специализирани занаятчии, чиято продукция е предназначена за пазара. Те снабдяват със занаятчийски стоки, в това число и с керамика, селищата на колонии и свободни общинници, разположени в границите на големите имения³². Развитието на селското занаятчийство и промените в характера на търсенето на селското население — съкращаването на дребните собственици и свободните селяни, сближаването им с положението на робите и колоните — са основните причини за промените в производството³³. Много важен момент би било изследването на характера на производството в някои големи села, възникнали около военните селища на стратиоти и федерати. У нас такива селища са известни при Големановско и Садовско кале. В края на IV и началото на V в. настъпва стопанско оживление, отразено в нарастването на домашната керамика в кастела Ятрус, което Б. Бьотгер свързва с установените тук нови консуматори³⁴. Разпространените нестандартни групи съдове³⁵ не позволяват да се приеме безрезервно твърдението на Г. Кузманов за унифициране на домашната керамика в столицата, големите градове и кастелите.

От наша гледна точка особено важно би било изследване върху селското керамично производство, ако се има предвид, че при нападенията и трайното завладяване на Балканския полуостров славяните влизат в контакти предимно със селското население.

Проучванията в Северна Добруджа очертават в общи линии същите насоки в развитието на ранновизантийската керамика. Разкопките в Истрия, Диногечия, Улметум, Капидава, Калатис, Томи и другаде доведоха до обнародването на значителен по количество материал, разгледан напоследък в едно по-общо изследване³⁶. Направени са общи заключения за развитието на керамичното производство на базата на късноримските традиции. Процесът на „варваризация“ засяга преди всичко обработката на материала, изпичането и декорацията. Значително обеднява асортиментът на изделията. Показателна

³² Курбатов, Г. Л. Цит. съч., с. 29 сл.

³³ Пак там, с. 38.

³⁴ Böttger, B. Die Keramikfunde... , S. 297.

³⁵ Бьотгер, Б. Цит. съч., 28—29.

³⁶ Vagnea, I. Perioda Dominatului (sec. IV—VII). — In: Din istoria Dobrogei. T. 2. București, 1968, 488—494.

в това отношение е керамиката от некропола при Пятра Фрекъцей, своеобразен паметник, който съдържа находки от II до VII в. В гробовете от IV—VI в. се появява керамика с неримски произход. Може да се проследи и постепенната ѝ еволюция под въздействие на ранновизантийската керамика³⁷. Съдовете с излъскана украса първоначално показват съществени типологични различия от ранновизантийската керамика и принадлежат към последната фаза на културата Сънтана де Муреш — Черняхово.

Друг важен момент е, че местното гетско население през целия този период запазва някои черти на специфичната си, неповлияна от романизацията материална култура, между които и керамика, работена на ръка. Архаична керамика е намерена в Енисала, Томи, некрополите на Истрия, Сачидава, Тропеум Траяни, Диногечия и на други места.

Особено значими изследвания върху ранновизантийската керамика от Истро-Понтийската и Средиземноморската област са тези на К. Скорпан³⁸. В тях са внесени корекции от типологично и функционално естество в споменатите класификации на Б. Бьотгер — Г. Кузманов. Направен е опит да бъде проследено географското и хронологическото разпределение на основните групи ранновизантийска керамика. Обособена е т. нар. Истро-Понтийска област като активна производствена зона до самия край на този период. Ако бъдещите проучвания потвърдят изтъкнатия от К. Скорпан истро-понтийски произход на 8 от широко разпространените амфори типа, от само себе си се налагат ревизии върху схващанията за икономическата ориентация на градовете по Долния Дунав. Налага се внимателно преразглеждане на амфорния материал от центровете на Първото българско царство с оглед разграничаването на константинополския от местния истро-понтийски материал. Не е изключено в тази област да се установи едно повторно оживление на някои ателиета за производство на амфори, по всяка вероятност стимулирано от потребностите на българската държава. Аналогично явление се наблюдава в Таврика след присъединяването на тези територии към Хазарския каганат³⁹.

К. Скорпан установява бързо и многостранно увеличаване на керамиката в VI в., което достига стойности, по-високи от предходните векове. Тази констатация е валидна в еднаква степен и за местната, и за вносната керамика. Силен спад в керамичното производство се установява за втората половина на V и края на VI — началото на VII в.

Накрая ще се спрем на някои съвсем нови изследвания върху ранновизантийската керамика от Ятрус, които имат пряко отношение към разглеждания от нас въпрос.

При проучване на ранносредновековното селище над развалините на кастела Ятрус се установява един междинен период (Е). Той се свързва със съществуващо над развалините на кастела ранновизантийско селище, създадено около 600 г. Въз основа на стратиграфски наблюдения и точно датирани метални изделия двете фази на това селище се датират съответно в първата и втората половина на VII в.⁴⁰ Във втората половина на VII в. сред местното „мизийско“ население проникват първите славянски заселници. Традиционната ранновизантийска керамика присъствува според М. Вендел като

³⁷ Petre, A. Săpăturile de la Piatra Frecăței. — MCA, VIII, 1962, 570—576; Cîteva mărturii ale culturii Sîntana de Mureș — Cerneahov în Scythia Minor. — SCIV, XV, I, 1964, с. 59.

³⁸ Scorpan, C. Origini și linii evolutive în ceramica romano — bizantină (sec. IV—VII) din spațiul mediteranean și pontic. — Pontica, IX, 1976, 156—175.

³⁹ Якобсон, А. Л. Цит. съч., с. 39 сл.

⁴⁰ Wendel, M. Die mittelalterlichen Siedlungen (spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau). — Jatrus — Krivina, т. 3 (под печат).

инвентар на жилищата до VIII—IX в. Отбелязани са промените, при които цветът и съставът на глината се различават от тези в периода Д. При гърнетата по-нататъшното развитие не е така добре установено. Най-общо те са малки по размери, бедни откъм форми. Установени са само три типа профили, третият от които е широко разпространен през ранното средновековие. Присъствието на ранновизантийската керамика в комплексите от VII—VIII век се тълкува като доказателство за присъствие на местно население. В подкрепа на това твърдение се изказва напоследък и Б. Бьотгер⁴¹.

2. МЕСТНОТО НАСЛЕДСТВО ВЪВ ФОРМАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ КЕРАМИЧЕН КОМПЛЕКС

В историческите епохи промените във формалната характеристика на даден керамичен комплекс настъпват най-често като резултат от смесването на различни керамични традиции. Условията за смесването са подготвени от вътрешното развитие на две или повече групи от хора или общества. А. А. Бобринский разделя процеса на смесване на керамиката на шест етапа⁴². В основата на това разделяне лежат технологическите наблюдения върху археологическия материал, както и сравнителните и съвременни етнографски наблюдения. Според това изследване едни навици в гърнчарството като подборът на суровината, съставяне рецептите на глинената маса и обработката на повърхността (1—3 етап) притежават способност да реагират удивително точно и безпогрешно на самото възникване и начало на процесите на смесването. Другите (4—6 етап), които засягат процесите на изработването на формата, в условията на смесването притежават завидна устойчивост, позволявайки като че ли да се погледне в миналото на културните традиции. Първите навици могат да се изменят в течение на живота на едно поколение гърнчари. Пълното прераждане на субстратните навици може да стане в течение на живота на 5—6 поколения гърнчари и винаги е съпроводено от изработването на единна техника в керамичното производство. Както се вижда, формата на глинените съдове като краен продукт на процеса съдържа най-устойчивите и консервативни признаци, които характеризират керамичната традиция.

На обр. 1 и 2 са отразени всички видове, типове и варианти домашна керамика от Североизточна България по типологията на Л. Дончева-Петкова, които не са възникнали в резултат на вътрешно развитие на славянската и прабългарската керамична традиция. Таблиците отразяват само обработения от тази авторка материал — цели или възстановени съдове. Не е възможно в нашето проучване да бъдат взети под внимание отдавна или наскоро публикувани фрагментирани материали от селищни комплекси, чиито форми могат да бъдат реконструирани графично с по-голяма или по-малка степен на достоверност. Фрагментираният материал предлага по-големи възможности при технически наблюдения или при изследването на орнаментиката и, където това е наложително, е взет под внимание. В типологията на Л. Дончева-Петкова не са включени т.нар. бъклици⁴³ и някои от наскоро

⁴¹ Böttger, B. Zur Kontinuität der Keramikproduktion im Übergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter. — В: Доклади на Първия межд. конгрес по българистика. Симпозиум славяни и прабългари. С., 1982, 22—30.

⁴² Бобринский, А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, 243—244.

⁴³ Рашев, Р. За глинените бъклици в средновековна България. — В: Плиска — Преслав. Т. 1. С., 1979, 206—209.

обнародваните керамични видове от Северна и Южна България⁴⁴, но поради интереса, който представляват за нашето изследване, са представени и текстуално, и графично. Същото се отнася и за пет съда от могила XXXIII в Плиска⁴⁵. Големи възможности за нашето изследване предлагат представените на обща таблица съдове от крепостта „Хисаря“ при Хасково, които имат сигурна датировка⁴⁶. Само някои от тях са използвани в едно по-общо изследване и характеристиката им не е пълна⁴⁷.

	Видове	Гърне-та	Кани			Амфоровидни съдове							Чай-ник	
	Типове	V	IV	V	VII	VIII	I	II	III	IV	V	VI	VII	
	Варианти		В					А	Б				Д	
Местонаходища	Мадара	■												
	Бабово - Русенски		■											
	Аксаково - Варненски			■										
	Нови пазар				■									
	Крибича - Русенски					■				■				
	Девня I						■		■					
	Девня III						■	■			■		■	
	Могила XXXIII - Плиска							■						■
	Чернево - Варненски							■	■					
	Плиска								■			■	■	
	Каменяк								■					
	Търговище								■					
	Варна								■					
	с.Ивански - Шуменски									■				

Обр. 1. Типологично разпределение на керамиката VII—IX в. (по Л. Дончева-Петкова)

Нито в таблиците, нито в текста е включен количествен показател, който би дал възможност да бъде представено съотношението между групите керамика с различна традиция, а оттам — и съотношението (в количествен смисъл) между носителите на тези традиции. Досега само керамиката от средновековното селище на Ятрус има пълна количествена статистика⁴⁸. По тази причина резултатът от статистиката, който се налага като първи извод от съотношението между отразеното на обр. 1 и 2 количество, и общото количество на установените за ранносредновековната керамика видове, типове и варианти има съвсем условен характер. За групата на керамиката от

⁴⁴ Вължарова, Ж. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, 385—394.

⁴⁵ Станчев, С. Керамика от Голямата могила в Плиска. — РП, 3, 1949, 230—231, обр. 2₁₂, 13, 16—18.

⁴⁶ Аладжов, Д. „Хисаря“, Хасково (Средновековно селище, крепост и некропол). Хасково, 1961, с. 15.

⁴⁷ Аладжов, Д. Материална култура на Югоизточна България през IX—XI век. — В: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, 145—149.

⁴⁸ Wendel, M. Цит. съч.

VII—IX в. например се установяват 13,5 % форми и техните варианти, чийто произход може да се свърже с влиянието на местната керамична традиция. Този процент се изменя при различните видове съдове. При гърнетата е 0,7 %, а при амфоровидните стомни — 7,2 % от общото количество. Други биха били показателите, ако се отчитат за всяка група поотделно. Тези различия не могат да бъдат случайни. Ако в някои некрополи гърнетата представляват значима част от гробния инвентар, то в селищната керамика те

	Видове	Гърнета		Поклупаци					Кани	Амф. стомни				Стомни												Чашы					Купи			
	Типове	I	I	II	X	XI	VII				VIII				I	II	III	IV	V	VI	VII				I	II	III	IV	V	III	IV			
	Варианти	Д	Е				А	Б	В	Г										А	Б	В	Г	Д						А	Б			
Местонаходища	Преслав	■		■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■			
	Кривина	■																																
	Ескус		■																															
	Силистра	■		■	■			■	■						■										■						■			
	Плиска				■										■							■			■			■						
	Крумово кале					■																												
	Ряхово - Русенски							■																										
	Попина-Силистр.							■				■																						
	Нова Черна									■																								
	Стръмен-Русенски															■																		
	Разград																								■									
	Цар Асен																													■				
	Кладенци																													■				
	Свищов	■																																

Обр. 2. Типологично разпределение на керамиката IX—X в. (по Л. Дончева-Петкова).

са най-значима, ако не и единствена форма съдове. Липсата на основни формални промени в този вид съдове още веднъж доказва устойчивостта на керамичната традиция и при славяните, и при прабългарите. Появата на амфоровидни стомни свидетелства, че процесът на влияние на местната керамична традиция може да се наблюдава при една по-висока степен на организация на керамичното производство. Тези предварителни изводи, както ще видим, се потвърждават при конкретното проучване на всяка от смесените форми съдове.

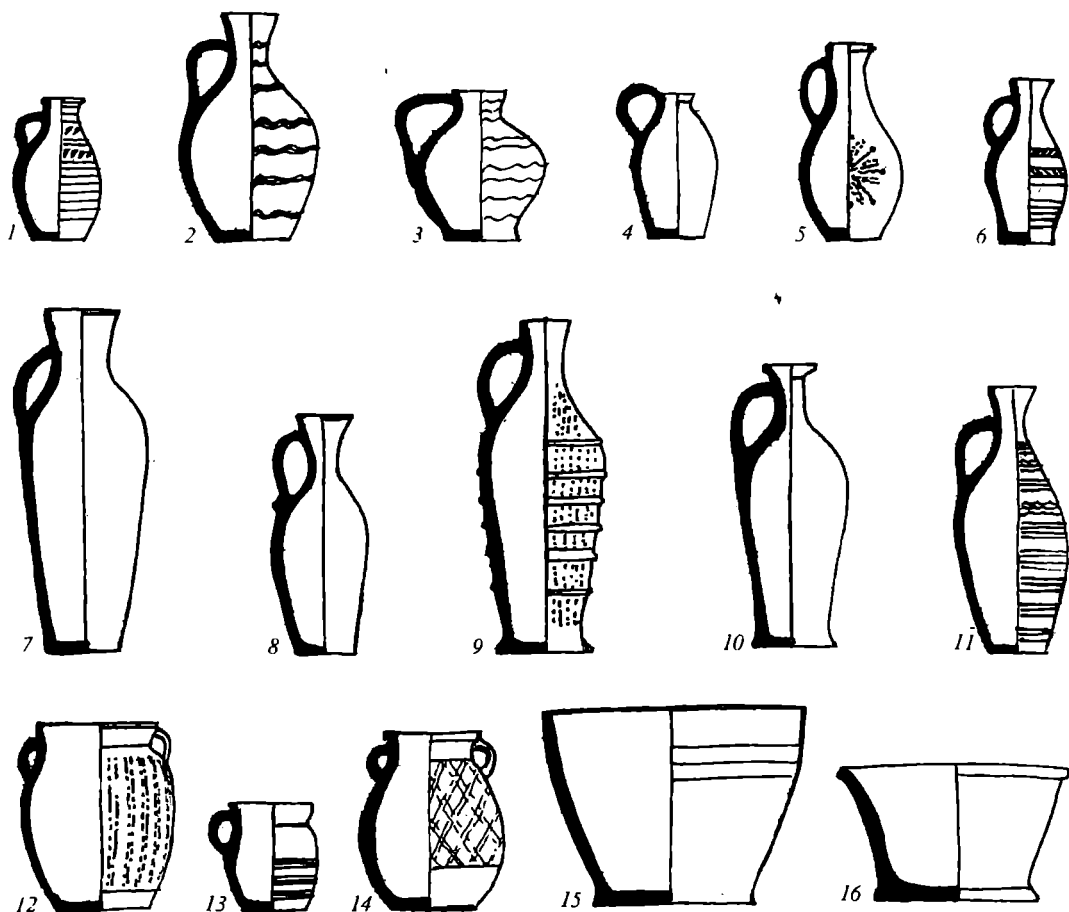
Гърнетата от с. Бабово, Русенски окръг, изработени на крочно грънчарско колело⁴⁹, типологически принадлежат към първата технологическа категория гърнета от Ипотещи — Къндещи⁵⁰. Засега те могат да бъдат използвани като хронологически признак в некропола. Отношението им към останалата керамика в некропола и района е неясно. Трудно може да се допусне вторичната им употреба в некропола, тъй като се различават по много признаци от ранновизантийските гърнета.

По-друг е случаят с гърнето от Мадара⁵¹, единичен екземпляр, което по техническа характеристика не се отличава от останалите прабългарски

⁴⁹ Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 43, обр. 23₂, с. 44, обр. 24₄, с. 58, обр. 33₄.

⁵⁰ Ангелова, С. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI—VII в. — Археология, 1980, № 4, с. 7.

⁵¹ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., кат. № 142, табл. VIII₁₄₂.



I₁₋₁₁ — Стомни (по Л. Дончева-Петкова)

I₁₂₋₁₄ — Гърнета (по Л. Дончева-Петкова)

I₁₅₋₁₆ — Паници (по Л. Дончева-Петкова)

гърнета. Основната му отлика от тях е дръжката. Уховидни или пръстеновидни дръжки имат още няколко типа гърнета⁵², които формално са отнесени към прабългарската керамика, но в изработването си показват значителни различия (табл. I₁₂₋₁₄). Появяват се още през VIII в.⁵³ М. Комша търси техния произход във византийските традиции на Северното Черноморие, макар да не изключва влиянието на византийската керамика от Малка Скития. Най-ранните екземпляри от тези гърнета са изработени в традициите на излъсканата керамика.

⁵² Пак там, кат. № 141, 144, 162, 163 и 166.

⁵³ Comşa, M. Die örtliche Keramik aus den Siedlungen von Bukov. — Dacia, N. S., XXIII, 1979, с. 257, обр. 6₅₃, 7₄₇.

Подобни, но в никакъв случай не еднакви с нашите гърнета, са т. нар. питособразни гърнета от Таманското градище и Саркел⁵⁴. Изработени са на крачно колело и показват признаци на стандартизация. Като изхожда от техническите им характеристики, С. А. Плетньова смята, че те са работени само в градски работилници и са изпичани в пещите, в които са печени амфорите и червеноглинените кани. Последното се доказва от факта, че този вид съдове не са познати в селата в югозападните райони на Таврика⁵⁵. Различията между тези и гърнетата от долнодунавската област не дават възможност да приемем, че имат общ произход. По-скоро става дума за едно и също явление в Таврика и в България — възпроизвеждане на сходни, но не идентични в двете области ранновизантийски образци. През ранновизантийската епоха в България и сред стандартната, и сред нестандартната продукция от Долна Мизия⁵⁶ и Малка Скития⁵⁷ са широко разпространени формално близки съдове, които се запазват до VII в. Може да се допусне, че те именно влияят върху формирането на нови типове гърнета сред прабългарската керамика. Влиянието на ранновизантийските гърнета не засяга, с редки изключения, цялостното тектонично оформяне на ранносредновековните типове. Особено близък по форма до ранновизантийските гърнета е един съд от ранносредновековното селище до с. Кладенци⁵⁸. Този тип е означен като характерен за комплекса от Кладенци.

Както отбелязахме, при техническото изпълнение на тези гърнета се наблюдава значително разнообразие. Само част от тях са изработени от сиво-черна глина и са украсени чрез излъскване. Останалите са от чиста или песъчлива глина с различно оцветяване, но изпечени при свободен достъп на кислород в пещите. Орнаментацията им също е различна — канелюри, връзани ивици, ангоба и т.н.

Най-разнообразни по форма в керамичния комплекс от VII—IX в. са каните. Съвършенството в пластичното им оформление и орнаментиката ясно показват, че те са дело на занаятчии. Същевременно липсата на каквато и да било стандартизация определя статута на тези специализирани майстори. Те са произвеждали в почти всяко село или за малки, етнически и териториално близки групи от хора, най-вероятно по поръчка. По тази причина този вид съдове срещахме масово, за разлика от останалата трапезна керамика, и в селата, и в по-големите селищни центрове. Несъмнено те са плод на развитие на прабългарската керамична традиция. Териториално са разпространени винаги там, където чрез други данни се доказва присъствие на прабългарски етнос⁵⁹. Прави впечатление консервативността на познатите типове. Само типът IV⁶⁰ е известен в три варианта, при това вариантът В само пропорционално отговаря на останалите варианти в типа.

Като резултат от действието на местната керамична традиция се появяват съдовете, определени от Л. Дончева-Петкова като типове IV, вариант В, V VII и VIII⁶¹ (табл II). Ако се изключи ангобираната кана от некропола до

⁵⁴ Плетнева, С. А. Средневековая керамика Таманского городища. — В: Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1968, с. 40, рис. 25_{4,5}; Керамика Саркела — Белой Вежи. — МИА, 75. М., 1959, 216—217, 220.

⁵⁵ Якобсон, А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Югозападной Таврики. — МИА, 168, М., 1970, 42—43.

⁵⁶ Бьотгер, Б. Домашна керамика. . . , с. 30, обр. 4_{а,в,г}.

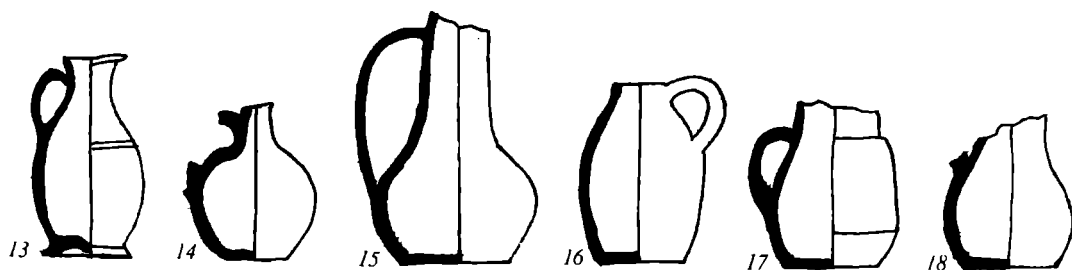
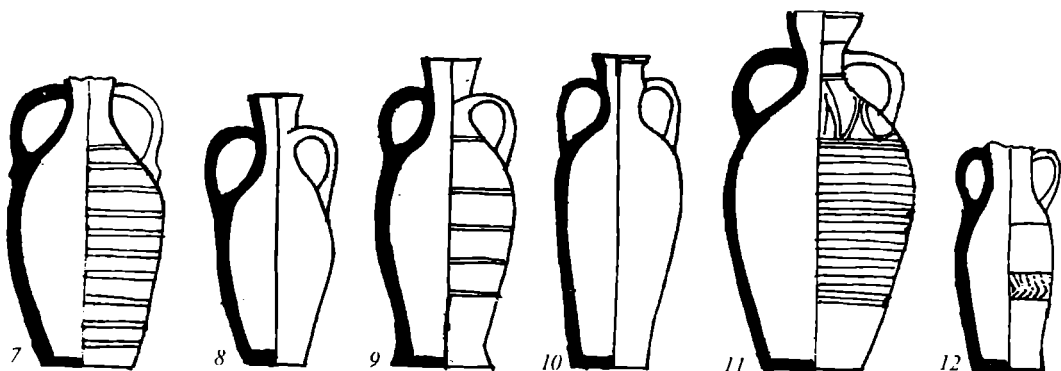
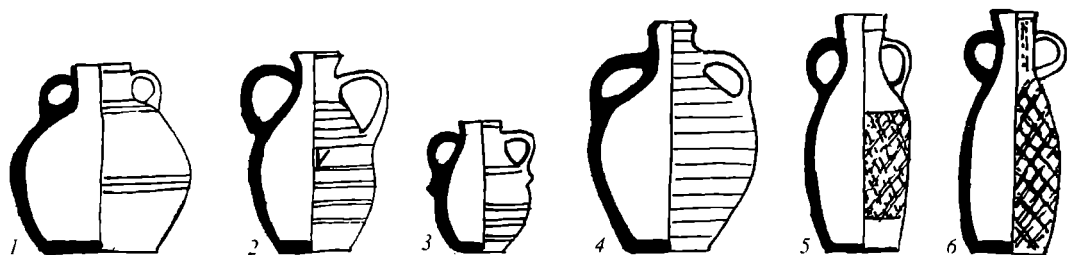
⁵⁷ Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика. . . , с. 24, обр. 5_{а-г}; Scorpan, С. Цит. съч., Тур D, С, табл. XXVII, 6.

⁵⁸ Ваклинов, С., С. Станилов. Кладенци. Ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 53, обр. 45₁, 46₁.

⁵⁹ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 97, обр. 28.

⁶⁰ Пак там, 72—74.

⁶¹ Пак там, с. 69 сл.



II₁₋₁₂ — Амфоровидни стомни (по Л. Дончева-Петкова)

II₁₃₋₁₈ — Кани (по Л. Дончева-Петкова)

Нови пазар (тип V), в останалите съдове смесването на местната антична и прабългарската керамична традиция не е доведено до край. По това те приличат на гърнетата с уховидни дръжки.

Интересен е този процес при каната от с. Аксаково, Варненска област⁶². Тя се различава от „новопазарския“ тип кани както по състава на глината, така и по оксидационното изпичане. Съществена формална отлика е кухото столче, съвършено чуждо на прабългарската, но широко известно в античната керамика.

Каната от тип V от Нови Пазар принадлежи към една разграничена в литературата керамична категория⁶³, за която ще стане дума по-долу. Тя може

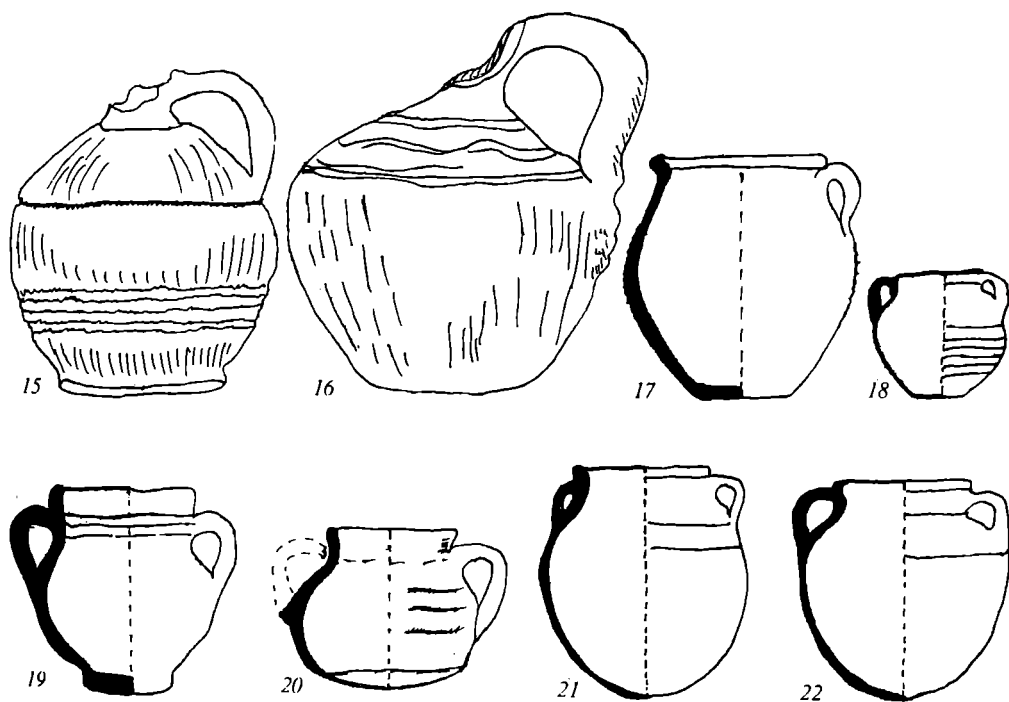
⁶² Пак там, с. 74, кат. № 237, обр. 18₃₇.

⁶³ За ангобираната керамика вж. бел. 224—233.

да бъде определена като импорт, но само за селището, на което е принадлежал този некропол.

В тип VII се включват две кани от некропола при Разделна и селището при с. Кривина⁶⁴. Основания за това заключение дават ниските биконични тела, които са най-характерният им елемент. В най-добрия случай двата съда биха могли да бъдат разглеждани като варианти на типа. Вече посочихме, че за каната от Разделна най-сигурни паралели могат да се намерят сред култури, развили се на север и северозапад от Долни Дунав в края на античността⁶⁵. Затова допуснахме, че в нейната форма има антично влияние, осъществено преди настаняването на прабългарите на юг от Дунав. Каната от Кривина, изгълнена в техниката на прабългарската изгълска керамика, е чужда по форма на последната. Биконичната форма и издължената конусовидна шия са елементи, познати в местната късноантична и ранновизантийска керамика. Макар и да не са ни известни аналогични съдове от Малка Скития и Долна Мизия от VI—VII в., смятаме, че появата на каната от Кривина е резултат от участието на местна традиция. В полза на последното говори отсъствието на този тип в почти непрекъснатия типологичен ред на каните от Таврика между V и X в.

Несъмнено плод на местна традиция са двете кани от некрополи 1 и 3 в Девня⁶⁶. Тук тя може да се долови както при състава на глината и опалването, така и при формата. Липсват повече данни за характеристиката на този тип. Подобни съдове с бутилковидно тяло се срещат през ранновизантийската



III₁₅₋₂₂ — Ранновизантийска керамика от Малка Скития (по К. Скорпан)

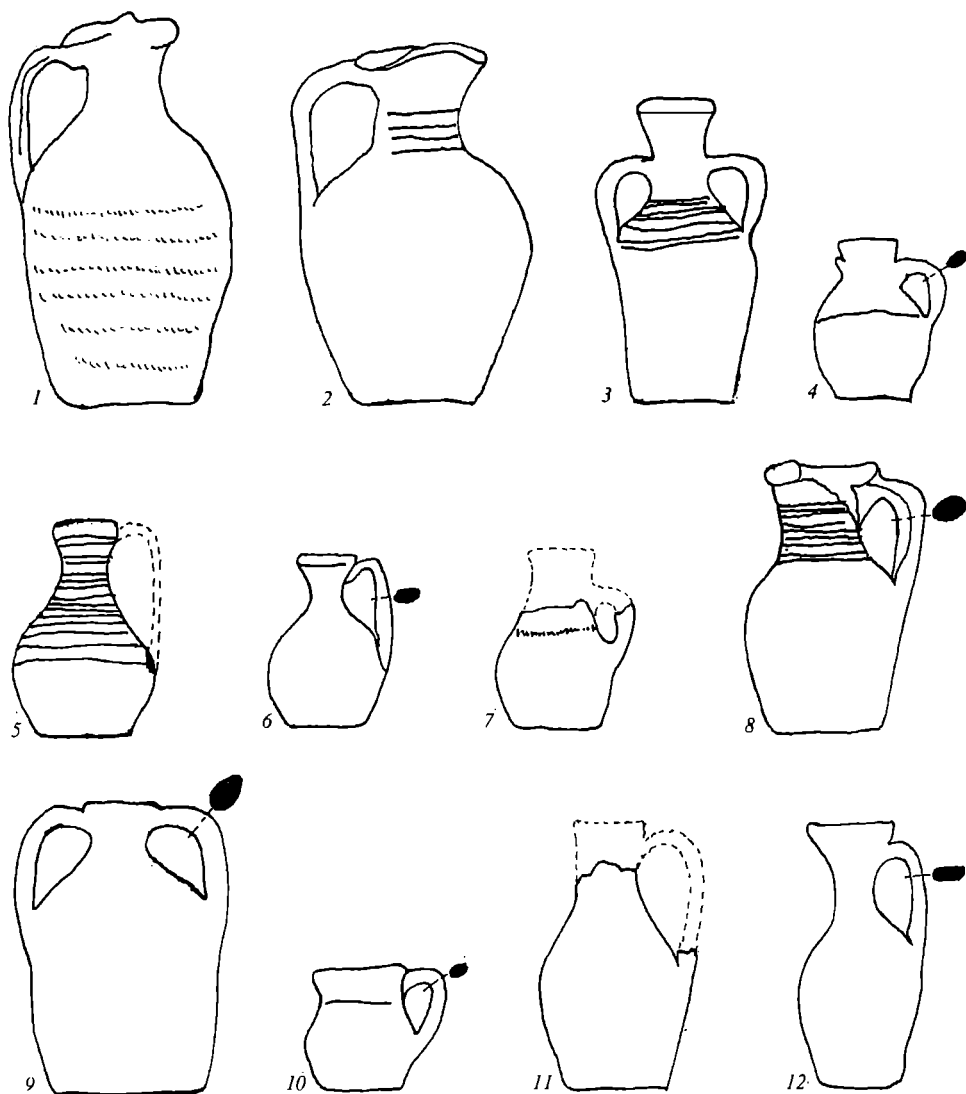
⁶⁴ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 75, кат. № 240, табл. XVII_{240,241}.

⁶⁵ Ангелова, С. Традиции..., с. 50.

⁶⁶ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч. с. 76, кат. 242, табл. XVII₂₄₂.

епоха и в северночерноморската, и в западночерноморската област (табл. III, IV). За разлика от девненските кани те са работени на крачно колело. Едно бъдещо изследване, което ще разчита на повече и по-разнообразен материал, вероятно ще успее по-сигурно от нас да разграничи северно- от западночерноморските влияния върху развитието на този вид съдове.

Широкото териториално и хронологическо разпространение на т.нар. амфоровидни стомни прави този вид съдове характерен за керамичния комплекс през ранното средновековие. Бидейки работени при различни технически условия и твърде разнообразни по форма, състав на глината и орнаментацията, те са особено интересни за нашето изследване. Появата на този вид съдове се поставя в IX в. Комплексите от Румъния обаче поставят



IV₁₋₁₂ — Местна ранновизантийска керамика от Таврика (по А. Л. Якобсон)

като долна граница края на VIII в.⁶⁷ Важно е да се спомене, че за разлика от каните, амфоровидните стомни се срещат само в по-значими средища на българската държава. Разпространението им далеч надхвърля границите на съвременна България. Освен известните отдавна центрове за производство на амфоровидни стомни от Румъния (Северна Добруджа, Мунтения, Олтения и Трансилвания)⁶⁸ напоследък такива съдове се откриват в биритуални некрополи в Югоизточна Унгария⁶⁹, където българското присъствие се документира и по археологически път⁷⁰. От специално изследване се нуждаят т. нар. местни, но изработени по византийски образци керамични съдове от големите центрове във Велика Моравия⁷¹, които показват техническо и типологично сходство с няколко типа амфоровидни стомни от България⁷². Тези съдове са ясно разграничими от местната керамика с панонска традиция от аварските некрополи в Унгария⁷³ или от подобната керамика от аваро-славянските некрополи от Словакия⁷⁴.

Амфоровидните стомни от тип I⁷⁵, тип II, варианти А и Б⁷⁶ и тип IV⁷⁷ (табл. II₁₋₅) представляват всъщност модификация на добре познати в Мизия и Малка Скития образци от стомни с две дръжки, които в тези области между III и VI в. претърпяват значителни еволюционни промени⁷⁸. Амфоровидната стомна от некропол № 3 при Девня — тип IV — съдържа и във формата, и в орнаментацията елементи от широко разпространените облодъжни амфори с „гребенчата“ украса от ранновизантийската епоха. Интересно е да се отбележи, че ранните представители на амфоровидните стомни от Буков, датирани в края на VIII и нач. на IX в., имат керемиденочервен цвят, вследствие изпичането при свободен достъп на кислород⁷⁹. У нас само няколко представители на първия тип са изработени от типичната за прабългарската излъскана керамика глина, имат характерната за нея фактура и са украсени чрез комбинация от излъскани и врязани орнаменти. Всички останали съдове показват различни нюанси на червен и сив цвят и често са украсени чрез плитки хоризонтални канелюри, които създават впечатление за нагъната повърхност.

Ст. Станчев още навремето обърна внимание върху тези съдове, в които видя варваризиране на античната и византийската остроудънна амфора и съчетание между формите на амфората и обикновената плоскоудънна стомна⁸⁰. Към тях той причислява и каната⁸¹ — тип VI по Л. Дончева-Петкова⁸². Тези

⁶⁷ Comşa, M. Цит. съч., с. 259.

⁶⁸ Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. — Dacia, N. S., IV, 1960, 399—400, 417—419.

⁶⁹ За тези находки съобщава К. Местерхази в доклад на IV межд. конгрес по славянска археология. С., 1980; Sos, A. Die slawische Bevölkerung Westungarns im IX. Jh. München, 1973, табл. 28, 29.

⁷⁰ Mesterhazy, K. Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiss im 9. Jh. — In: Rapports du III^e Congrès International d'Archéologie Slave. T. 1. Bratislava, 1979, 539—541.

⁷¹ Hruby, V. Stare Mesto. Velkomoravske pohrebiste „Na valach“. Praha, 1955, 145—151; Poulik, J. Južni Morava-zeme davnych slovanu. Brno, 1948—1950, с. 116.

⁷² Comşa, M. Cultura materiala veche romaneasca (Aşesările din secolele VIII—X de la Bukov — Ploieşti). Bucureşti, 1978, 102—103.

⁷³ Csallany, D. Frühawarische Gefäße in Ungarn. — Dolgozatok. T. 16, 1940, 134—144.

⁷⁴ Cillinska, Zl. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zámki. Bratislava, 1966, 141—142.

⁷⁵ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 78—79, кат. № 249—252, табл. XIX_{249, 252}.

⁷⁶ Пак там, 79—80, кат. № 253—259, 260, 261, табл. XIX_{256, 259, 260}.

⁷⁷ Пак там, с. 81, кат. № 266, 267, табл. XX₂₆₆.

⁷⁸ Scorpian, C. Цит. съч., Тип Е, табл. XXIV₁₋₅.

⁷⁹ Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 248, обр. 10.

⁸⁰ Станчев, С. Цит. съч., с. 233, обр. 2₁₀.

⁸¹ Пак там. обр. 2₉.

⁸² Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 74, кат. № 239, табл. XVII₂₃₉.

типове амфоровидни стомни не са засвидетелствувани в Таврика между V—X в.⁸³

Амфоровидните стомни от тип III⁸⁴ могат да се смятат като произлезли от II тип и също като тях имат по-широко териториално разпространение — в цяла Северна България. Различията между отделните съдове в типа се определят от състава на глината, изпичането от тъмносиво до керемиденочервено и орнаментиката.

Останалите амфоровидни стомни от групата на керамиката от VII—IX в. са представени от единични екземпляри в находищата от Североизточна България. Стомната от V тип⁸⁵ е класически представител на съдовете, изпълнени в техниката на прабългарската излъскана керамика. Подобни съдове са намерени в Буков и се датират от средата на IX до втората половина на X в.⁸⁶ Типът VI⁸⁷ е представен от приблизително еднакви по форма съдове, изпълнени от различни по състав глини и получили различно оцветяване. Съдът от Свищов има украса от врязани вълнообразни линии. След изпичането е добил охровожълт цвят. Л. Дончева-Петкова посочва този орнамент като чужд на керамиката, източена от чиста глина⁸⁸. Ако се има предвид, че на територията на Толбухински окръг (Топола, Бдинци и др.)⁸⁹ се срещат преобладаващо количество съдове от чиста глина с постоянно съчетание на излъскана и врязана украса, това твърдение не може да се приеме. Впрочем при характеристиката на украсителните техники и мотиви авторката е отбелязала този факт⁹⁰. Най-ранният досега екземпляр от този тип амфоровидни стомни е известен от Буков. След изпичането има розов цвят. Датиран е в края на VIII—нач. на IX в.⁹¹ Другите представители на типа произхождат от биритуалните некрополи в Северозападна България.

Сред амфоровидните стомни от ранновизантийската епоха не са известни близки по форма до тип V и VI. В областта на Таврика те са също рядко изключение⁹² (табл. IV). Формата според А. Л. Якобсон е късноантична. Обнародваните от С. А. Плетнева „кани“ с две дръжки, включени в групата на яйцевидните кани, са продукт на градските грънчари и вероятно представляват в една или друга степен преобразувани типове от ранновизантийските комплекси в Таврика⁹³. Може да се допусне, че при формирането на типовете от България, от една страна, е оказала влияние формата на някои кани (напр. тип VIII)⁹⁴, а от друга — амфоровидните стомни от тип I—IV.

Амфоровидните стомни от тип VII се смятат по-късен етап от развитието на стомните от предходните типове (табл. II₆₋₁₁). Най-характерен техен елемент е силното разширение на тялото в горните части непосредствено под дръжките⁹⁵. Най-ранните представители на типа са обединени във вариант Д⁹⁶. Тях ние причисляваме към групата на керамиката от VII—IX в., тъй като представляват непосредствено развитие на амфоровидните стомни от тип II. С

⁸³ Якобсон, А. Л. Керамика. . . . , 20—21, 32—33.

⁸⁴ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 80—81, кат. № 262—265, табл. XX₂₆₃.

⁸⁵ Пак там, с. 81, кат. № 268, табл. XX₂₆₈.

⁸⁶ Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 242, обр. 8_{39,41}.

⁸⁷ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 82, кат. № 269—272, табл. XX_{269,272}.

⁸⁸ Пак там, с. 82.

⁸⁹ Вължарова, Ж. Цит. съч., с. 150, обр. 93₂, с. 161, обр. 101₃.

⁹⁰ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 124.

⁹¹ Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 248, обр. 10₃₀.

⁹² Якобсон, А. Л. Керамика. . . . , с. 21, рис. 6₃.

⁹³ Плетнева, С. А. Керамика Саркела. . . . , с. 214, рис. 1₁₁, с. 220, рис. 2₁₋₂.

⁹⁴ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 76, кат. № 242, табл. XVII₂₄₂.

⁹⁵ Пак там, 82—83.

⁹⁶ Пак там, с. 85, кат. 286, 287, табл. XXII_{286,287}.

⁹⁷ Вължарова, Ж. Цит. съч., 173—246.

тях те са свързани и формално, и по начин на изработване. Ангобата върху амфоровидната стомна от Силистра не е достатъчно основание съдът да бъде датиран в Х в.

Нови типове амфоровидни стомни и варианти на познатите са намерени в двуобредните некрополи при с. Долни Луковит, Плевенско и с. Галиче, Врачанско⁹⁷. С изключение на няколко гроба с трупоиогаряне и два с трупополагане, останалите гробове са приписани на славянско население и са датирани в Х в. Други изследвачи причисляват некрополите от „тип Галиче“ към биритуалните славянски некрополи от т. нар. зона Д, възникнали по периферията на компактните аварски некрополи между 650 и 800 г. Не е изключена възможността някои от тези некрополи по Долния Дунав да са използвани и в IX в.⁹⁸

Тук не е място да се занимаваме с етническата принадлежност на тези некрополи. Ще отбележим само, че по отношение на керамиката те притежават същите белези на смесено население, каквито се наблюдават и в двуобредните некрополи на Североизточна България. От некропола в Долни Луковит — 1 са известни варианти на тип I⁹⁹, на тип V и VI¹⁰⁰, на тип VII, вариант Д¹⁰¹. Подобни съдове се срещат и в останалите некрополи на Северозападна България. Съвсем непозната форма за Североизточна България е една амфоровидна стомна от Долни Луковит—1, изработена от чиста глина с тъмносив цвят и украсена с излъскани ивици¹⁰². Аналогия на тази форма е само амфоровидната стомна, изработена на ръка, от некропола при с. Мишевско, Кърджалийско¹⁰³ (табл. V₃). Некласифицирани типове са амфоровидните стомни с издължени цилиндрични или конични тела, с високи фуниевидни, често сложно профилирани устия и масивни дръжки¹⁰⁴. Преходен тип между тях и тип VI са две амфоровидни стомни от некропола при с. Галиче¹⁰⁵. В тези некрополи се срещат и форми, близки до по-късните варианти на тип VII и VIII, които са датирани в IX и главно в Х в.¹⁰⁶ Глазираните стомни от Галиче също досега са датирани най-рано в IX в.¹⁰⁷ Доминират обаче амфоровидни стомни, изработени в техниката на прабългарска керамика с излъскани ивици¹⁰⁸.

Сред керамиката от Голямата могила в Плиска са намерени още пет съда, които не са включени в изследването на Л. Дончева-Петкова¹⁰⁹. Тях именно Ст. Станчев смята за форми, наследени от провинциално-римската и ранновизантийската керамика, като ги разграничава от някои други съдове в комплекса, които приема за варваризирани антични типове. Форамата на стомната¹¹⁰, пък и техниката на изработване са типични за късноримското керамично производство у нас. Могат да се приведат толкова много паралели сред керамиката от III—IV в., че изброяването им тук е напълно излишно.

⁹⁸ Zoll-Adamikowa, H. Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6. — 10. Jh. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen. — In: Rapports du III^e Congrès International d'Archéologie Slave. T. 1, Bratislava, 1979, с. 946.

⁹⁹ Вържарова, Ж. Цит. съч., с. 183, обр. 110₁.

¹⁰⁰ Пак там. с. 191, обр. 116₆, с. 197, обр. 121_{5,9}, с. 207, обр. 128_{1,3}.

¹⁰¹ Пак там, с. 201, обр. 124₇.

¹⁰² Пак там, с. 180, обр. 107.

¹⁰³ Пак там, с. 308, обр. 192₂.

¹⁰⁴ Пак там, с. 199, обр. 123₈, с. 210, обр. 130₆, с. 211, обр. 131₂, с. 235, обр. 147₁.

¹⁰⁵ Пак там, с. 237, обр. 148_{2,3}.

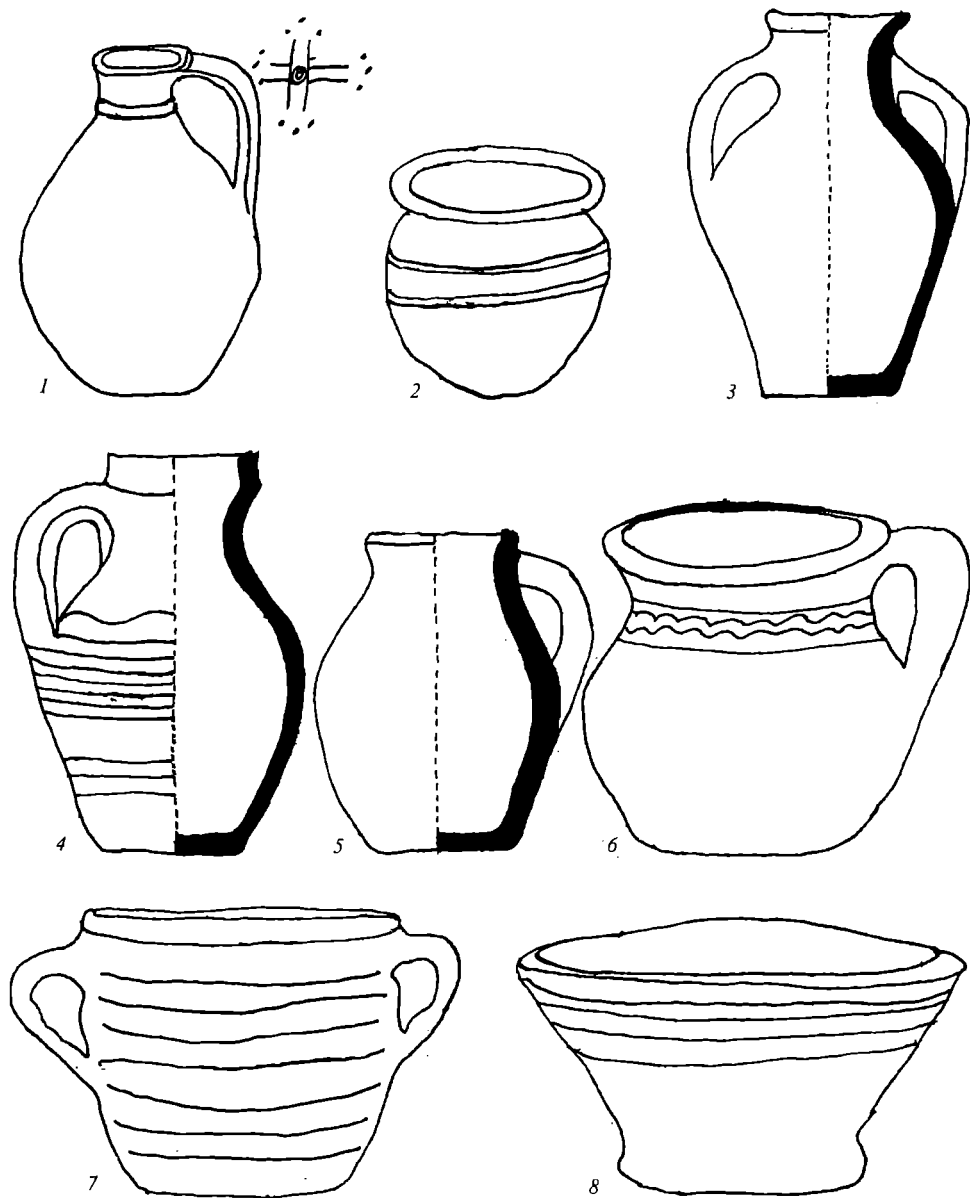
¹⁰⁶ Пак там, с. 246, обр. 154_{2,3}.

¹⁰⁷ Пак там, с. 235, обр. 147₁.

¹⁰⁸ Пак там, обр. 107, 116₆, 123₄, 128₁, 130₆, 135₂, 142₁₄, 148₃, 154₂.

¹⁰⁹ Станчев, С. Цит. съч., 230—233. обр. 2_{12,13,16—18}.

¹¹⁰ Пак там, обр. 2₁₃.



V₁₋₂ — Съдове от Туховище, Благоевградско (по Д. Стоянова-Серафимова)

V₃₋₅ — Съдове от Мишевско, Кърджалийско (по Ж. Въжарова)

V₆₋₈ — Съдове от Хисаря (по А. Запрянов)

Без специално изследване ние трудно можем да кажем дали стомната не принадлежи към една немалка вече група късноримски съдове, вторично употребени в некрополите в Североизточна България. Ако този съд може да се разглежда като анахронизъм в комплекса, не такъв е случаят с останалите

четири съда. Един от тях е кана с трилистно устие, а останалите са паници върху по-ниско или по-високо конусовидно столче¹¹¹. Те са чужди на останалата керамика в комплекса и като форми, и като техника на изработване и декорация. Тъй като тези съдове остават изолирана група в целия керамичен комплекс на Североизточна България през ранното средновековие, с най-голямо основание могат да бъдат разглеждани като импорт.

Прието е, че средновековната глазирана керамика най-рано се появява в Иран и Средна Азия — в края на VIII и началото на IX в.¹¹² Комплексът в Сарачхане в Цариград, датиран с монети между 650—670 г., съдържа голямо количество глазирани изделия¹¹³. Разнообразието на изделията и доброто качество на глазурите дават основание да се приеме, че във втората половина на VII в. е имало развито производство на глазирани изделия. Макар и да не са намерени паралели на глазираните изделия преди средата на VII в., за начална дата на производството им в Константинопол се предлагат годините малко преди и около 600-ата¹¹⁴.

Съдовете от Голямата могила нямат съответствия сред комплекса от Сарачхане. Отличават се и с употребата на подглазурна ангоба, която, трябва да се предполага, е по-късно развитие на глазираната керамика. Отворени форми на високи кухи столчета, между които има доста сходни с паниците от Голямата могила, са типични за комплекса от VIII—X в. от Сарачхане, както и за керамиката от III и IV стадии на Големия дворец¹¹⁵. Във Византия през втората половина на IX в. започва производството на белоглинен глазирана керамика с релефна украса¹¹⁶. В края на IX в., както казахме, се датира началото на производството на глазирани изделия в България¹¹⁷. В такъв случай глазираните съдове от Голямата могила вероятно са произведени в Константинопол или някои от периферните византийски центрове през VIII или IX в. Те са синхронни на останалата керамика от комплекса и могат да се разглеждат като неразделна част от него. Импортни глазирани съдове са известни и от Буков¹¹⁸.

В последните години бяха открити нови керамични образци при разкопките на опожарения в 811 г. заедно с т.нар. Крумов дворец подземен ходник¹¹⁹. Според предварителното съобщение комплексът е съдържал около 35—40 съда, от които са представени 1—2 амфоровидни стомни, 30 кани (стомни?) и 3—4 „чайника“. Обърнато е внимание на единната техника, с която са изработени тези съдове, на липсата на стандартни типове както по вместимост, така и при орнаментацията. Откривателят им изказва предложение, че са изработени в някое от константинополските ателиета, специализирано в производството на нестандартна продукция. Трябва обаче да се каже, че както през ранновизантийския период, така и по-късно във Византия именно стандартизацията отличава продукцията на големите керамични

¹¹¹ Пак там, обр. 2_{12,16-18}.

¹¹² Якобсон, А. Д. Средневековая поливная керамика как историческое явление. — ВВр., 39, 1978, 149—150.

¹¹³ Hayes, J. W. A Seventh — century Pottery Group. — DOP, 22, 1968, 203—216.

¹¹⁴ Пак там, 215—216.

¹¹⁵ Harrison, R. M., N. Firatli. Excavations at Sarachane in Istanbul. — DOP, 22, 1968, 201—203; Stevenson R. B. K. The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report. Oxford, 1947, табл. 16.

¹¹⁶ Morgan II, Ch. H. The Byzantine Pottery. — Corinth. T. 11, Cambridge — Massachusetts, 1942, с. 49.

¹¹⁷ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 130.

¹¹⁸ Comşa, M. Cultura materiala. . . , 108—111.

¹¹⁹ Рашев, Р. Свидетелство за средновековния бит. — Плиска — Мадара — Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 2.

работници. Нарушаването на стандартизацията при специализираните производства винаги е белег за упадък, за съкращаване в количествено и териториално отношение пластвента на стоките. Нестандартни типове червенолакова керамика се откриват в Константинопол през VII в. и по-късно, но те имат ограничено, местно значение и не са класифицирани на други места¹²⁰. Появата на нестандартни типове керамика през ранновизантийската епоха в България, както показва изследването на Б. Бьотгер, означава съкращаване на връзките с големите производствени центрове на керамика и увеличаване на дребното местно производство.

Дори и да допуснем, че тази керамика е произведена в някое от византийските ателиета специално, по поръчка, редица елементи от формално естество по-скоро я отдалечават, отколкото сближават с византийските грънчарски изделия. Ние на познаваме сред затворените форми на византийската керамика от VII—X в. такива високи, несъразмерни с обема на тялото столчета, които характеризират най-многобройната група от плисковския таен ходник — каните. Чужди на византийската керамика са и дръжките. Ако т. нар. чайници от подземния ходник са аналогични на намерения в Голямата могила съд¹²¹, то те са коренно различни от една голяма група съдове от Константинопол, които също са снабдени с конусовидни чучури за изливане¹²². Чайниците, както и формата на каните ни насочват към една друга категория съдове, разпространена в Средна Европа в късната аварска епоха. „Жълтата“ керамика от Карпатската котловина е обект на внимателно изучаване и предмет на оживени дискусии от момента на откриването ѝ до днес. Най-пълното изследване върху нея принадлежи на Д. Бялева¹²³.

Авторката обръща внимание върху типологичното и техническото единство на тази керамика, която при това се различава от обичайните за карпатската котловина дунавски и тиски тип керамика. Хронологически принадлежи на хоризонта на гробовете с лети коланни гарнитури, т. е. появява се в края на VII и се произвежда в течение на целия VIII в. Установени са осем основни типа, като всеки от тях има по няколко варианта.

Чайниците от Голямата могила и подземния ходник нямат съвсем точни паралели сред жълтата керамика, но по основните си елементи — форма на тялото, шийката, устието, дръжката и чучура — представляват един смесен тип между установените за Средна Европа тип А—I (вар. А—I в) и тип А—II (вар. А—II в)¹²⁴. Каните от подземния ходник, ако се изключат високите столчета, намират най-сигурни паралели сред типа А—II (вар. А—II в)¹²⁵. Те от своя страна са сходни с металните кани от съкровището от Надъ сент Миклош. Металните кани са посочени като паралел от Р. Рашев за каните от ходника. Аналогичните на нашите съдове от Средна Европа се датират във втората половина на VIII в. Непозната форма в средноевропейската керамика е амфоровидната стомна от подземния ходник.

Ако техническата близост между керамиката от подземния ходник и тази от Средна Европа може да бъде обяснена чрез активно действащата антична традиция, която в Унгария и България има обща основа, не така стои въпросът с формалното им сходство. Ние добре знаем, че панонската керамика престава да влияе активно върху местната продукция още от края на VI в. Освен това, както смята Д. Бялева, жълтата керамика от аварската

¹²⁰ Hayes, J. W. Цит. съч., с. 212.

¹²¹ Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., кат. № 247, табл. XVIII₂₄₇.

¹²² Hayes, J. W. Цит. съч., с. 207.

¹²³ Bialekova, D. Žltá keramika z pohrebisk obdobia avarskej riše v Karpatскеj kotline. — SLA, XV—I, 1967, 65—76.

¹²⁴ Пак там, с. 66, обр. 1_{1,5}, 2₃, 2₄.

¹²⁵ Пак там, с. 66, обр. 2_{1,2}, 4.

епоха е феномен, който не може да бъде обяснен с действието на панонската антична традиция¹²⁶. Процесът на формирането на тази керамика не е протекъл в Карпатската област. Като чужд инфилтрат тя се запазва в течение на живота на две-три поколения грънчари, след което изчезва, без да остави забележими следи в грънчарството на IX в. Типологичните паралели, начинът на изработване и орнаментиката насочват авторката към средноазиатското грънчарство. Най-точни паралели тя намира в централните области на Западнотюркския каганат през VII—VIII в. Производителите на тази керамика не са авари, тъй като тя се появява доста късно в Средна Европа — в края на VII в. Тя е продукт на частична миграция на занаятчий и търговци, които по произход биха могли да бъдат оногури, уйгури, ефталити, киргизи, а вероятно и орхонски тюрки¹²⁷. В. И. Распопова смята, че създатели на новите по стил и техника коланни гарнитури от Карпатската котловина, както и на жълтата керамика биха могли да бъдат група занаятчий от Согда¹²⁸.

На времето обърнахме внимание върху някои сходства между сивата керамика от ранната аварска епоха и прабългарската керамика с излъскани ивици. Тук се натъкваме на втори подобен факт. Унгарските изследвачи напоследък съобщават за проучването на един некропол в Szekzàrd, Югоизточна Унгария, където е засвидетелствувана едновременната поява на жълтата и сивата керамика¹²⁹, и отново поставят проблема за етническата нееднородност на аварските поданици. В унгарската историография този проблем е много стар¹³⁰. За нас е важно да отбележим, че и в Голямата могила, и в подземния ходник жълтата керамика е едновременна със сивата излъскана керамика. Между нея и сивата керамика съществуват основни технически и типологични различия, които не позволяват да се приеме изработването им в едни и същи работилници, а само едновременното им използване.

Колкото и оскъден да е все още материалът от България, отсега се вижда, че наред със сходствата, формите от подземния ходник показват и различия от средноевропейските съдове. На първо място, това са високите столчета на каните и конусовидните издатъци под дръжките с растителен пластичен орнамент. Съвършено чужда на средноевропейската керамика е амфоровидната стомна, чиято поява може да се обясни само с участието на местната традиция. Такава форма не е известна на средноазиатските грънчари¹³¹. Червената ангоба върху някои от съдовете от Плиска ги свързва с ангобираната керамика от долните хоризонти на столицата, работена също на крачно грънчарско колело от същата охровожълта глина¹³². Ангобата върху плисковските съдове като декоративен елемент се различава принципно от рисуваната растителна и животинска орнаментика върху някои образци от жълтата керамика от Средна Европа. Използването на червената ангоба в средноазиатската керамика след VI в. е съвсем рядко явление¹³³. Ние не

¹²⁶ Пак там, с. 72.

¹²⁷ Пак там, с. 75.

¹²⁸ Распопова, В. И. Согдийский город и кочевая степь в VII—VIII вв. — КСИА, 122, 1970, 86—90.

¹²⁹ Rosner, Gy. Die ethnische Probleme im 8. — 9. Jh. in Südostpannonien. — Rapports du III^e Congrès Int. d'Archéologie Slave. T. I. Bratislava, 1979, 671—676.

¹³⁰ Simonyi, D. Die Bulgaren des 5. Jh. im Karpatenbecken. — ААН, X, 1957, 227—250.

¹³¹ Неразик Е. Е. Керамика Хорезма Афригидского периода. — ТХАЭЭ. Т. 4, 1959, 259—260.

¹³² Дончева-Петкова, Л. Ранносредновековни ангобиранни съдове. — Археология, 1973, № 3, 15—16.

¹³³ Маршак, Б. И. Влияние торевтики на согдийскую керамику VII—VIII вв. — ТГЭ, 6, 1961, с. 177; Горбунова, Н. Г. О раннесредневековой керамике Ферганы. — В: Успехи среднеазиатской археологии. Вып. 4. Л., 1979, 67—71.

намираме, че жълтата керамика има голямо сходство в техническото изпълнение със средноазиатската керамика. Примеси от слюда в глината и механично оглаждане на жълтата повърхност, типични за Средна Азия, не са отбелязани нито в Карпатската котловина, нито в България.

За възникването на керамиката от плисковския подземен ходник са възможни две предположения: 1. Сред прабългарите е имало група специализирани занаятчии, работили в духа на новия стил на средноазиатското грънчарство от VII—VIII в. Този стил се характеризира с широкото навлизане в керамиката на образци от торевтиката, поради което съдовете са масивни, тежки, с несъразмерни пропорции. Тези елементи винаги съпътствуват опитите да се придадат на дебелостенните глинени съдове форми, изработени за тънкостенните метални съдове. Типичен пример за това са каните от Плиска, при които не само формите на телата, но и високите столчета и релефните орнаменти под дръжките са характерни за металните изделия¹³⁴. В такъв случай ще трябва да се признае, че изделията от подземния ходник са оставени не от тези занаятчии, а от техни потомци, върху които активно влияние е оказала местната керамична традиция (амфоровидните стомни, техниката на изработване, ангобата). Местната традиция е факторът, довел до отклоненията от първообразите, върху които възникват съдовете от Средна Европа и тези от Долни Дунав. 2. Не трябва да се изключва възможността тези съдове да са изработени от местни майстори, вероятно същите, които са оставили великолепните ангобирани съдове от Плиска. Върху амфоровидната стомна от Големия басейн¹³⁵ се забелязват същите пластични издатъци под дръжките. Каните и амфоровидните стомни са най-разпространените форми в репертоара на тези грънчари¹³⁶. В този случай каните от ходника биха могли да бъдат направени по поръчка, по модели от торевтиката. С това се обяснява тяхната неповторимост, липсата на стандартизация и отсъствието на форми в синхронния и по-късен керамичен комплекс, които могат да бъдат тяхно продължение. Влиянето на торевтиката върху керамиката не е явление, специфично само за Средна Азия. Сред групата на „новопазарските“ кани могат да се посочат редица изделия, в които се долавят било във форма, било в орнаментика елементи от металните съдове. Остава да предположим, че и подобните, и различните от нашите съдове от Карпатската котловина са резултат от подобно явление. Указание за това е появата на съдове в друга техника (тип В)¹³⁷, които Д. Бялева е означила като подражания на жълтата керамика или на метални изделия.

След пълната публикация на комплекса от подземния ходник вероятно ще могат да се направят и други наблюдения.

Приехме, че разграничаването на керамиката от първата и тази от втората половина на IX в. е до голяма степен условно. И все пак една граница съществува и сигурно указание за това е появата на нови типове съдове именно през IX в. Много от типовете керамика, включени във втората хронологическа група, засега се датират в самия край на X в.¹³⁸ Те показват едно пълно развитие на типа и ние можем да предположим, че това развитие е протекло през целия X, ако не още през IX в. В този смисъл известни указания дава хронологическото разпределение на керамиката от Буков. Добре датираната керамика от Диногетия е една възможност за сравнение с керамиката от XI в.¹³⁹

¹³⁴ Маршак, Б. И. Цит. съч., табл. 8.

¹³⁵ Дончева-Петкова, Л. Ранносредновековни ангобирани. . . , с. 15.

¹³⁶ Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на Южния сектор през 1973 и 1974 г.). — В: Плиска — Преслав. Т. 1. С., 1979, с. 91.

¹³⁷ Bialekova, D. Цит. съч., 69—70.

¹³⁸ Датират се с монети от търговските помещения в Преслав.

¹³⁹ Comşa, M. Ceramica locala. — Dinogetia, I. Bucureşti, 1967, 170—186.

Ако се сравни керамиката на обр. 2 с тази на обр. 1, става ясно, че през втория период количеството на съдовете, в които е ясно доловима античната традиция, нараства значително. През IX—X в. то е 27 % от общото количество на класифицираната керамика. Както показват някои нови видове съдове, обединени от М. Комша в групи IV и V¹⁴⁰, както и т. нар. импортни съдове¹⁴¹, едно изследване върху керамиката от XI в. би увеличило значително този процент.

Налага се едно пояснение. Л. Дончева-Петкова¹⁴², пък и други изследвачи преди нея говорят главно за влияние на Византия върху керамиката в България през IX—X в. Като историческо явление това влияние основателно се разграничава от т. нар. влияние на ранновизантийското керамично производство. Чрез запазване на основното гръкоезично население, както и на големите производствени центрове във византийската керамика се проследява една непрекъсната линия на развитие, изразена най-вече в запазените традиционни форми. Нови форми се появяват вече при широкото въвеждане в производството на глазираните съдове и те в значителна степен са повлияни от металопластиката, както и от стъклопроизводството, неразривно свързано с техниката на глазираните изделия. Както показва комплексът от Сарачхане, едни и същи традиционни форми съдове в началото се произвеждат със и без глазура¹⁴³. За съжаление ние не познаваме масовата керамика от Константинопол от VIII—IX в.¹⁴⁴ Проучването на керамиката от Херсон също показва приемственост между V—VII и следващите до X в. столетия¹⁴⁵. По тази причина ние свхващаме съвременното (за IX—XI в.) влияние на формите на византийската керамика като проява на една непрекъсната действаща антична традиция. Като производствена традиция тя не може да бъде рязко противопоставена на действието на местната късноантична или ранновизантийска керамична традиция. Друг е въпросът, дали тя е постъпвала чрез директното влияние на Константинопол или други големи керамични центрове, като е възприемана чрез импортираните изделия или чрез прякото участие на майстори-чужденци. Друга възможност е участието на славянизирани територии на юг от Хемус, включени с малки изключения до IX в. във Византийската империя. При керамиката от IX—X в. отново е много съществен въпросът, дали възприемането на нови форми и модифицирането на стари засяга масовите изделия на българските грънчари, или се проявява само в специализираните производства.

Общите заключения за характера на грънчарското производство, изтъкнати в началото, водят до крайния извод за липсата на значими, ярко разграничаващи селско и градско производство технически различия. Местна стандартна продукция за периода IX—X в. не е установена. При едно такова дребномащабно, по-ниско развито в сравнение с продукцията на големите византийски ателиета производство промените във формите и орнаментиката на съдовете трудно биха могли да бъдат обяснени чрез влияние на импорта. Както и при керамиката от VII—IX в., тук най-вероятно трябва да се предполага непосредствено участие на носители на чужди производствени традиции. Затова именно проблемът за константинополската или периферната традиция е от първостепенно значение.

¹⁴⁰ Пак там, фиг. 111, 115, 116, 118—122.

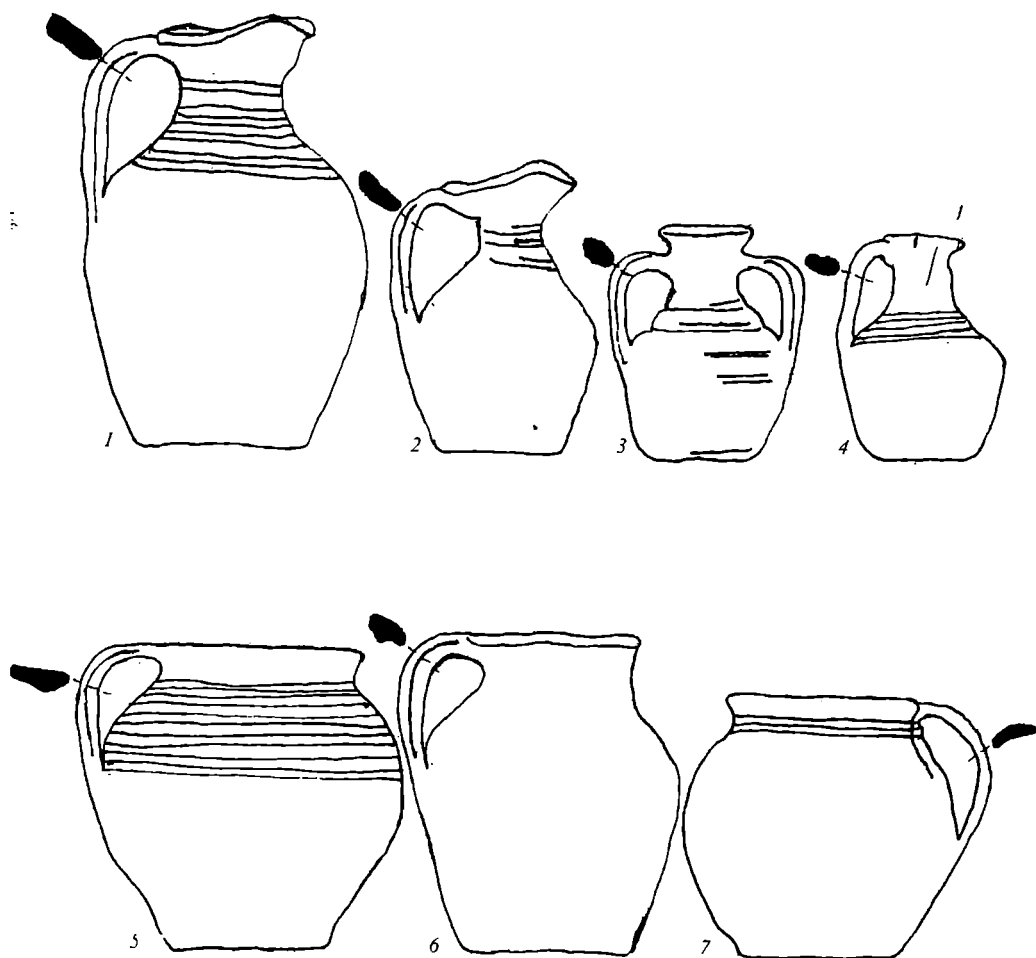
¹⁴¹ Barnea, I. *Ceramica de import.* — *Dinogetia*, I. Bucuresti, 1967, 230—238.

¹⁴² Дончева-Петкова, Л. *Българска битова...*, с. 148.

¹⁴³ Hayes, J. W. *Цит. съч.*, 206—208.

¹⁴⁴ Вж. тук, бел. 115.

¹⁴⁵ Якобсон, А. Л. *Керамика...*, с. 32.



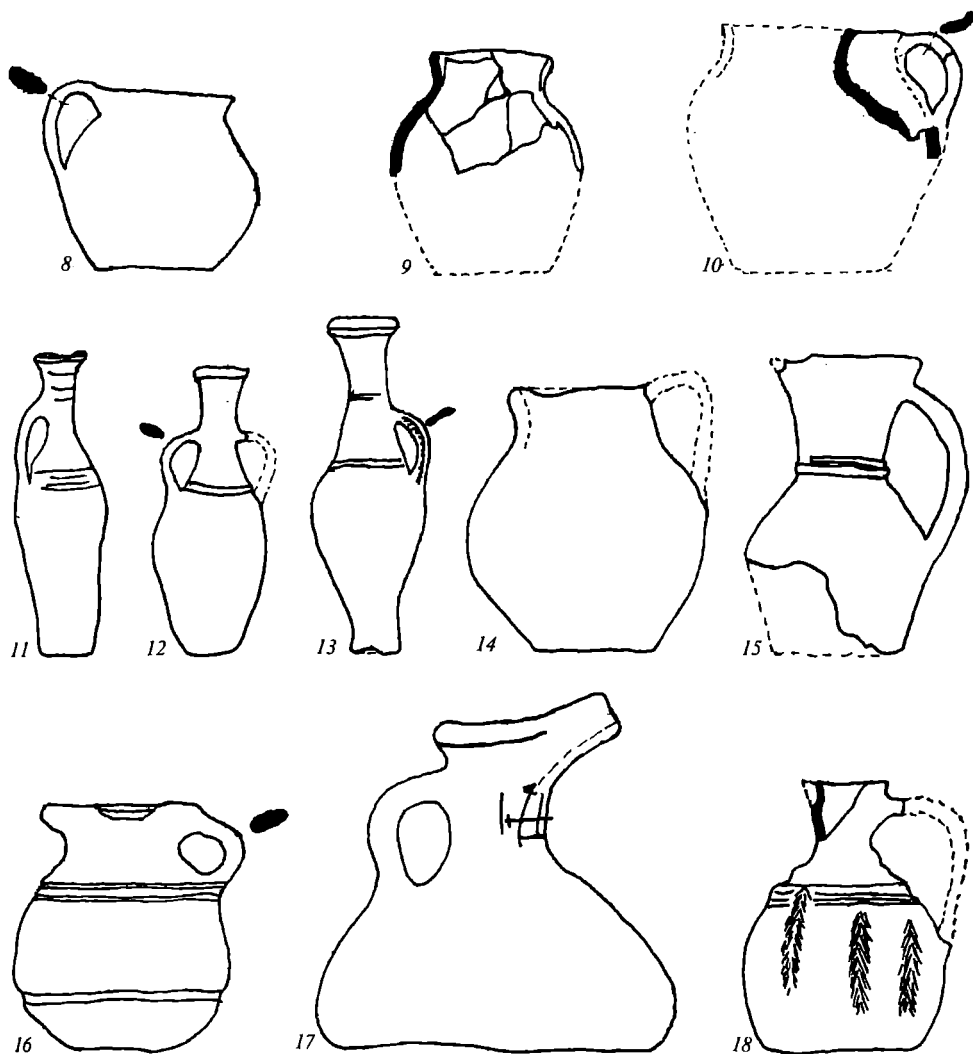
VI₁₋₁₈ — Керамика VIII — X в. от Таврика (по А. Л. Якобсон)

Представените на обр. 2 видове, типове и варианти съдове налагат един по-общ предварителен извод. От формите, създадени в резултат от действието на местната антична традиция през VII—IX в., се запазват през следващите векове само амфоровидните стомни от тип VII, но във варианти А, Б, В и Г (табл. II). Всички останали форми са нови и в голяма степен показват признаци на смесване, чиито източници са различни от действащите в Североизточна България в предходния период.

Гърнетата от тип I, вариант Д и Е¹⁴⁶ представят всъщност едно развитие на конусовидните гърнета, славянски по произход. От тях ги отличават само дръжките — една или две. Гърнетата с дръжки се появяват в IX в.¹⁴⁷, но получават разпространение само сред керамиката, произвеждана в по-големи

¹⁴⁶ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика..., кат. № 95—103, табл. V₉₅₋₁₀₂.

¹⁴⁷ Comşa, M. Die örtliche... с. 232, сур. 2.



работилници. Л. Дончева-Петкова ги смята нетипични за керамичното производство през ранното средновековие¹⁴⁸. Гърнета с подобна форма и лентести дръжки са познати както сред ранновизантийската керамика, така и сред керамиката от Таврика от VIII—X в.¹⁴⁹ (табл. VI₅₋₇). Можем да предполагаме, че появата на дръжките върху съдове е повлияна от изработването на други видове съдове с дръжки в същите работилници — кани, стомни и т. н. Формата на тялото остава класическата форма за славянските гърнета. Затова трудно може да се допусне влияние на синхронната керамика от Южна България. Известните гърнета с една или две дръжки от Хисаря, Пловдив и др. се различават по формата, състава на глината, обработката на повърхността и т. н. Влиянието от юг обаче не трябва да отпадне като една възможност при специално изследване на този

¹⁴⁸ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 47.

¹⁴⁹ Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 62, рис. 34.

тип съдове. Добре е известно, че гърнетата от I тип са широко разпространени както в Северна, така и в Южна България. Специфична особеност на комплексите от юг е съжителството на този тип гърнета със съдове, които представляват пряко продължение на формите на ранновизантийските гърнета. Те имат най-често сферични или биконични тела с една или две плоски или обли дръжки. Обединява ги сиво-черната фактура, примесите от дребен пясък и слюда, както и хоризонталните плитки канелюри, най-честата украса върху тези съдове. Тази категория керамика не е класифицирана от Л. Дончева-Петкова, но несъмнено е широко разпространена на юг от Стара планина. Засега се датира в IX—XI в.¹⁵⁰ От ранновизантийските гърнета я отличава липсата на стандартизация, която е резултат от изработването им с по-примитивна техника в дребни работилници. Влиянието върху тях на гърнетата от I тип се изразява в появата на „славянски“ тип връзана украса. В комплексите от Южна България, определени като аналогични на тези от Марица, Любеново и Хасково¹⁵¹, се явява и една смесена категория керамика, при която чисто славянските форми са изработени от същата глина, както и сферичните гърнета с дръжки. Най-ранни са датиранияте с монети от началото на VII в. образци от Стара Загора¹⁵².

Някои от разгледаните в групата на ранната керамика кани продължават своето развитие до края на IX в.¹⁵³ През X в. се появяват нови форми, типове X и XI¹⁵⁴ (табл. П₁₇₋₁₈) единични екземпляри от Преслав и Крумово кале, Търговишко. Изработени на усъвършенствувано ръчно колело, технически съвършено различни от прабългарските кани от ранната група, материалите от Буков съдържат нови типове кани, датирани в средата на IX в.¹⁵⁵ И по форма, и по техническо изпълнение те се доближават повече до някои типове стомни от Североизточна България.

Точни паралели на тип X и XI не са ни известни нито сред византийската керамика, нито сред синхронния керамичен комплекс от Южна България. Такива форми не са класифицирани и сред ранновизантийската керамика. Известно указание за произхода на тези типове се съдържа в техниката на изработване на съда от Търговските помещения в Преслав. Глината, от която е направен, съдържа големи примеси от слюда, характерни за керамиката от Южна България и през ранновизантийската епоха, и през ранното българско средновековие.

Една сравнително многобройна група съдове принадлежат към класифицираните амфоровидни стомни от тип VII, варианти А, Б, В, Г¹⁵⁶ (табл. П_{6,8-11}). Те представляват продължение на амфоровидните стомни от I—IV тип и бележат едно унифициране на този вид съдове, изразено главно във формалното им единство¹⁵⁷. Техническото им изпълнение не показва съществени различия в сравнение с групата съдове от VII—IX в. Употребата на глазура, ангоба и различните системи на декорация не позволяват да се приеме изработването им само в един или няколко, съсредоточени в ограничен район керамични центрове. По тази причина е необяснимо защо

¹⁵⁰ Аладжов, Д. Хисаря. . . , с. 15.

¹⁵¹ Пак там, Д. Материалната култура. . . , с. 149.

¹⁵² Тези съдове ни бяха показани от Д. Янков от ОИМ — Стара Загора, комуто изказваме благодарност.

¹⁵³ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 106, обр. 33.

¹⁵⁴ Пак там, 76—77, кат. № 244—246, табл. XVIII_{224, 226}.

¹⁵⁵ Comşa M. Die örtliche. . . , с. 238, обр. 6, IV₆₆.

¹⁵⁶ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 82—85, кат. № 273—285, табл. XX_{273, 274, 278, 279}, XXII₂₈₂₋₂₈₅.

¹⁵⁷ Пак там, с. 82.

именно този тип се налага в производството през IX—X в. В керамиката от Диногения от XI—XII в. е разпространен не този тип, а един неклассифициран по-рано тип¹⁵⁸, познат от некропола при Долни Луковит — 1 и некропола при с. Мишевско, Кърджалийско¹⁵⁹. Произходът му вероятно ще трябва да се търси сред ранносредновековната керамика от Южна България.

Амфоровидната стомна от тип VIII¹⁶⁰ (табл. II₁₂) по общо оформление и особено по дръжките прилича много на съдовете от III тип и най-вероятно документираща запазването на типа в по-късна епоха, изпълнен в техниката на глазираните съдове.

През IX—X в. се появява нов вид съдове — стомни. Тяхното разнообразие за разлика от унифицирането на амфоровидните стомни през същия период е сигурно указание за началната дата на производството им. Стомните не се срещат сред инвентара на езическите некрополи от Североизточна България, което също косвено свидетелствува за късната поява на този вид съдове. Като изхождаме от формалните характеристики на седемте типа стомни¹⁶¹, трудно можем да приемем, че всичките тези форми са чужди на керамиката от VII—IX в. в Североизточна България. Това би означавало да приемем, че развитието на типовете не е протекло на тази територия.

За най-многобройната група от тези съдове — тип VII, вариант А, Б, В, Г и Д¹⁶², е посочено, че във формата те имат много общи черти с амфоровидните стомни от тип VII¹⁶³ (табл. I₇₋₁₂). С тях именно те са едновременни и най-вероятно е да са работени от едни и същи майстори. При декорацията им широко са използвани глазури, ангоба, врязана и релефна украса. Някои елементи, както и при амфоровидните стомни, се явяват под влияние на техниката на глазиране. Като цяло формата им е най-устойчива при трапезните съдове от IX—X в., от което може да се съди за продължителността на периода, в който е изработена. Посочените за VII тип стомни паралели от Крим, Таманското градище, Саркел и т. н.¹⁶⁴ показват само най-общи формални прилики с тези от България¹⁶⁵ (табл. VI).

Стомните от V тип¹⁶⁶ (табл. I₃) представляват вероятно преходен тип между някои типове кани и стомните. Тези смесени съдове възникват около средата или във втората половина на IX в. Особен интерес в това отношение представляват няколко стомни от некрополите в Долни Луковит — 1 и Преслав — 2¹⁶⁷. В появата на тези смесени творения вероятно ще трябва да се търси обяснение за изчезването на толкова разпространените между VII—IX в. прабългарски кани. Употребата на глазурата изменя почти до неузнаваемост тези съдове.

Нови типове стомни могат да се сметнат тези от I—IV¹⁶⁸ (табл. I₁₋₄). Повечето са немерени в Търговските помещения в Преслав и въз основа на това са датирани във втората половина на X в. По техника на изработване те спадат към категорията на керамиката от песъчлива глина с врязана украса.

¹⁵⁸ Варнеа, I. Цит. съч., фиг. 165₁₋₄.

¹⁵⁹ Вържарова Ж. Цит. съч., обр. 107, 192₂.

¹⁶⁰ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . с. 85, кат. № 288.

¹⁶¹ Пак там, с. 86.

¹⁶² Пак там, кат. № 305—329, табл. XXVI_{305, 309, 312 - 317, 325}.

¹⁶³ Пак там, с. 89.

¹⁶⁴ Пак там, 90—92.

¹⁶⁵ Якобсон, А. Л. Керамика. . . , рис. 43_{8,10}.

¹⁶⁶ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 88, кат. № 300—302, табл. XXV_{300, 302}.

¹⁶⁷ Вържарова, Ж. Цит. съч., обр. 127_{1-а}, 132₃, 166₆, 167₁.

¹⁶⁸ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 87—88, кат. № 295—299, табл. XXIV_{295, 296, 298}, XXV₂₉₉.

Последното обстоятелство ги доближава още повече до гърнетата със славянски традиции. В тези типове сме склонни да видим смесване на традиционната техника и декорация на славянската керамика с византийски по произход форми. Сред глазираната керамика от Коринт са известни няколко типа кани, които показват известна прилика във формално отношение с тези съдове¹⁶⁹. Късната им поява сред керамиката от Североизточна България показва, че изходните територии, на които се формират, са тези на юг от Стара планина¹⁷⁰. В Диногения подобни съдове се разпространяват още в домонетните хоризонти — преди 969 г.¹⁷¹

Несъмнено с развитието на типовете I—IV е свързана появата на стомните от тип VI¹⁷² (табл. I₆). Подобни екземпляри в Диногения са определени като импорт¹⁷³. Възможно е и да са варианти на нерегистриран досега у нас тип, представен в Диногения с два съда с високо конусовидно столче¹⁷⁴. И едните, и другите са местно производство, тъй като технически не се различават от останалите глазирани съдове.

Голямо разпространение през IX—X в. получават паниците от тип III, варианти А и Б¹⁷⁵ (табл. I₁₅₋₁₆). Вариантът А е широко известен както на територията на съвременна България, така и сред керамиката от западните области на Балканския полуостров¹⁷⁶. В Средна и Западна Европа този тип съдове се появяват доста рано. Най-ранните са изработени на ръка и са познати от Девинска Нова Вес¹⁷⁷. Особени близки до нашите паници са познати от аваро-славянските некрополи от VII—VIII в. в Словакия, където според изследвачите имат местен произход¹⁷⁸. В словенската керамика те се третираат като чиста славянска форма, чието развитие е протекло на базата на местни традиции от късноримската епоха на север от Дунав¹⁷⁹. Можем да приемем, че появата на тези паници в керамичния комплекс на Североизточна България се дължи на посредничеството на славянското население от Южна България.

Вариантът Б на III тип досега в Североизточна България е известен само в Силистра¹⁸⁰. Подобни, но не идентични съдове, се появяват сред керамиката от песъчлива глина с врязана украса в Буков във втората половина на IX и началото на X в.¹⁸¹ Фрагменти от конусовидни купи от примесена с пясък глина и украса от врязан и набоден орнамент се срещат сред керамичния комплекс в с. Топола, Тоблухинско¹⁸². Те се различават типологически от описаните купи от тип III, вариант Б. Като цяло са по-ниски, по-разлати и намират точни паралели сред керамиката от VIII—X в. от Таманското градище¹⁸³.

¹⁶⁹ Morgan II, Ch. H. Цит. съч. фиг. 41, 46, 165_{A, B, D}, кат. 52, 53, 55.

¹⁷⁰ Такива съдове са познати от засипана цистерна в Мелник и се датират в X—XIII в. По сведения на Б. Цветков от ОИМ — Благоевград.

¹⁷¹ Comşa, M. Ceramica locala. . . , фиг. 84_{4, 15}.

¹⁷² Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 89, кат. № 303—304.

¹⁷³ Varnea, I. Цит. съч., 230—231, фиг. 142₂₋₄.

¹⁷⁴ Пак там, фиг. 142_{7, 8}.

¹⁷⁵ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 96—98, кат. № 341—353, табл. XXIX_{341, 353}.

¹⁷⁶ Korošec, P. Beitrag über einige Formen der frühmittelalterlichen slawischen Keramik auf slawischen Fundplätzen. — BSI, 3, 1974, 25—26.

¹⁷⁷ Eisner, J. Deniska Nova Ves. Slovanske pohrebište. Bratislava, 1952, обр. 37₂.

¹⁷⁸ Čilinska, Z. Цит. съч., 131—132, табл. II, LXXXII₅.

¹⁷⁹ Korošec, P., Цит. съч.

¹⁸⁰ Непубликувани материали.

¹⁸¹ Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 239, обр. 7₅₆₋₅₉.

¹⁸² Подобни екземпляри са намерени в Силистра, Топола, Толбухинско и др.

¹⁸³ Плетнева, С. А. Средневековая керамика. . . , с. 46, рис. 26₁₋₇.



VII₁₋₅ — Чаши (по Л. Дончева-Петкова)

VII₆₋₈ — Амфори (по Л. Дончева-Петкова, К. Скорпан, А. Л. Якобсон)

Смесен тип представлява купата, намерена в Търговските помещения в Преслав — тип IV¹⁸⁴. Означена е като уникат. По форма тя прилича повече на паниците от I и II тип, но има и елементи от конусовидните паници¹⁸⁵. Впрочем такива уникати се изтъкват при детайлното изследване на повече керамични комплекси от ранното средновековие, където се наблюдават признаци на смесена гърнчарска традиция¹⁸⁶.

От класифицираните чаши оставаме с впечатление, че това са твърде редки, необичайни за ранносредновековната керамика съдове. Типовете I—V са представени от единични екземпляри¹⁸⁷ (табл. VII₁₋₅). Това впечатление е погрешно и се дължи на условното обособяване на чашите от гърнетата, от една страна, и от купите — от друга. Чашата от VI тип по произход се свързва с керамиката от VII—IX в.¹⁸⁸ Този тип се явява, изпълнен с техниката на прабългарската излъскана керамика, още през VIII в.¹⁸⁹ Късните варианти, каквото е гърнето от с. Вокил, Силистренско, показват, че някои прабългарски форми се запазват сред продукцията на ателиета, произвеждали глазирана керамика. Еволюционни промени в типа могат да се наблюдават сред чашите от Буков между VIII—X в.¹⁹⁰

Според нас малките по размер гърнета, които се срещат и сред песъчливата, и сред излъсканата керамика, също са използвани като чаши.

¹⁸⁴ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , кат. № 354, табл. XXIX₃₅₄.

¹⁸⁵ Аналогични паници са намерени в Силистра.

¹⁸⁶ Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 259.

¹⁸⁷ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , кат. № 330—336, табл. XXVII_{330, 332, 335}, XXVIII₃₃₆.

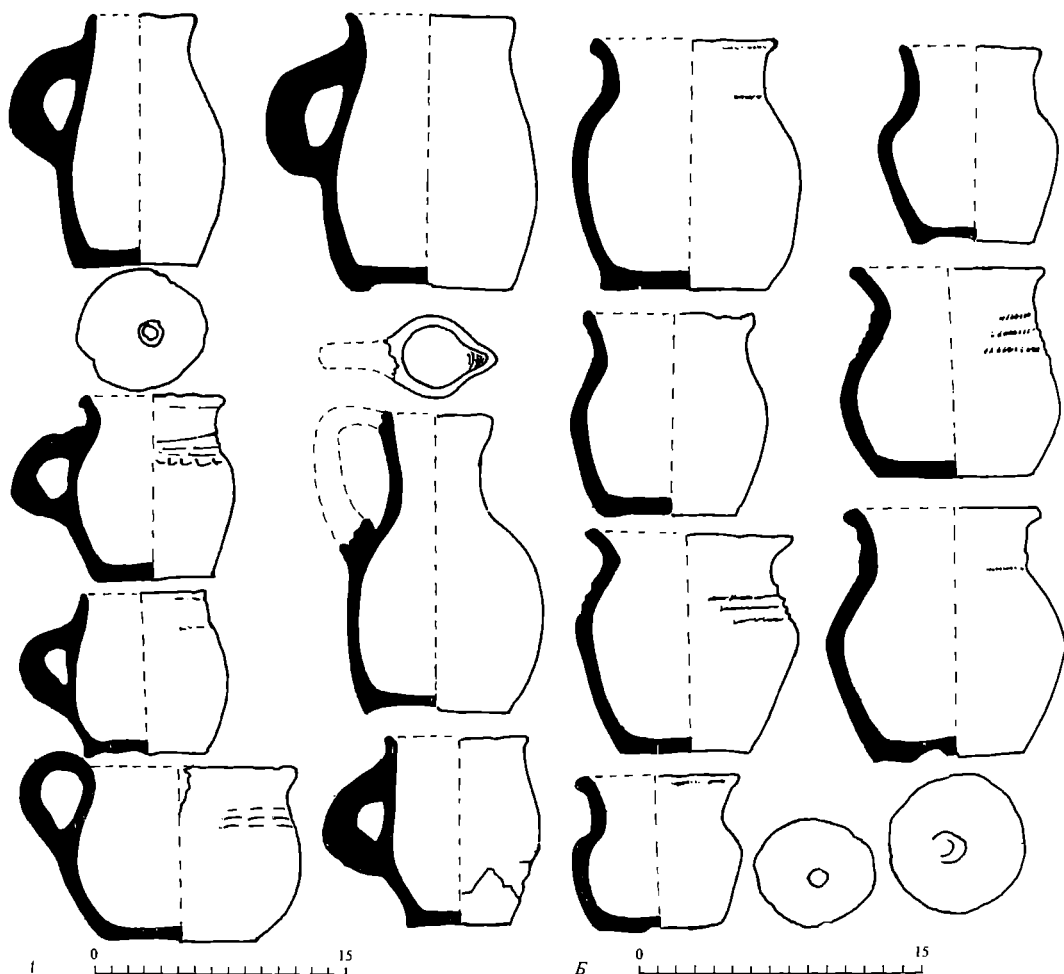
¹⁸⁸ Ангелова, С. Керамичен съд от с. Вокил, Силистренски окръг. — МПК, 1969, № 4, 9—11.

¹⁸⁹ Бобчева, Л. Гърнчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухински окръг. — ИИМВ, 13 (28), 1977, 174—175, табл. VII_{1,2}.

¹⁹⁰ Comşa, M. Die örtliche. . . с. 259, обр. 8_{43, 45}.

Същото се отнася и за някои купи, а вероятно и до съдове от бяла или охровочервена глина, рисувана с червена ангоба, върху които не се забелязват следи от кухненска употреба. За да се приеме това обаче е нужно изработването на допълнителни критерии освен вместимостта. Чашата от тип III не се различава съществено от конусовидните паници и аналозите ѝ насочват отново към форми, създадени от славяните при първите им контакти с античната традиция в територията на север от Средни Дунав. Близки до тази форма са класифицирани сред словенската керамика и са определени също като чаши¹⁹¹.

Чашите от I и II тип независимо от формалните различия между тях сигурно произхождат от един първообраз. Сред глазираната керамика от Диногечия има още един, подобен на тях тип¹⁹². Всички те са местно



VIII_{A,B} — Керамика от Далмация VII — първа половина на IX в. (по Я. Белошевич)

¹⁹¹ Короşес, Р. Цит. съч., с. 24.

¹⁹² Barnea, I. Цит. съч., с. 237 фиг. 145₂₄.

производство. Сред чашите от Константинопол от X в. точно такива типове не са познати¹⁹³. Тази форма се среща сред римската и ранновизантийската керамика и вероятно много рано е заимствувана от славянските грънчари. Керамиката от Далмация, която показва хибридни славяно-византийски форми, съдържа аналогични типове чаши, изработени на ръка от песъчлива глина¹⁹⁴ (табл. VII_A).

Паралели на чашата от тип IV не са известни. Тя има само някои общи сходства с биконичните чаши с овално тяло от Словения¹⁹⁵.

Голям интерес представлява типът V — глинени потир, намерен в църква № 36 в Плиска (табл. VII₅). Той явно е копие на съдове, чиято поява може да бъде обяснена с влиянието на торевтиката върху керамиката. Това явление е отбелязано за много форми на глазираната керамика¹⁹⁶. Прототипът на този съд трябва да се търси във византийската глазирана керамика. Подобни съдове са немерени в Големия дворец в Константинопол и са датирани също в X в.¹⁹⁷ Известни са и сред керамиката от Коринт¹⁹⁸.

Последният вид съдове, с който ще се занимаем, са глинени бъклички. Материалът е събран от Р. Рашев, който прави и първия опит за класификация въз основа на морфологични критерии¹⁹⁹. Приведени са всички известни на автора аналогии с оглед изясняване произхода на тези съдове. С известни резерви те са причислени към групата на трапезната керамика. Изтъкнатото формално единство на бъкличките от България със съдове от Западна Европа²⁰⁰ до Крим налага обединяването им или разграничаването от тях да бъде направено по функционални и технологически критерии.

Най-ранните екземпляри от Унгария са известни от VII в. и в унгарската литература са означени с термина „Feldflaschen“²⁰¹, чието съдържание ги разграничава функционално от съдовете от България. Технически те принадлежат към категорията на т. нар. украсена керамика, която се явява сложен синтез между местни за Унгария технически традиции и форми и източни форми, донесени от прабългари или родствени на тях племена. Унгарските „бъклички“ принадлежат към местното за Карпатската област наследство. Най-преките им паралели се намират във френски и алемански некрополи²⁰². В Унгария са произвеждани в специализирани работилници с пазарен пласмент на стоките, които се локализируют в областта Mezőföld. По горните причини бъкличката от Силистра не може да принадлежи към аварското наследство. Още по-малко могат да бъдат резултат от традициите на това наследство останалите бъклички от България.

Добре са известни и аналогичните съдове от Крим. Изследванията на А. Л. Якобсон не остават никакво съмнение, че тези съдове са попаднали в качеството на тара сред селищата на т. нар. салтовомаяцка култура. Производствените центрове от VIII—IX в. са се намирали в Таврика, където те са произвеждани наред с амфорите и от същото тесто²⁰³. Една находка от

¹⁹³ Stevenson, R. B. K. Цит. съч. табл. 16—18.

¹⁹⁴ Belošević, J. Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens. — BSI, 3, 1974, табл. 14.

¹⁹⁵ Korošec, P. Цит. съч., с. 24.

¹⁹⁶ Якобсон, А. Л. Средневековая поливная керамика. . . , 150—151.

¹⁹⁷ Stevenson, R. B. K. Цит. съч., табл. 16₃₅.

¹⁹⁸ Morgan II, Ch. H. Цит. съч., кат. 238, 269, табл. XII.

¹⁹⁹ Рашев, Р. За глинени бъклички. . . , 206—209.

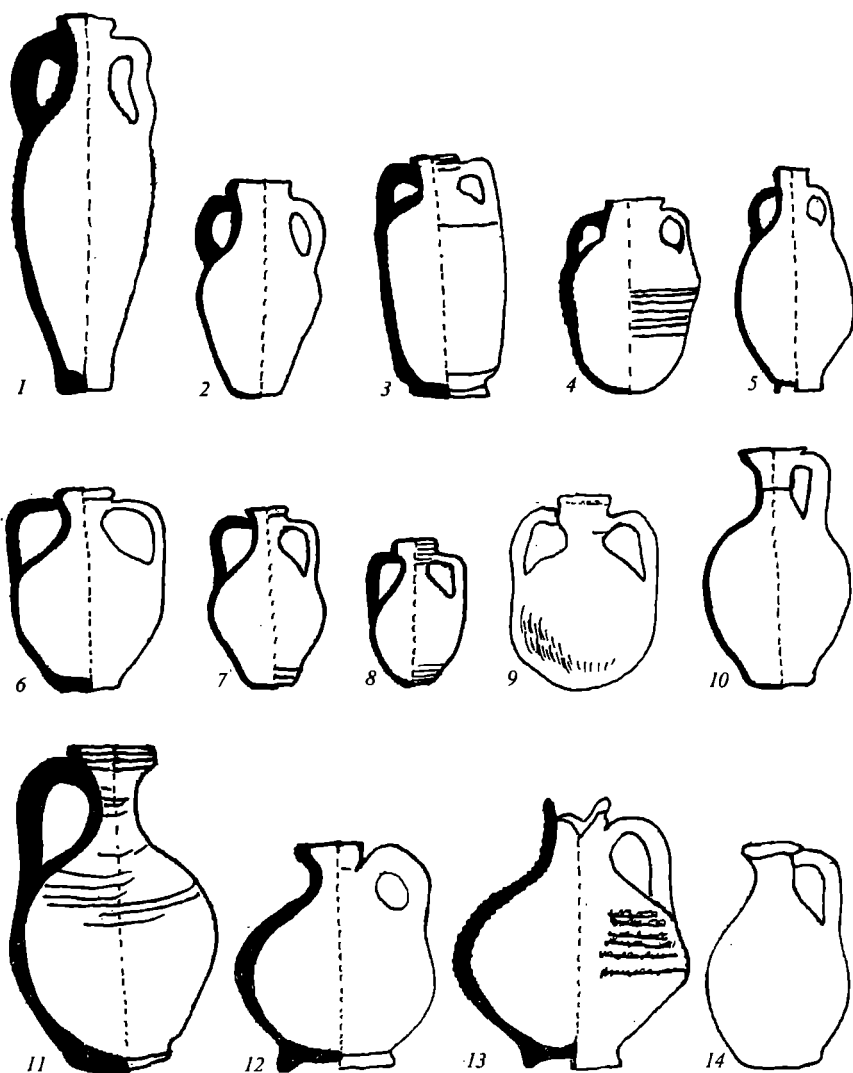
²⁰⁰ Пак там.

²⁰¹ Rosner, G. Y. Die Fragen der Schmuckkeramik der frühen Awarenzeit. — AAA, T. 14, 1971, 104—105.

²⁰² Пак там, с. 104.

²⁰³ Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 38.

с. Трудолобовка, Бахчисарайски район, свидетелствува за техническите прийоми, използвани при производството на тези сложни специални изделия. Става дума за глинена форма-матрица, която най-вероятно е изготвена по дървен модел²⁰⁴. Дървени „бъклици“ са познати на алеманите²⁰⁵. Един съд от Моравия, включен в групата на т. нар. византийска керамика, принадлежи към определения от Р. Рашев II тип и явно е имитация на дървен съд. Както останалите съдове в тази група той е изработен от чуждоземни майстори, познаващи средиземноморската техника и форма съдове²⁰⁶.



IX₁₋₁₄ — Късноримска и ранновизантийска керамика от Малка Скития
(по К. Скорпан)

²⁰⁴ Пак там, с. 39.

²⁰⁵ Rosner, G. J. Die Fragen. . . . , с. 104.

²⁰⁶ Hruby, V. Цит. съч., с. 145, табл. 68, 162.

Единната техника, с която са изработени бъклиците от България, показва, че това е станало в момент, когато тази техника е била универсална за цялата керамика. Този момент трудно може да бъде определен преди края на XI в. За това, че те са произвеждани само в големи работилници, където е съществувала друга организация на производството и пласмента, показват примерите от Унгария и Крим. На какво се дължи в такъв случай формалното сходство на продукцията на тези отдалечени по време и място центрове? Според нас то е продиктувано от възпроизвеждането с глина на разпространени, но недостигнали до нас дървени първообрази, чиято първоначална функция е близка до тази на по-късните метални съдове, носени от войниците. Бъклицата от Моравия, технически близка до амфоровидните стомни, произвеждани и в България, и в Моравия, показва, че глинени имитации на бъклицы е имало и преди края на XI в. Техниката на изработване е по-различна от тази на известните досега съдове от България. Нови импулси за производството на тези съдове в България постъпват очевидно при т. нар. втора варваризация в областта на Долния Дунав²⁰⁷. А. Л. Якобсон е склонен да търси причината за масовото производство на тези съдове в още неизчезналите в Крим и Приазовието традиции на номадския бит²⁰⁸.

Глинени бъклицы са произвеждани и във Византия, но също принадлежат на комплекса от X—XI в.²⁰⁹

3. МЕСТНОТО НАСЛЕДСТВО В ТЕХНИЧЕСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА КЕРАМИКА

Ако във формалната характеристика на керамиката са постигнати значителни резултати, то за техническата ѝ характеристика не може да бъде направена такава оценка. Разработките по този въпрос, общо взето, следват методическите принципи, формулирани от Б. А. Рыбаков²¹⁰. Последниците от това се отразяват както върху конкретните изследвания на отделни категории керамика, така и върху по-общите разбиращения за характера на керамичното производство, за структурата на керамичния занаят, за социалния статут на грнчарите в раннофеодалното общество. Всички тези въпроси биха могли да намерят резултатни отговори единствено чрез разработената от А. А. Бобринский методика, чиято крайна цел е използването на т. нар. достоверни и алтернативни признаци на грнчарските изделия за установяване на пряката зависимост на характера на производството от функциите на грнчарския кръг²¹¹. В нашата работа тази методика е използвана само като най-общо указание, като се запазват употребените от авторите определения за техниката на изработване: на ръка, на въртяща се подставка, на бавно ръчно колело, на усъвършенствувано ръчно и на крачно колело. Механичното нагаждане към тях на достоверните и алтернативни признаци, определени от А. А. Бобринский, може да доведе до сериозни грешки.

Най-общото впечатление, което се добива при разглеждането на керамиката от Североизточна България, е употребата на различни технически прийоми както при подработването на глинената суровина, така и при моделирането, механичната и термичната ѝ обработка. Още по-

²⁰⁷ Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, с. 116 сл.

²⁰⁸ Якобсон, А. Л. Керамика..., с. 39.

²⁰⁹ Morgan II, Ch. H. Цит. съч., кат. 64, табл. III — B₃.

²¹⁰ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика..., 20—24.

²¹¹ Бобринский, А. А. Гончарство..., 26—36.

забележимо е разнообразието, ако се разгледа керамичният комплекс от отделни селища, където могат да се наблюдават от две до пет технически разграничими категории²¹². Нееднаква технически е керамиката, с която славяни и прабългари се настаняват на юг от Дунав. Славянското население в Североизточна България е носител на четири технически различни категории керамика, които се свързват с условно обособените от нас групи: Попина — Гарван (т. нар. култура I), група Разделна, група Ятрус и потомците на установеното тук още през VI в. население. Разнообразна от техническа гледна точка е и прабългарската керамика. Единични екземпляри от керамиката с излъскани ивици от с. Топола, Толбухинско, имат върху дъната си следи от срязване с нишка, а други — релефни знаци²¹³. Ако изхождаме от съвършената техника, с която е изработена охровожълтата керамика с ангоба, можем да я сметнем продукт на голяма работилница с широк пазарен пласмент на стоката. В противоречие с тази констатация стои ограниченото ѝ териториално разпространение. На бързо крачно колело е работена една категория песъчлива керамика от Буков, при която не се наблюдават съществени типологични отклонения от останалата песъчлива керамика с връзана украса²¹⁴. Съдове, изработени на крачно колело, са познати и от други места²¹⁵.

По определените от А. А. Бобринский достоверни признаци в керамиката на Североизточна България са документирани още в края на VII и началото на VIII в. четири степени в развитието на функциите на грънчарския кръг — т. нар. РФК₂ до РФК₅²¹⁶. Тези различни начини на формуване са запазени до края на ранното средновековие. По тази причина може определено да се заключи, че до края на XI в. в тази територия не е изработена единна техническа традиция. Това сигурно означава, че процесът на смесване на компонентните традиции не е завършен. Отделен е въпросът в каква степен този извод е приложим и върху характеристиката на етносите, които населяват тази територия.

Л. Дончева-Петкова прави един много важен извод за появата на хибридни между славянските и прабългарските форми на гърнетата. В този извод не можем да се съмняваме, тъй като е резултат от строго прилагане на формално-типологични критерии. Пак сред този вид съдове се наблюдава взаимно проникване и в начините на обработване на глините и в орнаментиката. Всичко това ни кара да мислим, че процесът на смесване на керамичните традиции на славяни и прабългари е доста напреднал. Има основания да се приеме, че при някои славянски групи (Разделна) той е започнал още преди настаняването им в Североизточна България. Като се има предвид, че през целия период на ранното средновековие гърнетата са най-масовият материал, а за някои селища — единствен, изводът за динамичното уеднаквяване на техническата традиция е изключително важен. Малък процент сред гърнетата са тези с дръжки и допускаме, че са работени в селища, в които е произвеждана и друга керамика. При тази най-ниска степен на организация на керамичното производство, при която изделията са пласирани в самите селища или в близката околност, не се наблюдава проникване на други технически традиции. Гърнетата от Буков, продукт на специални работилници (достоверните им признаци съответствуват на РФК₅),

²¹² Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 31—32.

²¹³ Непубликувани материали.

²¹⁴ Comşa, M. Die örtliche. . . , обр. 2, 6, 7.

²¹⁵ Например от некропола при Капул Виилор — Северна Добруджа, Бабово, Кладенци и др. — Североизточна България.

²¹⁶ Бобринский, А. А. Гончарство. . . , с. 27.

вероятно се появяват като следствие на вторична колонизация на западно-румънските области от Средна Европа. Някои форми оттам биха могли да проникнат и преди разпадането на аварската държава. Отсъствието на гърнета на крачно колело в ранните хоризонти (VIII в.) ясно показва, че те не могат да бъдат продължение на свършената керамика от Ипотещи. От тази керамика те се отличават и формално.

Фактът, че част от славянската керамика в края на VII в. е произвеждана от специалисти—занаятчии, и се отличава с добри технически качества не бива повече да бъде пренебрегван. За това ясно свидетелствува керамиката от най-долните хоризонти на средновековното селище над развалините на кастела Ятрус²¹⁷. Тук напълно се потвърждава изводът на А. А. Бобринский, че доброто техническо изпълнение невинаги е белег на уедрено стоково производство. По етнографски път е установено, че съществува една категория специалисти—гърнчари, които не са занаятчии в икономическия смисъл на това понятие²¹⁸. И обратно. Концентрацията на пещи в селището при с. Топола, Толбухинско, производството на голямо количество съдове с вътрешни уши, най-вероятно за размяна с едно не изцяло уседнало население в района, свидетелствуват за занаятчийския характер на производството. Техниката на изработване, както показват съдовете с релефни знаци, не е особено продуктивна. Трудно определим е районът на пласмент на продукцията, за да може да бъде напълно характеризирания гърнчарският занаят в селището при с. Топола.

От останалите видове битова керамика най-устойчиви, най-традиционни като форми и техника на изработване са каните. Не е случаен фактът, че те присъствуват неотменно в комплексите до IX в., без да претърпят съществени промени. С. А. Плетнюва отбелязва за тези съдове, че са най-нестандартните от всички керамични видове от областта на салтово-маяцката култура. Такова разнообразие е отбелязано и за каните от България. Онези типове от тях, които показват белези на смесена традиция било във форма, било в техника на изработване, произхождат от селища и некрополи, в които винаги присъствуват и други смесени типове керамика. Може да се приеме, че са произведени от занаятчии, в чийто репертоар са влизали и други видове изделия. Диференциация в труда на гърнчарите, работили в една работилница, едва ли е съществувала.

В края на VIII в. се появяват амфоровидните стомни, а през IX — стомните с една дръжка. От едни автори те са определяни като изработени на усъвършенствувано ръчно колело, от други — на колело с колянно задвижване, от трети — на колело с високи стойности на инерционния момент и т. н. Това най-малко означава, че техническото им изпълнение не е еднакво. Тези по-сложни форми носят белезите на занаятчийско производство, което може с известна сигурност да съответствува на определените от А. А. Бобринский P_1 и P_2 (с минимален радиус на пласмента — от 1—8 км или по-голям — до 30 км)²¹⁹. Въпреки че при най-свършените от тях е достигната т. нар. пета и дори шеста степен в използването на гърнчарския кръг (ангобираните съдове и глазираните стомни), трудно може да се приеме, че са продукт на високоорганизирано стоково производство. Основната причина за това е отсъствието на каквато и да било стандартизация и ограниченото им териториално разпространение. Рядко едни и същи типове се срещат в по-отдалечени територии и съвпаденията между тях са по-скоро пропорционални.

²¹⁷ Wendei, М. Цит. съч.

²¹⁸ Бобринский, А. А. Гончарство. . . , с. 33.

²¹⁹ Пак там, с. 26.

Различия се наблюдават в глините, в орнаментиката и в степента на изпичане. По тези причини, макар и да принадлежат към категорията на занаятчийската керамика, тези видове съдове могат да бъдат източници при изучаване процесите на смесването на различните керамични традиции. Липсват специални изследвания върху фрагментирания материал, чрез който единствено може да бъде определена концентрацията на тези специализирани изделия в центровете, в които са произвеждани или в ограничени район, в който са пласирани. От количеството на ангобираната керамика, която се открива в долните хоризонти на Плиска, добиваме впечатление за едно по-голямо по обем производство. Този факт може да означава само по-голяма производителност на труда или по-голям брой на лицата, ангажирани в това производство. Съвършената техника на ангобираните изделия насочва към първия извод.

Така или иначе всички тези изделия са резултат от непрекъснато действащата местна традиция, предавана или директно, или чрез посредничеството на славянските племена. Източниците на местната традиция в Североизточна България са били доста ограничени, тъй като влиянието ѝ върху изделията на масовото грънчарство е трудно доловимо. Усъвършенстването на термичната обработка на тези съдове, усложняването на орнаментиката и профилирането в горните части могат да бъдат продукт на вътрешно развитие на керамичното производство и усъвършенстване на техническите прийоми. Този процес е забележим и при изолирани дълго време в своето развитие общества, при които настъпва разделение на труда. Техническата еволюция на керамиката в масовото производство, което остава селско по своя характер до края на ранното средновековие, несъмнено е получила известно ускорение от действащата местна традиция. Възможности за изследване на това явление, както отбелязахме, съществуват в контактните зони на славянските племена с по-големи групи от производително местно население.

В Североизточна България действието на местната антична керамична традиция е ясно доловимо в центровете, в които още от самото начало — VIII—IX в. — се наблюдава една по-висока степен в организацията на керамичното производство. По всяка вероятност интеграцията на местни занаятчийски настъпва в един момент, когато възниква необходимост от производство на разнообразна по функции битова керамика. Кои са факторите, които обуславят появата на такова разнообразно производство? Според нас тези фактори не трябва да се свързват непременно с появата на градско занаятчийство. Основните причини за създаването на керамични работници с по-разнообразна по предназначение и като техническо изпълнение керамика се корени в напредналата социална стратификация на българското раннофеодално общество. Напълно е възможно първите по-големи производствени единици в България да са възникнали като собственост на хана и болярите. Добре е известен онзи пасаж у Йоан Екзарх, в който става дума за работилници за строителна керамика и каменоделство, собственост на българската феодална върхушка²²⁰. Появата на манастирското занаятчийство през X в. идва да задоволи потребностите от нови видове специализирани занаятчийски производства. При тях също не се достигат онези мащаби, които характеризират истинското стоково градско производство. Може би в наличието на феодалното и манастирското занаятчийство в България трябва да се търсят причините за възникването на центрове с градски облик през ранното средновековие, без да бъдат в тях социално обособени класи на градски занаятчийци и търговци.

²²⁰ Лишев, С. Българският средновековен град. С., 1970, с. 29.

Като изхождаме от всички тези наблюдения, можем определено да твърдим, че местната традиция е един активен, силен и непрестанно действащ фактор при създаването на феодалното занаятчийство в България.

Съществува становище, най-ясно формулирано от Л. Дончева-Петкова, че не може да се допусне приемственост в керамичното производство на късната античност и ранното средновековие, тъй като е невъзможна адаптацията на местните майстори към по-примитивната техника на изработване на грънчарските изделия. Всъщност, както се видя от прегледа на проучванията върху ранновизантийската керамика, почти всички заключения за нейния характер са направени въз основа на керамиката от големите стопански центрове във Византия, в които се запазват техническите традиции на развитото грънчарство на античния полис. Действително между продукти и продукцията в ранносредновековна България съществува непреодолима граница. Средновековното грънчарство, включително и в самата Византия, никога не достига качествените и количествените показатели на грънчарството от античността. Тук обаче не става дума за връзка между ранносредновековната керамика в България и стоковата продукция на керамичните центрове в ранна Византия. В българските земи през V—VII в. тези изделия са импортни. Ние обръщаме специално внимание върху локалната продукция през ранновизантийската епоха, която досега не е била обект на специално изследване. Според някои по-обща заключения изделията на дребните занаятчии през ранновизантийската епоха по силата на структурни и други промени и като пряк резултат от съкращаване на търсенето и на районите на пласмент, по качество не се отличават особено от грънчарските изделия на окръжаващите империята варварски народи²²¹. Такъв пример посочихме при разглеждане на категориите керамика от Ипотещи — Къндеши. Това наблюдение е валидно за някои видове кухненска керамика от Мизия и Тракия, както и за една по-разнообразна по качество и асортимент локална продукция от Малка Скития (табл. X). Един подобен процес е настъпил в Таврика и в самия Херсон, където между втората половина на VII и IX в. се наблюдава активизиране на дребните местни занаятчии. Най-добре е позната продукцията на големите ателиета за производство на амфори и други изделия, чиято най-оживена дейност се пада в VIII—IX в.²²² Районът за пласмент на продукцията им е доста голям. И въпреки това специалните изследвания върху керамиката от пещите при Чабан куле показват, че тя е работена далеч не така съвършено както импортираните в Херсон изделия до средата на VII в. (белезите ѝ отговарят на т. нар. РФК₅²²³).

Адаптация на местни майстори към техническите условия и възможностите за пласмент на стоки се наблюдава в Средна Европа, където дунавският тип керамика се налага като масов продукт и в известна степен задържа и дори спира собственото еволюционно развитие на раннославянската керамика. Това производство сигурно, както и производството на т. нар. украсена керамика, е активизирано и пряко стимулирано от новите господари на Карпатската котловина — аварите.

Подобен процес най-вероятно е настъпил на територията на днешна Добруджа и Североизточна България и пряк резултат от него е появата на специализираните изделия: амфоровидни стомни, някои видове купи, чаши и др. От една страна, тези изделия не могат да бъдат нито резултат от еволюционно развитие на славянската и прабългарската керамика, нито

²²¹ Курбатов, Г. Л. Цит. съч., с. 42.

²²² Якобсон, А. Л. Керамика. . . , 39—60.

²²³ Бобринский, А. А. Гончарство. . . , 35—36.

следствие от влиянията на импортираната византийска керамика. От друга страна, този процес оказва нищожно влияние върху масовото производство на керамика, което се движи с редки изключения по линия на вътрешна техническа еволюция. Формалното и техническо разнообразие на изделията на селското производство в ранносредновековна България очевидно може да бъде обяснено единствено чрез традиционното съхраняване и доразвиване на периферни за средиземноморския свят антични традиции.

Характерно явление за Североизточна България е появата и развитието на ангобираната керамика. На тази категория керамика е посветено специално изследване²²⁴. Към казаното от Л. Дончева-Петкова могат да се прибавят само още няколко находища на ангобирана керамика, обнародвани през последните години²²⁵. За появата на керамиката с ангоба, изработена на крачно гърнчарско колело, се допускат две възможности: че съдовете са изработени от местни майстори в оцелели на територията на България работилници или че са внесени от някои близки центрове на византийската империя — Одесос, Несебър, Сердика и др. Втората категория, работена на ръчно колело, чиято връзка с първата е несигурна, се приема като дело на българските гърнчари.

Според нас двете категории ангобирана керамика трябва да се приемат като хронологически различни етапи в развитието на един луксозен керамичен продукт, чието производство се масовизира в края на IX и през X в. в райони с каолиноподобни глини. По отношение на керамиката от подземния ходник в Плиска изразихме определени резерви към определянето ѝ като продукт на византийските ателиета. Тези резерви еднакво важат и за публикуваните от Л. Дончева-Петкова съдове, макар че с тях едва ли се изчерпва целият репертоар на ангобираната керамика. Засега разпространението на керамиката, работена на крачно колело, е доста органичено. Най-вероятно първоначално тя е била произвеждана само в един или два центъра, като единият от тях непременно е в самата Плиска. Трудно може да се приеме територията на Добруджа като изходна за произхода и разпространението ѝ²²⁶, тъй като там тя се появява по-късно — през IX в. В Плиска не е работило само едно ателие, тъй като керамиката на крачно колело е измежду масовия материал в долните хоризонти на столицата. Освен това между отделните образци се забелязват различия в състава на глината, степента на изпичането, плътността и цвета на ангобата²²⁷. Съдовете от подземния ходник са все още изолирано явление. Не такъв е случаят с амфоровидната стомна от Големия басейн. По форма тя стои най-близко до амфоровидните стомни от тип II, вариант Б, с които я сближават и хоризонталните канелюри в долната част на тялото, и пластичните издатъци под дръжките. Много близки до тези съдове по цялостното си силуетно оформяне са амфоровидните стомни от Силистра и некропол № 3 при Девня²²⁸. Изработени са от чиста охровочервена и охровожълта глина. Стомната от Силистра е била покрита с червена ангоба. В едно бъдещо по-сигурно хронологическо разпределение на керамиката с ангоба тези два съда вероятно ще заемат междинно положение между тези от VIII и съдовете от X в. Най-вероятната им дата според датирането на некропола е IX в. Не можем със сигурност да твърдим, че произходът на

²²⁴ Вж. тук, бел. 132.

²²⁵ Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена..., с. 91; Comşa, M. Dic őrliche..., с. 263.

²²⁶ Diaconu, P. Quelques considérations sur la céramique peinte du Bas Danube. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, 209—213.

²²⁷ Непубликувани материали от разкопки на Ат. Милчев в Плиска през 1970 г.

²²⁸ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика..., кат. № 286—287.

тези по-късни съдове непременно е свързан с традициите на плисковските ателиета от VIII в. При всички случаи обаче той е обусловен от разпространението на сходни с произвежданите в Плиска по произход и форми съдове.

Ангобираната керамика от ранните хоризонти на Плиска се отличава с техническо единство. По-късните образци на тази керамика, които най-вероятно бележат втория етап от нейното развитие, се отклоняват значително от изходните формални и технически традиции. Отдавна е установено, че през IX—X в. с ангоба са покривани или рисувани най-различни по предназначение и най-разнообразни по вид съдове. Във формално отношение най-забележимо е влиянието на сивата излъскана керамика. Появяват се и съдове с традиционните форми и техника на песъчливата керамика, рисувани с червена ангоба или с примеси от охра в глината. При това положение съвсем произволно е твърдението на М. Комша, че асимилирани са били българските майстори²²⁹. Развитието на ангобираната керамика от изходните форми и техника към по-късните, по-несвършени като техническо изпълнение продукти не трябва да бъде разглеждано като упадък. Подобни явления съпътствуват винаги и навсякъде масовизирането на едно производство. Производството на тази керамика продължава да бъде част от дейността на специализираните ателиета, но през IX—X в. те са повече на брой и често са отдалечени на стотици километри едно от друго. Перспективният начин за изследване пътищата на разпространение на ангобираната керамика от IX—X в. виждаме в картографирането на находищата и отчитането на хронологическия приоритет на едни центрове пред други.

Употребата на червена ангоба при декорацията на съдовете, една традиционна за византийската керамика до X в. практика, е засвидетелствувана и в Южна България. Известна е амфоровидната стомна от Хасково, която по форма не се отличава от някои типове амфоровидни стомни от Североизточна България²³⁰. Мрежата от ромбове, изпълнена с червена ангоба, е декоративен мотив, познат върху фрагменти от Северна Добруджа — Капидава и Мурфатлар. П. Дякону допуска, че той е възприет под влияние на излъсканата керамика²³¹. Златистата ангоба, която покрива стените на съда от Хасково, е позната във византийската керамика още от VII в.²³² Възможно е да се окаже, че в тези райони на страната керамиката със златиста ангоба е стара византийска традиция. При всички случаи амфоровидната стомна от Хасково е местно творение, в което също са на лице белезите на смесена керамична традиция.

По-различна като форма и декорация е каната с червена ангоба от некропола при с. Туховище, Благоевградско²³³. С нея се доказва присъствието на тази керамика в комплексите на юг от Хемус през ранното средновековие.

През IX—X в. в България започва производството на глазирана керамика. Отбелязахме, че последните проучвания върху тази керамика във Византия очертават Константинопол като един от най-ранните европейски центрове за производството ѝ. На територията на съвременна България досега не е известно производство между VI и IX в.

При тази категория керамика отново трябва да се възрази срещу определянето на импорта като източник и вдъхновител на местното

²²⁹ Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 262.

²³⁰ Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 19.

²³¹ Diaconu, P. Цит. съч., с. 212.

²³² Hayes, J. W. Цит. съч., 212—214.

²³³ Stojanova-Serafimova, D. Die neuentdeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuhovište, Kreis Blagoevgrad. — In: Rapports du III Congrès International d'Archéologie Slave. T. I. Bratislava, 1979, с. 793.

производство. Както видяхме, между съдовете от Голямата могила в Плиска и цялата останала керамика няма никаква връзка. От Буков са познати особен вид купи с двойно дъно, които имат точни аналогии в Коринт²³⁴. Ранната датировка на някои екземпляри — VIII в. и съответствията им във византийската керамика определено сочи за импорти. Появата на подражания, по-скоро на точни копия на тези съдове, изработени в обичайната за тук техника, се нуждае от допълнително проучване. За ранната история на българската керамика този факт е единствен²³⁵. Освен това хронологията на приетите като образци коринтски купи не е съвсем сигурна.

Останалите глазирани изделия от IX—X в. показват същите белези на смесена традиция, които характеризират повечето видове трапезна керамика без глазура. Глазирани чаша от с. Вокил²³⁶ и Ловешката крепост²³⁷, в които са ясно доловими традициите на прабългарската керамика, са особено интересни в този смисъл. Явно е, че глазираната керамика е произвеждана в ателиета, в които до този момент, а и по-късно, са се работили и други видове кухненска и трапезна керамика. Този факт е документиран за работилницата в Асардере в Плиска²³⁸.

Едва в керамичната продукция от XI в., позната най-добре от Диногечия, може да се наблюдава проникване на чужди за тукашния керамичен комплекс форми и системи на декорация. Те могат да се обяснят с появата на майстори от византийски произход²³⁹. Това са съдове, в чиито форми ясно личи влиянието на стъклото и металопластиката, факт еднакво валиден за глазираната продукция на Византия и на страните от Близкия изток²⁴⁰.

Затруднени сме да определим изходните центрове, от които е станало разпространението на техниката на глазиране. В Константинопол най-малко са познати синхронните на нашите затворени форми от червена и сива глина, потопени в глазура. Една серия кани, датирани в IX—XI в., е позната сред керамиката от Коринт, но те показват значителни типологични различия. Трябва да се предполага, че усвояването на производството на глазирани изделия е станало чрез прякото участие на майстори-чужденци. Техните контакти с българските грънчари през IX—X в. са били нетрайни, може би инцидентни и не са довели до появата на нови, нерегистрирани до този момент форми съдове.

Известни различия в оформянето на устието показва една глазирана амфоровидна стомна от Буков — Ротари²⁴¹. Тези и още няколко амфоровидни стомни, изцяло или отчасти покрити с глазура, са възприети като първообрази на всички останали, технически различно изпълнени амфоровидни стомни²⁴².

4. ГРЪНЧАРСКИ ПЕЩИ

Крайният етап в керамичното производство — термичната обработка на съдовете, както е известно, е осъществяван с помощта на специално конструирани печи. Тези съоръжения са винаги най-сигурното доказателство

²³⁴ Comşa, M. *Cultura materiala...*, фиг. 88—89.

²³⁵ Пак там, 106—113.

²³⁶ Ангелова, С. *Керамичен съд...*, с. 9.

²³⁷ Чангова, Й. Разкопки на Ловешката крепост. — *Археология*, 1962, № 2, с. 35, обр. 3.

²³⁸ Милчев, Ат. *Археологически разкопки и проучване в местн. Асар-дере — Плиска — през 1959 г.* — ГСУ ФИФ, 53, ч. II, 1960, 40—41.

²³⁹ Вагнер, И. *Цит. съч.*, фиг. 146.

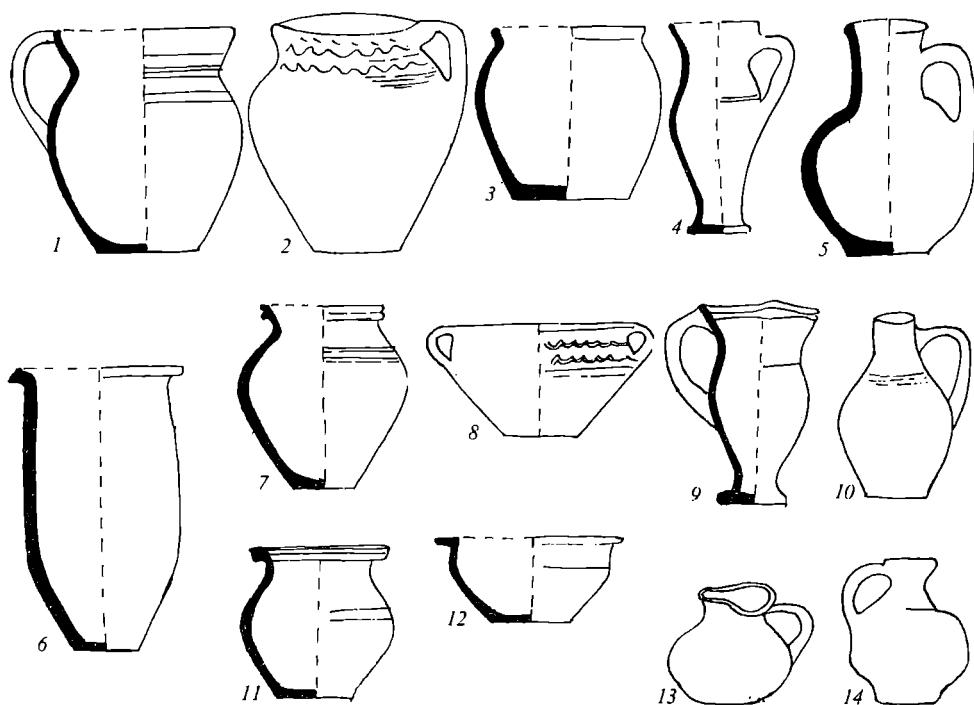
²⁴⁰ Якобсон, А. Л. *Средневековая поливная...*

²⁴¹ Comşa, M. *Cultura materiala...*, с. 107, фиг. 91.

²⁴² Пак там, с. 106.

за наличието на гърнчарски работилници. Крайните изводи за характера, структурата и организацията на керамичното производство са в пряка зависимост от вида, конструктивните особености, броя и вместимостта на пещите.

В българската литература няма специално изследване върху пещите за битова керамика през средновековието. При обнародването на отделни или на групи пещи от редица автори са посочени не само най-близките аналогии на изследвания от тях тип, но и направен опит да бъдат подведени под една от известните им класификации на пещи от античността или средновековието²⁴³.



Х₁₋₁₄ — Местна ранновизантийска керамика от Малка Скития (по К. Скорпан).

В тези изследвания античната традиция е схващана най-общо, без да бъдат търсени конкретни доказателства за произхода на типовете пещи, засвидетелствувани у нас през ранното средновековие. Същият подход е характерен за общия преглед на пещите, направен от Л. Дончева-Петкова, но тук аналогията съзнателно са ограничени върху съществували едновременно и конструктивно еднакви с тези от България паметници²⁴⁴. Различно в методическо отношение е изследването на И. Хенинг върху тенденциите в развитието на керамичното производство на Среден и Долен Дунав в първото хилядолетие от н.е. Целта на това изследване е изтъкването на конкретни доказателства за континуитета или дисконтинуитета в областта на керамичното производство в прехода от античност към средновековие²⁴⁵. Списъкът на

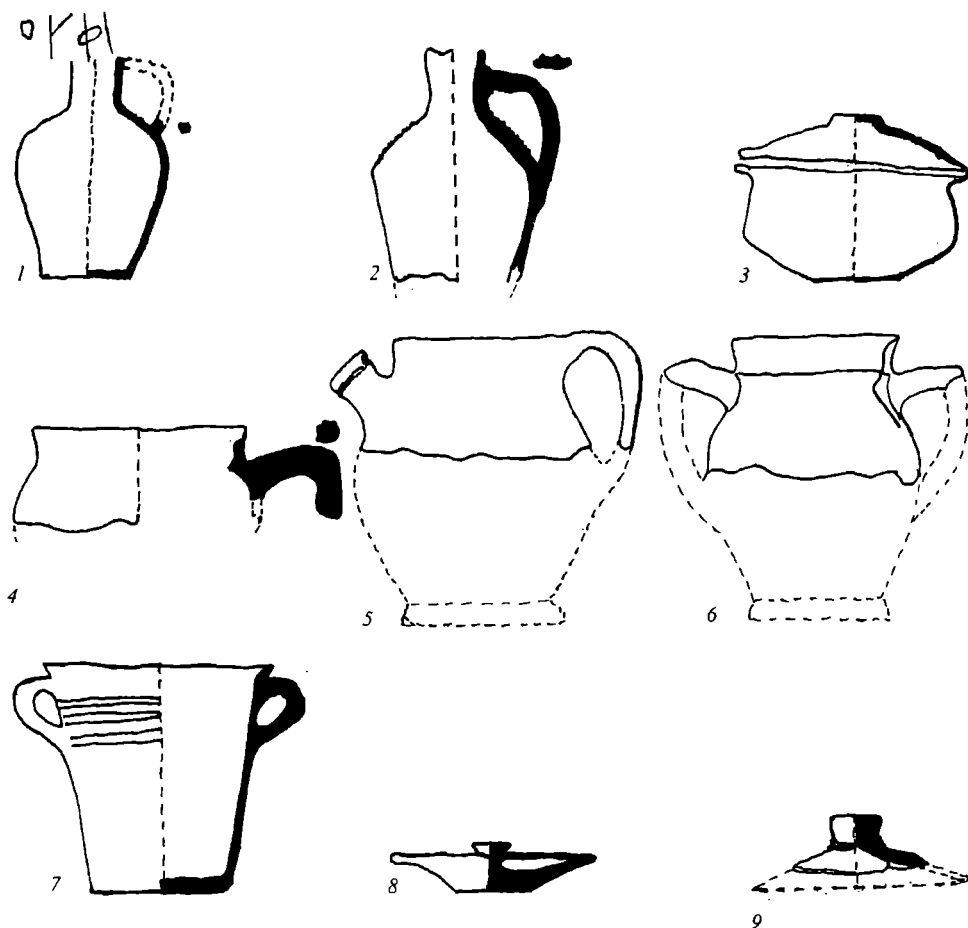
²⁴³ Милчев, Ат. Цит. съч. 51—53; Акрабова — Жандова, И. Принос към проучването на керамичното производство в Преслав. — ИАИ, 22, 1959, 223—236.

²⁴⁴ Дончева — Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 29—30.

²⁴⁵ Henning, J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u. Z. — ZFA, II — 77,2, 181—206.

паметниците от България, публикувани до излизането на този труд, не е пълен. Допуснати са отделни грешки при определяне типа на някои пещи и предназначението им. Основните резултати, достигнати от автора, са извънредно интересни и дават вярна насока в изследването на традициите на керамичното производство.

Според устройството на огнището пещите за битова керамика са подразделени в четири варианта. Към първия (А) принадлежат пещите с неразчленено огнище с една подпора в средата, най-често колона. При втория (В) огнището е разделено с надлъжна разделителна стена, която продължава и в удължения канал пред огнището, който също е двуделен. Третият (С) вариант обединява двукамерни пещи без подпора, с канал или без канал пред огнището. Четвъртият (D) вариант са еднокамерни пещи, при които винаги е налице канал пред огнището²⁴⁶. Схемата на последните пещи не се отличава по принципа на действие, макар че топлият въздух е вкарван хоризонтално чрез канала, а не вертикално чрез отворите върху скарата. Посочени са отклонения от тези варианти, неклаифицирани поради ограниченото им разпространение.

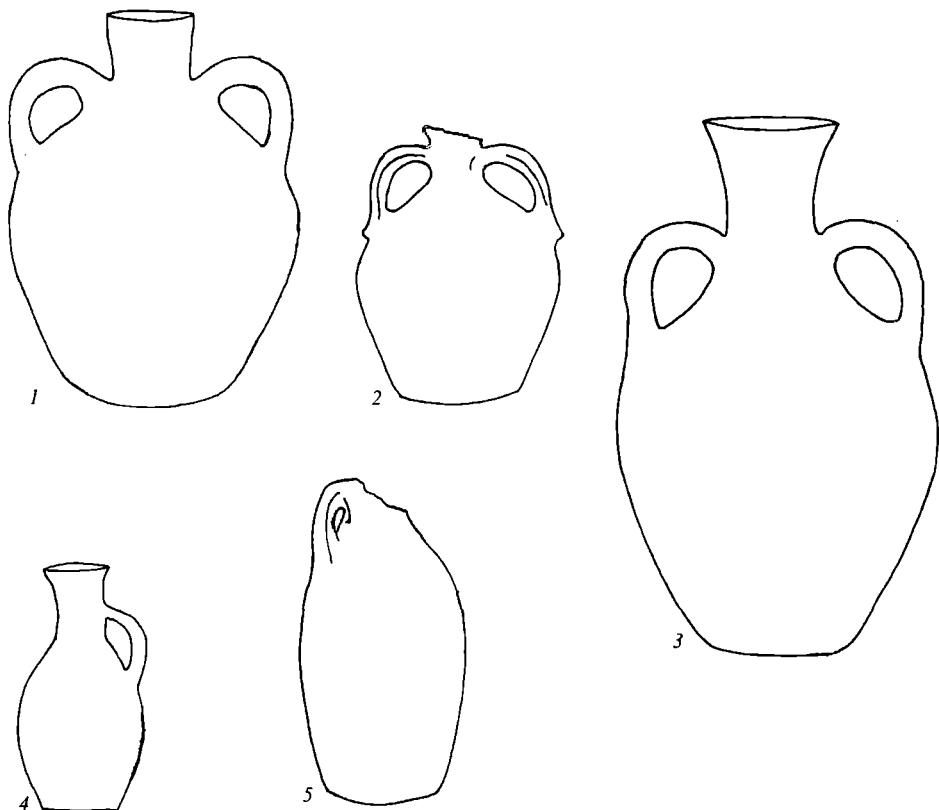


XI₁₋₉ — Ранновизантийска импортна керамика от Херсон VII—XI в. (по А. Романчук и А. Л. Якобсон).

²⁴⁶ Пак там, с. 193.

Интерес за нас представляват двата последни варианта, чието разпространение според картографираните находища продължава в областта на Среден и Долен Дунав през V—VII в. и се запазва и през ранното средновековие. Пещите от вариант А и В, характерни за римското производство, се запазват само в областите на Рейн, където големите римски работилници продължават да произвеждат до германската окупация на тези земи. По тази причина съществуват възможности за директно предаване на производствените традиции²⁴⁷.

В областта на Среден и Долен Дунав големите работилници престават да функционират най-късно до началото на V в. До края на VI в. производството



ХП₁₋₅ — Съдове от некрополи VIII—X в. в Средна Европа (по Й. Поулик и В. Хруби).

се концентрира в малки гърнчарски работилници, съществували в границите на отделни селища²⁴⁸. Пещите от вариант С, като умалено и опростено копие на големите пещи в римските работилници, се появяват в Дунавската област още в императорската епоха. Такъв е случаят и с вариант D, който съществува от римската епоха и винаги се свързва с малки извънградски работилници²⁴⁹. Запазването именно на тези варианти през късната античност

²⁴⁷ v. Bülow, G. Die Keramikproduktion. — In: Die Römer an Rhein und Donau. Berlin. 264—269.

²⁴⁸ Henning, J. Цит. съч., с. 198.

²⁴⁹ Пак там, с. 197.

е пряк резултат от структурните промени и приоритета на дребното селско производство. Отбелязано е рязко намаляване броя на работилниците.

Един от важните изводи на Й. Хенинг се базира на факта, че античните производствени традиции не замират напълно нито по Среден и Долен Дунав, нито в областта на север от Дунав. В това се съзира една от основните предпоставки за бързата еволюция на грънчарството в тези области през ранното средновековие, което прераства в занаят. Българските ранносредновековни грънчарски центрове доразвиват наследените от късната античност типове пещи по линия на техническото усъвършенствуване, чрез уголемяване или подобряване на строителната техника.

Най-разпространеният тип пещи в Североизточна България са тези от т.нар. вариант С. В Преслав са използвани и пещи от вариант D, които имат някои особености в строителната техника²⁵⁰. Вариантът С е еднакво характерен и за малките селища, и за по-големите центрове. Не са отбелязани особени различия в размерите, но като правило в селата те са по-малко на брой, докато в големите центрове са повече и по-компактно разположени²⁵¹. Големите размери на пещите от вариант D в Преслав също говорят, ако не за по-едро по мащаби производство, то за специализирано производство на големи по размер артукули.

Масовото разпространение на пещите от вариант С в Североизточна България, появата им още в края на VII—VIII в.²⁵² и изделията, изпичани в тях, не позволяват без уговорка да се приеме твърдението на германския изследвач, че местната антична традиция е единственият източник за тяхната поява. Най-малко като пример в това отношение може да служи датираната във втората половина на VI в. грънчарска пещ от Нова Черна²⁵³, тъй като между нея и най-ранните български средновековни пещи има разлика повече от сто години.

Не изключваме изобщо възможността по Долния Дунав, както това е в Карпатската област, този вид грънчарски пещи да се е запазил до VII в., но установяването на този факт принадлежи на бъдещето. Съществува и една друга възможност, пренебрегната от Й. Хенинг²⁵⁴, тези съоръжения да са познати и на славяни, и на прабългари още до заселването им в днешните български земи. Сред паметниците от комплекса Ипотещи — Къндеши грънчарски пещи от вариант С са познати от селището в Дъмъроая²⁵⁵. Вариантът D е засвидетелствуван във Фундени — Букурещ²⁵⁶, а по-късно в Буков и Диногечия²⁵⁷. Известните пещи от салтово-маяцката култура принадлежат към вариантите А и С²⁵⁸. Пещите от вариант А могат да принадлежат на аланската традиция²⁵⁹. Произходът на пещите от вариант С не е

²⁵⁰ Дончева — Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 31.

²⁵¹ Тотев, Т. Керамични пещи в чашата на язовир Винаца край Преслав. — Археология, 1973, № 4, 58—68.

²⁵² Вължарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи през VI—XI в. С., 1965, 88—89.

²⁵³ Милчев, Ат. С. Ангелова. Цит. съч., с. 18.

²⁵⁴ Henning, J. Цит. съч., с. 196.

²⁵⁵ Rossetti, D. V. Siedlung der Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit bei Bucarest. — Germania, 18, 1934, 211—212.

²⁵⁶ Bichir, Gh. Cultura carpica. București, 1973, с. 60.

²⁵⁷ Comşa, M. Cultura materiala. . . , с. 55, фиг. 36.

²⁵⁸ Артамонов, М. И. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 62, 1958, с. 40, рис. 24; Ляпушкин И. И. Средневековые поселения близ ст. Суворовской. — Пак там, 331—334; Красильников, К. И. Гончарная мастерская салтовомаяцкой культуры. — СА, 1976, № 3, 267—269.

²⁵⁹ Брайчевска, А. Т. Розкопки гончарського горна в балці Канцирка в 1955 л. — Археологія, 1961, № 13, с. 115, рис. 2.

изследван. Не е изключено в бъдеще този тип да се окаже свързан с традициите на прабългарските гърнчари. В областта на Днепър могат да се проследят елементи на приемственост между оцелялото черняховско население и създателите на пастирската култура. Много вероятно е пещите от вариант С да са познати на това население и след унищожаването на големите работилници с пещи от вариант А и В²⁶⁰ да е започнало използването на този опростен вариант. Такова е развитието и в източните римски провинции.

Пещите от работилницата при Асардерё в Плиска се разглеждат от Й. Хенинг като технически усложнена разновидност на еднокамерните пещи (D)²⁶¹, което едва ли е правдоподобно. Очевидно те принадлежат към един рядък, неклассифициран от този автор вариант, известен през римската епоха от западните провинции — Карнунтум и Мюлендорф²⁶². Намалената височина на огнището при тях е компенсирана чрез изграждането на дълги канали пред него. За тази работилница е бил прокаран специален водопровод²⁶³. Дали появата на тези по-особени по конструкция пещи не трябва да се свърже с началното производство на по-фините глазирани изделия е въпрос, на който сега не може да бъде даден отговор. Пещите в Коринт, в които е изпичана глазираната продукция, се отнасят към вариант А²⁶⁴, но там става дума за различно по характер производство с голям пазарен пласмент.

Последният вариант пещи, засвидетелствуван у нас през ранното средновековие, е представен от Мадарската пещ²⁶⁵. Според класификацията на Й. Хенинг тя принадлежи към пещите за строителна керамика от вариант В₁²⁶⁶. В Долнодунавската област те са разпространени между II—VI в. Ако се изхожда от конструктивните особености на пещта, тя може да бъде причислена само към варианта А (за строителна керамика), характерен за западните римски провинции, а след IV в. — и за източните.

В датирането на пещта от А. Рашенов нямаме основание да се съмняваме. Цялата пещ, с изключение на най-горните части (около 0,70 м), е била вкопана. Според автора това е сигурно указание, че в нея е изпичана поделикатна продукция — съдове, а не строителна керамика. В този случай най-близките по време и конструктивни особености до Мадарската са пещите в Таврика от VIII—IX в., което отдавна е посочено от А. Л. Якобсон²⁶⁷. Самите те нямат корени в местната (за Таврика) традиция и се отличават от широко разпространените там през античността пещи с един подпорен стълб (вариант А по Й. Хенинг). Произходът им се корени в късноантичните пещи за строителната керамика от Малка Скития²⁶⁸.

Този факт може да се свърже с производството на средновековните амфори в Таврика, които съветският изследвач извежда от ранновизантийските — тип 4 и 9²⁶⁹ (табл. VII₈). Най-близките аналогии на последните са намерени в Малка Скития и в дн. Североизточна България. Вариантите 1 и 2 амфори от средновековните керамични центрове в Таврика²⁷⁰ могат да бъдат изведени направо от местния за Малка Скития тип VIII В²⁷¹ (табл. VII₇). Най-

²⁶⁰ Henning, J. Цит. съч., обр. 5с, 6с.

²⁶¹ Пак там, с. 199.

²⁶² Пак там, с. 193.

²⁶³ Милчев, А. Т. Цит. съч., с. 58.

²⁶⁴ Morgan II, Ch. H. Цит. съч., 16—17.

²⁶⁵ Рашенов, А. Пещ за глинени изделия в Мадара. — В: Сб. Мадара, II, 1936, 25—31.

²⁶⁶ Henning, J., Цит. съч., с. 191, обр. 4_{а.с.}

²⁶⁷ Якобсон, А. Л. Керамика..., с. 56, рис. 31₂.

²⁶⁸ Irimia, M. Cuptoarele romano — bizantine de ars ceramica de la Oltina (jud. Constanța). — Pontica, I, 1968, 379—407.

²⁶⁹ Якобсон, А. Л. Керамика..., с. 32.

²⁷⁰ Пак там, 29—31, рис. 12, 13₁₋₄.

²⁷¹ Scorpan, C., Цит. съч., табл. VIII₁₋₃.

близко до тези типове стои амфората от тип II, намерена в Преслав²⁷² (табл. VII₆), аналогии на която не са посочени. Във връзка с това отново обръщаме внимание върху необходимостта от преразглеждане на амфорния материал от ранносредновековните български центрове. Аналогиите между Мадарската пещ и пещите от Таврика не могат да бъдат случайни.

* * *

Като резултат от състоянието на проучванията, чийто обобщен израз е настоящето, както и от прилагането на избраната от нас методика, могат да бъдат направени следните по-важни изводи:

1. Местната керамична традиция е многопластова и проявленията ѝ се долавят и в двата разграничими и исторически периода — до IX и IX—X в. Източниците на тези традиции в двата периода се различават значително.

2. Масовото керамично производство в Североизточна България, създавано в условията на домашното занаятчийство, показва признаци на консерватизъм. Формалното и техническо разнообразие на изделията на селското производство очевидно могат да бъдат обяснени чрез традиционното съхраняване и доразвиване на периферни за средиземноморския свят антични традиции.

3. Местната късноантична производствена традиция е активен фактор при формирането на специализираните производства, нуждата от които се диктува от социалната диференциация в българското феодално общество. На практика тя е реализирана чрез включването на производители с местен произход, адаптирани към условията на едно ново по същество феодално производство.

4. Забавеният процес на унифициране и уеднаквяване на керамичната продукция и от формална, и от техническа гледна точка се дължи, от една страна, на консерватизма на високо развитото селско производство, и на липсата на условия за възникване на градско производство — от друга.

²⁷² Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 102, кат. № 362, табл. XXX₃₆₂.

БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА МАНАСИЕВАТА ХРОНИКА

2. ИЗВОРИ. ДАТИРАНЕ

МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА

Рецензент: *Иван Дуйчев*
Редактор: *Георги Бакалов*

Милияна Каймакамова. БОЛГАРСКАЯ КОРОТКАЯ ХРОНИКА В СРЕДНЕБОЛГАРСКОМ ПЕРЕВОДЕ МАНАСИЕВОЙ ХРОНИКИ. ИСТОЧНИКИ. ДАТИРОВКА.

Вторая часть исследования „Болгарская короткая хроника“ посвящена проблемам ее датировки, источников и значению. Анализ двух известных хронологического характера позволил установить, что она составлена в 1360—1361 г.

Переводные византийские хроники Иоанна Зонары, Георгия Монаха, Симеона Логофета и некоторые болгарские летописные сочинения явились основными источниками при ее составлении.

Эта хроника составлена на манер византийских хроник, однако болгарские известия и оригинальный взгляд на отдельные события делают ее ярким образцом болгарского летописания XIV в.

Millijana Kajmakamova. THE BULGARIAN SHORT CHRONICLE, TO THE MIDDLEBULGARIAN TRANSLATION OF THE CHRONICLE OF MANASSES. RESOURS. DATING

The second part of the study *The Bulgarian Short Chronicle* deals with the problems of its dating, the finding of its sources and the place of the chronicle among medieval Bulgarian records.

The analysis of two entries of chronological facts made it possible to prove that the chronicle was written in 1360/61. Available sources to its author included the Bulgarian translations of the Byzantine chronicles of Georgios Monachos, Ioannes Zonaras, Symeon Logothet, as well as some Bulgarian annals.

The Bulgarian Short Chronicle was drafted after the familiar pattern of Byzantine short chronicles. But its Bulgarian entries with their vividly expressed view of events make it an outstanding document of Bulgarian historical records of the fourteenth century.

1. ХАРАКТЕРНИ ОСОБЕНОСТИ НА „БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА“

В увода на първата част от изследването си, посветено на т.нар. български добавки към среднобългарския превод на хрониката на византийския писател Константин Манасий, ние споделихме най-общо становището, че по своя характер те са кратка хроника за историята на Първото българско царство. Подробният коментар, който бе извършен върху съдържанието на летописните сведения и сравнението им с останалите извори, направени в горепосочената част, ни дават основание да конкретизираме това наше мнение. Разкриването на тяхната историческа стойност наложи да ги публикуваме в цялостния им състав, а не само тези, отнасящи се до българската история¹.

Те започват с краткото известие за „Ной и за потопа“. В него съвсем бегло е разкрита ролята на Ноевия внук Неврод като основоположник на Вавилонското царство. По този начин авторът на българските добавки е насочил вниманието на своя читател към най-ранния период от историята на земните царства. По-нататък в същия стил в хронологическа последователност следват известията за историята на източните царства — Египетско, Асирийско, Персийско. Маркирана е и историята на Рим чрез управлението на императорите: Октавиан, Август, Тиберий и Константин Велики. Споменаването на първите двама е било обусловено от нуждата да се създаде точна представа за времето, когато е живял Исус Христос, а на третия — във връзка със свикването на Първия вселенски събор в Никея през 325 г., проведен по нареждане на споменатия император. Неговият разказ продължава с разкриването на основни събития от историята на Първото българско царство. Те са представени на фона на управлението на византийските императори в периода от края на V до края на първите десетилетия на XI в. Последното допълнение е посветено на възцаряването на Асен I. То е било сторено от автора вероятно, за да разкрие приемствеността между Първото и Второто българско царство и прякото родство на цар Иван Александър с фамилията на Асеновци.

Подробното проучване на българските летописни добавки показва следните особености в тяхното съдържание: 1) те имат свое начало и край; 2) при съставянето им авторът е следвал определена хронологическа последователност при посочването на отделните събития; 3) идеята на атвара е била да проследи историята на Първото българско царство на фона на световната и византийската история.

Така очертаните особености на летописните сведения ги обединяват в една композиционна структура и ги превръщат в самостоятелна творба, която има завършен характер. В своята начална част от известие № 1 до № 9 тя подражава на кратките византийски хроники за световната история, които обективно започват с разказ за сътворението на света². В случая техният съставител се е спрял на епизода за „Ной и за потопа“. След него подобно на споменатите византийски съчинения се отразява историята на източните народи чрез управлението на владетелите, отразяват се църковните събори и т.н. Тъкмо тези елементи ни позволиха да определим летописните добавки като кратка хроника. От друга страна, отбелязването на събития от светската история на Първото българско царство под формата на летописни бележки ги доближава до т.нар. Византийски кратки хроники, характерни за византийс-

¹ Каймакамова, М. Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Текст. Превод. Коментар. — ГСУ ИФ, 76, 1983, 124—141.

² Hunger, H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. T. I. München, 1978. 243—250.

ката историческа литература от XIV—XV в.³ Трудно е да се отговори категорично на въпроса за влиянието на тези последни образци върху работата на българския автор. Засега е възможно само да посочим, че вероятно е бил повлиян от формата на тяхното съставяне. Ние ще отбележим съществени отлики, които не позволяват да се сложи пълен знак на равенство между тях.

Византийските кратки хроники от XIV—XV в. започват с отбелязването на конкретни събития от историята на Византия. Българските летописни известия започват със събития от световната, по-точно библейската история и след това преминават към пресъздаването на реални събития от източната, римската и византийската истории, на фона на които се разкрива българската история. Освен това във византийските кратки хроники от XIV—XV в. събитията са датирани по години, месеци и дни, а в българските добавки датировката е направена посредством посочването на управлението на византийските императори. Тези съществени от гледна точка на съдържанието разлики ни позволяват да мислим, че направените към основния текст на Манасиевата хроника допълнения представляват български вариант на кратка хроника.

2. ИЗТОЧНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА

Въпросът за изворите, по които е била съставена нашата хроника, заема основно място в цялостното ѝ проучване. Болшинството от специалистите приемат, че нейните летописни сведения са били съставени главно въз основа на гръцкия текст на хрониката на Йоан Зонара⁴. Причината за изказването на едно такова категорично становище си има своето обяснение. Тя се съдържа в съществените различия между текста на българските интерполации и този на достигналия до ново време славянски превод на Зонаровата хроника, който, както правилно е отбелязал и Ю. Трифонов, е „минал и през сръбски ръце“. Споменатият автор, който приема също, че „прибавките из българската история са правени по гръцки текст на Зонара“, допуска и една друга възможност. Според него, „ако би да е съществувал друг превод, който да е възпроизвеждал точно гръцкия текст, само че не е достигнал до нас, съставянето на прибавките е можело да бъде направено и по него“⁵.

Ив. Дуйчев, базирайки се на сравнителния анализ между текста на българските известия към Манасиевата хроника с другите византийски хроники, изрази пръв становището, че са били съставени най-вероятно върху основата на среднобългарския превод на Зонаровата хроника. Едновременно с това същият автор отбелязва сходството на някои от сведенията с данните у Георги Монах, Симеон Логотет и др.⁶

Подробният коментар върху сведенията за различните събития от българската история в летописните известия на хрониката бе извършен на основата на сравнителен анализ между нейния текст и различните византийски хроники, в които са отразени същите събития. На първо място той бе направен спрямо гръцкия текст на Зонаровата хроника. Освен това съдържанието на хрониката бе съпоставено с данните у Теофан Изповедник, Продължителят на Теофан, хрониката на Георги Монах, Лъв Граматик,

³ Schreiner, P. Die Byzantinischen kleinchroniken. I Teil. Einleitung und Text. Wien, 1975, 21—32.

⁴ По-подробно за отделните становища вж: Каймакамова, М. Цит. съч., 125—130.

⁵ Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. — ИБАИ, 2, 1923—1924, 144—145.

⁶ Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. 2. С., 1943, с. 370.

Симеон Логотет, Йоан Скилица и др. Този сравнителен анализ потвърди тяхната историческа стойност, но даде и доста различия не само по отношение на отделни изрази, но и по отношение на самото съдържание и смисъл на текста на българската хроника спрямо гръцкия текст на хрониката на Йоан Зонара. Едновременно с това българската творба показва сходство с някои от византийските хроники, преведени на среднобългарски език.

Тук най-напред ще посочим отликите между българската хроника и гръцкия текст на хрониката на Йоан Зонара.

1. Навсякъде, където във византийския образец българите са назовани с понятието βαρβαροι, в българските интерполации към Манасиевата хроника то е заменено с етнонима „българе“. Тази замяна се явява характерна особеност и за среднобългарските преводи на Георги Монах и Симеон Логотет.

2. В гръцкия текст на Зонаровата хроника българската държава се означава с понятието Βουλγαρία. В българската хроника е използван изразът „БЪЛГАРСКА ЗЕМЛА“. Понякога в нейния текст той се заменя с друг израз „ЗѢМА СІЖ“, като в него отново се влага смисълът на понятие за означаване на територията на българската държава. Тези два термина от българската кратка хроника се срещат и в останалите, споменати вече среднобългарски преводи на византийските хроники.

3. За разлика от гръцкия текст, в който арабите са означени с етнонима Σαρακήνοι, в българския текст те са отбелязани с понятието „КОУМАНѢ“. Ю. Трифонов, спирайки се върху въпроса за появата на среднобългарския превод на Зонаровата хроника, допуска, че то може да бъде считано като едно сигурно указание за ранната поява на превода още в епохата на византийското робство към края на XII в.⁷

4. Владетелите Кардам, Крум и Омуртаг са споменати от автора на българските летописни сведения с титлата „КНАЗЪ“. В епизода с размяната на Борисовата сестра с Теодор Куфара Борис също е посочен с титлата княз. С нея обикновено се споменават българските владетели в преводните византийски хроники.

Забележително е това, че авторът на добавките исторически вярно е отразил промяната в титулатурата на българските владетели. Това личи от данните за събитията, станали по времето на Симеон, който е отбелязан с титлата „ЦАРЬ БЪЛГАРСКИЙ“. В гръцкия текст на Йоан Зонара той навсякъде е споменат като „ἄρχων“ или ὁ Βούλγαρος.

С титлата „ЦАРЪ“ Симеон е споменат и в среднобългарския превод на Логотетовата хроника при разглеждането на събитията от 913 г. Визирането на Симеон като „цар на българите“ в летописните допълнения към Манасиевата хроника показва ясно, че нейният автор най-малкото в конкретния случай не се е ръководил от своя гръцки образец, дори и да го е имал пред очите си. Очевидно, че той е получил сведения за царската титла на Симеон от друг извор. В подкрепа на това ще отбележим, че в гръцкия текст на Йоан Зонара българските владетели Петър и Самуил също не се споменават с титлата цар. Първият най-често е наричан „предводителят на българите (τὸν βουλγαρῶν ἀρχηγῆτῶν), а вторият се отбелязва с личното му име.

Тези най-характерни отличия в българските летописни известия показват по отношение на гръцкия текст на Зонаровата хроника, че в основата на тяхното съставяне е залегнал именно неговият среднобългарски превод. Съществуването му е потвърдено доста отдавна по безспорен начин от руския

⁷ Трифонов, Ю. Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. — ИИД, 6. 1924, с. 178.

славист П. Потапов. Разглеждайки съдбата на Зонаровата хроника в славяноруската литература, той е извършил твърде подробно проучване върху взаимоотношението между отделните преписи на пълния превод на византийската творба. В центъра на неговото изследване са езикът, графиката и морфологията на познатите днес нейни славянски преписи. Те са общо 4 на брой: Ундолски (У), Виенски (В), Хилендарски (Х) и Белградски (Б). Една от заслугите на П. Потапов е в изтъкването на важния факт, че в т.нар. Ундолски препис (У), който се датира от 1344 г., се съдържат немалко число българизми⁸. Той отбелязва, че тези, които се намират в морфологията, са особено интересни. Тяхното наличие според Потапов не позволява да се твърди, че преводът на хрониката на Зонара първоначално е бил направен в Сърбия. Напротив, приведените от него данни определено говорят за това, че той е бил извършен в България. Според Потапов, който се опира на самите хронологически сведения в Ундолския препис, в 1344 г. се е извършило „СПИСАНИЕ“ на Йоан Зонара, а не „ПРЕЛОЖЕНИЕ“.

На второ място Потапов, откривайки голямото количество българизми в преписите, изразява категоричното становище, че среднобългарският превод на хрониката на Йоан Зонара е бил извършен по всяка вероятност през 1170 г. в България. При определяне времето на превода Потапов изхожда от хронологическото известие, намиращо се в Б, В и Х преписи, в което се дава указание за времето, когато е бил извършен той: от сътворението на света до създаването на Константинопол 330 години, а до „сѣго днѣ 840 (330+840=1170). Възникването на превода в България през отбелязаната година той обяснява с това, че през периода на византийското робство са се създали напълно реални възможности за по-тясно литературно общуване между българи и гърци⁹.

Така текстологичното проучване на П. Потапов потвърждава съществуването на недостигнал до нас славянски превод, който е различен от този, публикуван от Каченовски. Той е представлявал пълен превод на византийската творба¹⁰.

Коментарът върху българската кратка хроника, както и отбелязването на приликите и отликите между нея и гръцкия текст на Йоан Зонара също ни отвеждат към използването на византийската хроника в нейния среднобългарски превод.

Друго обстоятелство в полза на изказаното мнение е, че славянският превод, както е отбелязал и М. Вайнгарт, завършва не с 1118 г. като гръцкия, а с 1028 г. Ако изключим известието за възцаряването на Асен I, то виждаме че разказът в българската кратка хроника завършва също със събития, които по време се приближават до това на славянския превод на Зонаровата хроника. В нашата творба последното сведение е посветено на военните действия между цар Самуил и Василий II¹¹.

Наред с тези основни различия в текста на добавките спрямо гръцкия текст на Йоан Зонара се установиха и други, които спомогнаха да се конкретизира представата за характера и произхода на останалите източници, използвани от автора. Сред тях на първо място ще посочим старобългарския превод на хрониките на Георги Монах Амартол и на Симеон Логотет. Ярки следи от тях се забелязват в първото известие от добавка 11-та, което

⁸ Потапов, П. О. Судьба хроники Зонары в славяно-русской литературе. — Известия русского языка и словесности Российской Академии наук. XXII, 2, 1918, 141—186.

⁹ Пак там, 185—186.

¹⁰ Пак там, 183—184.

¹¹ Трифонов, Ю. Византийските хроники . . . , с. 177; Weingart, M. Byzantké kroniky v literatuře církevně-slovanské. Přehled a rasbor filologický. Bratislavě. Čast I, 1922, 89—103.

известява за Шестия вселенски събор; в 13-та — във връзка с отбелязването на отношенията между Рим и франките, и в добавките, посветени на Крум, Симеон и Петър, както и в първите две, които разкриват различни събития от световната история¹².

Сравнителният анализ между текста на българската хроника и този на Йоан Зонара показва, че в нея се съдържат данни, които липсват не само в текста на нейния византийски източник, но и в останалите византийски хроники. Всичко това дава основание да се приеме, че при написването ѝ авторът е използвал или е бил повлиян силно от някои старобългарски съчинения. Ярکو изразената българска гледна точка в съдържанието на творбата също е доказателство в полза на това мнение. Тя не би могла да се открие така единствено въз основа на византийските хроники, в центъра на които са поставени ромеите и техните „василевси“.

Следи от влиянието на домашните източници личат особено добре в следните места от хрониката: летописните сведения, дадени под № 10 и № 11. Те са посветени на образуването на българската държава. Освен това отразяват и нейното териториално обособяване през края на IX — началото на X в.¹³ В тях основната част от географските топоними са свързани с Югозападна България. Тук се споменава за идването на „българите“ в „Долната земя Охридска“, в Драч и Охрид. Коментарът върху тези летописни известия показва, че при съставянето им българският автор е ползвал старобългарски извор. Основание за едно подобно твърдение ни дават приликите, които открихме между посочените два текста от българската хроника и „Житието на 15-те тивериуполски мъченици“¹⁴. Конкретното споменаване на Драч и на българските територии на север от р. Дунав в паметник от XIV в., когато те вече са били вън от очертанията на българската държава, потвърждава участието на български извор. Подобни сведения срещаме в житието на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий. Най-вероятно е да се допусне, че тези данни в творбите, възникнали в средата и втората половина на XIV в., са били почерпани от някои книжовни български паметници, създадени още в Симеоновата епоха. Към това предположение ни насочва и още едно известие от Кратката хроника. То се отнася до изтъкването на политическото господство на българите над „власи, сърби и всички останали“. Споменаването на тези балкански народи очевидно е било свързано със стремежа на автора да изтъкне един исторически факт, а именно, че територията, владяна от тях, някога е принадлежала на българското царство. Така съставителят на хрониката е искал да подчертае някогашното политическо господство на българите в Балканския полуостров.

Анализът върху първите девет добавки показва, че по-голяма част от тях са били съставени и с помощта на някоя кратка византийска хроника от типа на Кратък хронограф от Адам до Мануил Палеолог, тъй като именно в тях активно се разпространява легендата за Неврод като основоположник на Вавилон¹⁵. В добавката към управлението на Птоломей има едно интересно сведение, в което се отбелязва, че между неговото управление и това на Клеопатра са изредени други десет владетели, които също принадлежали към Птоломеевата династия. Това пояснение показва, че авторът на добавката е разполагал с източник, който му е позволил да направи въпросното уточнение. Пълното изреждане на владетелите на различните царства е

¹² Каймакамова, М. Цит. съч., 153—155, 158—159.

¹³ Пак там, 143—155.

¹⁴ Пак там, 147—152.

¹⁵ Bogdan, I. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. — Archiv für slavische Philologie, 13, 1891, 501—520.

характерно особено много за кратките хроники за световната история. Като се има предвид, че една от тях — „Кратката хроника на патриарх Никифор“, преведена в България още през Х в. и унаследена от историческата литература през XIV в., то напълно е възможно тя да е участвувала в създаването на въпросното известие.

Не може да бъде отминат с мъчяние и фактът, че в последната 27-ма добавка възобновяването на българската държава е свързано с името на цар Асен I. Това известие показва, че авторът на добавката е разполагал с точни сведения, които са му позволили изтъкването на този реален факт, свързан с началото на Второто българско царство. Като се има предвид, че сред достигналите до нас среднобългарски книжовни паметници в Синодика на цар Борил най-ясно е посочена ролята на цар Асен I за освобождението на българския народ¹⁶, то на нас ни се струва напълно възможно този паметник да е бил използван също при съставянето на последното известие от „Българска кратка хроника“ към Манасиевата летопис.

Що се отнася до лицето, което се е заело със задачата да я състави, трудно е да се определи неговата социална принадлежност. Ако се вземе под внимание, че в нейното съдържание авторът на няколко пъти прави допълнения към световната и византийската църковни истории, може най-общо да се посочи, че той е принадлежал към образованото монашеско съсловие. Но по-важното е, че той показва добра осведоменост по отношение историята на Първото българско царство, която е свидетелство не само за неговата работа с различни източници, но и за неговата сравнително висока образованост и оформено историческо съзнание. Най-вероятно той ще е принадлежал към кръга на Търновската книжовна школа. Съдържанието на „Българската кратка хроника“ го представя като човек с добра книжовна подготовка, която той е придобил в някое от прицърковните и манастирски училища около столицата Търново.

Отразяването на църковните събори, насочени срещу иконоборчеството, може да бъде обяснено и като един опит от страна на автора да задоволи интереса на цар Иван Александър към църковната история на Византия. Известно е, че самият той е организирил свикването на два църковни събора в 1356 и 1360 г. във връзка с анатемосването на богомилството и останалите религиозни ереси, разпространяващи се по това време в България.

3. ДАТИРАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА КРАТКА ХРОНИКА

В летописните текстове на нашата хроника, дадени под № 10 и № 11 има две хронологически бележки, които естествено би трябвало да се оценят като указание за времето, когато тя е била съставена. Първата от тях е отразявала годините, изминали от началото на прабългарската експанзия във Византия през управлението на император Анастасий. Тя има следното съдържание: „От изхода на българите до днес 870 г.“ Втората е отбелязвала, че от времето на покръстването на българите са изминали Ф.І.А. години¹⁷.

¹⁶ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 77; Иванов, Й. Поменици на българските царе и царици. — ИИД, 4, 1915, 219—229; Гюзелев, В. Възобновяването на българското царство в средновековната книжовна традиция. — В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, 45—46.

¹⁷ Първите изследователи на Московския и Ватиканския ръкопис на Манасиевата хроника са дешифрирали буквеното означение Ф. . А. като числото 511. В славянската писмена практика десетицата в числителните от 11—19 се е поставяла след единиците. Предвид на това Вл. Розов пояснява, че числото 511 би трябвало да се изпише с буквеното означение Ф.А.І. Като изхожда от самата практика, той основателно обявява старата дешифровка за погрешна и изразява становището, че в буквеното означение от Московския и Ватиканския препис буквата. І. е била

Въпреки наличието на тези сведения въпросът за датирането на българските летописни интерполации към Манасиевата хроника общо взето е бил избягван от учените. Причина за това мълчание се е явявала несъвместимостта между отбелязаните две хронологически бележки, приписката на поп Филип, датираща Московския препис в 1345 г., и миниатюрите във Ватиканския препис, изобразяващи цар Иван Александър със синовете от първия му брак, който се приема, че е бил разтрогнат най-късно в 1345 г. Опирайки се на датирането на двете посочени събития според сведенията за тях в другите извори, авторите са поставяли появата на добавките в един доста широк хронологически период от 1364 до 1369 г.¹⁸ Но тъй като тази датировка е излизала извън времето на Московския и Ватиканския преписи, то болшинството от авторите са обявявали посочените хронологически сведения за погрешни и са отнасяли съставянето на хрониката към времето на превода на Манасиевата хроника, т.е. че те са били съставени от нейния български преводач¹⁹.

Въпреки постепенното утвърждаване на това становище някои от учените са обърнали по-голямо внимание на въпроса за произхода на хронологическите данни в летописните известия. Върху него пръв подробно се спира Ю. Трифонов. Тъй като се е вълнувал главно от проблема за датирането на Ватиканския препис, той се насочва към проучването само на първата от бележките, която е присъствала в него и е била посветена на покръстването. Авторът смята, че годината, даваща разликата във времето (Ф.І.А.), е била изчислена въз основа на годината 6377 от сътворението на света. Тя е била засвидетелствувана както в старобългарските, така и в руските източници и е отразявала времето на покръстването на българите. Според Ю. Трифонов обаче неизвестният автор е преписал тази година грешно като 6334, поради изтъркване на част от буквените означения на годините.

На пръв поглед обяснението на Ю. Трифонов е твърде убедително и привлекателно, защото чрез него се доказва, че появата на добавките трябва

използувана като съюз, а не като цифра, и като цяло то е означавало цифрата 501, а не 511. Срв. Розов, Вл. М. Weingart. Byzantké kroniky v literatuře církevně-slovanské. Přehled a rasbor filologický. Bratislavě, čast I, 1922, В: — Slavia, 1924, № 3, р. 485 (Рец.).

Според И. Иванов посоченото буквено означение Ф. І. А. от Ватиканския препис може да се чете като 511 или като 501. Срв. Иванов, И. Български старини из Македония. С., 1931, с. 621; Дуйчев, Ив. изразява същото становище. (Из старата българска книжнина, т. 2, 369—370).

Тъй като от уточнението на въпросното буквено означение зависи датирането на българските летописни известия и утвърждаването на историческата стойност на двете хронологически бележки в тяхното съдържание, се наложи да видим по какъв начин числото 11 се е изписвало в други ръкописи от българската средновековна книжнина. В „Историкиите“ към Учителното евангелие на Константин Преславски, московски синодален препис на л. 246а, е отбелязано за управлението на Теодора с нейния син Михаил следното: *Фѣдѣра жена нѣго съ снѣи.*

Мѣхѣилъмъ. лѣ. Дѣ. а мѣ. ѣ. дни. ѿ. Мѣхѣилъ ѣдинъ лѣ. Дѣ. а мѣ. ѣ. днѣ. Ф.“ В този текст цифрата 11 е означена с буквите Дѣ. С тях тя е посочена и в текстовете от Сборника на цар Иван Александър от 1348 г. Срв. Куев, К. Иван Александровия сборник от 1348 г. С., 1981, с. 206. 399.

Означаването на числото 11 с буквеното означение Дѣ. в паметниците от среднобългарската книжнина дават основание наистина въпросното означение от Московския и Ватиканския препис на Манасиевата хроника да се чете като 501, а не като 511.

¹⁸ Гудев, П. Българския ръкопис във Ватикан. — СбНУ, 6, 1891, 357—361; Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефтимия Тырновского. СПб., 1898, 417—425; Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод. . . , 156—160; Филов, Б. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1927, 14—15; Розов, Вл. Цит. съч., с. 475; Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, № 57; Летописа на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарския превод. С., 1963, с. VI—VII; Андреев, И. България през втората половина на XIV в. (Цар Иван Асен IV — синът на цар Иван Александър). Автореферат за присъждане на научната степен „Доктор на историческите науки“. С.; 1987, с. 24.

¹⁹ Филов, Б. Цит. съч., с. 15.

да се отнесе към времето, когато е възникнал и самият превод на хрониката на Константин Манасий и се премахват всички противоречия с датировката на Московския препис. Според направените от него изчисления това е периодът между 1336/38 г. (6334+511). Присъствието на добавките върху л. 155 от Ватиканския препис той обяснява с това, че в него тя се е появила без никакво изменение, което се е налагало да се прави от по-късната дата на изготвянето му. Въпреки това свое обяснение Ю. Трифонов смята за необходимо да изтъкне, че въпросът за датировката на българското хронологическо известие не може да се смята за напълно решен, докато не се проучат по-добре старобългарските хронологически таблици.

Становището на Ю. Трифонов би могло да се приеме, ако авторът бе установил старобългарския произход на източника, от който съставителят на добавките е взел необходимите данни за своите изчисления.

Поради това ние насочимме вниманието си към проучването на произхода на останалите извори, в които покръстването на българите също се свързва със съвместното управление на Михаил и Теодора. Текстът на българската добавка, който отразява ролята на Борисовата сестра за приемането на християнството от българския княз и от българите, е много сходен със съдържанието на „Старобългарски разказ за покръстването“. Известно е, че той е бил съставен въз основа на съответните разкази у византийските хронисти Георги Монах и Симеон Логотет²⁰. Разликата между тях е тази, че в посочения разказ събитието не се свързва изрично със съвместното управление на Михаил и Теодора, както това е сторено в българската добавка. В нея това съобщение е поставено на първо място и има следното съдържание: „ПРИ МИХАИЛЪ ЦАРИ И ПРИ МАТЕРИ ЕЃѢ КРЪСТИШЪ СѢ БЪЛГАРЕ. ѠТОЛИ ЖЕ ДО НИНѢ ЛЕТ Ф.І.А.“

Същото това сведение, но без хронологическото известие, се среща и в съдържанието на една кратка византийска хроника от XVI в.²¹ В нея покръстването е поставено в 863/64 г. П. Шрайнер обяснява нейния произход по следния начин: „Продължителят на Теофан, чието сведение се използва и от Георги Кедрин, споменава българското пратеничество до Теодора за сключването на мир, което предизвикало покръстването. Вероятно споменатата кратка хроника и Продължителят на Теофан, използвали един и същи източник на информация“.²²

В преводната кратка хроника, известна като „Кратък хронограф от Адам до Мануил Палеолог“, чиито хронологически бележки и отбелязвания продължават до 1425 г., покръстването на българите се е свързвало от автора пряко със съвместното царуване на Михаил и Теодора²³.

Миниатюрата върху л. 163 от Ватиканския препис, озаглавена „КРЕЩЕНИЕ БЪЛГАРОМЪ“, е била направена към добавката, посветена също на това събитие²⁴. Както вече бе посочено, тя е била направена по разказа на Георги Монах за покръстването на българските пратеници, дошли в Цариград за сключването на българо-византийския мир след войната от 863 г. В тази миниатюра Михаил е изобразен със своята майка-императрица Теодора, макар че Георги Монах, подобно на Симеон Логотет, свързва покръстването

²⁰ Яцимирский, А. И. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе. — ИОРЯСл., VII, 1, 1903, 111—114; Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. 1. С., 1978, 200—201.

²¹ Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken. I Teil. Chronik № 3, p. 50.

²² Miscellanea Bulgarica. T. 2. Peter. Schreiner. Studia Byzantinobulgarica. Wien, 1986, 12—13.

²³ Bogdan, I. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. . . , p. 518.

²⁴ Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис, № 57.

на българите с четвъртата година от самостоятелното управление на Михаил, т.е. с 861 г.²⁵

Приведените по-горе сведения за покръстване на българите в останалите извори, сходни с нашата летописна добавка, показват, че разказът за това важно събитие в българската историческа книжнина от XIV в. е бил съставен под непосредственото влияние на византийските, а не на старобългарските източници за него. Следователно становището на Ю. Трифонов, според което българският автор е използвал сведенията на някоя старобългарска хронологическа таблица, не може да се приеме за основателно. Освен това в старобългарските източници покръстването на българите се свързва изключително с личността на княз Борис²⁶.

Сходството, установено между разказа на Георги Монах и миниатюрата от Ватиканския препис, илюстрираща разказа от добавката, показва че хронологическата бележка в нея е била направена именно въз основа на хронологията, посочена от византийския хронист.

Ще посочим и още един пропуск, който е направил Ю. Трифонов при опита си да обясни произхода на хронологическата бележка в добавката за покръстването. Той не съгласува своите изчисления за времето на съставянето ѝ с другата хронологическа бележка, направена от автора към управлението на император Анастасий. Тя наистина липсва във Ватиканския препис, но присъствува в Московския, който се приема за по-стар. Поради това отбягването ѝ от страна на Ю. Трифонов не е оправдано.

Въпросът за историческата достоверност на въпросните две хронологически бележки е бил разгледан и от руския славист В. Розов²⁷. Според него те сами давали указание за времето, в което са били съставени. Авторът смята, че първата от тях е била съставена въз основа на годината, в която се е извършило първото прабългарско нападение срещу Византия през управлението на император Анастасий. И тъй като това събитие се датира в 493 г., той смята, че авторът на добавките е имал нея пред очите си. Съставянето на втората хронологическа бележка той свързва с 863—864 г. Буквеното означение Ф.І.А. той разчита като числото 501, а не като 511²⁸. Следователно добавките според В. Розов са възникнали през 1363—1364 г. ($493+870=1363$; $863+501=1364$ г.). Новото в хипотезата на В. Розов е опитът за уточняване на годините на основата на византийските извори, от които би могъл да тръгне българският автор, за да направи своите изчисления. Освен това той е отделил времето на превода на Манасиевата хроника от времето, в което са възникнали българските летописни добавки. Според този автор цар Иван Александър е поръчал превода на византийската творба на опитен литератор, който не е успял да завърши своята работа, защото е починал. Завършил я е поп Филип и всъщност Московският препис е представлявал първообраза на среднобългарския превод на Манасиевата хроника²⁹. Според В. Розов българските добавки са се появили върху Московския препис допълнително, именно през 1363—1364 г.³⁰ Добавило ги е друго лице. Малко след тяхната поява в Московския препис е бил съставен Ватиканският препис на Манасиевата хроника³¹. Това оригинално, както го определя и Б. Филев,

²⁵ Истрин, В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т. 1. Петроград, 1920, с. 508.

²⁶ Петров, П., В. Гюзелев. Цит. съч., с. 189, 333—335.

²⁷ Розов, Вл. Цит. съч., 484—486.

²⁸ Пак там, с. 475.

²⁹ Пак там, с. 486.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там.

решение на В. Розов търпи възражение в едно отношение. Той не показва източниците, откъдето авторът на добавките би могъл да използва посочените от него години при своите изчисления. Поради това и то не премахва противоречията около датировката на преписите и добавките.

Б. Филлов, комуто дължим първото солидно издание на миниатюрите на Ватиканския препис, точно поради тази причина оценява като незадоволителни опитите на Ю. Трифонов и В. Розов за установяване на историческата достоверност на двете хронологически бележки. Но на свой ред, излизайки от решението на В. Розов относно годините, от които е тръгнал авторът на българските добавки, за да извърши своите изчисления, прави опит да даде обяснение на тяхната поява. Според него за отправна дата трябва да се вземе годината на един от първите два похода на прабългарите срещу Византия, извършени през управлението на император Анастасий през 493 и 499 г. В зависимост от това, коя от двете дати ще се избере, ще се получат и две дати за времето на появата на българските летописни добавки — 1363 г. (493+870) или 1369 г. (499+870). Според Филлов втората хронологическа бележка в добавките се е появила на основата на годината 865. В такъв случай времето на написването на добавките трябва да се отнесе към 1366 г. (865+501). Така той допуска, че според тези изчисления добавките са могли да се съставят в периода между 1364—1369 г.³² Достигайки до тези резултати, той също е влязъл в противоречие с времето, когато е бил изготвен Московският препис. Липсата на съгласуваност между получените резултати и датировките на Московския и Ватиканския преписи го кара да отбележи: „Следователно датите, които намираме в двете добавки, взаимно се подкрепят, отдето се вижда, че те са били изчислявани по едни и същи начин и че те от гледището на автора на въпросните бележки трябва да се приемат за верни“³³. Но тъй като и самият Б. Филлов не установява източниците, които са могли да се използват от автора, той е сметнал за необходимо да отбележи също така, че „додето се намери друго по-задоволително обяснение, ние ще трябва да се ограничим само да констатираме, че въпросните две бележки не могат да послужат за по-точното датиране на Московския и Ватиканския ръкописи, тъй като ние не знаем нито от какви източници се е ползвал авторът на тези бележки, за да определим датата на двете събития, от които той е изхождал при своите изчисления, нито пък по какъв начин изобщо той е правил самите изчисления“³⁴.

Липсата на сравнителен анализ между сведенията от двете летописни бележки, даващи хронологически данни за времето на съставянето им, и останалите извори, отразяващи същите събития, не позволява на нито един от тримата изследвачи да установи с по-голяма увереност източниците, въз основа на които са били направени хронологическите изчисления в края на тяхното съдържание.

Историческият коментар, който направихме в първата част от нашето изследване, наложи да сравним летописните известия с всички онези извори, в които са отразени българските събития, намерили място в нашата хроника. Анализът показва, че хронологическата бележка, поместена в края на известие № 10, е направена въз основа на недостигналия до нас среднобългарски превод на Зонаровата хроника. Аргументите, които ни позволяват да направим този извод, ние открихме в данните, съдържащи се в съкратената преработка на Зонаровата хроника, известна като „Паралипомен на Зонара“.

³² Филлов, Б. Цит. съч., с. 15.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там.

Тази творба е представлявала едно механично съкращение на славянския превод на хрониката. Единствено в нея сред преводните византийски хроники се отбелязва, че прабългарската експанзия във Византия е започнала в самото начало на Анастасиевото управление. Знае се също така, че тази творба е представлявала механично съкращаване на пълния текст на хрониката на Йоан Зонара. Следователно именно от нея българският автор е имал възможност да получи данни, за да направи своите изчисления за времето на добавките³⁵. И тъй като в нея не е упомената точната година (493) на първото нападение на прабългарите, както това е сторено в западните извори, то и българският автор е поставил техния поход в 491 г., когато Анастасий е бил провъзгласен за император. В такъв случай, според това първо хронологическо известие в съдържанието на летописните известия на българската кратка хроника, тя е била съставена през 1361 г. (491+870).

Анализът върху съдържанието на летописната добавка от хрониката, посветена на покръстването на българите, показва че хронологическото сведение в нея е могло да бъде направено най-вероятно въз основа на данните у Георги Монах³⁶. У него сведенията за покръстването на българите свършват с отбелязването на похода срещу българите, организиран от император Михаил III и покръстването на българското пратеничество, дошло в Цариград за сключването на мирния договор между двете страни. Този поход в разказа на Георги Монах е поставен в Н. индикт и след похода на Мелитинския емир Омар в Мала Азия, чрез който е достигнал до Синоп. Това последно събитие е поставено в З. индикт³⁷. Посоченото сведение, уточняващо индикта у Георги Монах, е представлявало важно указание за българския автор относно времето, когато се е извършил походът срещу българите. Индикт Н. се пада в септемврийската година 859—860. В такъв случай Амартоловата хроника все пак си остава единствения възможен източник, с помощта на който българският автор е направил своето хронологическо изчисление. Ние установихме нейното използване и в летописното известие под № 11, посветено на образуването на българската държава³⁸. Главната причина за нейното повторно използване от автора на добавките е, че в нея той е открил конкретно сведение за годината на покръстването на българите, каквото липсва в Зонаровата хроника. В такъв случай годината на съставянето на добавките според втората хронологическа бележка също е 1361 (860+501). Този общ резултат, който се получава при съгласуването на двете хронологически бележки с изворите, въз основа на които са били съставени, показва, че те са били изчислявани по един и същи начин. Но тогава как ще се обясни присъствието на летописните добавки в Московския препис, който е бил изготвен в 1345 г.? Отговор на този въпрос може да се даде, ако тяхната поява се свърже със създаването на Ватиканския препис на Манасиевата хроника.

Част от миниатюрите в него са посветени на владетелската личност на Иван Александър. Те ясно показват, че преписът е бил изготвен в чест на българския цар. Това негово специално предназначение е обосновоало и необходимостта от богатото му оформление. Съставителят на преписа е забелязал, че в текста на византийското съчинение сведенията за българската история са били оскъдни, поради което той е намерил за важно и нужно да направи допълнения. С тях авторът е искал да вмести историята на българското царство в световната история. Те са се явявали едно отражение

³⁵ Потапов, П. О. Судьба хроники Зонары. . . , 174—175.

³⁶ Каймакамова, М. Цит. съч., 163—165.

³⁷ Истриц, В. М. Цит. съч., с. 508.

³⁸ Каймакамова, М. Цит. съч., 153—155.

на българската политическа идеология за ролята и мястото на българската държава и на нейните владетели спрямо останалите царства. Оценени в светлината на идеите на политическия хуманизъм, които са характерни и за Манасиевата хроника, българските летописни добавки определят своята поява върху страниците на нейния Ватикански препис. Но неговото адресиране до цар Александър е изисквало той да бъде естетически добре оформен. Затова техният автор е решил да нанесе своите летописни допълнения за българската история най-напред върху Московския препис, който също е бил изготвен по молба на цар Иван Александър. С това той е улеснил своята работа по внасянето им в квадрата на текста на Ватиканския препис. Следователно българската кратка хроника, която е била направена като допълнение на текста на Манасий за събитията от българската история, и Ватиканският препис на тази византийска творба са възникнали едновременно, т.е. в 1361 г.

Възможна ли е една такава датировка на този препис от гледна точка на останалите податки в неговото съдържание, даващи указание за датирането му? Но най-напред може би е необходимо да отбележим, че до появата на изследването на Ю. Трифонов, според което Ватиканският препис е бил създаден в 1345 г., учените са поставяли датировката му в един доста широк хронологически обхват от 1350 до 1369 г.³⁹

В кръга на другите данни, позволяващи датирането на Ватиканския препис, ще разгледаме най-напред приписката, поместена в горното поле на л. 95. Тя е изписана под ъгъл спрямо горния край на листа, но при по-късното подраждане на ръкописа краят на първия ѝ ред е унищожен⁴⁰. Върху нейното разчитане и интерпретиране се спират Ив. Дуйчев и Кр. Станчев. Според първия тя е имала следното съдържание: „W ЦРЮ НБННН ПОМОЗН НА(МЗ)НА БЕЗБОЖНЫА ВАРВАРЪ ХВТАЦН БРАНЕМЪ“. Според втория:

„W ЦРЮ НБННН ПОМОЗН ЦРЮ НАШЕМУ или ВЕРНОМУ
НА БЕЗБОЖНЫА ВАРВАРЫ ХВТАЦН БРАНЕМ.

Независимо от различията, които имат посочените специалисти при възстановяването на думите от унищожения текст от горния ред, и двамата са единодушни, че тя трябва да се свърже с османските нашествия, които са представлявали заплаха за българската държава. Кр. Станчев правилно е забелязал, че характерът на приписката показва, че „не става дума за абстрактна формула, а за реагиране от страна на калиграфа на реална историческа ситуация“⁴¹. Ив. Дуйчев я тълкува „като указание за най-ранните нашествия на османските турци в земите на Балканския полуостров и специално в южните предели на българската държава — ще рече преди средата на XIV в.“⁴². Кр. Станчев е направил опит да конкретизира нейната датировка. Той свързва текста на приписката със сблъсъците между българите и войските на УМУР бег, засвидетелствувани в изворите за периода от зимата на 1342—1343 г., есента на 1343 г. и през 1344—1345 г.⁴³ Авторът подкрепя

³⁹ Различните автори имат различни критерии при датирането на ръкописа: смъртта на цар Иван Александър, смъртта на неговия син Иван Асен, двете хронологически бележки в летописните добавки към Манасиевата хроника, женитбата на Иван Александър с Теодора II. Липсата на единство в критериите и на достатъчно сведения в изворите върху царската фамилия и по-конкретно върху броя на синовете на цар Иван Александър е довело и до съответното разтегляне на хронологическите граници в датировката на Ватиканския ръкопис. Срв. тук бел. 18.

⁴⁰ Дуйчев, Ив. Наблюдения върху Ватиканския препис на Манасиевата летопис. — В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динев. С., 1983, с. 102; Станчев, Кр. За една приписка във Ватиканския препис на Манасиевата хроника. — Старобългарска литература, 1985, № 18, 139—143.

⁴¹ Станчев, Кр. Цит. съч., с. 142.

⁴² Дуйчев, Ив. Наблюдения върху Ватиканския препис. . . , с. 102.

⁴³ Станчев, Кр. Цит. съч., 142—143.

това свое становище и с миниатюрата на л. 2 от Ватиканския препис, изобразяваща смъртта на Иван Асен — третият син на Иван Александър от първия му брак. Той е изобразен на смъртното му ложе и както уточнява авторът, той е с боен шлем на главата, а не с корона, както се посочва от П. Гудев, Ю. Трифонов, Б. Филов и Ив. Дуйчев. Това уточнение е важно, защото потвърждава убедително мнението, че царският син е загинал по време на битка⁴⁴. В подкрепа на своето становище Кр. Станчев привежда и пасажа от Българската анонимна хроника от XV в., според която Александровият син Асен е загинал в битка срещу турците⁴⁵. При датирането на въпросната приписка Ив. Дуйчев и Кр. Станчев се опират на традиционното датирание на Ватиканския ръкопис към 1344—1345 г.

При проучването на изворите за съдбата на Иван Асен IV Й. Андреев свързва приписката също с битка срещу турците, в която третият син на цар Иван Александър е намерил и своята смърт. Според него тя е станала през 1349 г. На тази основа той предатира Ватиканския ръкопис в същата година⁴⁶. Посоченият автор идентифицира тази битка с турското нахлуване в южните български предели, което било осъществено от сина на Орхан — Сюлейман. Но според сведенията на Йоан Кантакузин Сюлеймановите турци са навлезли в българската територия преди завладяването на Солун от византийския император, което е последвало непосредствено след този турски поход. Според една кратка византийска хроника от XV в. завладяването на Солун от Йоан Кантакузин е станало в периода септември-декември 1350 г.⁴⁷ А знае се също така, че в тази акция първоначално Йоан Кантакузин привлякъл своя съюзник Орхан. Той наистина изпратил, съгласно обещанието, войска, която преминала Дарданелите вероятно в началото на август 1350 г., но неочаквано за византийския император турците се отказали от своя първоначален план и Сюлейман по заповед на своя баща заявил, че трябва да се върне в Мала Азия. Но междувременно той навлязал по течението на р. Марица в България за плячка и като откарал от там множество добитък и хора, преминал в Азия⁴⁸. Според Д. Ангелов, ако се вземе под внимание фактът, че турците потеглили откъм течението на р. Марица, би трябвало да се предположи, че този опустошителен поход бил извършен в областта около Пловдив и Бероя⁴⁹. Посочените свидетелства за времето и посоката на турския поход показват ясно, че той е станал в края на август или началото на септември 1350 г. В такъв случай неговото изместване през 1349 г. от Й. Андреев не може да се приеме за основателно. Освен това авторът свързва това събитие със споменатото вече сведение от „Българската анонимна хроника“ от XV в., според което Александровият син Асен загинал в битка срещу турците. За по-голяма яснота ние ще приведем пълния му текст: „И премина Аморат, синът Орканов, с турците в 6834 (=1326) година и се отправиха срещу Средец. Българските войски се събраха под началството на Александровия син Асен и стана голям бой. Тогава убиха Асен и погина голямо множество от българите. Българите отново се събраха под началството на Михаил, сина на

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Андреев, Й. Цит. съч., с. 24.

⁴⁷ Schreiner, P. Die Byzantinischen Kleinchroniken. I Teil. Chronik № 8, p. 86. Вж. подробно за събитията у Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИИД, 7—8, 1928, 48—49; Ангелов, Д. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — ИПр., 1953, 4, 387—389; Българо-византийски отношения при Иван Александър. Трети период (1347—1352). — ВИСб., 4, 1976, 22—26.

⁴⁸ Ioanis Cantacuzeni ex-imperatoris historarum libri IV. Ed. L. Schopen, I—III. Вopnae, 1828, 1831, 1832 — ГИБИ, X, 1980, 373—375.

⁴⁹ Ангелов, Д. Цит. съч., 19—22.

Александър, но и него убиха (турците), като плениха множество народ и го отведоха през Галиполи.⁵⁰ Й. Андреев направи твърде много за реабилитацията на тази българска хроника като достоверен извор за събитията, намерили място в нейното съдържание⁵¹. Подкрепяйки това негово становище, ние обаче не можем да се съгласим с него, че събитията от приведения пасаж биха могли да се свържат с турския подход, който той поставя в 1349 г. и който в действителност е станал през лятото на 1350 г. Преди всичко, ако се сравнят данните от българската кратка хроника и тези, дадени от Кантакузин, ще се види, че те се различават по някои основни сведения. Според българския извор начело на похода е стоял Орхановият син Мурад, а според втория — по-големият Сюлейман. Й. Андреев смята, че в похода, предводителствуван от този последния, е взел участие и по-малкият му брат Мурад⁵². Но ако това наистина е било така, то Йоан Кантакузин не би изпуснал случая да отбележи този важен факт. Освен това съгласно българската хроника походът се е извършил в посока Средец, а според Кантакузин точно в обратната. Византийският автор, който отбелязва този турски поход, не споменава за никаква смърт на българските царски синове, а само за плячка на добитък и хора, докато според българската хроника в битката са загинали Асен и Михаил. Всички тези различия показват, че двата източника описват два турски похода, станали в различно време.

Според нас съдържанието на приписката върху л. 95 от Ватиканския ръкопис по-трудно може да се свърже с турските нашествия срещу българските територии, станали до 1351 г. Както се вижда от текста, преписвачът отправя молитва за помощ на българския цар срещу „безбожните варвари, искащи бран“. Макар и твърде кратка, приписката се явява един спонтанен израз на някаква голяма заплаха, която идвала от турците, означени като „безбожни варвари“. Призоваването на божията сила в подкрепа на Иван Александър означава, че тази опасност е била съдбоносна за българската държава и българският цар лично е поел защитата на нейната независимост. Дори и най-беглият поглед върху външно-политическата и военна дейност на цар Иван Александър (в периода 1331—1351 г.) показва неговата пасивност спрямо османските турци. Липсват сведения не само преки, но и косвени, които да свидетелствуват, че защита на южните български територии от османските нашествия през посочения период е била поета от царската войска. Напротив, сведенията показват, че отбраната на селата и градовете се е извършвала от населението и провинциалното болярство. Йоан Кантакузин, който отразява подробно хода на турските нашествия от това време не отбелязва никакво участие на българска царска войска в защитата на българските южни области от турските набези⁵³. Липсата на заинтересованост от страна на цар Иван Александър по отношение на териториите на държавата, граничещи с Византия, проличава най-добре в неговата пасивност спрямо действията на родопския владетел — Момчил. Българският цар не направил никакъв опит да се съюзи с него в борбата срещу турците и византийците за запазване на Родопската област от посегателствата на Йоан Кантакузин. Този пасивен характер на българската царска политика не ни позволява да свържем съдържанието на приписката, а следователно и смъртта на Иван Асен с турските нашествия, станали в периода до 1351 г.⁵⁴

⁵⁰ Петров, П., В. Гюзелев. Цит. съч., т. 1978, 180—181.

⁵¹ Андреев, Й. Цит. съч., 6—8.

⁵² Пак там, 20—21.

⁵³ Ioanis Cantacuzeni..., II, 595—596 — ГИБИ, X, с. 375.

⁵⁴ Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С., 1985, 154—158.

Видима промяна в неговата дейност спрямо турците не настъпила и през периода 1351—1355 г., макар че по това време те започнали да заемат централно място в българската външна политика и станали реална заплаха за държавата му. Сведенията на Кантакузин и Никифор Григора, макар и доста кратки по отношение на турските набези в българските предели, показват, че защитата на пограничните територии отново е била в ръцете на населението⁵⁵. Слабата заинтересованост на Иван Александър по отношение на граничните области от неговата държава, станали прицел на турските походи, трябва да се обясни не толкова с неговата амбиция за възвръщане на изгубените български територии в Македония, колкото с факта, че тези турски походи са имали грабителски, а не завоевателен характер спрямо българските области.

Засилването на турския военен натиск в Източна Тракия през 1359 г., когато бил обсаден самият Цариград, накарало цар Иван Александър да почувствува съвсем непосредствено турската заплаха. Тя била вече една реалност за българската държава. Внезапното турско нашествие през 1360—1361 г. и превземането на важните крепости Димотика, Чорлу, Аркадиопол довело и до завладяването на някои български градове около басейна на средна Марица като Пловдив и Берое⁵⁶. Именно тези първи загуби накарали цар Иван Александър да започне подготовка за отбрана, която първоначално се изразила в укрепването на българските крепости на север от Стара планина⁵⁷. Проникването на турците в Тракия и овладяването на част от нейните предели извадили цар Иван Александър от позицията му на пасивен наблюдател. Поради това, според нас, текстът на приписката от л. 95 трябва да се тълкува като загатване от страна на приписвача за началната подготовка на цар Иван Александър за отпор на „безбожните варвари“, които искали война, започнала с първите походи на Мурад срещу тракийските земи през периода 1359—1361 г. Ще посочим и един друг факт, който ни кара да се спрем върху тази датировка на приписката. Добре е известно, че сред домашните извори за царуването на Иван Александър най-често неговото име, както и различните страни от неговия държавен и личен живот се срещат в приписките на ръкописите от неговата епоха. Какво прави впечатление? В тези, които са изготвени до 1359—1360 г. и съдържат доста сведения за неговото семейство, особено за взаимоотношенията със синовете му, никъде не е отбелязана смъртта на Иван Асен и на Михаил Асен. В тях не може да се долови дори и най-малък намек за надвисналата над държавата турска заплаха. И само в края на приписката на един „Осмогласник“, за който се смята, че е бил изготвен през последното десетилетие от царуването на Иван Александър в стила на приписката от л. 95 на Ватиканския ръкопис, се отразяват събитията, станали през началните години от турското завладяване на българските територии. Макар и недостатъчно конкретно преписвачът е отбелязъл: „писана бе тази книга в дните на благоверния и христолубивия господин Александър, (който произхожда) от две страни от царско коляно, във времето, когато господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и те дойдоха, и поробиха, и опустошиха“⁵⁸. Ако се доверим на казаното от

⁵⁵ Ioanis Cantacuseni, . . . , III, p. 116 — ГИБИ, с. 375; Nicephore Gregoras. Correspondance. Text etabli et traduit par R. Guilland. Paris, 1928, 504—509.

⁵⁶ По-подробно за проникването на османските турци в Тракия вж.: Steiner-Beldiceanu, I. La conquete d'Adrinoplie par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. — Travaux et mémoires, I, 1965, 439—461.

⁵⁷ Ников, П. Цит. съч., 40—47; Ангелов, Д. Българо-византийски отношения при Иван Александър. Пети период (1355—1371). — ВИС., 4, 1982, 100—101.

⁵⁸ Исторически съчинения. Стара българска литература. Т. 3, Състав. и ред., Ив. Божилов. С., 1983, с. 110, 379.

автора на „Осмогласника“, трябва да изтъкнем, че още първите прояви на турското завоевание намерили бърз отклик в техните произведения.

Приведените факти и съображения около развоя на българската царска политика спрямо настъпващата турска опасност налагат естествено датироването на приписката върху л. 95 от Ватиканския ръкопис да се свърже с периода на началните завоевателни походи на султан Мурад I в българските земи, които очевидно са започнали още през 1360—1361 г.

Основание за свързването ѝ със събитията от този период могат да се потърсят и в сведенията от житията на Теодосий Търновски и патриарх Евтимий. Според тях по това време околностите на българската столица Търново и особено Келифарево вече били изпитали първите удари на турските набези. Тези турски набези довели и до запустяването на Келифаревския манастир⁵⁹.

Текстът на приписката, както видяхме, показва, че нейният автор е бил съвременник на тези тревожни събития. Поради това той е реагирал така спонтанно. Неговата летописна бележка е едно ново свидетелство за първоначалните отбранителни действия, които цар Иван Александър е започнал да предприема във връзка със защитата на българската столица и на държавата от турската експанзия. Те се подкрепят и от данните за спешните мерки, които е предприел българският, цар в началото на 60-те години по подновяването на укрепителната система на Търново.

Съдържанието на приписката основателно се свързва с миниатюрата на л. 2а от Ватинския ръкопис. Изобразената в нея погребална сцена е посветена на Иван-Александровия син — Иван Асен, роден от брака му с Теодора I⁶⁰. Съдържанието на приписката подсказват обстоятелствата, при които е загинал царският син, а именно в битка срещу турците. В полза на това становище изследвачите сочат сведението от Българската анонимна хроника, за което стана вече дума и в нашата работа. Според него синовете на Иван Александър са загинали при Средец в две последователни сражения срещу войските на Мурад.

Много по-сложен и заплетен е въпросът за времето, когато е загинал Иван Асен. В досегашните изследвания неговият отговор бе търсен във от преките данни, които дават коментираният от нас две хронологически известия в българските летописни добавки към текста на Манасиевата хроника. Той бе даван главно с помощта на идентификацията на лицата, които са изобразени в погребалната сцена, свързан бе с времето, когато цар Иван Александър все още е бил женен за Теодора I, вземано бе под внимание указанието на Никифор Григора за времето, когато се е завърнала в Цариград съпругата на Михаил Асен — Мария (Ирина). Търсенето на верния отговор бе затруднявано и от липсата на преки сведения за времето, когато е станала втората женитба на Иван Александър с еврейката Теодора II, за времето, когато са се родили техните деца.

В последно време част от тези въпроси бяха подложени на преоценка. Новите изследвания в известна степен тласнаха напред тяхното разрешаване⁶¹. Но въпреки това все още има неизяснени страни около тях. Съществуват и някои податки в изворите, които биха могли да се използват за доизясняването им. Един от тях е въпросът за това, дали има сведения в източниците, които биха позволили да се потвърди присъствието им в

⁵⁹ Петров, П., В. Гюзелев. Цит. съч., с. 374.

⁶⁰ Дуйчев, Ив. Наблюдения върху Ватиканския препис. . . , с. 102; Станчев, Кр. Цит. съч., с. 142; Андрев, Й. Цит. съч., с. 10.

⁶¹ Божилков, Ив. Фамилията на Асеновци. . . , № 33, № 41; Андреев, Й. Цит. съч., с. 10—22.

царската фамилия след 1345 г. Утвърдително бихме могли да отговорим благодарение на данните, които се съдържат: 1) в приписката на Инок Лаврентий към Иван-Александровия сборник от 1348 г. В нея се съобщава, че ръкописът е бил завършен именно в тази година (в 6856 от сътворението на света, първи индикт) и се отправят благопожелания за живот и здраве на българския цар и неговите деца⁶². Следователно според това сведение е било напълно възможно през 1348 г. въпросните синове на цар Иван Александър да са били живи; 2) при проучването на родословието на Иван Александър и неговата връзка с Асеновата фамилия Ив. Божилов се позовава и на писмото на египетския султан Ан-Насир ал-Хасан от 1348 г. до император Йоан Кантакузин във връзка с аферата около избора на патриарх на Ерусалимска патриаршия. В него египетският владетел титулува византийския император и като „Василевс на българите, на Асеновците“. Ив. Божилов обръща внимание именно на титлата и допуска, че султанът визира българската царстваща фамилия, т. е. цар Иван Александър и неговите синове — Михаил Асен и Иван Асен⁶³.

Ако се опрем на това свидетелство, то трябва да приемем, че действително през 1348 г. Михаил Асен и Иван Асен са били сред членовете на царската фамилия. Следователно смъртта им трябва да бъде отнесена след тази година.

Проследяването на българо-турските отношения през погледа на византийските историци Йоан Кантакузин и Никифор Григора, които са основни извори за техния развой през периода 1348—1355 г., показва, че тези автори не споменават нищо за съдбата на двамата царски синове, макар че неколкостранно отразяват различните турски набези в българските гранични области в Тракия. Ако се базираме на техните сведения, то трябва да изключим възможността, тя да е настъпила в този период. Тогава остава другата — да отнесем това трагично събитие към следващия период. В досегашната литература тази възможност се изключваше на основата на сведението, което дава Никифор Григора относно времето, когато са заминали за Цариград дъщерята на цар Иван Александър и годеница на Андроник IV — Кераца и овдовялата съпруга на Михаил Асен.

Според Никифор Григора българската принцеса пристигнала в Константинопол (в изпълнение на брачния договор от 1355 г.) към пролетта на 1356 г.⁶⁴ Пак според неговите данни по това време Андроник IV „навършвал вече девет години“. Знае се, че той се е родил на 11.IV.1348 г. В такъв случай навършването на споменатата възраст на Андроник IV трябва да се отнесе към месец април 1357 г. Очевидно, че византийският автор е направил грешка при изчисленията си, които въпреки че срещат и по отношение на датирането на други събития от българската история⁶⁵. По-късното отиване на Кераца във византийската столица се потвърждава и от присъствието ѝ в миниатюрата от Лондонското четвороевангелие на Иван Александър от 1356 г. В нея спомената дъщеря на българския цар е изобразена, както правилно се е досетил Й. Андреев⁶⁶, без какъвто ѝ да е намек, че е съпруга на Андроник IV. Следователно

⁶² Куев, К. Иван-Александровия сборник от 1348 г. С., 1981, с. 401.

⁶³ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 437.

⁶⁴ Никифор Григора уточнява, че българската принцеса е пристигнала в Константинопол след смъртта на крал Стефан Душан (XII, 1355) и конфликта между Симеон и Урош Палеолог, т. е. към пролетта на 1356 г. срв. Nicephore Gregoras. Correspondance. . . , XXXVII, 51, III, p. 577; Божилов, Ив. Цит. съч., с. 219.

⁶⁵ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, Фототипно издание. С., 1972, с. 477, бел. 1, с. 503, 517, бел. 1 и др.

⁶⁶ Живкова, Л. Четвороевангелието на цар Иван Александър. С., 1979, табл. I—II; Андреев, Й. Цит. съч., с. 34.

нейното заминаване трябва да се отнесе след месец април 1357 г. и по вероятно към края на същата или началото на 1358 г.

Според второто сведение на Никифор Григора наскоро след нея в Константинопол била пристигнала и вдовицата на Михаил Асен. (Григора не посочва името му, но от обясненията, които по-нататък дава, става ясно, че визира тъкмо него). Уточняването на времето, в което Кераца е заминала за Константинопол, премахва една основна пречка за датирането на смъртта на Михаил Асен, а с нея респективно и тази на Иван Асен след 1355 г. Това уточнение показва, че овдовялата съпруга на Михаил Асен се е завърнала във Византия към 1359—1360 г.

Направените наблюдения върху податките в изворите показват, че не бива да се изключва възможността за отнасянето на смъртта на Иван Асен и Михаил Асен след 1355 г. Нещо повече, те позволяват тяхната гибел да се свърже с турските нашествия, извършени в периода 1359—1360 г.

Основания за предложената датировка могат да се потърсят и в споменатото вече известие от Българската анонимна хроника от XV в., според което двамата царски сина са загинали в две последователни сражения срещу войските на Мурад I край Средец. Датирането на смъртта на Иван Асен и Михаил Асен в 1326 г. е станало основна причина сведението да се обяви изцяло за легендарно. Липсата на подобни сведения във византийските извори, чрез които биха могли да се контролират българските сведения, още повече засилва съмненията за тяхната достоверност. Въпреки това специалистите са принудени да прибегват до неговото използване при изясняването на някои спорни въпроси около фамилията на цар Иван Александър и хода на българо-турските отношения в периода на неговото царуване.

Проявяваният суперкритицизъм към това известие от Българската хроника идва не само от липсата на цялостен коментар върху нейното съдържание, но и от това, че то се разглежда изолирано от останалите исторически данни в нейния текст, които се отличават със своята достоверност. Очевидно в своята творба авторът е отделил място само на онези събития, които са определили интензитета на турската експанзия на българските и балканските земи. В контекста на тези събития сведението за битка край Средец, станала между турските и българските войски, има своята реална историческа стойност⁶⁷. Посочената 1326 г. за смъртта на царските синове без съмнение е грешна. Но това още не значи, че самото сведение за нея в хрониката е невярно. В нея има и други погрешно датирани събития. Вероятно грешките са дошли по-сетне при преписването на текста на хрониката. Те се получават обикновено при преписването на крайните буквени означения, които са посочвали десетиците и единиците. Така че е напълно допустимо именно по този начин да се е появила и погрешната година 1326, под която са отразени събитията около смъртта на Иван Асен и Михаил Асен. Независимо от тази грешна година сведението заслужава по-голямо доверие. Неговата правдивост се засилва и от факта, че гибелта на двамата братя се свързва с действията на Мурад в Тракия. Въпреки неяснотата на турските хроники върху походите, които се извършили от Орхан и неговите синове в тази област след 1356 г., напълно е възможно Мурад да е започнал своите първи атаки в нея още през 1359 г. По това време Сюлейман е мъртъв, а Халил е току-що освободен от плен чрез откупа му от Йоан Кантакузин⁶⁸. Освен това именно през посочения период турските походи започват да се отличават със своя завоевателен характер и са принудили цар Иван Александър да поеме защитата на своята държава.

⁶⁷ Андреев, Й. Цит. съч., с. 22.

⁶⁸ Steiner-Beldiceanu, I. La conquete... , p. 448.

Като друга пречка за отнасянето на гибелта на Иван Асен след 1355 г. в досегашните изследвания бе сочено изображението на по-малкия Александров син в Лондонското четвроевангелие от 1356 г., който бил взел името на загиналия си брат. Това обаче са само предположения. Ще припомним, че за този царски син липсват категорични данни не само за времето на раждането му, но и изобщо за неговата съдба⁶⁹. Без да поставяме под съмнение неговото съществуване, ще обърнем внимание на някои обстоятелства, които позволяват раждането му да се отнесе след 1355 г. Известно е, че изображението от Миниатюрата в Лондонското четвроевангелие на Иван Александър се сочи като един от сигурните източници за неговото място в царската фамилия. Като един важен аргумент за идентифицирането му се дава неговият по-малък ръст от този на Иван Шишман. Но той е доста неоснователен, ако се има предвид, че и в двете миниатюри, посветени на царското семейство само портретът на Иван Александър може да се контролира. Останалите изображения не създават върно впечатление за истинската възраст на царските деца⁷⁰.

Ако приемем идентификацията на Ив. Дуйчев, според която този втори Иван Асен се е възкачил на патриаршеския престол в Константинопол под името Йосиф II (1416—1439), то тогава трябва да се приеме, че той се е родил в периода 1358—1360 г.⁷¹ Към този период ясно насочва сведението на Амброзий Траверсари, според което по времето на събора във Ферара — Флоренция, патриархът е бил на около осемдесет години⁷². Ако се съобразим с тази идентификация, то тогава трябва да приемем, че в споменатата миниатюра от Лондонското четвроевангелие трябва да е бил изобразен първият син на Иван Александър с името Иван Асен. Ако се вземе под внимание фактът, че в същата миниатюра е изобразено още едно от децата на Иван Александър от брака му с Теодора I, Кера — Тамара, заедно със съпруга си деспот Константин, то това е напълно допустимо. Има една подробност, която издава второстепенното положение на Иван Асен спрямо Иван Шишман. В миниатюрата, макар че той е споменат с царска титла, на главата си носи деспотска стема, каквато има и деспот Константин, а не царска корона. Посочихме този факт, защото в долния край на лицевата миниатюра от Ватиканския ръкопис се намира монокондилион, който, като се развърже, дава израза: „На деспота Иван“. Този „завързан“ подпис е съвременен на ръкописа. Някои автори го тълкуват като посочване на самия български цар⁷³. Но това ни се струва малко вероятно, защото в нито един извор след коронацията на Иван Александър за български цар той не е

⁶⁹ Божилов, Ив. Цит. съч., с. 234.

⁷⁰ Пак там, 234—235.

⁷¹ Dujcev, Iv. A propos de la biographe de Joseph II Patriarche de Constantinople. — REB. XIX, Paris, 1961, 333—339. Ив. Божилов е склонен да свърже въпросния патриарх с един друг представител на Асеновската фамилия, а именно с внука на Михаил III — Шишман Асен. Той допуска, че неговият син Шишман след лятото на 1341 г. заминал за византийската столица и от извънбрачна връзка му се е родил син към 1360. Според Божилов „тези разсъждения се сблъскват само с едно затруднение. В цитираната вече многократно маргинална бележка (публикуваната от В. Лоран — б. м.) е казано, че патриарх Йосиф е незаконнороден син на „василевса“ Шишман. Знаем, че Шишман не е бил български цар, а в най-добрия случай само претендент за българския престол. Тъкмо това обаче му е позволило да се титулува „василевс“, подобно на Михаил Асен, първородният син на Йоан III Асен“. вж.: Божилов, Ив. Цит. съч., с. 461. Направената идентификация не е много убедителна, защото, както посочва и авторът, Иван Александър също е бил назоваван „василевс“ (Пак там, с. 437).

⁷² Mehus, L. Ambrosii Traversari latinae epistolae. Firenze, 1759, I, ep., XXX, IV. Laurent, V. Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II (=1439). — REB, 13, Paris, 1955, 154—155.

⁷³ Дуйчев, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. . . , с. 32.

споменат със своята деспотска титла. В последно време бе уточнено, че в 1337 г. Иван Асен е бил коронясан за цар и получил апанаж с център Преслав, който включвал и принадлежащите му земи в Тракия⁷⁴. Идвестно е, че държателите на апанажни владения са имали правото на деспотски венец. Това ни дава основание споменатия монокондилион да свържем с личността на Иван Асен, в памет на който е бил изготвен и самият Ватикански ръкопис.

При датирането на ръкописа в 1345 г. като основен аргумент Ю. Трифонов сочи, че царицата в него не била спомената като „новопросветена“⁷⁵. Но ще изтъкнем, че в надписа около погребалната сцена изобщо не се споменава за българска царица. Там само е отбелязано, че Иван Асен е син на „великия цар Иван Александър“⁷⁶. Действително в самата сцена има изобразена българска царица, но от там не става ясно дали това е Теодора I или Теодора II.

Според нас миниатюрите от л. 2а и л. 205 от Ватиканския ръкопис трябва да се поставят в контекста на тревожните събития, дошли с началото на турското завладяване на българските земи, което по време съвпада с периода 1359—1360 г., а не в контекста на раздора в царското семейство, настъпил с втория брак на Иван Александър и с решаването на въпроса за престолонаследието, още повече, че той е бил разрешен с раждането на Иван Шишман.

Приведените по-горе сведения за съдбата на Иван Асен след 1345 г., които се съдържат в самия Ватикански ръкопис и въвн от него, правят възможно предатирането на този забележителен книжовен паметник в 1361 г. Доколкото нашият опит е сполучлив, ще покажат бъдещите проучвания около неговата съдба и тази на царската фамилия на Иван Александър.

⁷⁴ Андреев, Й. Цар Иван Асен IV (преди 1331—1350. — Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. XXI, 3, 1984, 82—88.

⁷⁵ Трифонов, Ю. Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. . . , с. 158.

⁷⁶ Дуйчев, Ив. Цит. съч., миниатюра на л. 2.

РУСИЯ И БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVIII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

СТЕФАН ДОЙНОВ

Рецензент: *Димитър Цанев*
Редактор: *Величко Георгиев*

Стефан Дойнов, РОССИЯ И БОЛГАРСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В XVIII И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.

Изменения международной обстановки в XVIII в. и возникновение Восточного вопроса вызвали видимое расширение связей между болгарским освободительным движением и Россией. До середины XIX в. политика России в отношении Османской империи существенно изменилась, но отношение управляющих кругов в Петербурге к руководителям и деятелям болгарского освободительного движения осталось позитивным. Анализ русской политики в течение полтора века доказывает, что независимо от ее модификаций она оставалась подчиненной большой и долгосрочной цели — разрыву османского статукво. Это обстоятельство определило историческую перспективу русской позиции на Балканах и крепкую связь России с болгарским национально-освободительным движением.

Stefan Dojnov. RUSSIA AND THE BULGARIAN POLITICAL MOVEMENTS IN THE 18TH C. AND THE FIRST HALF OF THE 19TH C.

The changing international situation and the emergence of the Eastern Question in the 18th c. stirred up an obvious activation of the connections between the Bulgarian liberation movement and Russia. Until the middle of the 19th c. the Russian political line of action towards the Ottoman Empire underwent substantial changes, but nevertheless the attitude of the ruling circles in Petersburg to the leaders and activists of the Bulgarian liberation movement remained positive. Notwithstanding the variations of the Russian policy for a period of 150 years, as the analysis proved, it pursued an underlying long-range objective — the disruption of the Ottoman status quo. That circumstance determined the historical perspectives of the Russian stand on the Balkans and the solid connections between Russia and the Bulgarian national-liberation movement.

Разложението на османския феодален ред и зараждането на буржоазни сили в българското общество през XVIII в. дава нов силен тласък в освободителните борби на поробените. Постепенно, след многобройните

стихийни бунтове и въстания, в условията на непрестанна хайдушка съпротива и все по-масово участие на български доброволци в европейските армии (по време на войните с Турция), се оформя една нова политическа идея — освобождението на българския народ от чуждото османско владичество ще се осъществи с помощта на Русия. Подхранвана от племенното родство между българи и руси, както и от християнската доктрина за православната взаимопомощ, новата идея завладява все по-широки слоеве от възбуждащото се българско общество. По същество тя се слива с откоleshната представа за освободителната мисия на руския самодържец, който с нарастващо внимание е следял за положението на християните „под иго агарянское“¹.

Що се отнася до пробуждането на обществено-политическите връзки между официална Русия и българи, то историческите свидетелства недвусмислено сочат времето от края на XVII и началото на XVIII в.² Тогава именно започва формирането на обективно-материалните предпоставки за едно по-определено политическо общуване — засилващият се всестраничен упадък в Османската империя, превърнал се в добра почва за тръгващия по пътя на националноосвободителните борби народ и възможването на Русия по времето на Петър I (1721—1725). Неговото намерение да открие път за руски излаз на Черно море, така необходим за начиналия руски социално-икономически напредък, го подтиква към все по-тесни контакти с подвластните балкански народи, непримирими противници на жестокия султански гнет. Чрез пътуващи монаси, търговци или нарочно изпращани емисари той се старее да привлече вниманието на поробените християни и по този начин да поддържа вярата им в руската мощ и освободителната мисия на нейния самодържец. В подкрепа на своите замисли през 1696 г. Петър I разпространява сред балканските християни вестта за голямата си победа над мюсюлманите при крепостта Азов и така предизвиква най-широко възхищение сред своите едноверци³.

Едно десетилетие по-късно Петър Велики одобрява първия руски проект за по-близко привличане на поробените балканици и евентуалното им използване в проектите за военни походи срещу Турция. Наскоро след това са предприети и първите практически стъпки в тази насока. През 1709 г. руски пратеници сключват тайни споразумения с князете на Влахия и Молдавия за военно сътрудничество в случай на въоръжено стълкновение. Все със същата цел — да затруднят действията на своя неприятел по Адриатическото крайбрежие, Русия прави опит да провокира сравнително широко въстаническо движение. Един от специалните петербургски емисари полк. Милорадович дори разпространява сред християните в Южна Тракия царска грамота, в която се казва, че всеки, който по някакъв начин помогне за успеха на руското оръжие, ще бъде възнаграден, а ако се пресели в Русия — ще получи безплатно земя и някои привилегии.

¹ Ангелов, Б. Съвременници на Паисий. Ч. II. С., 1964, с. 42.

² Поради ограничеността на темата, отнасяща се до епохата на Възраждането, тук няма да бъдат разглеждани такива важни проблеми като зараждане на вярата в освободителната мисия на Русия, съвместната борба на българи и казаци срещу турските завоеватели през първите десетилетия на XVII в., мисията на П. Парчевич в резиденцията на украинския хетман Богдан Хмелницки, дейността на българските преселници във военните селища в Запорожката Сеч и т. н. Колкото и голямо да е тяхното значение в историята на българо-руските политически връзки, все пак това са взаимоотношения от друг период на османското владичество в българските земи. По тези въпроси вж.: Снегаров, Ив. Културните и политически връзки между България и Русия през XV—XVIII в. С., 1953, 12—17; Сохан, П. Очерци по история на украинско-българските връзки. С., 1979, 37—48 и цит. лит. В настоящата работа ще бъдат разглеждани само въпросите, засягащи въоръжената борба на българския народ.

³ Новичев, А. Д. История Турции. Эпоха феодализма (XI—XVIII в.). Л., 1963, с. 189.

Малко очакваните и при това бързи военни успехи на Турция попрехват на руските планове. С изключение на изолирани места от черноморския бряг, повечето балкански райони остават спокойни. Не успяват да изпълнят поетите задължения и румънските князе. Стремителното турско напредване осуетява всички техни намерения за по-тясно сътрудничество с Русия. Единствената по-значителна подкрепа войските на Петър I получават в сраженията край р. Прут, където на тяхна страна застават няколкостотин балкански доброволци, в това число вероятно и българи⁴.

За активизиране на антиосманските борби на Балканите се обявява и императрица Елисавета Петровна (1742—1762). Освен възможността да се възползува при нужда от подкрепата на „враждебно настроените спрямо Турция гърци и славянски племена“, тя предприема конкретни стъпки за военното организиране на балканските преселници в Южна Русия. Под ръководството на фелдмаршал Б. М. Миних продължава започнатото още през 1724 г. сформирание на т. нар. хусарски, а малко по-късно и пандурски полкове, набирани предимно от гърци, сърби, албанци, молдовани, българи и т. н. Тези стъпки на руската корона обаче не довеждат до забележимо политическо раздвижване, поне сред българите. Може да се каже, че до времето на Екатерина II (1762—1796) стореното за „възбуждане на открито недоволство“ сред балканските народи и неговото насочване срещу устоите на султанската империя е твърде скромно⁵.

Преизпълнена с амбициозни планове, които напълно са хармонизирани с постоянно нарастващата мощ на руското дворянство, Екатерина II отрежда на своите „поборени единоверци“ важно място във външнополитическата стратегия на Русия. С близката подкрепа на граф. Гр. Орлов и неговите братя Алексей и Феодор тя разработва нова програма, която, макар че в някои моменти повтаря замислите на Петър I, по същество е далеч по-конкретна и разгърната. Това проличава в мисията на двамата пратеници Михаил Саро и кап. Г. Папазоглу, които през 1763 г. са изпратени в земите на юг от Дунав с доста широки пълномощия. След продължителна консултация с видни християнски първенци двамата емисари посочват областта Морея като сигурен център на голямо въстание срещу Високата порта. Нещо повече — по тяхното дълбоко убеждение, след пристигането на така необходимите десет руски бойни кораба (провеждането на т. нар. Средиземноморска експедиция) набелязаната област неминуемо щяла да се превърне в изходна база за други освободителни акции сред балканските християни⁶.

През следващите години с подобни задачи из Балканите пътуват полк. Ездемерович, Еф. Белич, княз Долгоруки и др. С особено внимание в руския двор проследяват мисията на българина Назар Александров Каразин, който на два пъти посещава дунавските княжества, българските земи, а по време на втората си обиколка — и райони от най-южните тракийски предели.

Бивш участник в Седемгодишната война секунд-майор Н. Каразин (пенсионер от 1764 г.) по предложение на княз Н. В. Репин, княз Г. А. Потемник и ген. П. А. Румянцев отново е извикан на военна служба (вече в чин подполковник) и през лятото на 1768 г. със специална мисия заминава за княжествата и за земите на юг от Дунав. Благовидният предлог, че „пътува до отечеството си България“, за да се разпорежи със свой наследствен имот, се е сторил подозрителен на молдавския княз Гика. По негово нареждане в продължение на няколко седмици Каразин „останал под наблюдение“ в

⁴ Пак там, с. 194.

⁵ Генов, Ц. Българите и руско-турските войни през XVIII и началото на XIX в. — В: Сб. Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С., 1981, 78—79.

⁶ Соловьев, Е. М. История России с древнейших времен. Т. 27—28. М., 1965, с. 28.

манастира Курте дела Ардеш. Въпреки строгия режим той успява да се свърже с бан Първул Кантекузин и подпомогнат от архимандрит Дамаскин, да набележи с молдавския водач стъпките по организирането на общата борба срещу османските поробители⁷.

След освобождението от „молдавски плен“ Каразин се отправя на югозапад и успешно се прехвърля на българския бряг при Русчук. Всички опити да продължи навътре в страната се оказват неуспешни. Трескавите турски приготовления за война и разбойническите банди по пътищата правят по-нататъшното му придвижване невъзможно. По обратния път Каразин се завръща в Курте дела Ардеш и след ново престояване там заминава за Киев, а след това и за Петербург, гдето Екатерина II е очаквала неговото завръщане. В императорската канцелария одобряват резултатите от първата обиколка и начертават нов план за по-лесно проникване в българските земи⁸. (Може да се предположи, че по време на престоя си в столицата той е бил приет лично от императрицата).

Наистина, докато траела мисията му във Влахия, Молдавия и България, Н. Каразин действа като руски емисар, но това не умаловажава факта, че по народност той е българин.

В Киев Н. Каразин се завръща със специален императорски рескрипт (3.I.1769 г.) и две лични писма на Екатерина до ген. П. А. Румянцев и ген. Ботков — началник на местния военен щаб. В тях руската императрица излага в подробен план задачите, които има да решава нейният емисар в близките няколко месеца. За постоянна връзка между него и руските щабове Екатерина II определя княз С. Ф. Голицин — командващ група войски в Украйна⁹.

От Киево-Печорската лавра снабдяват Каразин с документите на далматинския монах Симеон Путник и заедно с добре укритите възвания на руски и сръбски език го изпращат по трудния път за България. За да бъдат избегнати нови инциденти, тайният пратеник е прехвърлен в Полша и след това през Влахия се озовава на Дунавския бряг. От много исторически податки със сигурност може да се предположи, че този път той преминава по направлението Видин, Враца, София, Ниш, Пловдив, Одрин. Да се добере до крайната точка на набелязания маршрут — Цариград, Каразин не успява, тъй като в Одрин е изненадан в момент, когато чертае схемите на турската укрепителна система и едва се спасява от смъртно наказание¹⁰.

Измежду многото задачи, които Каразин трябва да изпълни, безспорно най-важна е разпространението на политическото възвание сред поробените народи, с което руската императрица ги е уверявала, че ако те се вдигнат на въстание срещу общия неприятел, ще могат да разчитат на руска помощ. При това както някога в своя меморандум до европейските държави Петър Велики бе предпочел да посочи точно името на различните народности, така и Екатерина II разграничава българите от останалите поробени народи. Разбира се, това далеч не е означавало, че в бъдеще терминът „балкански християни“ (включващ всички немюсюлмански етнически групи) ще отпадне от речника на руската дипломация. Но фактът, че българите са посочени отделно от гърци, сърби, босненци, херцеговинци и т. н., говори и за това, че в Петербург започват все по-настойчиво да се вглеждат в тяхното неоформено още, но засилващо се крехко национално самосъзнание.

⁷ ЦГВИА (Центральный государственный военно-исторический архив — Москва), ф. ВУА, арх. ед. 1811, ч. 9 (микрофилм).

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Синица, В. И. Балканский вопрос во внешней политике России (1768—1774 г.). Минск, 1974 (Дис.), 100—106.

Въз възванието¹¹, разпространявано от Н. Каразин, по понятни причини ударението е поставено върху славяните, които се споменават на три пъти като най-надеждни съюзници на храброто руско воинство. Съставителите на документа не са пропуснали да отбележат и обстоятелството, че още преди да сформират свои държави балканските славяни са живеели на руска земя, сред същински братя по език и вяра. Така напомняйки за кръвното родство с русите, управляващите кръгове в Петербург подхранват мъждукащата сред българите идея за възкресяване на независимата им държава. Ала всичко това, според изричното подчертаване в документа, е могло да се осъществи само с руска подкрепа и под руско ръководство. Съвсем естествено по този тъй важен въпрос не е оставено място за никаква друга алтернатива, за никакви политически комбинации и други външни сили¹².

Едно сравнение между възванието на Екатерина II от 1769 г. и меморандума на Петър I от 1710 г. ще ни увери, че руската дипломатия преодолява първоначалната инертност в изнамирането на най-добра формула за по-близко политическо общуване с поробените християни. Вместо най-общия и пряко неангажиран призив на Петър Велики към европейците да „изпълнят дълга си“ към страдащите „от поганско иго“ православни християни обръщението на императрицата носи някои белези на взаимнообвързващия международен документ. Сочейки точно и ясно задълженията на православните — да улесняват всячески похода на нейните войски и масово да се надигат на въоръжена борба срещу турците, в същото време тя обещава, че Русия с всички сили ще им оказва помощ за тяхното освобождение. Като ги покровителства, тя ще принуди турските власти да зачитат православната църква и християнския закон. „За нас ще бъде преголямо удоволствие да видим християнските области избавени от унижаващото робство и народите, ръководени от нас, да тръгнат по следите на своите прадеди, за което и занапред няма да откажем помощ с всички средства, осигурявайки им нашето покровителство и милост за запазване на изгодите, които те добият с храбър подвиг в тази наша война с вероломния неприятел.“

Проникната от силното желание да спечели на своя страна поробените, Екатерина II пожелава да им обясни дори и причините за руското военно нахлуване в Полша. „Отоманската порта с присъщата ѝ злоба спрямо нашата православна църква — пише тя — като видя старанията ни за утвърждаване в Полша на преимуществата на нашата вяра и закон, които бяха временно насилствено отнети, презря всички народни права и самата истина и водена само от жажда за мъст, с присъщото ѝ вероломство разруши склучения с нашата империя вечен мир и започна най-несправедливата и без всяка законна причина война срещу нас.“¹³

Избрала най-верния път, по който думите ѝ стигат до съзнанието на българите, в същото време Екатерина II се застрахова пред всяко неудобно за Русия тълкуване на полските събития. Обяснила по този начин причините за войната с Полша, в същото време тя си осигурява така необходимото единство сред балканските славяни, които все пак биха могли да открият в руската експанзия на запад освен религиозни мотиви и желание за политическо господство.

¹¹ Текстът на възванията, с които са били снабдени различните емисари, не се е различавал по същество. Обикновено се е подчертавала ролята на онези народи, сред които е предстояло те да бъдат разпространявани.

¹² АВПР (Архив внешней политики России — Москва), Ф. Сношения России с Турцией, оп. 8, д. 1867, л. 12—13.

¹³ Пак там.

Разпространил възванието в много български, а вероятно и сръбски области, подполк. Каразин се прехвърля на отвъдния дунавски бряг, где то получава поредната си задача — с помощта на трите хиляди бегълци (българи, сърби и гърци), преминали във Влахия и Молдавия по същото време, да организира най-големия доброволчески отряд за борба срещу турците¹⁴. По-късно отрядът се проявява особено много при превземането на Букурещ, где то турците понасят големи загуби. За жалост, тъкмо в разгара на военните действия, заболялият тежко Н. Каразин е пенсиониран и се оттегля в подареното му край Харков имение с 500 души крепостни селяни¹⁵.

Дейността на Н. Каразин и останалите руски емисари предизвиква най-различни размисли. Освен въпроса за тяхното пътуване из българските земи¹⁶, определен интерес будят и многобройните им съобщения за желанието на широките народни низини да се вдигнат на разностранна борба за своето освобождение и в полза на Русия. „Предприятието е било замислено не без основание за успех“ — отбелязва по този повод руският изследовател С. М. Соловьев. — „Каразин и неговите другари са говорили истината, когато са твърдели, че християните желаят да съборят тежкото ненавистно иго; но необходимо е било да се изучат с големи подробности и точност материалните и морални средства, с които те са разполагали. Както обикновено се случва, когато работите се обсъждат отдалеч, подробностите изчезват, сливат се, виждат се само общите контури — стремление към смъкване на тежкото варварско иго и т. н. И в резултат на тези най-общи черти делото се идеализира, явява се в розов цвят: стига да се появи руската помощ и народът ще приеме освободителите по братски, с отворени обятия, ще направи чудеса от храброст и ще принесе всевъзможни жертви за освобождението на отечеството.“¹⁷

Тези слова, писани не без ирония още в края на миналия век, звучат твърде актуално и днес, когато остарялата теза за „тъмните векове“ е коригирана като че ли доста оптимистично. Наистина „мъртви периоди“ в освободителните борби, както обичаха да се изразяват някои от историците, никога не е имало, или по-точно българите никога не са оставали равнодушни към робското си положение. Но да се характеризират десетилетията на XVIII в. като „преизпълнени с постоянен борчески огън“, „с остро чувство за обществена правда и воля за свобода“, а българите като хора, „които имат ясна националноосвободителна цел“, е вече доста превратно тълкуване на епохата¹⁸. Както се вижда от докладите на емисарите и преди всичко, както ще покаже ходът на освободителните борби по време на приближаващата

¹⁴ Снегаров, Ив. Цит. съч., с. 97.

¹⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1847, л. 161; д. 1866, л. 116—117. Усилията на Каразин да сформира по-тесен съюз между поробените балканици и Русия се доказват и от една грамота на владшкото болярство от 9.XII.1769 г. От нея става ясно, че „честният подполковник Назар Каразин“ е влязъл в близък контакт с изтъкнатите ръководители на румънското освободително движение Първул Кантакузин, Константин Крачулеску, Николай Дузеску, Папа Филипеску и др. (Виноградов, В. Н., Л. Е. Семенова, Некоторые вопросы отношений между Россией и Дунайскими княжествами в XVIII — начале XIX в. в свете материалов советских архивов. — Балканские исследования. Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XIX в. (Документы и исследования). М., 1982, 26—28).

¹⁶ Засага със значителна сигурност може да се твърди, че руски емисари са посещавали два български града — Несебър и Враца. Вж.: Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение 1800—1812. С., 1979, 70—71; Грозданова, Е. Българите и руско-турските войни от втората половина на XVIII в. — В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, с. 360.

¹⁷ Соловьев, С. М. Цит. съч., т. 14, 377—378.

¹⁸ Цветкова, Б. Съпротивителни и освободителни борби на българския народ през XV—XVIII в. — ВИСб, 4, 1981, с. 99.

война, като маса поробените християни са тънели общо взето в невежество, изолация и почти пълно отсъствие на организиран политически живот. Пропадането на Средиземноморската експедиция в Морая, замислена като начало на широко бунтовно движение на Балканите и нищожното участие на българи в руските доброволчески батальони в Егейския флот (1771—1775) само потвърждават мнението, че липсата на добра организация и необходимите обективно материални предпоставки са осъдили предварително на неуспех замисленото въстание¹⁹. И у двете страни е бил налице горещ стремеж за задружни действия, но както русите, така и балканските християни (преди всичко гърци) са очаквали едни от други много повече, отколкото са позволявали обстоятелствата. Разбунтуваните рай са вярвали, че тяхната постъпка е достатъчен повод Русия да се намеси в турските дела и да ги освободи от робството. Обратно — осъществителите на експедицията са намирали, че откритата демонстрация на руско покровителство и подкрепа трябва да се превърне в сигнал за общо въстание против властта на султана.

Ала както и да тълкуваме Средиземноморската акция начело с граф. Ал. Орлов, в каквато и посока да дирим причините за нейния неуспех, то при всички случаи ще съзрем известна прибързаност от страна на руската дипломация. Обвинявана често, че през XIX в. върви по следите на събитията в годините на Екатерининото царуване, тя като че ли избързва понякога далеч пред тях. От това поведение на императрицата и нейните фаворити е била недоволна част от придворната знат. Според Н. И. Панин например Русия трябвало да насочи усилията си към сближаване с Прусия, Дания и Англия, а не да предприема рисковани дела на изток.

Съпоставяйки двете линии във външната политика на Русия по онова време, известната познавачка на описваните събития Е. И. Дружинина отбелязва: „Напротив, императрицата и нейните фаворити братя Орлови често са се ръководили от съображения за лична слава, с цел да укрепят на трона Екатерина II. В своята политика те нерядко са стигали до открит авантюризм.“²⁰

Твърде рано е още тук да оценяваме външнополитическия курс на амбициозната руска императрица. Ще се задоволим само да отбележим, че въпреки несполуката в Морая и съществуването на известен „авантюризм“ (от гледна точка на руските интереси) отношението ѝ към Османската империя се отразява общо взето благотворно върху политическата активност на подвластните балкански народи.

Несравнимо по-добре се развиват работите на Дунавския фронт. Далеч преди съсредоточаването на турските войски в областта „Нова Сърбия“, по-късно край градовете Яш, Фокшани, Кишинев, Букурещ и на други места са сформирани значително число доброволчески отреди, в които са се сражавали десетки българи²¹. В резултат на големите победи през първия етап на войната русите овладяват почти целия ляв дунавски бряг от Килия до Видин. В градовете-крепости Бендер, Акерман, Килия, Измаил, Браила и други временни гарнизони са настанени и много български доброволци, които системно предприемат разузнавателни акции отсам Дунав. Тяхната поява в

¹⁹ Боев, Р. Военно-историческое сотрудничество между балканскими народами и Россией в ходе русско-турецкой войны 1768—1774 г. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, 122—123.

²⁰ Дружинина, Е. И. Ключюк-Кайнарджийский мир 1774 г. (Его подготовка и заключение). М., 1955, с. 87.

²¹ Петров, А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедерантами с 1769—1774 гг. Т. 1—4. СПб., 1866—1874; Семенова, И. В. Участие болгар в русско-турецких войнах XVIII в. — В: Балканский исторический сборник. Т. 2. Кишинев, 1970, 324—332; Румянцев, А. П. Документы. Т. 2. М., 1953; Брикнер, А. А. История Екатерины второй. Ч. 3. СПб., 1885, с. 189 и сл.

поробена България с настъпващите руски войски не е могла да доведе до известно политическо активизиране. Все по това време във Видин е направен неуспешен опит за една по-значителна въоръжена акция, а в някои черноморски градове български първенци и търговци закупуват и препращат в Русия и в дунавските княжества значителни количества храни и други стоки. С цел да си осигурят подкрепата на българите, русите изпращат в Подунавие новите емисари, в това число и известния сръбски архимандрит Дрекалович²². Ефектът обаче е бил незначителен. В много от фронтовите донесения с открито съжаление се съобщава, че голяма част от християнското и от мюсюлманското население се е укрило в горите и планините. Че цялата област между Дунав и Балкана, подхвърлена дълго преди това от турците на грабеж и тежки реквизиции, се е оказала твърде негостоприемна и мъчна за предвижване страна. Налага се главнокомандуваният на Първа армия П. А. Румянцев да се обърне към българите и турци с молба да останат по домовете си и „в тишина и мир“ да обработват плодородните си поля²³. „Пътят към Константинопол не е така широк и гладък, както понякога си го представяме“ — пише през тези дни генерал Румянцев на видния дипломат А. Обресков и тези негови слова прозвучават като упрек срещу прекаления експанзионизъм на Екатерина II²⁴.

В десетки сражения (особено във Влахия и Молдавия) с издръжливостта си и героизма си се отличават и някои български доброволци. Н. Каразин, кап. Болта, кап. П. Недялков и др. са наградени с военни руски отличия. Макар и на изолирани места, от българските земи към руската армия се отправят и някои малки въоръжени групи²⁵. Освен имената на 34-мата българи, екзекутирани във Видин най-вероятно за тежко политическо провинение, са известни още няколко български първенци от Несебър, които с риск за живота си събират и предават на русите големи количества жито, ориз, тютюн и други продукти — Константин Желев, владиката Макарий, Стефан Велчев, Хаджи Васил, Панайот Мойов и др.²⁶

Не бива да се преувеличава и ефектът от участието им в някои доброволчески формирования, а още повече това да се обяснява само с нарасналото им национално самосъзнание. Една макар и малка част от доброволците се насочват към Дунавската армия, ръководени от комерчески съображения, а други — направо за грабеж. Много често те следват заповедите на своите командири само при вида на приближаващата се плячка и когато тя се е отдалечавала или въобще дълго е отсъствувала от сивото войнишко ежедневие те сами напускат войските и се разпръскват в различни посоки²⁷.

По-съществена полза от участието на българите във войната русите имат тогава, когато доброволците са използвани като преводачи и водачи на руските военни части. В преките сражения срещу турските войски, та дори и в

²² Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през XV—XVIII в. С., 1971, с. 63 и сл.; Турски извори за айдутството и арамийството во Македония (1725—1775). Т. 4. Скопие, 1979, 198—208; Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 547—560; Грозданова, Е. Цит. съч., с. 362; Генов, Ц. Цит. съч., 80—83; Румянцев, А. П. Документы, Т. 2, с. 765.

²³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1955, л. 29—31.

²⁴ АВПР, ф. Сношения России с Турцией, д. 1716, 1773, л. 118.

²⁵ ЦГИА (Центральный государственный исторический архив — Ленинград), ф., д. 916, л. 224.

²⁶ Гандев, Хр. Цит. съч., 547—562; Грозданова, Ел. Цит. съч., 361—363.

²⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1868, л. 137; Петров, А. Н. Цит. съч., Т. 1, с. 144; Хиони, А. И. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета, последняя четверть XVIII — первая четверть XIX вв., Одесса, 1974, с. 13.

действията на спомагателните военни части, русите трябва да разчитат в повечето случаи само на своите сили.

Така, преодолявайки огромни несгоди и с цената на тежки жертви, на 21 юли 1774 г. русите успяват да постигнат сключването на знаменития Кючук-Кайнарджийски договор. Едва ли до този момент някой в Петербург е вярвал, че турците ще отстъпят толкова много от своите позиции. За пръв път от четири столетия на насам султанът загубва територия, населявана от мюсюлмани — Кримското ханство, което дълги години е било непреодолима преграда пред руските домогвания към топло море²⁸.

В същото време руските търговски кораби получават правото на свободно плаване през Проливите и всички морета, миешки бреговете на турските владения. Сега откошеленият страх на европейските държави за превръщането на Русия в средиземноморска сила приема реални очертания. Петербург получава същите капитулационни права, каквито са имали преди това Англия и Франция. Наред с техните пратеници руският двор получава правото да изпраща свои консули във всички градове, намиращи се под властта на султана²⁹.

С особено раздразнение Високата порта посреща ония клаузи от договора, по силата на които Русия има правото да се намесва в съдбата на поробените християнски народи — да закриля християнската църква, да дава подслон на достигнали до нейните владения балкански бегълци, както и да се застъпва за имуществото, честта и живота на хилядите доброволци в руската армия, останали след войната по родните си места³⁰.

Чудно ли е тогава защо името Кючук-Кайнарджа събира като във фокус погледите на много заинтересувани страни? Макар и неотбелязано върху европейските карти, само за няколко седмици, малкото българско село се превръща в символ на нова епоха в международните общувания. То се извисява не само като завършек на една дълговременна и драматична война, а като ярко начало на продължилото едно столетие османско крушение.

Изменил радикално съотношението на силите в Черноморския басейн, мирът поставя като задача на деня подялбата на Османската империя. От този момент насетне съдбата на нейните балкански владения окончателно преминава в ръцете на европейските правителства и преди всичко в ръцете на Русия. По този начин в доскоро непознатото силистренско село завършват родилните мъки на пулсиращия вече Източен въпрос. Наистина с този термин той ще бъде назован значително по-късно (на международната конференция във Верона през 1822 г.), но основните му проблеми, ангажирали десетилетия наред вниманието на великите сили, на Турция и балканските народи, се открояват за пръв път отчетливо по страниците на мирния договор от 1774 г.

Тълкуването на този важен документ ще бъде непълно, ако не споменем за още един знаменателен факт — в Кючук-Кайнарджа руското покровителство над балканските християни се превръща в окончателно оформена политическа система, в установен начин за действие, насочен по същество срещу Турция и същевременно за подсилване на руското присъствие в Европейския Югоизток. Що се отнася до идеологическата доктрина, чрез която русите е трябвало да прикрият своите намерения, то добрият случай сам я е предлагал — източното православие.

²⁸ Дружинина, Е. И. 200-летие Кючук-Кайнарджийского договора. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, с. 90.

²⁹ Достян, И. С. Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 г. в политике России на Балканах конца XVIII и XIX вв. — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, 99—100.

³⁰ Пак там, с. 98.

Руските замисли не са били тайна за Високата порта. Там са си давали ясна сметка, че обявяването на Кримския суверенитет е само етап от руската експанзия по отношение на Турция. Та нали още преди откритото заграбване на Кримското ханство (1783) Екатерина II разработва своя „гръцки проект“ за европейските владения на султана. Получил доста противоречиви оценки в науката — от „химERICНИ замисли за разрушение на Турската империя“ в съветската историография до западноевропейското гледище, че с него Русия „се стреми да завладее Турската империя на части“, „Проектът“ и днес привлича вниманието на изследователите³¹.

Както е известно, този важен документ съставлява същината на руско-австрийския отбранителен договор, сключен през 1781 г. в необичайна за тогавашните международни норми форма — в ръкописна прелиска между Екатерина II и Йосиф II (1780—1790). Намерението на руската императрица да използва „Проекта“ за дипломатическа игра, която ще неутрализира Запада и ще възпре Турция да обяви война на Русия, когато започват решителните действия по присъединяването на Крим, се приема и днес за главна цел на тогавашната руска външнополитическа стратегия³². Но заедно с това тази стъпка на руската дипломатия е преследвала и друга задача — как точно ще стане разпределението на „турското наследство“, ако все пак Високата порта се осмели да обяви война на Русия. И тук именно е прокарана идеята за двата варианта, т. е. как ще се постъпи с Турция при частичен или при пълен разгром на нейните войски. Какво ще получат действителните и потенциални съюзници на Русия и Австрия след това поражение и т. н.³³

При първия вариант във владение на руската корона е трябвало да преминат земите между Буг и Днестър и два острова в Средиземно море, австрийците са щели да получат земи от Влахия, Сърбия, Венецианска Далмация и др., а за Франция (като потенциален съюзник) се е определял Египет. От земите на Молдавия, Влахия и Бесарабия се е проектирала „независима област (Дакия)“, която е трябвало да се ръководи от владетел, назначен от руския двор, или някоя друга православна личност, посочена от договарящите се страни. Като кандидатура номер едно мнозина съвременници са сочели тогавашния фаворит на Екатерина II княз Г. А. Потемкин³⁴.

При втория вариант, който обикновено се разглежда като „утопия от начало до край“, се е проектирало, подобно на Дакия, в балканските земи на юг от Дунав да бъде образувана „Гръцка империя“, начело с внука на Екатерина II — Константин. Няма съмнение, че авторите на „Проекта“ са замисляли тази империя като независима само по форма, а фактически, както и Дакия — изцяло ръководена от Русия³⁵. Този вариант е особено важен за нас, тъй като българите са се включвали в проектираната Гръцка империя, без да им е определена никаква роля в етническо и политическо отношение. Изобщо основната идея на „гръцкия проект“ — образуване на буферни балкански държави, които да възпират западноевропейската експанзия на

³¹ Маркова, О. П. О происхождении так называемого „Греческого проекта“. — В: История СССР. Т. 4. М., 1958, 52—78.

³² Маркова, О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в., М., 1966, 239—242; Гросул, Г. С. Дунайские княжества в русско-турецких дипломатических взаимоотношениях (1783—1787 гг.). — В: Балканский исторический сборник. Т. 3. Кишинев, 1973, с. 273.

³³ Пълният текст на „Гръцкия проект“ е публикуван у Мартенс, Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. II. Трактаты с Австрией 1772—1808 гг. СПб., 1875, 107—118.

³⁴ Жигарев, С. Русская политика в восточном вопросе (ее история в XVI—XIX вв. Критическая оценка и будущие задачи). М., 1896, с. 210.

³⁵ Гросул, Г. С. Цит. съч., с. 274; Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в. С., 1980, с. 30.

югоизток, свидетелствува, че царското правителство се е стремяло да превърне тези области в зона на изключително руско влияние³⁶. (Впрочем подобни цели то преследва и през 60-те години на XIX в. с проекта за Сръбско-българско царство). А това недвусмислено свидетелствува, че не всичко в „Проекта“ трябва да се оценява само като „дипломатическа игра“ без реално покритие и каквато и да е историческа перспектива.

Разгледан в подобна светлина, „гръцкият проект“ дава възможност за още едно важно заключение: в съществуващата конкретна историческа обстановка българският въпрос стои изцяло вън от политическата стратегия на Русия. Българите са смятани най-често като народ, „изповядващ гръцка религия“ и за тях не е отделено никакво място в документа. А като добавим и обстоятелството, че през XVIII в. религиозното чувство се покрива или поточно замества изцяло чувството за националност, то налице е една реална, но във всеки случай неблагоприятна за нас тенденция, преодоляването на която е изисквало много време и усилия.

В подкрепа на току-що направените разсъждения нека напомним още едно обстоятелство: тактическата задача на „гръцкият проект“ за още по-близкото привличане на гърците в предстоящата война с Турция. Екатерина II и нейните най-близки съветници са разбирали отлично, че засега трябва да насочат своите погледи към истински осъществима цел — Влахия и Молдавия. А както е известно, там фанариотите са имали огромно влияние. Обещанието не само за църковна, а и за политическа власт на Балканите ги е правилно надеждни съюзници и активни привърженици на руската идея. Използвайки своята църковно-религиозна мрежа, гърците са се заели трескаво да прокламират идеите на Екатерина II не само сред своите сънародници, но и сред поробените славянски народи.

По този начин още в началото на следващата Екатерининска война (1787—1791) притокът на балкански доброволци в руската армия нараства чувствително. Използвайки този поток в навечерието на войната, руските военни власти сформират десетки нови доброволчески отреди — Новосръбски, Български, Оливиполски, Черносръбски и т. н. Както и преди, техният национален състав е твърде пъстр — власи, молдовани, сърби, гърци, българи и т. н.³⁷ И сега по-голямата част от офицерския състав на доброволците произхожда от гръцка и по-рядко от сръбска и румънска народност. Все пак в някои документи се съобщават и имена на българи, принадлежащи към нисшия командирски състав: кап. Димо Русович, кап. Танас Велкович, кап. Димитър Ручи, капитаните Христо, Мирко, Неделко и др.³⁸ Всички те се прославят в боевете по превземането на крепостите Очаков, Фокшани, Измаил, в кръвополитното сражение при р. Римник и на още много места. В специален отчет за победата при р. Римник бележитият руски пълководец А. В. Суворов на няколко места подчертава мъжеството на 1500-те доброволци, между които има и доста българи³⁹.

Подбудите, довели българските участници в доброволческите формирования, и този път са същите, както по времето на първата Екатерининска война — желание да отмъстят на вековния поробител, а понякога — стремеж

³⁶ Гросул, Г. С. Цит. съч., с. 275.

³⁷ Титоров, И. Българите в Бесарабия. С., 1903, с. 16 и сл.; Туренко, А. Исторические записки о войске Черноморском. Киев, 1887, с. 4; Румянцев, П. А. Документы. Т. 3. М., 1959, с. 216; Суворов, А. В. Документы. Т. 2. М., 1951, 478—480; Семенова, И. В. Цит. съч., 340—350 и цит. лит.

³⁸ Семенова, И. В. Цит. съч., с. 62, 348—349; Велики, К. Браилските бунтове (1841—1843). С., 1975, 18—20.

³⁹ Суворов, А. В. Документы, т. 2, с. 280.

към материални придобивки. Трябва да добавим обаче, че притокът на българи — доброволци от южноруските губернии намалява чувствително. Разочаровани от неплодородните земи, от тежките задължения (наред с малкото привилегии) в полувоенните поселения, много заселници правят опит да се върнат в родината си. Според историческите свидетелства една малка част успява, но повечето са залавяни и изпращани да служат години наред в редовните военни части. Не са редки случаите, когато заселниците са откарвани на стотици километри навътре в страната, за да бъдат далеч от фронтната линия, т. е. далеч от изкушението да предприемат нови опити за връщане в родината⁴⁰.

Все пак, колкото и малка да е била помощта на българите от Новоросийския край, тя по достойнство е оценена от руското командване. В Бугския казашки полк, наброяващ около 500 души, се сражават доста българи от с. Олшанка и други полувоенни поселения. В тази война, наред с отделни преселници, се проявяват и цели фамилии — Катанчеви, Малакови, Стойкови и др. Немалко български преселници служат в обозите и в други помощни части, но поради тежката зима дават доста жертви край Очаков и Измаил. Описвайки тези тежки години на войната, летописецът на българското с. Олшанка завършва: „Зимата тогава е била толкова тежка, а снегът така дебел, че и до днес сред народа е останало прозвището „очаковска зима“. Много от доброволците, скитайки по безкрайната залежена степ, са пропадали безследно, а други едва-едва са намирали где да се подслонят, тъй като къщите не се виждали от сняг и хората са се оправяли по лая на кучетата, по петлите или по тънките струйки дим“⁴¹.

Не е била по-добра съдбата и на участниците в т. нар. Свободен корпус, който се сражава в съюзната на Русия австрийска армия — в района Ниш—Белград. След сключването на Свищовския сепаративен мир (1791) доброволците, командувани от сърбина Коча Анжелкович, са „помолени“ да се върнат по домовете си и когато отказват да сторят това, за да ги разпръснат, австрийците използват срещу тях оръжие. Този враждебен акт за последен път убеждава подвластните славяни, че въпреки всичко в усилията си за национално избавление ще трябва да очакват помощ преди всичко от Русия — най-непримиримият и последователен султански противник⁴².

Големите поражения, понесени от Турция по фронтите, заплашват с военен разгром и с нови тежки политически последствия. Ето защо Високата порта побързва със своите предложения за мир. Към подобна стъпка тя е била тласкана и от Англия и Прусия, които се страхуват от прекомерни руски искания. От своя страна царското правителство поглежда благосклонно на турските предложения, тъй като управляващите кръгове не без основание са почувствували в революционна Франция надигация се от Запад несравнимо по-силен неприятел. Този факт, наред с англо-пруските внушения, кара руското правителство да прояви при сключването на Яшкия мир (1792) умереност, която изненадва дори турски представители. За граница между Русия и Турция е призната р. Днестър, а Влахия и Молдавия остават под управлението на султана с тази забележка, че населението ще се ползува от предвидените в Кючук-Кайнарджа облекчения. Всъщност последната руско-

⁴⁰ Летопись, II. Первый период существования Ольшанского прихода от переселения прихожан-болгар из Турции в Россию — до начала нынешнего столетия (с 1773 до 1800 годов). — В: Материалы для оценки земли Херсонской губернии. Т. 2. Херсон, 1886, с. 291.

⁴¹ Пак там, с. 294.

⁴² Дойнов, Ст. Българската общественост и Руско-турската освободителна война (1877—1878). С., 1978, с. 18.

турска война налага на Турция стриктното изпълнение на сключения през 1774 г. мирен договор. В това трябва да подирим преди всичко значението на победоносната война за бъдещите освободителни борби на балканските народи, за тяхното политическо активизиране и за обединяването им под егидата на руския монарх.

В същото време събитията, свързани с двете Екатеринински войни, налагат на Русия известно съобразяване с исканията на подвластните християнски народи. В резултат на всичко това се изменят и непосредствените руски задачи на Балканите, сферите на засилено руско присъствие, активност и т. н. В бъдеще руският царизъм ще разширява зоните на своите „жизнени интереси“, ще се намесва ту в една, ту в друга област на Европейския югоизток, но през 70—90-те години на XVIII в. неговите интереси са съсредоточени преди всичко към дунавските княжества, югозападните краища на полуострова и островите в Егейско море⁴³.

Косвено потвърждение на тази външнополитическа линия намираме и при опита да се открие руско консулство във Варна. Постоянно нарастващото военно-стратегическо и икономическо значение на града⁴⁴ е достатъчно основание, щото Русия, възползувайки се от чл. 11 на Кючук-Кайнарджийския договор, да поиска за това разрешението на Високата порта. Докато се чака турският отговор, със специален императорски указ от 31 август 1784 г. за пръв руски консул е назначен майор Георги Милкович⁴⁵. Сърбин по произход, той служи дълго време в Черносръбския хусарски полк „Нова Сърбия“ и заедно с него взема участие в последната руско-турска война и присъединяването на Кримското ханство. Добрите му делови качества и отличното познаване на турски, български и гръцки език налагат кандидатурата му сравнително лесно с всички изгледи той да се справи добре с нелеката задача.

Въпреки бавенето на турския отговор, е наредено всички материали, изпращани до дипломатическите агентства в Турция, да получава и „консултът във Варна Г. Милкович“. По едно време дори той пристига в Цариград, где то руският посланик Я. И. Булгаков подновява пред турските власти молбата за откриване във Варна на руско консулство⁴⁶. Недостатъчно настойчивите руски искания обаче окуражават Портата да отхвърли руската идея. През октомври 1786 г., т. е. три години след първоначалните сондажи, великият везир Юсуф паша подписва известие до вицекапцлера граф И. А. Остерман, с което се съобщава, че поради невъзможност да се „осигури безопасността на госп. Милкович“, Високата порта настоятелно умолява руския император консулство във Варна да не се открива. Няма сведения дали този „аргумент“ е убедил руската страна, но идеята за създаване на консулска служба във Варна е изоставена за няколко десетилетия.

По същото време, следвайки твърдо своите външнополитически интереси, руското правителство успява след продължителни увещания, приемали често формата на истинска дипломатическа борба, да открие консулства в Крит, Хиос, Родос, Самос, Химара, Евбея, Санторино, Негропонт, Бейрут, Дамаск, Смирна, Солун и други места в Пелопонес и Архипелага⁴⁷.

⁴³ Достян, И. С. Цит. съч., с. 101.

⁴⁴ Паскалева, В. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. — В: Сб. П. Хилendarски и неговата епоха (1762—1962). С., 1962, с. 87 и сл.

⁴⁵ АВГР, ф. Сношения России с Турцией, д. 1944, л. 16.

⁴⁶ Пак там, д. 1033, л. 7; Тонев, В. Руското консулство във Варна и новобългарското образование. — В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 549.

⁴⁷ Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. СПб., 1830, с. 447.

Разгледани върху картата на Балканите, новооткритите консулски служби показват убедително посоката на руските интереси и предпочитаните от Петербург позиции в тази част на Европа.

Това важно обстоятелство (наред с редица други причини) още веднъж демонстрирало дезангажираността на Русия към българите и нейните поддинамични връзки с другите балкански народи и на първо място — с гърците. Освен традиционните обществено-политически и културни връзки между руси и гърци това се дължи и на важната роля, която гръцката буржоазия през XVIII в. играе в икономическите и политическите отношения между Русия и Турция. Успоредно с разширяването на южноруската търговия по Черно и Средиземно море, с откриването на Босфора и Дарданелите за свободно корабоплаване, с установяването на по-тесни политически връзки между Петербург и балканските народи нараства стопанската и политическа активност на гърците⁴⁸. По-издигнати в икономическо, политическо и културно отношение, много от тях намират добро поприще за изява на своите търговски, военни, дипломатически, флотоводски и други способности. Още до сключването на Кючук-Кайнарджийския мир доста гърци вършат различни услуги на руската цариградска дипломатическа мисия, ала след подписването на договора дейността им в тази насока приема огромни за времето си мащаби.

В Албания и по островите на Егейско море, в самата турска столица и на още много места като руски консули са назначени десетки гърци. Заедно с много драгомани (преводачи) на руска служба, с капитаните на клефти и арматоли и накрая със стотиците гръцки аристократи и фанариоти те съставляват мощна сила, чрез която упражняват влияние върху Русия и нейните външнополитически начертания⁴⁹.

За активизиране на руско-гръцките отношения в края на XVIII в. допринася и по-нататъшното разгръщане на елинофилството. Идейните движения по това време, които имат своите дълбоки корени в Древна Гърция и Рим, се разпространяват и в Русия. Забравената през Средновековието антична култура бързо се възражда, пчелейки все нови привърженици. Мнозина европейски учени и политици виждат в съвременните гърци (гърците на XVIII в.) потомци на стария и високоорганизиран античен свят, хора, на които трябва да се помогне за възкресяване на гръцката държавност. Привлечени от античните образци за демократично устройство, велики френски мислители (в това число и Волтер) се обявяват за изгонването на турците от Европа и приветствуват горещо победоносните войни на Екатерина II⁵⁰.

Разбира се, когато говорим за развитието на елинофилските тенденции сред руския политически и културен елит, непременно трябва да добавим, че тук те се разгръщат в специфична форма и сред допълнителни стимули и имат различни, дори противоречиви социално-политически обусловености⁵¹.

Своите амбициозни планове в това направление Екатерина II демонстрира открито и предизвикателно. В Петербург отваря врати специално училище за децата на богатите гърци-емигранти, а наследниците на Павел I (1796—1801) демонстративно са кръстени с най-популярните гръцки имена —

⁴⁸ Паскалева, В. Цит. съч., с. 89.

⁴⁹ Арш, Г. Л. О русской системе „покровительства“ и о некоторых ее социально-экономических и политических последствиях для населения Балкан (конец XVII — начало XIX вв.). — *Etudes balkaniques*, 1975, № 2, 111—113; Маркова, О. П. О происхождении... 70—71; Достян, И. С. Русская общественная мысль и балканские народы. От Радищева до декабристов. М., 1980, 8—9.

⁵⁰ Соловьев, С. М. Цит. съч., Т. 25—26, с. 491.

⁵¹ Достян, И. С. Русская общественная мысль..., с. 9.

Александър, Константин и Елена. Фелдмаршал Г. А. Потемкин измисля всевъзможни прояви, утвърждаващи култа към всичко гръцко. В двореца са поставяни често гръцки пиеси, в облеклото започват да се срещат все по-често мотиви от някогашната аристократична гръцка мода. А когато през 1787 г. императрицата посещава Севастопол, върху специална арка е възможно да се прочете многозначителният надпис: „Пътят към Византия“⁵².

Тълкуван в такава насока, „гръцкият проект“, за който вече стана дума, може да се разглежда като проявление на горещото руско елинофилство. „Ако се абстрахираме от външнополитическите цели на „гръцкия проект“ — пише И. С. Достян —, може да се види, че Екатерина II се е стремяла към създаването на източна гръцка империя, предавайки на забравата задачата за възраждането на южнославянските държави. Това не е означавало, че в Петербург не са знаели за съществуването на етнически различия между султанските поданици, за тяхната историческа традиция в държавната самостоятелност, но на всичко това не е било отдавано никакво значение при проектирането на държавно преустройство на Балканите. Главната цел на това преустройство е била замената на отживялата времето си Османска империя с християнска гръцка държава.“⁵³

Този изключително важен момент във външнополитическата стратегия на Русия (заедно с редица още предпоставки) тласка българското освободително движение в руслото на бавно и мъчително развитие; оставя го без така необходимия външен подтик, който при все още огромните османски сили и закъснялото Възраждане, има решаващо значение за успеха на всяко политическо начинание. Все по същите причини българите са лишени и от онзи елит сред балканската емиграция в Русия, с който разполагат гърци (отново на първо място), румъни, сърби и т. н.⁵⁴ Фамилии като Бицили, Ипсиланти, Каподистрия, Булгарис, Теотоксис, митрополитите Игнатий, Леонтий и др. получават дворянски права и правят блестящи кариери в политическия, икономическия и духовния живот на Руската империя. Поскромни, ала също така осезаеми резултати в това отношение постигат редица румънски и сръбски фамилии: Струдза, Росети — Розновану, Зорич, Милорадович, Войнович и др.⁵⁵

Много техни представители поддържат непрекъсната връзка със своята родина и имат винаги точна представа за нейните национални стремления. Големи патриоти, по най-различни начини те упражняват влияние върху руското общество и формират все по-дълбок и траен интерес към делата на своите поробени сънародници. Нещо повече — високите постове, които заемат в руската държавна йерархия, им дават възможност дори да влияят при вземането на едно или друго важно решение, засягащо съдбата на балканските християни. Разбира се, в подобни случаи на първо място са поставяни руските императорски интереси, но, както се уверихме по-горе, в този исторически момент и те стоят встрани от българските тежнения.

В такава неблагоприятна обстановка някои български преселници в княжествата и южноруските области мълчаливо приемат да бъдат назовавани със сръбски, румънски, руски и гръцки имена. Изкуствената етническа симбиоза, която започва да се усеща в много руски и румънски области (Одеса, Киев, Кишинев, Яш, Букурещ и др.), им дава известно предимство в

⁵² Миллер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Отоманская империя в начале XIX века. М., 1947, с. 67.

⁵³ Достян, И. С. Русская общественная мысль. . . , с. 10.

⁵⁴ Арш, Г. Л. И. Каподистрия и греческое национально-освободительное движение 1809—1822. М., 1972, 6—14; Достян, И. С. Русская общественная мысль. . . , 11—12.

⁵⁵ ЦГВИА, ф. ВУА, арх. ед. 1811, с. 9 (микрофилм).

икономическия и духовния живот. Там, където пък не съществуват условия за подобен симбионт, по-заможните българи търсят всевъзможни начини да застанат под флага на по-известните народности: чуждо покровителство, брак, та дори и открито отричане от рода на своите деди. Примерите за това се много (трудно бихме изброили дори част от тях), ала за времето, което задържа вниманието ни, твърде типичен е случаят със софийската фамилия Караджа, намерила убежище в Русия още през управлението на Петър Велики. Дядото Григорий, синът Александър и внукът Назар запазват своята народност, като приемат за фамилно име по-удобния за руската езикова артикулация изказ Каразин вместо Караджа⁵⁶. Синът на Н. Каразин (известният Екатеринински емисар) Василий обаче заради по-големи държавни облаги скъсва с българския род и в качеството си на императорски сътрудник по образованието (той е един от основателите на Харковския университет) започва да се назовава сам малорусин⁵⁷.

Ще бъде неправилно обаче да смятаме, че двете Екатеринински войни минават без всякакво позитивно отражение в българския политически живот, че както и преди това българите остават общо взето сива и апатична в политическо отношение социална маса⁵⁸.

Както се уверихме, настъпателната руска политика предизвиква известно раздвижване не само сред емиграцията, а и сред българите от вътрешността на страната. Ниското национално самосъзнание и политическа зрялост, ведно с отсъствието на елементарна организация и програма за действие, им попречат да поставят пред воюващите страни свои национални искания. Но въпреки това Екатерининските войни имат определено значение за бавното активизиране на освободителното дело. Укрепва самочувствието на участниците в доброволческите отреди, на хилядите българи, станали свидетели на безредното турско отстъпление от бойното поле. Не на последно място войните се оказват бойна школа за стотици родолюбци. Мнозина от тях ще насочат по-късно своите усилия към руската армия и в следващите военни сблъсъци с Турция ще сформирват нови отряди в тила на общия неприятел. Но още отсега признателният народ започва да ги назовава с новото прозвище „капитан“. Този термин, заимстван от гръцкото освободително движение, но утвърдил се във връзка с победоносните походи на Русия, отбелязва известен напредък в българското политическо мислене. За разлика от старите хайдушки войводи, капитани са се наричали онези народни дейци, които са участвували в руско-турските войни, личности със сравнително по-широк политически кръгзор, докоснали се до руските военни достойнства⁵⁹.

Погледнато в историческа перспектива, макар и твърде анемично, раздвижването на българите от края на XVIII в. все пак е указание за нарастваща политическа съзнателност на все по-широки среди от обществото, за задълбочаване на по-целенасочените освободителни тежнения.

Утвърждаването на тези тенденции в освободителното движение получава нов, още по-силен тласък по време на феодалните размирици.

⁵⁶ Русский биографический словарь. Т. 8. СПб., 1896, с. 486.

⁵⁷ Чужди пътители за Балканите. Френски пътители за Балканите XV—XVIII в. Състав. и ред. Б. Цветкова. С., 1975, с. 427.

⁵⁸ Дойнов, Ст. Българската общественост. . . , с. 16.

⁵⁹ Мутафчиева, В. Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. — В: Сб. П. Хилендарски и неговата епоха. . . , с. 208; Явашов, Ан. Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Ч. 1. С., 1930, 96—97; Иванов, Ат. Черти из живота и записки на Ат. Иванов. Пловдив, 1896, с. 4; Арnaudов, М. Из миналото на Котел. — ГСУ, 27, 1930, 3—86; Стойчев, Д. Тетевен в миналото и днес. С., 1924, 19—31; Милев, Н. Фактори на Българското възраждане. — В: Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов. С., 1920, с. 149 и цит. лит.

Сравнително бързото ориентиране на поробените в изключително сложната обстановка, доброто им въоръжаване и укрепване на селищата (с позволенията на централната власт) потвърждават направената констатация. На много места големи кърджалийски групи, с чиито предводители унизително преговарят бейове и паши, отстъпват пред организирания отпор на българите. В Разград, Стара Загора, Котел, Елена, Тетевен, в десетки родопски селища и т. н. борбата срещу разбойническите банди приема твърде големи мащаби. На много места тя е организирана от българските общини, от отделни народни ръководители, които скоро се налагат и като политически водачи на възраждащия се народ⁶⁰. Непознатото доскоро чувство за политическа еманципация с господстващата турска народност разбужда нови социални пластове; укрепва вярата в собствените сили на безправния народ.

Разгърнали се като особена форма на освободително движение, борбите срещу кърджалийството биха имали несъмнено по-голям успех и най-важно — биха спомогнали за прерастването на все още неоформените освободителни идеи в една що-годе цялостна политическа концепция, ако вътрешните социални процеси бяха намерили подкрепа отвън. За съжаление, след подписването на Яшкия мирен договор руските интереси диктуват необходимостта от по-тесен съюз с Турция.

И двете империи изпитват неприязнени чувства към революционна Франция. Но докато още от самото начало на бурните промени в Париж русите заемат подчертано отрицателна позиция, граничеща с истински страх от революционните преобразувания, то в Цариград част от управляващите показват нескрито своите симпатии към един своеобразен турско-френско-полски съюз. Инспириран от енергичния френски представител в Цариград М. Декорш, „съюзът“ просъществува доста оптимистично до италианския поход на Наполеон Бонапарт, когато френските революционни армии приближават плътно поробените балкански провинции (1797). Появата на французите сякаш била знак за бързата преориентация на политиците край Босфора в посока на един по-тесен турско-руски съюз⁶¹.

За новия султан Селим III (1789—1807) и неговите най-близки поддръжници става все по-видно, че само едно по-близко приятелство с руския двор ще им позволи да завършат широкото реформаторско движение и да не позволят на „френската зараза“ да се разпространи сред поробените народи. По този повод през лятото на 1797 г. посланикът в Цариград В. П. Кочубей пише на С. Р. Воронцов в Лондон, че „страхът на турците от разпространението на републиканския дух сред християните“ трябва да се използва на всяка цена за руската кауза. Малко по-късно с чувство на задоволство той уведомява отново своя колега, че много турски управители на области са получили специални съобщения да не смятат повече французите за верни турски приятели⁶².

В така създалата се обстановка руското правителство пристъпва към енергични действия за създаването на един близък съюз със султана. На заседание на Коронния съвет е взето решение да се действа по всички възможни начини за омиротворяване на разбунтуваните от кърджалиите области⁶³. Руските дипломатически представители в Турция, дунавските

⁶⁰ Паскалева, В. За дейността на полските якобинци в Турция (1794—1797). — В: Сб. в памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху българското възрождане. С., 1974, 587—599.

⁶¹ Сборник русского исторического общества (Сб. РИО). Архив князя С. Р. Воронцова. кн. XIV. СПб., с. 45, 84.

⁶² АВПР, ф. Главный архив, 1—9, 1801, д. 4, л. 2—3; пак там, ф. Сношения России с Турцией, 1798, д. 871, л. 39; пак там, 1799, д. 278, л. 113—116; ф. Канцелярия, 1801, д. 2218, л. 3—4.

⁶³ Миллер, А. Ф. Цит. съч., с. 116.

княжества и Сърбия (В. П. Кочубей, а след него В. С. Томара, К. К. Родофиникин, Л. Кирико, И. Малиновски и др.) получават инструкции да следят отблизо промените на Балканите и преди всичко в българските земи, гдето феодалният отцепник О. Пазвантоглу е влязъл в преговори с представители на революционна Франция. Неговите замисли (същевременно замисли и на френското правителство) да заеме турския престол с помощта на Наполеон са посрещнати крайно враждебно от страна на русите. Нещо повече — през 1801 г. В. С. Томара предлага на турския външен министър да бъде допуснат в България специален руски военен корпус, който бързо да смаже „Видинския метеж“⁶⁴.

Въпреки благовидния отказ на Цариград, година по-късно, руският дипломат повтаря предложението си и открито заявява, че ако вълненията в България и Румелия, които са от полза само за Франция, продължат, то Русия е склонна да прибегне към открита военна интервенция⁶⁵.

Колкото и парадоксално да звучи, откритото руско вмешателство във вътрешните работи на Портата в никой случай не означава проява на агресивност спрямо Турция. Напротив, новият император Александър I (1801—1825) (както и предходникът му Павел I) се стреми искрено към омиротворяване на обхванатата от феодална анархия Османска империя. С руска подкрепа и посредничество отношенията между Цариград и двете дунавски княжества се подобряват съществено. Благодарение на това, силният русенски аянин Исмаил Тръстениклиоглу установява близки отношения с Портата и прави доста много за смазване на кърджалийските метежи⁶⁶.

Наистина понякога не особено тактичните руски предложения провокират франкофилски настроените управляващи кръгове в Турция, карат мнозина колебаещи се политици да виждат в необичайната петербургска „загриженост“ желание за превръщане на султанските владения в „руски протекторат“. Както и да постъпват противниците на руско-турския съюз обаче, както и умело да плетат паяжините на своята двулична политика френските дипломати, привържениците на идеята за по-тясно разбирателство с Петербург разполагат с неопровержим документ — преди всичко съюзът с Русия създавал благоприятна външнополитическа обстановка за провеждане на жизненоважните за империята реформи. Ето защо, въпреки наличието на противодействие, през 1805 г. (шест години след подписването на последния мирен договор) е сключен нов съюз между двете страни, който по същество гарантира на Турция така необходимото спокойствие на най-уязвимия участък от нейните граници⁶⁷.

Така че руската политика през последните 5—6 години на XVIII и началото на XIX в. не само че не допринася с нищо за активизиране на освободителните борби сред българите, но в известен смисъл сковава политическите им усилия. Докато в районите на Източното Средиземноморие след блестящата експедиция (1798—1800) на адмирал Ф. Ф. Ушаков е завършено създаването на „Република на седемте свободни острова“ (фактически първата свободна гръцка държава), руските интереси налагат умиротворяване на българските земи⁶⁸. В един момент, когато чрез Триест и други градове-пристанища русите не престават да изпращат материална

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ АВПР, ф. Сношения России с Турцией, д. 1317, л. 37—38.

⁶⁶ Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980, с. 36.

⁶⁷ Миллер, А. Ф. Цит. съч., с. 116.

⁶⁸ Арш, Г. Л. Русско-албанские связи в период русско-турецкой войны, 1787—1791 гг. — Исторические записки, 63, 1958, с. 27; Семенова, И. Г. Русско-молдавское боевое содружество (1787—1791 гг.). Кишинев, 1968, 142—170.

подкрепа за гърци, черногорци, сърби и т. н., българите са принудени да се справят сами с разбойническите нападения на кърджалиите и всевъзможните тежки задължения към централната власт. На голям руски интерес се радват и двете дунавски княжества, где то бившите арнаутски отряди, командувани най-често от руски офицери, постепенно прерастват в надеждна местна военна сила⁶⁹.

Така феодалните размирици, въпреки видимото им политическо и психологическо отражение, както и предхождащите ги събития, не могат да изтръгнат широките народни маси от вековната политическа инертност. Както вече бе отбелязано, исканията на българите по онова време намират израз в доста мъглявия стремеж за изравняване с господстващата турска народност и в този смисъл ярко демонстрират все още началната слабост на националноосвободителното дело. Възпирано от бавното и мъчително развитие на възрожденските процеси, от все още несравнимо по-големите военни възможности на Османската империя и дезангажираността на Русия (в сравнение с борбите на другите балкански народи), то прави едва забележима крачка напред. За разлика от миналите десетилетия обаче сега новите политически мисли, колкото и неоформени да са, не могат да угаснат под ударите на чуждата османска власт. Над тях доминира едно ново убеждение, че все пак в борбата срещу чуждите угнетители българите ще могат да се надяват за помощ от Русия — естествен съюзник и спасител на балканските славяни. Всъщност това е единствената окончателна и трайно оформена политическа концепция, с която поробеният народ навлиза в първите години на XIX в.

* * *

Междувременно в Европа назряват важни политически събития. Превръщането на Франция в крупна военна сила се следи от всички европейски дворове с нарастващо безпокойство. Но докато Англия, а в някои случаи и Австрия и Прусия открито показват своето враждебно отношение към френските успехи, то Турция и Русия се въздържат от всякакви неприятелски актове. Все по-активната руска намеса в работите на Влахия и Молдавия, която в крайна сметка е рушала устоите на турското присъствие, избухването на Първото сръбско въстание (1804) и руското покровителство над въстаниците дават много поводи за сблъсъци между Петербург и Цариград.

Въпреки постоянно нажежаващата се международна обстановка отношенията между двете империи остават външно спокойни. След голямата френска победа при Аустерлиц (2.XII.1805 г.) обаче настъпват коренни изменения в настроенията на турските управляващи кръгове. Твърдението на бъдещия френски посланик в Цариград ген. О. Себастиани, че Русия е вече достатъчно отслабена във военно отношение, се оказва достатъчно султан Селим III да изостави своята лоялност към силния северен съсед. Подстрекавана от Франция, Портата отново започва да вярва, че е настъпил удобният момент да си възвърне Крим и веднъж завинаги да смаже надигащата се съпротива на балканските християни. По настояване на Бонапарт (имп. 1804—1814) от Влахия и Молдавия са прогонени проруски настроените князе, а в Босфора няколко руски търговски кораби — насилствено задържани. Малкото гласове в подкрепа на руско-турски съюз са заглушени от новите френски победи и последвалата окупация на Прусия. Противно на своите интереси, османската

⁶⁹ Дойнов, Ст. Българското пратеничество в Русия по време на Руско-турската война 1806—1812 г. — ВИС6, 1, 1973, 72—88.

империя се оказва отново пред прага на нова война с Русия. И макар че и този път войната е обявена първо в Цариград, фактически русите имат в свои ръце инициативата, тъй като малко преди това са окупирали двете княжества.

За разлика от миналите военни кампании, по време на войната от 1806—1812 г. политическото активизиране сред българите намира израз в няколко направления — от дипломатическа дейност и разузнаване в полза на руската армия до открити и сравнително масови въоръжени надигания срещу османската феодална власт. Първите симптоми в рязката промяна на руската политика спрямо Турция, а оттук и към българското освободително движение, долавят двамата български пратеници в Петербург — Ив. Замбин и Ат. Некович, дошли тук да дирят подкрепа за активизиране на освободителните борби⁷⁰. Приети в Министерството на външните работи, те връчват на меродавните руски власти два документа и съпроводително писмо, чрез които е направена първата официална стъпка от българска страна за съгласуване на общите политически действия⁷¹. Дело на малък политически кръг единомишленици начело със Софроний Врачански, документите са резолирани в личната императорска канцелария, а след това чрез Н. П. Румянцев и главнокомандувачия А. Прозоровски са изпратени до командира на руските войски във Влахия ген. А. М. Милорадович. Разговорите, които води с всепризнатия български водач (а изглежда и с някои негови съмишленици), го уверяват за последен път, че Софроний действа от името на целия български народ за „по-близкото покровителство на могъщата славянска държава“⁷².

След изпращане на необходимите сведения в Азиатския департамент фелдмаршал А. Прозоровски и ген. А. М. Милорадович съобщават на Н. П. Румянцев и своето мнение относно бъдещите руско-български политически връзки. Изхождайки от руските интереси в този район на Балканите, те препоръчват евентуално застъпничество пред турските власти за облекчаване положението на българите и преди всичко на тези от тях, които вземат участие във войната.

Сочейки за пример миналите военни кампании с Турция, командването на Дунавската армия не пропуска да напомни, че е нужно и прокламиране на нови облекчения за преселниците, които след войната ще напуснат българските земи и ще се заселят в Южна Русия⁷³.

В много отношения мнението на двамата видни военачалници, което всъщност е мнение и на дипломатическата канцелария към щаба на Дунавската армия, се възприема от петербургските управляващи кръгове и, както ще се уверим по-нататък, заляга в основата на бъдещата руска политика спрямо българите. Най-после в резултат на мисията Некович — Замбин руското правителство установява и контакт с големия родолюбец Софроний Врачански, наложил се в годините на войната като политически вожд и идеолог на националноосвободителното движение. Така в сложните политически взаимоотношения с Русия съзряващата българска национална револю-

⁷⁰ Внешняя политика России XIX и начала XX века. Серия первая 1801—1815. Т. 4. М., 1967. 699—700.

⁷¹ Конобеев, В. Д. Българското националноосвободително движение, идеология, програма, развитие. С., 1972, с. 98; Златарски, В. Н. Първите български депутати в Русия. — БИБ, 3, 1928, с. 112 и сл.; Казаков, Н. И. Из истории русско-болгарских связей в период войны России с Турцией (1806—1812). — Вопросы истории, 1955, № 6, с. 45 и сл.

⁷² Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение. . . , с. 83.

⁷³ Конобеев, В. Д., Е. М. Шатохина. Из истории политических связей России с руководителями национально-освободительного движения Болгарии 1806—1812 гг. — ИИИ, 20, 1968, 362—376; Златарски, В. Н. Политическата роля на Софрония Врачански през Руско-турската война 1808—1812 г. — ГСУ ИФФ, 19, 3, 1923, с. 7 и сл.

ция успява да откърми и субективния фактор в своето по-нататъшно разгръщане — голямата ръководна личност. Всепризнат народен водач както сред емиграцията, така и сред поробените българи на юг от Дунав, Софроний прави твърде много за политическото активизиране на българския народ и по-тясното обвързване на освободителното му дело с Русия⁷⁴.

Поставени отново в неблагоприятно положение (не толкова поради слабостта на новите буржоазни сили, колкото заради дезангажираността на Русия), освободителните борби се осъществяват като придатък на останалите балкански движения и военен резерв на настъпващата в Подунавие руска армия. За разлика от миналите десетилетия обаче, сега много повече българи участвуват в антиосманските движения и нерядко сами оглавяват по-малки политически и въоръжени акции. Красноречиви примери в това отношение съзираме във военноразузнавателната мрежа на русите, която благодарение на десетките български патриоти постига забележителни резултати. В района на Черна вода, Ресавато, Катерлян, Владкой, Ветрен, Мерлян и още много добруджански селища български търговци, свещеници, учители са изпращани в тила на противника и в повечето случаи се завръщат с ценни наблюдения за положението в турския лагер⁷⁵. Със задълбочаването на военните действия се разширява и българската дейност в тази насока. Разузнавателни сведения в щаба на руската армия постъпват от такива важни военни направления като Арнауткьой — Търново — Одрин, Силистра — Русе, Враца — Берковица и т. н.⁷⁶ За особени заслуги в разузнаването са наградени Ат. Македонски, К. Панигарев, Ст. Иванов, Н. Попович, К. Димитров, В. Андреев, Д. Хаджитошев и още много други⁷⁷. „Благодарение на нашите български агенти — пише на М. И. Кутузов ген. В. Турчанинов — ние имаме сравнително точна представа за турските средоточия и укрепления в Русе, Шумен, Силистра, Видин и други важни крепости на противника.“⁷⁸

Масовото участие на българи в Първото сръбско въстание и съсредоточаването на голям брой доброволци в двете княжества (на фона на постоянно усложняващата се международна обстановка) подтиква руското командване да проведе специални заседания, на които се взема решение за включването на повече българи във въоръжената борба. Това становище е възприето окончателно след неуспешния шурм на Браилската крепост (април 1809 г.) и пристигането на генералите М. И. Кутузов и М. И. Платов в Дунавската армия. Започва да се говори дори за подготовката и провеждането на българско въстание дълбоко в тила на противника, с цел да се завземат някои важни планински проходи и така да се прекъсне връзката между действащата турска армия и резервите ѝ в Румелия⁸⁰.

Като първа стъпка към осъществяването на по-тясно военно сътрудничество русите установяват пряк контакт с българския политически кръг в Букурещ и неговия пръв ръководител Софроний Врачански. Пред завеждащия дипломатическата канцелария И. П. Фонтон той заявява, че при едно напредване на войските в посока Т. Мъгуреле — Никопол — Търново, в

⁷⁴ ЦГИА, ф. МА, св. 59, оп. 165, л. 4; АВПР, ф. Канцелярия, д. 1919, 1809, л. 461.

⁷⁵ ЦГВИА, оп. 165, св. 62, д. I, л. 1—2, л. 72; М. И. Кутузов. Сборник документов и материалов. Т. 3, 1808—1812. М., 1949, с. 143.

⁷⁶ Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение... , 127—136.

⁷⁷ ЦГВИА, оп. 165, св. 50, д. 66, л. 5, 20.

⁷⁸ Стоянчевич, Вл. Први српски устаник према Бугарско и Бугарима. — Историски гласник, 1—, 2121—115; Дойнов, Ст. Българите и Първото сръбско въстание. — ИПр, 1970, № 5, 51—74.

⁷⁹ ЦГВИА, ф. 9190, оп. 166, св. 19, д. 52, л. 9; пак там, оп. 170, св. 4, д. 54, л. 52.

⁸⁰ Внешняя политика России... т. 5, с. 354.

помощ на русите ще въстанат 10—15 хил. българи, „примерът на които може да увлече жителите на съседните окръзи още преди да бъдат заети от руските войски“⁸¹.

На тази среща епископ Софроний се съгласява да се обърне към своите съотечественици със специални послания. В тях той горещо призовава съотечествениците си да се поставят изцяло в услуга на „храброто руско войнство“. След предварително одобрение в Азиатския департамент възванията са разпространени в много български области и заедно с останалите мерки допринасят твърде много за задълбочаване на националноосвободителното движение⁸². В Русенско, Разградско, Силистренско, Свищовско, Беленско, Севлиевско. Макар и на изолирани места, християните се надигат на въоръжена борба срещу чуждия поробител⁸³. През пролетта на 1810 г. въстава и голямото разградско село Арнауткьой (дн. Първенец), гдето около 4 хил. въоръжени българи нанасят чувствителни загуби на противника. Тясната връзка между руското командване и въстаналите селяни показва, че усилията на българския политически кръг в Букурещ и десетките разузнавачи за координиране на общите действия дават добри плодове. Заедно с това обаче случаят с жителите на Арнауткьой е твърде показателен и за отношенията на руските власти към националните тежнения на българите. В разгара на борбата новият главнокомандуващ Дунавската армия ген. Н. М. Каменски изпраща до въстаналия народ официално послание, в което между другото четем: „Помощта на Русия, за която вие молите, ви се предоставя отсега нататък. Бидейки щастлив да се грижа за вашето благо, аз ще направя всичко, за да ви обезпеча достойна участ. Вашите семейства и вашето имущество в бъдеще ще бъдат свещени и ний ще съумеем да заставим злодеите да ги уважават. Взимайки върху себе си отговорността, смея да заявя: вие сте свободни завинаги. Въоръжени за своята защита, силни със своето мъжество и съюз с нас, вие няма да се окажете повече във властта на своите угнетители. И дори ако земята, в която живеете, остане в ръцете на османците, вашата съдба няма да стане от това по-нещастна. Левият бряг на Дунав ще бъде за християните надеждно убежище. Елате да живеете сред нас, вас ви чакат плодородни земи и братски народ ви разтваря братски обятия.“⁸⁴

Така, действайки в духа на първоначалните начертания и наскоро получените инструкции от Петербург, главнокомандуващият Дунавската армия не се решава да направи и намек за съществена промяна в положението на поробените. Единственото реално предложение се свежда до изселване в южноруските области, гдето преди около половин век е поставено началото на система от колониални селища.

Бързото напредване на войските в посока към Балкана предизвиква на някои места масови въоръжени прояви. От този втори период на войната особено внимание заслужава въстаническият опит в Централна Стара планина, предизвикал дълбоко безпокойство дори в турската столица. През лятото на 1810 г. стотици въоръжени българи от Търновско, Еленско, Габровско, Тревненско и други места се съсредоточават към Шипченския

⁸¹ Стоянов, В. Д. Исторически материали по нововъзраждането на българския народ. — Псп, 3, 1883, 124—162; Конобеев, В. Д., Е. М. Шатохина. Цит. съч., 370—373.

⁸² ЦГВИА, ф. 8190, оп. 165, д. 74, л. 14; Конобеев, В. Д. Цит. съч., 135—142; Попхристов, Г. Свищов в миналото. Свищов, 1936, 149—150; М. И. Кутузов. — В: Сборник документов. . . с. 401.

⁸³ Конобеев, В. Д., Е. М. Шатохина. Цит. съч., 360—361; Косев, Д. Лекции по нова българска история. С., 1955, с. 36.

⁸⁴ НБКМ, Ор. отд., ф. ОАК, 2/22, 2/4, л. 1—2; Дойнов, Ст. Българското националноосвободително движение. . ., 145—146.

проход и фактически блокират използването му от турските войски. Освен за оръжие и боеприпаси проходът е използван от турците и за снабдяване на многобройните гарнизони в Северна България с храни и други материали. А след разбиването на няколко турски бойни единици, „неверниците“, както четем в един от докладите на специалния цариградски пратеник М. Джелиледин, не скриват желанието си да разширят обсега на въоръжената борба и на юг от Балкана⁸⁵. Спирането на руското напредване и изключителните мерки от турска страна заставят българите да се откажат от по-нататъшната блокада на прохода и сами да се разпръснат по родните си места⁸⁶. Ала вестта за дръзкия опит на българите да премерят сили с редовни турски части прониква в страната, достига дори до воюващата по това време сръбска въстаническа армия.

Едновременно с разрастването на освободителните борби в северозападните, централните и централнопланинските области активизират своите действия и доброволческите отреди в Подунавие. Успоредно с това на много места по левия дунавски бряг и в Добруджа за охрана на хилядите преселници са сформирани множество по-малки дружини, изпълняващи и други задачи на руското командване.

В края на април или началото на май 1811 г. от тях е образувана хомогенна българска военна единица, наречена „Българска земска войска“⁸⁷. На ген. В. Турчанинов, натоварен с организацията на доброволците, се нарежда „да установи сред тях порядък съгласно техния живот и традиции и да им позволи да назначат между себе си началници със звание по тяхно желание“ — четници, предводители, началници и т. н.⁸⁸ За началник на конницата командването назначава гърка Д. Ватикоти, а за командири на различните по-малки подразделения — Хр. Косякоглу, Хаджи Пенчо, Хаджи Кулев, Г. Мамарчев и др. Земска войска, в чиито редове се сражават около 2 хил. души, води успешни сражения край Тутракан, Русе, Никопол, Силистра и др. За проявено усърдие и героизъм при организирането на военното съединение и боевете с неприятеля десетки български патриоти са наградени с високи руски отличия. В края на войната много руски офицери изказват мнението си българската военна част да остане в действащата армия и при нужда да бъде използвана срещу надигащата се военна опасност от страна на Франция. В хода на войната тази идея не е била осъществена⁸⁹.

Пряк и непосредствен резултат от активизирането на българите през първите години на XIX в. е и сформирането на задграничен политически център в Букурещ. Как точно е бил конструиран малкият кръг от политически единомишленици, засега е трудно да се каже. Едно е сигурно — за негов пръв ръководител е избран Софроний Врачански, а всички останали членове действуват най-често с пълномощни писма, подписани от Софроний⁹⁰.

От началото на своето съществуване до края на войната „Обществото“ насочва усилията си към решаването на три основни задачи: чрез българското пратеничество в Петербург да заостри вниманието на управляващите руски кръгове към съдбата на българския народ, да координира взаимните руско-български действия срещу общия неприятел — Турция, и да облекчи

⁸⁵ ЦГВИА, ф. 9190, оп. 183, д. 21, л. 12; М. И. Кутузов. Сборник документов. . . , с. 388. 401.

⁸⁶ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 152.

⁸⁷ ЦГВИА, ф. 9190, оп. 9^a, св. 178, д. 4, л. 5.

⁸⁸ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 349.

⁸⁹ Пак там, 348—349.

⁹⁰ Вандал, А. Наполеон и Александър I. Френско-русский союз во время первой империи. Т. 1. Спб., 1910, с. 409.

положението на напускащите България хиляди изселници. Българският национален въпрос отново присъствува активно в руската балканска политика.

* * *

Въпреки благоприятната атмосфера по време на разговорите между Наполеон и Александър I в Тилзит (1807) и Ерфурт (1808) не се разисква българският въпрос. Руската дезангажираност проличава особено силно в дните на Ерфуртската среща, когато заплетеният в собствените си дипломатически интриги Наполеон се вижда принуден да направи съществени отстъпки на Русия. В резултат на добре пресметнати политически ходове петербургската делегация успява да постигне чл. 5 от двустранното споразумение, според който Франция дава съгласието си Бесарабия, Молдавия и Влахия да преминат към владение на руската корона⁹¹. В желанието си да „поправи“ своята грешка и така да обтегне още повече отношенията между Австрия и Русия Наполеон дава да се разбере, че неговата „отстъпчивост“ по Източния въпрос може да стигне още по-далеч, т.е. да засегне и земи на юг от Дунав, но Александър I заявява откровено, че жестът на Франция докосва оптималните руски претенции.

С други думи, отчитайки своите реални възможности, руската дипломация си поставя на пръв поглед скромната, но затова пък напълно осъществима цел — след войната Русия да се превърне в дунавска държава. Всяко нарушение на статуквото на юг от Дунав (към каквото са се стремили българите) е можело според императорския двор да доведе до неочаквани усложнения, чиито последици е трудно да се предугадят⁹². В това отношение предприетите от Петербург по-нататъшни стъпки само доказват, че русите не ще се отклонят от своите планове и няма да влязат в дълго подготвяната от Наполеон дипломатическа клопка. За жалост, тази единствено правилна от гледна точка на руските интереси линия почти с нищо не е облагодетелствувала българското националноосвободително движение. Казвам почти с нищо, защото, както се уверихме, желанието за по-скорошно завършване на войната все пак е принудило русите през последните две години на конфликта да създадат условия за по-широко разгръщане на освободителните борби както сред емиграцията, така и във вътрешността на страната.

Така в новите условия на деветнадесетото столетие и преди всичко в края на най-дългата война между двете империи съществена крачка е направена и в областта на политическото мислене. Разкривайки тази страна от промените в националното самосъзнание на поробените, съвсем естествено е да насочим вниманието си отново към действията на българския задграничен център в Букурещ, от чиито среди са излъчени тогавашните идеолози в освободителното движение. Редица техни молби, желания и писма до най-видни руски сановници дават основание за едно оптимистично заключение, що се отнася до идейното съзряване на националната революция. Както вече бе споменато, в разгара на войната Софроний Врачански формулира идеята, че освобождението на поробеното отечество е възможно при наличието и взаимодействието на двата важни фактора — руската военна сила и народното българско въстание⁹³.

⁹¹ Юзефович, Т. Ю. Договор России с Востоком. СПб., 1869, 49—57; Новичев, А. Д. История Турции. Т. 2. Л., 1969, 89—90.

⁹² АВПР, ф. Канцелярия, 1807, л. 129.

⁹³ Конобеев, В. Д. Цит. съч., 126—127.

Имал ли е наистина българският епископ сериозни основания да се надява, че в благоприятен международен климат настъпващата на юг от княжествата руска армия ще срещне толкова широка подкрепа и готовност за общи действия? По косвен път неговите разсъждения пред официалните представители на руските власти подкрепя и дипломатът А. Я. Будберг, който по онова време обхожда доста български области в това число и районите на Търново, Габрово, Трявна, Елена и др. За района на Търновско например той известява, че „всички християни имат оръжие и са готови да въстанат, те даже говорят помежду си, че ще избият всички турци в града, но се страхуват, че руските войски или няма да им дойдат на помощ, или ако дойдат, после ще ги изоставят“⁹⁴.

Не ще коментирам подробно известията на А. Я. Будберг, на други руски офицери и дипломати по тези проблеми. Тук само ще отбележа, че идеята за едно народно българско въстание, комбинирано с действията на руските войски, е почивала на реални и в известен смисъл проверени факти. Вероятно, за да стигне до подобно заключение, Софроний и неговите съратници ще да са имали предвид и примера на съседните балкански народи и преди всичко на бушуващото още Първо сръбско въстание⁹⁵.

Че освобождението на българския народ може да се осъществи при тясното взаимодействие на двете сили — Русия и всенародното въстание на поробените, дълбоко вярват и други политически дейци около Букурещкото общество, в това число и тревненецът Димитър Попски. През 1813 г. едновременно с обръщението „Към моя род и моите любезни соотечественици“ той пише и „Ода в чест на Софроний Врачански“, в която открито изразява горещата си вяра, че „северний орел“ не ще остави без подкрепа своите братя славяни, когато те се съберат от всички български краища и се вдигнат на въоръжена борба срещу вековния мъчител“⁹⁶.

Така в началото на XIX в. се полагат основите на задълбочени и трайни политически връзки между официална Русия и българското националноосвободително дело.

Въпреки очакванията на Софрониевите съмишленици и последователи сред емиграцията (а вероятно и във вътрешността на страната) и второто десетилетие на XIX в. не донася желаното ново задълбочаване на българо-руските връзки, а оттук и на освободителните борби. Стегнати в оковите на легитимизма — рожба на „Свещения съюз“ между европейските монарси, българите се оказват в още по-неблагоприятна позиция по отношение на своя „законен“ господар — султана. При това самата Русия, изтощена от тежката война срещу Наполеон, се стреми всячески да избегне нова война с Турция. Дори тогава, когато Високата порта открито се обявява за ревизия на Букурещкия договор (1812), а в Сърбия пламва ново въстание, руският посланик в Цариград Г. А. Строганов получава инструкция „внимателно да премахва всякаква възможност или повод за война“. Що се отнася до съдбата на подвластните християнски народи, то Петербург намира за най-приемливо в момента да се примири със запазването на османското статукво и да работи за подобряване на положението на поробените по пътя на дипломатическите внушения. Покровителството на християните „е съвместимо със съществуването на Османската империя. . .“ — пишат от Азиатския департамент на граф Строганов през лятото на 1816 г. и по този начин дават да се разбере, че Русия няма да предприеме нищо за възбуждане на християнско недоволство и смутове в Турция⁹⁷.

⁹⁴ Дойнов, Ст. Цит. съч., 176—188.

⁹⁵ Пак там, с. 188.

⁹⁶ АВПР, ф. Канцелярия, д. 2308, л. 95 и сл.

⁹⁷ Пак там.

В тази политическа максима се крие онази двойствена, много често, по изразу на някои изследвачи, „вътрешно противоречива“ руска политика към Турция и поробените християни⁹⁸. Трябва да се добави обаче, че тази противоречивост в никой случай не стои в разрез с руските интереси. Тя се явява плод тъкмо на тяхното върно преосмисляне и напълно осъзната линия на политическо поведение⁹⁹.

Но нека не се избързва с разсъждения върху външнополитическия курс на руското правителство, преди да сме се запознали с неговите най-важни проявления, които косвено или пряко влияят върху хода на българските освободителни процеси през първата третина на XIX в.

* * *

Още в дните на Виенския конгрес Йоан Каподстрия (грък по народност), тогава втори държавен секретар на външните работи на Русия, предлага страните участнички да обсъдят важни проблеми на Източния въпрос. Няма съмнение, че успешното приключване на войната с Франция и надигащото се освободително движение на Балканите (преди всичко в Гърция и Сърбия) са главните мотиви на руската дипломация да обърне поглед отново на Изток. Ала след отказа на Австрия и Англия Александър I бързо изоставя тази инициатива, стремежи се да запази добри отношения със Запада, показвайки му, че той не ще толерира никакви движения, насочени срещу „законните господари“ — в случая срещу Високата порта¹⁰⁰.

Следващите ходове на руската дипломация обаче дават основание да се твърди, че Русия демонстрира известна дезангажираност към съдбата на поробените само привидно. Всъщност в Петербург продължават да наблюдават внимателно борбите на балканските народи и да им оказват всевъзможна подкрепа в рамките на предварителните договорености между Русия и Турция. Красноречиви примери в това отношение са стъпките, които руският посланик в Цариград предприема във връзка с Второто сръбско въстание, мисията на сръбския пратеник Михаил Герман (българин от Разлог) в Петербург и накрая дейността на гръцката революционна организация „Филики етерия“¹⁰¹. Изградена на строго конспиративен принцип, още от самото начало (1814) организацията включва в редовете си освен гръци и представители на всички поробени християнски народи, в това число и много българи. Етеристите разполагат със свои организационни ядра в много български селища: Пловдив, Сливен, Габрово, Елена, Копривщица, Ниш, Воден и др. На много места в България се събират средства, закупува се оръжие, чертаят се смели планове за задружни действия срещу общия неприятел. В Габрово например крупният манифактурист Христо Рачков осигурява за проектираното въстание 12 коли пушки, 40 товара барут, куршуми и други боеприпаси¹⁰². За различните покорени провинции са избрани и специални апостоли, които трябва да извършат най-широка организаторска работа. За България е определен гръкът на руска служба Димитър Ватикюти, свързал тясно живота си с българите

⁹⁸ Паскалева, В. Русия и българският църковен въпрос до Кримската война. — В: Изследвания в чест на акад. М. Арнаудов. С., 1970, с. 512.

⁹⁹ Киянина, Н. С. Цит. съч., с. 101.

¹⁰⁰ История Югославии. Т. 1, М., 1963, с. 326; Гаврилович, М. Милош Обренович. Кн. 2. (1821—1830). Београд, 1929, с. 270.

¹⁰¹ Тодоров, Н. Филики етерия и българите. С., 1965, с. 170 и сл.; Маслев, Ст. Гръцкото въстание през 1821—1829 г. и българският народ. — ИПр., 1965, № 4, с. 30 и сл.; Тодоров, Н., В. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. и българите. — ИПр., 1971, № 2, 3—35.

¹⁰² Тодоров, Н. Цит. съч., с. 70.

още по време на войната от 1806—1812 г. С трескава организаторска работа по въстанието се занимават още десетки българи-родолюбци: Димитър и Павел Македонски, Хаджи Продан, Христо Панко, Индже войвода, Хаджи Христо, Хаджи Михаил, Петър Моралията, Иван Селимински и мн. др. Известна е дейността и на Александър Николаев Павлов, също участник в миналата война, когото българите почитали особено, „казвайки му български княз, и се надявали, че той ще бъде бързо поставен на престола на България“¹⁰³.

Отбелязвам този факт, тъй като не е трудно да се открие зад него главната цел, която българското освободително движение преследва с тази стъпка — във взаимодействие с гърци, румъни, сърби и под покровителството на Русия българите да постигнат своето национално освобождение.

Покровителството на Русия — ето най-важният проблем, от който се интересуват както гърци, така и техните братя по съдба, безправни поданици на султана. Не правят изключение и хилядите българи от дунавските княжества и двете страни на Балкана, взели активно участие в подготовката на общобалканската революционна проява. Вероятно това важно обстоятелство е накарало помощника на Александър Ипсиланти — Дукас да пише на Христо Панко в Зимнич, че „във всичко, което става, изглежда има пръст Русия“¹⁰⁴.

Едва ли това са случайно изписани слова от ръката на командувачия етеристите в дунавските княжества. Запознат отлично с настроенията в българския лагер, той добре е разбирал, че без внушаването на подобни мисли кръгът на българското участие би се стеснил извънредно много. А както е известно, сред самите български емигранти повече от година се е разпространявал слухът, че „организацията се оглавява от един европейски владетел“, т. е. руският император, чието име по понятни причини остава в тайна¹⁰⁵.

Въпросите, свързани с отношението на руското правителство към „Филики етерия“ отдавна занимават учените¹⁰⁶. Въпреки това и досега като че ли никой не е успял да разкрие в необходимата пълнота връзките на революционната организация с Петербург. Твърдението на някои историци, че „вдъхновители и тайни организатори“ на движението са били император Александър I и неговият външен министър, е отхвърлено отдавна като прекалено тенденциозно и невярно. Но не напълно убедително звучи и съвременното гледище, че движението на Александър Ипсиланти (смъкването на османското господство по пътя на въоръжената борба) се е развивало мимо волята на руския монарх, в разрез с линията на руското правителство¹⁰⁷.

Публикуваните досега материали не дават основание да се твърди, че императорът е бил „в течение на всички етеристки планове“, че е „поощрявал“ открито и даже е „субсидирал“ революционната организация¹⁰⁸. Но в същото време историческите свидетелства ведно с конкретните позитивни стъпки на руското правителство очертават ясно две различни линии на поведение. Едната линия — външната, видимата, не само че не е поддържала организацията, а рязко я критикувала и с нищо не е показвала

¹⁰³ Пак там, с. 72.

¹⁰⁴ Соловьев, С. М. Император Александър I. Политика — Дипломатия. СПб., 1877, 484—485.

¹⁰⁵ Арш, Г. Л. Русское правительство и „Филики Етерия“ в 1820—1821 гг. — *Etudes balkaniques*, 1969, № 1, 83—85.

¹⁰⁶ Пак там, 95—99.

¹⁰⁷ Otetea, A. L'insurrection de 1821 dans les Principautés Danubiennes. — *Revue Roumaine d'Histoire*. Bucuresti, 1962, 87—88.

¹⁰⁸ АВПР, ф. Канцелярия, 1821, д. 5140, л. 23—24.

някакво по-различно отношение към нея, отколкото останалите държави от „Свещения съюз“. Другата линия обаче — действителната, е нарушавала виенските принципи от 1815 г. и е създавала (доколкото е било възможно) добри условия за разгръщане на тайните организационни дела. Дейността на И. Каподистрия и други гърци на високи руски постове в тази насока, събирането на средства за нуждите на бъдещето въстание, закупуването на оръжие, провеждането на важни „тайни“ съвещания и т. н. са само част от трескавата дейност на етеристите в Русия, за която без съмнение императорът е бил добре информиран. Иначе как да си обясним, че месеци наред, до момента, когато заговорниците нахлуват в княжествата, Одеса, Кишинев, Бендер, Акерман и още много руски градове се превръщат в изходни бази на бъдещата въстаническа армия. При мълчаливото съгласие на генерал-губернаторите А. Ф. Ланжером (Одеса) и И. Н. Инзов (Кишинев) хиляди гърци, власи, молдовани, българи, сърби са се готвели за общия шурм срещу устоите на феодална Турция¹⁰⁹.

Едва ли само като плод на лични симпатии трябва да се обяснява и поведението на редица висши офицери към делото на балканските заговорници. Според мнозина съвременници домът на командувачия войските в Кишиневска област ген. М. Ф. Орлов (внук на известния Алексей Орлов) е превърнат в истински политически клуб на балканските революционери. Наред с ген. Ал. Ипсиланти и неговите братя с други видни етеристи и техни съмишленици тук е можело често да се видят влиятелни офицери от армията: Ф. Ф. Вигел, А. Ф. Велтхан, В. Ф. Раевски, И. П. Липранди (личен съгледвач на императора) и мнозина други. Всички те приветствуват плановете на своите приятели, помагат за снабдяването им с оръжие, паспорти за по-бързо придвижване в Турция и т. н. Някои от тях дори мечтаят открито за задружни действия срещу османските мъчители¹¹⁰.

Международната обстановка през 20-те години на XIX в. и нарастналият интерес на западните държави към съдбата на Османската империя позволяват осъществяването на подобни планове. Но очевидно действията на ген. Михаил Орлов през 1821 г. имат известен аналог с действията на неговия дядо граф Алексей Орлов през 1769 г. Наистина времето на безпрепятствената руска намеса в делата на Турция безвъзвратно е отминало, но гръцкият въпрос, както и в епохата на Екатерина, остава в центъра на руската външнополитическа стратегия. Това в най-голяма степен определя и поведението на самия Александър I, който в името на нови политически и териториални облаги за своята корона е склонен да заглуши верността си към легитимизма и революциите изобщо.

Западноевропейските му партньори сигурно още тогава добре са разбирали тази негова двойственост, тъй като нито една руска отстъпка пред Турция не е могла да разсее нарастващите опасения сред тях. Неслучайно добре осведоменият Метерних смята, че руското отношение към гръцките работи е първата сериозна пукнатина в сградата на „Свещения съюз“¹¹¹.

Така постепенно под напора на най-различни причини от политическо, икономическо и морално естество Русия бързо изоставя своя привиден неутралитет към балканските работи и все по-открито застава на антитурска позиция. Призивът на нейния пълномощен министър във Виена, че трябва да се бърза с помощта на въстаниците, защото „в противен случай тя ще дойде на помощ само на мъртви тела“, става твърде популярен не само сред

¹⁰⁹ Достян, И. С. Русская общественная мысль. . ., 258—260.

¹¹⁰ Киняпина, Н. С. Външната политика на Русия през XIX век. С., 1980, с. 108.

¹¹¹ Мартенс, Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. Т. 4, ч. 1. Трактаты с Австриею, 1815—1849. СПб., 1887, 307—308.

интелигенцията, но и сред управляващите среди. Дори К. Неселроде, най-ревностният защитник на легитимизма в Русия, пише на императора, че турците трябва да бъдат заставени със сила „да сложат край на фанатизма и безобразията си“¹¹².

В такава разгорещена атмосфера се разпространява и новината за наглото турско искане Русия да предаде на турските власти потърсилите там убежище въстаници. Този път Александър I реагира „неочаквано“ остро. На 20 август, само дни след турското известие, той подписва указ за отзоваването на граф Строганов от Цариград и прекратяване на всякакви дипломатически отношения с Турция. Двете империи се оказват изправени пред нова война. И ако все пак руските войски не нахлуват веднага в княжествата, то заслуга за това имат дипломатическите интриги на западните правителства, руско-иранският конфликт и някои вътрешни затруднения.

Що се отнася до разгръщането на българското националноосвободително движение във връзка с Гръцкото въстание, то може да се смята, че в общи линии проблемът е изследван в историографията¹¹³. За един продължителен период от време (1821—1829) на територията на дунавските княжества, в самите български земи и в Гърция българите се намесват най-активно в революционния процес. В битките по течението на р. Олт, край Слатина, Завиден, Драгашани, Галац, Скулени, Секу, в Грачани, Драмеса, Мисолонги, Дервенакия, Тива и на още много места те дават стотици жертви. Не по-малко тежък е и ударът, който правителството нанася във вътрешността на страната, где то в много градове и села османците разкриват мрежа от тайни съзаклятия, възглавявани най-често от ръководителите на селските и градски общини — чорбаджии, князе и т. н.¹¹⁴

Едно сравнение между освободителните борби по време на Първото сръбско въстание и гръцката завера ясно очертава по-високия ръст на движението през последния период. Наистина във въстаническата армия на Карагеорги Петрович и в западните покрайнини по линията Ниш — Видин се сражават много повече българи, отколкото във войските на Ипсиланти — Колокотронис. Но за разлика от действията на т. нар. бекяри (несръбски доброволци във войските на Карагеорги) участието в революционните борби през 1821—1829 г. се осъществява върху нова идейно-политическа и организационна основа. Усилията на апостолите, работили дълго преди това сред емиграцията и поробените от вътрешността на страната, идеята за избирането на „български княз“ и все по-засилващият се руски ангажимент към балканските събития тласкат българското освободително движение далеч напред. Сега за пръв път ясно и определено то демонстрира своето намерение за пълна еманципация с освободителните борби на по-напредналите в развитието си съседни народи. Заедно с това политическите борби през третото десетилетие на XIX в. активизират дейността на почти всички

¹¹² Раковски, Г. С. Болгарский вероизповедень въпросъ съ грекофилите и големая мечтайна идея панелинизма. Букурещ, 1864, с. 81 и сл.; Тодоров, Н. Нови сведения за народността и социален състав на въстаническата армия в Дунавските княжества през 1821 г. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, 442—459; Despotoopoulos, A. La révolution grecque. Alexandre Ipsilantis et la politique de la Russie. — Balkan studies, 7, 2, 1966, 395—410; Тодоров, Н., В. Трайков. Гръцкото въстание от 1821—1829 г. . . , 9—21; Тодоров, Н., В. Трайков. Българи — участници в борбите за освобождението на Гърция. С., 1971; Маслев, Ст. Д-р Ив. Селемински и Гръцкото въстание от 1821 г. — Известия за 1957—1958 г. на ДБ „В. Коларов“. С., 1959, 325—344; Тодоров, Н. Филики етерия. . .

¹¹³ Раковски, Г. С. Цит. съч., с. 81; Тодоров, Н. Филики етерия. . . , с. 170 и сл.; Чилев, П. Старата кондика на Търновската митрополия. — СпБАН, 3, 1912, с. 153; Гъбенски, П. и Хр. История на гр. Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 9; Табаков, С. Опит за история на гр. Сливен. Т. 1. С., 1924, с. 63.

¹¹⁴ Мартенс, Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций. . . , Т. 11. СПб., 1895, с. 378.

прослойки от формиращата се българска буржоазия. Не само представители на емигрантските буржоазни кръгове, а и на по-заможните групи вътре в страната вземат дейно участие в борбата срещу чуждия гнет. Свързани икономически и духовно с гръцката буржоазия, новите обществени сили гледат на общите политически действия с гърците като нещо съвсем логично и закономерно. Много българи преживяват успехите на гръцкото движение като свои собствени, а това несъмнено повдига тяхното самочувствие, кара ги да вярват, че в борбата срещу османлиите трябва да следват тъкмо този пример. Затова може би „Заверата“ от 1821 г. (в сравнение с другите балкански освободителни движения) оставя най-дълбоки и трайни политически следи в съзнанието на българите, в тяхното по-сетнешно идейно-политическо и организационно развитие.

Решителните действия на петербургския кабинет по отношение на Високата порта започват през 1825 г., когато руските посланици във Виена и Лондон получават инструкции да преустановят всякакви разговори по гръцкия въпрос. Страхувайки се да закъснее с намесата си в балканските работи, Англия дава съгласието си за подписването на Петербургския протокол, който насърчавал общите действия пред Високата порта. След кратко колебание към двете велики сили се присъединила и Франция. По всичко изглеждало, че политиката на новия император Николай I (1825—1855), която по отношение на Източния въпрос е следвала още по-енергично начертанията на Александър I, ще се увенчае с успех. Редица добре разчетени стъпки на руската дипломация при неотстъпчиво поведение на султана и непопулярната антигръцка политика на Австрия, довеждат до прочутата Наваринска битка (20 октомври 1827 г.), открила нова епоха в европейските общувания. „Съжалявам искрено — заявява лицемерно Николай I на пристигналия в Петербург австрийски граф Зичи — ако обстоятелствата доведат до рухването на Турция. . . Но това не ще ме спре да действам. Моите пристанища са останали без изход, те не могат да изнесат плодовете на земята ни, тъй като Проливите се оказаха затворени за моите кораби.“¹¹⁵ На фона на усложнената международна обстановка словата на руския самодържец прозвучават като прелюдия към обявяване на манифеста за нова война с Турция. За успокоение на западноевропейските кабинети по-късно заедно с него е публикувана и специална декларация на руското правителство, в която се определят условията на предстоящия мир. Освен несъществените руски териториални претенции в документа точно са формулирани и всички предстоящи промени в Сърбия, дунавските княжества и Гърция. За българите, за техните национални тежнения в декларацията (и в манифеста) не се съобщава нищо¹¹⁶. Но този факт още не означава, че руското правителство е забравило за съществуването на българското националноосвободително движение. Напротив, едновременно със задълбочаването на кризата, по нареждане на императора (първо на Александър I, а след него и на брат му Николай I) са разработени няколко варианта за използването на българите в предстоящата война¹¹⁷. Още през 1821 г. началник-щаба на I армия И. И. Дибич разработва общ вариант за необходимостта от подкрепата на християнското население в предполагаемия театър на военните действия. На

¹¹⁵ Пак там.

¹¹⁶ Руските планове за използването на българска помощ в предстоящата война бяха разгледани от съветския българист В. Д. Конобеев. Изхождайки от презумпцията, че като врагове на революцията руският император и руското правителство ще се отнесат зле към освободителните борби на поробените, Конобеев коментира доста едностранно документите и в крайна сметка стига до извода за „отрицателното отношение на Русия към националната борба на българите“. Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 200.

¹¹⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1886, л. 1—3.

първо място той и неговите сътрудници поставят икономическата подкрепа на българите: храна, фураж, животинска тяга за артилерията, подслон за войските и т. н. Не е пренебрегната и въоръжената подкрепа, която разбунтуваното население е трябвало да оказва по фланговете на армията, при охраняването на старопланинските проходи, откъдето войските на императора са могли да бъдат изненадани, при осъществяването на разузнавателни акции и т. н.¹¹⁸

През следващите години до началото на военните действия предложенията на ген. И. И. Дибич са конкретизирани в десетки най-подробни варианти за активно използване на българското освободително движение. Наистина сред многобройните предложения се срещат и такива (предложенията на генерал-квартирмейстер П. П. Сухтелен например), които отхвърлят необходимостта от българско участие във войната. Но като правило официална Русия никога не се е отказала от услугите на националноосвободителното движение и според обстановката е предприемала мерки за неговото масовизиране или ограничаване.

Върху подобна идейна платформа изгражда своя план за активизиране на освободителните борби на юг от Дунав и ген.-майор С. Тучков, назначен още в началото на войната за земски комисар на Северна България¹¹⁹.

Бивш участник в руско-турската война от 1806—1812 г., ген. Тучков е добре запознат с положението в българските земи. Вероятно за всяка посъществена промяна там той е бил добре информиран и от своите съграждани в Измаил (хилядите български преселници), гдето се установява на постоянно местожителство. Неговата записка „Сведения за Северна България с добавки на някои необходими бележки“ го показва не само като военен специалист, добре запознат с положението в българските земи, но и като военен деец, който застава открито на пробългарски позиции¹²⁰.

По предложение на ген. С. Тучков и други висши офицери от Втора армия още преди началото на военните действия се полагат усилия да се спечели подкрепата на българите както сред емиграцията, така и вътре в страната. Нарочни пратеници успяват да убедят част от преселниците да се запишат във войските като доброволци, тъй като след войната ще получат допълнителни привилегии.

Взети са мерки и за активизиране на антитурската дейност сред българите на юг от Дунав. Френски дипломат, пристигнал в Кишинев от Петербург в качеството си на официален наблюдател, съобщава, че в Молдавските степи е срещнал представител на „богата българска фамилия“, който му е показал специални обръщения на български език, приготвени за разпространение в дунавските княжества и България. В тях французинът прочел призови за радушно посрещане на руските войски, за оказване на всякаква помощ по време на победния им марш в земите на султана¹²¹.

На 22.IV.1828 г. ген. Тучков, след задълбочено проучване на разузнавателните сведения, пише до началник щаба на Дунавската армия ген.-адютант П. Л. Кисилев, че политическата и военна обстановка в княжествата и в България налагат формирането на нова българска земска войска в състав от 1000 души — пехота, лека кавалерия и няколко планински оръдия. Оръжие могло да се набави от Тирасповския артилерийски гарнизон и от гр. Хотин, гдето били натрупани значителни количества пушки и муниции¹²².

¹¹⁸ Пак там, ф. МА, оп. 182^a, св. 36, д. 3, л. 24, 25, 26.

¹¹⁹ ЦГВИА, ф. МА, оп. 182, св. 36, л. 15—17.

¹²⁰ Archives du Ministère des Affaires étrangères de France (Paris), Turquie, Jassy, le 20 juin 1828. Т. 251, р. 299.

¹²¹ ЦГВИА, ф. МА, оп. 182, св. 36, л. 21.

¹²² Пак там, л. 22.

На 16 май ген. Киселев докладва предложението на ген. Тучков до Главния щаб в Петербург със заключението, че сам той одобрява подобна инициатива. След около месец (на 14 юни 1828 г.) главнокомандувачият Дунавската армия ген. П. Х. Витгенщайн получава съобщението на Главния щаб, че император Николай I възприема идеята за създаване на земска войска от „благонадеждни българи“. Единственото условие, което руският самодържец предявява, е след подписването на мира с Турция участниците във военното съединение да се преселят в Русия¹²³.

Докато преписката с материалите за използването на християните в предстоящата война обикаля различните военни инстанции, работата по формирането на българска доброволческа част вече е започнала. Според френския наблюдател, още на 19.V.1828 г., заедно с войските на ген. Крейс р. Прут преминава и „командата на полк. И. П. Липранди“, в която са включени представители на подвластните балкански народи. Повечето сред тях са българи — преселници в Южна Русия или бегълци от разбитата през 1821 г. въстаническа армия на Т. Владимиреку¹²⁴.

След кратък престой в различни румънски селища дружината на полк. Липранди в състав от около 500 души е прехвърлена през Дунав между Силистра и Тутракан. Разделени в четири отряда, начело с капитаните Георги Мамарчев, Панайот Фокиано, Милко Петров и Алекси, четниците получават задача да разпръснат разбойническите банди по направление Силистра, Тутракан, Разград, Шумен, где то руските обози са били често нападани и унищожавани. В повечето случаи отрядите действуват поотделно, но при нужда се групират и предприемат стремителни нападения над по-големи редовни и нередовни противникови сили¹²⁵.

Голяма част от четниците разполагат с коне и модерно за времето си оръжие, обстоятелство, което повишава бойните качества на доброволческото формирование. Това проличава по-късно и в сраженията край делиорманските села Шемилир и Калъкаръ (днес те не съществуват), где то четниците на полк. Липранди разгромяват хиляди башибозуци, намиращи се под главатарството на известните в цялата област Сарчоглу и Колъкоглу¹²⁶.

Освен този отряд, прехвърлен след това за кратко време във Влахия, в Подунавие то и планинските области на Североизточна България се сражават и други по-малки български групи. Участниците в тях изпълняват различни задачи на руското командване — служат като лоцмани и обикновени моряци в Дунавския руски флот, проникват дълбоко в тила на противника с разузнавателни мисии, действуват като преводачи и водачи към щабовете на различните войскове единици и т. н.¹²⁷ В сравнение с миналата руско-турска война участието на българи сега е твърде бледо. С изключение на неколкостотин души от Силистра, Каварна, Варна и още няколко селища почти всички доброволци са представители на емиграцията. В запазената от онова време документация рядко се съобщават биографични данни за доброволците, но и от малкото се вижда, че огромната част от тях произхожда от Солун, Битоля, Ниш, Враца, Габрово, Ямбол, Сливен, Търново. . . и по-рядко от дунавските селища и Добруджа¹²⁸. Обяснението на

¹²³ AMAE. Correspondance politique (C.P.). Russie. Jassy. T. 251, p. 36.

¹²⁴ ЦГИА, ф. 673, оп. 1, д. 222, л. 14—16.

¹²⁵ Пак там, л. 68—82; Романски, Ст. Георги Мамарчев и доброволческата му команда от 1828—1829 г. — Сп БАН, 22, 1921, с. 179 и сл.

¹²⁶ Боев, Р. Българите и Руско-турската война от 1828—1829 г. — Изв. НВИМ. 4, 1980, с. 64.

¹²⁷ ЦГИА, ф. 673, оп. 1, арх. ед. 222, л. 15, 16, 32; ЦГВИА, ф. МА, оп. 3, д. 152, л. 10.

¹²⁸ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 206.

този факт трябва да подирим преди всичко в обезлюдяването на североизточните краища през периода 1806—1812 г., а не в „нежеланието“ на руските власти да активизират освободителните борби на българския народ, както смятат някои автори¹²⁹.

Към всичко това трябва да притурим и тежките удари, които българите понасят тук в първите месеци на военното стълкновение. Заедно с притесненията и грабежите от страна на редовните турски части неизброими злини те претърпяват и от многобройните разбойнически шайки (в това число и шайки на скоро преселилите се от Русия некрасовци), подхвърлили на най-варварски насилия много селища из областта¹³⁰.

Мрачната картина на насилия и грабежи прави силно впечатление и на самия император Николай I, посетил през август и септември обширни райони от театъра на военните действия. Придружен от „значително число пехота и кавалерия“, от много съветници, висши чиновници, адютанти и ординарци, той посещава Козлуджа, Базарджик, Енибазар и много села между двете големи турски крепости Шумен и Варна¹³¹. Особено „неприятно“ са изглеждали в очите на императора стотиците въоръжени мюсюлмани („истинска селска армия“), „които били завзели горите между Козлуджа и Базарджик“ и често предприемали нападения над различни български селища. Около Енибазар Николай I и неговата „златна свита“ посещава няколко напълно опожарени и оплячкосани села. Налага се императорската гвардия да „вземе“ със себе си много останали без покрив християни и да ги отведе на по-безопасно място, тъй като голямото разпокъсване на войските в четириъгълника Силистра, Базарджик, Шумен и Варна е правело оставането по родните им места доста опасно¹³².

Истински кошмар преживява императорската свита край Козлуджа, гдето знойният вятър донася тежкия мирис на разлагащи се човешки трупове. Още отдалеч над селището се забелязва огромният облак дим от недогорелите християнски домове, ниви и пасбища. По улиците на Козлуджа и нейните околности могат да се видят труповете на стотици избити българи, между които много деца, жени и старци. И тук, както на много места из Добруджа, в кървавите погроми наред с нередовни части, формирани измежду местното мюсюлманско население, участвуват и прочутите със своята жестокост некрасовци¹³³.

Не по-добро е положението и в Базарджик, гдето фанатизирани мюсюлмани се разправят по най-брутален начин с много български фамилии. Тягостно впечатление оставят и стотиците заболяли от чумата, обхванала по това време големи области добруджанска земя¹³⁴.

Колкото и мъжествено да се държи императорът пред подчинените си „из тази дива, безводна и опасна за пътуване страна“ до Варна (обхваната в железен пръстен от руските войски), той пристига развълнуван от робската участ на своите едноверци. Под впечатление на всичко видно и чуто у него постепенно назрява мисълта за „системна“, т. е. за продължителна война срещу Турция с по-близката подкрепа на местното християнско население. Изглежда, че на това ще се е дължало и подчертаното благосклонно отношение към българите, когато на 20.IX.1828 г. Ал. П. Некович му връчва специалния български меморандум. От името на целия български народ в

¹²⁹ АМАЕ, С. Р. Russie, Jassy. Т. 175, 56—57.

¹³⁰ АМАЕ, С. Р. Russie. Au camp devant Bazardjik. Т. 175, р. 18.

¹³¹ Пак там, с. 19.

¹³² Пак там, с. 20.

¹³³ Пак там, с. 21.

¹³⁴ Конобеев, В. Д. Цит. съч., 200—222.

него е демонстрирана твърда готовност за разностранна подкрепа на руската армия и убеждението, че само руският самодържец може да бъде избавител от османско владичество. В края на обръщението българите отправят към руското правителство молба за такова покровителство, „с каквото ще бъдат удостоени другите едновърци, живеещи в Молдавия, Влашко, Сърбия и Гърция“¹³⁵. По този начин още преди започването на войната българските емигранти в Румъния, отгдето пристига и Ал. Некович, формулират ясно и открито своята най-висока освободителна цел — политическа автономия на българските земи. Нека добавим в подкрепа на това твърдение и този факт, че документът е подписан от тринадесет български старейшини „от разни места“ (всъщност всички, намиращи се по онова време в Румъния) и скрепен с печата на архимандрит Константин, принадлежащ към букурещкия кръг на българските родолюбци.

Освен че демонстрира на дело един по-висок етап от историята на българското политическо мислене след Букурещкия мир (1812) и Гръцкото въстание (1821), меморандумът от лятото на 1828 г. има за цел да увери още един път императора във верността на българите към Русия — „единствената сила“, от която те очакват подкрепа и за която са готови на „най-велика саможертва“¹³⁶.

Далеч от Петербург и първите си съветници, лишен от възможността да следи редовно докладите на дипломатическите пратеничества в чужбина, Николай I, както вече бе отбелязано, показва благоразположение към българските искания. Още от борда на флагмана „Париж“, гдето приема българската делегация, той заповядва на ген. Делинсхауен да събере допълнителни сведения за „валидността“ на пълномощията, с които е снабден Ал. Некович, и възможностите на българите за по-ярко участие във войната¹³⁷. Изобщо въпреки неголемите военни успехи на русите през 1828 г. и общо взето бавно мобилизиращото се освободително движение водачите на поробения народ очакват близкото бъдеще с подчертан оптимизъм. Освен традиционните предпоставки за порасналото българско самочувствие определена заслуга има и Николай I — първият руски император, пътувал из българските земи и пряко подхранил надеждите в освободителната мисия на Русия. Вероятно това е главната причина, която прави от този „новак в политиката“ (както сам той се е изразявал) най-популярният руски самодържец сред българите до Освобождението.

Завърнал се в столицата към края на ноември същата година, Николай I свиква тайния комитет, в който са влизали видни сановници: В. П. Кочубей, А. И. Чернишев, И. В. Василчиков и К. Ф. Тол. По време на разискванията сам императорът отхвърля идеята за „системна война“ срещу Турция и форсирането на планове за широко и незабавно движение на християните срещу османската власт. Оказва се, че донесенията на дипломатите от Лондон и Виена, от една страна, и незавидните финанси на държава — от друга, налагат по-различно отношение към воденето на войната. Ето защо, без да се отричат от по-нататъшната разностранна подкрепа на българите, руският самодържец и неговите първи съветници решават на първо време да се въздържат от голямо и преждевременно българско въстание, което би затруднило „извънредно много въпроса за бъдещия мир“¹³⁸. Изтласкването на

¹³⁵ Пак там, с. 223.

¹³⁶ Според някои автори българите са изработили и са връчили на русите проект, в който са се очертавали границите на бъдещата българска държава, ръководена от „принц“ или „господар“ (Романски, Ст. Г. Мамарчев. . ., 39—40).

¹³⁷ Епачин, Н. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции. Ч. 2. СПб., 1906, с. 30.

¹³⁸ ЦГВИА, ф. 323, д. 85, л. 32—33; Фадеев, А. В. Цит. съч., 290—292 и сл.

турските войски „дълбоко в Тракия с помощта на мощното опълчение на нашите едноверци“ (както пише П. Д. Киселев) на практика означавало до голяма степен ликвидиране на европейските турски владения, а за това очевидно твърде много са пречели непреодолими външни сили¹³⁹. По този начин в разгара на войната от 1828—1829 г. негласният таен комитет, председателствувал лично от императора, предпришава, макар и в неокончателен вид, съдбата на българите за един продължителен период. Така че, ако за русите по-нататъшните военни действия означават епилог на тяхната близоизточна политика през 20-те години на XIX в., то за подвластните християни това е време на нови, за жалост, илюзорни усилия и надежди.

Едно сравнение между двете военни кампании през 1828 г. и 1829 г. ще ни убеди, че през втората година българското освободително движение се разгръща на сравнително по-широк фронт. Освен бойните действия на доброволческите отряди в северните области на страната през пролетта и лятото на 1829 г. започва поредица от въстанически прояви в много области на юг от Стара планина — Созопол, Анхиало (Поморие); Василико (Мичурин), Малкотърновско, Малкосамоковско, Лозенградско, Ямболско, Новозагорско, Чирпанско, Сливенско, Котленско и на други места¹⁴⁰. От размаха на въстаническите акции вече се интересуват най-живо новият главнокомандуващ Втора армия ген. И. И. Дибич и командувачият черноморския флот адмирал А. Грейг¹⁴¹. В някои разбунтувани райони, използвайки мрежата на местното самоуправление (селските и градските общини), русите предоставят на българите големи количества оръжие и боеприпаси. Предвождани от своите старейшини и въоръжени с модерно руско и трофейно турско оръжие, въстаниците, чийто брой към средата на лятото надхвърлил 20 хил., се открояват като организирана сила, която е в състояние до голяма степен да компенсира малочислеността на руските войски¹⁴².

Жертвите от голямата чумна епидемия сред войската достигат огромни размери. Оказва се, че от 120 хил. души около 1/3 са тежко засегнати от болестта. Малко преди дебаркирането на части от руския флот в Ахтопол става ясно, че 19 446 войници са починали, а други 3500 души трябва да останат на продължително лечение в българските села¹⁴³. Да се прехвърлят войски от Полша и големите гарнизони на север от Дунав е невъзможно не само поради военностратегически съображения, но и поради страха от „разнасяне“ на болестта в незасегнатите още краища. Ето защо помощта на българите в жива сила, в снабдяването на войската с храни и фуражи, в разкриването и поддържането на стотици малки импровизирани болници се оказва твърде ценна за трудния задбалкански поход на ген. Дибич¹⁴⁴.

Единствената по-значителна военна част, насочена към района на авангардните руски части след избухването на чумната епидемия, е „неголяма смесена военна партия“ от 5500 души, в която се намира и „доброволческият

¹³⁹ Обилни данни за борбите на българите по това време се съдържат в изследванията на: Конобеев, В. Д. Цит. съч., 233—264; Боев, Р. Антиосманско движение сред населението в българското черноморско крайбрежие през Руско-турската война 1828—1829 г. — ВИСб., 5, 1970; Боев, Р. Българите в Руско-турската война. . . 62—72 и цит. лит.

¹⁴⁰ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 243.

¹⁴¹ АМАЕ, С. Р. Russie, Jassy. Т. 176, р. 284. Мненията относно числеността на българите, взели участие във въстанието през лятото на 1829 г., са доста противоречиви — от 5 хил. до 25 хил. души. Вж: Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 261; Боев, Р. Българите в Руско-турската война. . . , с. 72.

¹⁴² АМАЕ, С. Р. Russie, Jassy. Т. 179, р. 72.

¹⁴³ Пак там, с. 55, 80, 284.

¹⁴⁴ Пак там, с. 82.

корпус“ на полк. И. Липранди, наброяващ 1500 души¹⁴⁵. Пратеник на френския представител в Петербург Мортемар, който наблюдава прехвърлянето на корпуса през Дунав, съобщава, че доброволците християни са разделени на групи от по 30 души, подчинени на свое собствено командване. Руски офицери доверяват на френския наблюдател, че главното командване пази твърде много на корпуса, тъй като доброволците познават отлично пътищата и проходите през Балкана, както и езика, нравите и обичаите на местното население¹⁴⁶.

Така на практика се стига до големия парадокс, занимавал често европейските наблюдатели, та дори и самите руски командири: в един момент, когато армията на султана сред собствените си владения се оказва в центъра на враждебно настроен народ и открита въоръжена съпротива, в същото време руските войски са заобиколени от доброто разположение на местното християнско население, готово да превърне земята си в надежден тил на Русия. Описвайки „разтягането“ на императорската армия в много райони на балканския фронт и произтичащите от това опасности, членът на военната дипломатическа канцелария Ф. Фонтон не пропуска да отбележи, че всички неблагоприятия се компенсират от успешното сътрудничество на българите. „На това помага обстоятелството — пише той на 5.VIII.1829 г. —, че ние тук, макар и да сме в неприятелски, не сме в неприязнен край.“¹⁴⁷

Представата ни за ръста и характера на българското националноосвободително движение в края на 20-те години ще изглежда доста непълна, ако не споменем и за някои от най-типичните елементи на борбата. Поставено под голямата зависимост на руската политика, дори под нейния пряк контрол и материално осигуряване, движението за национално избавление все пак успява да открие и приложи на дело някои нови идейно-политически и организационни форми на съпротива. В сравнение с предишната война сега, наред със стихийните моменти, разгръща все по-видимо своите възможности организацията на местното самоуправление¹⁴⁸. Използвайки възможностите на старейшинския институт, българите успяват да вдигнат на разностранна борба против чуждото владичество изненадващо голяма част от населението. На редица тайни съвещания, а понякога и на импровизирани селски събрания, старейшините поставят и нерядко сами решават важни проблеми от подготовката и провеждането на въстанието. Представители на формиращата се българска буржоазия, те (старейшините), ведно с останалите ръководители на подвластния народ, се стремят към утвърждаването на нови социални отношения в рамките на една българска автономия. Освен молбата на Ал. Некович (за която вече стана дума) на руските военни власти през 1829 г. са връчени нови искания с почти същото съдържание от християните във Враца, Сливен, Котел и други места. Определен интерес в тази насока буди и молбата на българите от с. Факия, Бургаско, с която те още един път повтарят основните моменти от меморандума на Ал. Некович.

Връчена на дипломата Ф. П. Фонтон от стопанина на къщата, в която е отседнал (вероятно селският старейшина), тя групира в 16 точки по-важните искания на българите от този край. „Да будем сами волни. Да мы сами себя да судимо. Да мы черкви правим когда и где захотим. Субаши да няма нигде.

¹⁴⁵ Пак там, с. 83.

¹⁴⁶ Фонтон, Ф. П. Хумористични, политически и военни писма из главната квартира на Дунавската армия в 1828 и 1829 г. — БИБ, 4, 1931, II—III, с. 252.

¹⁴⁷ Въпросите за възникването, развоя и характера на местното легитимно самоуправление са изследвани най-пълно от Паскалева, В. За самоуправлението на българите през Възраждането. — ИИИ, 14—15, 1964, с. 94 и сл.

¹⁴⁸ Фонтон, Ф. П. Цит. съч., 300—301.

Да и мы оружия носимо. . .“ четем в молбата онези пасажи, които по същество очертавали най-важните моменти на бъдещата автономия. Едновременно с автономната политическа форма на управление българите настояват и за задълбочаване на новите буржоазни форми на земевладение и производство, за премахване на спахилъка, ангарията и другите феодални тежоби, които задържат икономическото им развитие¹⁴⁹.

Анализирана от тази гледна точка, българската молба от 1829 г. представлява конкретизирана програма за действие. По същество тя разглежда в разгърнат (макар и не така завършен) вид най-главните задачи, които българската национална революция си е поставила за разрешаване по онова време — развитие на буржоазните отношения в границите на автономна българска област. А не може да има никакво съмнение, че подобна форма на самоуправление поробените са разглеждали като крачка към самостоятелно национално съществуване, като необходим етап в борбата за окончателно премахване на чуждоземния феодален ред.

Въпреки забележителното активизиране на освободителните борби в годините на войната, въпреки небивалия териториален размах на движението, походът на граф Дибич Забалкански не оказва очакваното политическо и социално-психологическо въздействие върху широките народни маси. Някак бързо е избледнял в историческата памет на българина героизмът на стотиците четници от отряда на И. П. Липранди, на участниците в руския военен флот и на хилядите въстаници от югоизточните краища. Дори за бъдещите идеолози на националната революция, които често са дирели поука от изминатия път, българският подвиг в края на 20-те години се изчерпва с делото на Г. Мамарчев и неговата доброволческа команда¹⁵⁰.

Известна „деформация“ претърпява и идеята за политическа автономия на българските земи. В самия край на войната руските власти обсъждат ново българско предложение — проект за създаване на „малка“ автономна област, обхващаща територия между Дунав и Траяновия вал — т. нар. Добруджанско княжество. Много скоро обаче и този проект е изоставен като неосъществим¹⁵¹.

Причините за тези изненадващи, а в някои случаи и негативни резултати са твърде сложни, за да се изчерпят с няколко обяснения на известната ни в общи линии фактология. И все пак главната причина за бледото присъствие на разглеждания период в политическото битие на възрожденския българин се крие като че ли в самия завършек на войната — Одринския мир и тясно преплетените с него събития.

След стремителното руско напредване на юг и неочаквано бързото овладяване на Одрин турците се показват доста отстъпчиви. В щаба на ген. И. Дибич пристигат първите пълномощници на султана, но по всичко личи, че русите не бързат с подписването на мира. Лично Николай I изпитва в началото известно колебание при очерталата се възможност да превземе турската столица, да „заклучи“ вратата към Проливите и да положи „златния ключ“ в собствения си джоб. На пръв поглед всички условия за това са налице: невероятно голямата обърканост в Цариград, стегнатият отряд на Дибич, руският флот пред Босфора и накрая гръцкото и българското въстание, които са разширявали значително стратегическите възможности на командването.

¹⁴⁹ Раковски, Г. С. Горски пътник. Нови сад, 1857, 212—218.

¹⁵⁰ Арnaudов, М. Д-р Ив. Селимски. Живот, дело, идеи. С., 1938, с. 169; Коледаров. П. Към предисторията на Добродетелната дружина. — ИИИ, 16—17, 1966, с. 388.

¹⁵¹ Дамянов, С. Френската политика на Балканите 1829—1853. С., 1977, с. 25.

Поредният таен съвет в Петербург обаче се изказва против завладяването на Цариград. „Това би било най-опасното завоевание, което бихме могли да направим“ — заявява граф. К. Неселроде и неговите опасения споделят всички присъстващи в императорския дворец¹⁵².

Поведението на Англия и Австрия, при несигурното отношение на французите, правят подобна стъпка повече от рискована. Защото дори и завладяването на Босфора и Дарданелите е нямало в никой случай да компенсира големите облаги, които западноевропейските държави са щели да извлекат с присвояването на големи територии от Балканите, при това без да пролеят капка кръв¹⁵³. В края на заседанието е решено, че в този момент изгодата за Русия да бъде запазена Османската империя в Европа надвишава изгодата от нейното евентуално унищожение¹⁵⁴. Що се отнася до това каква ще бъде съдбата на оставащите под турска власт християнски земи и народи, висшите императорски сановници до един споделят убеждението, че подобни проблеми в бъдеще трябва да се решават заедно с останалите велики сили¹⁵⁵.

Колко много напомнят тези формулировки за външнополитическия курс на Петербург в началото на века (1802), когато Александър I се стреми към „изгодно съхранение“ на Турция, или десетилетие по-късно (1816), когато руското покровителство над поробените християни се сочи за „съвместимо“ със съществуването на Османската империя. Подобна външнополитическа ориентация не означава, че тук-там сред управляващите кръгове не са се чували гласове за окончателно разпокъсване на Турция. Но винаги, когато са се изготвяли окончателните инструкции за външнополитическото поведение, надделяват онези мнения, които по най-сигурен начин са носели реални, пък макар и на пръв поглед скромни успехи. Друг е въпросът, че през 20—30-те години на XIX в. руската дипломатия планира своите стъпки в една социално-икономическа и политическа система, станала вече в много отношения твърде илюзорна — феодалната. А за напредналите в своето капиталистическо развитие държави подобен начин на мислене и действие се оказва много изгоден. С по-високия си материален уровень те се намесват в решаването на Източния въпрос със силата на едно ново оръжие, което за русите остава недостъпно десетилетия наред — оръжието на по-високия икономически потенциал. Благодарение на него (а не само на армиите) те участвуват все по-активно в турските работи и така подготвят условията за онзи исторически момент, когато Русия ще отстъпи доминиращото място в балканските дела. Впрочем, както вече бе отбелязано, официалният руски подход в международната политика извиква неодобрението на отделни представители от управляващите кръгове, но по онова време те са все още твърде малко, за да предизвикат някакви радикални промени в дългогодишния стил на международно общуване. „Император Александър I вярно и справедливо е казал, че проливите на Босфора и Дарданелите са ключовете от неговия дом — пише по този въпрос дипломатът Ф. П. Фонтон —, но в такъв случай разумно ли е тези ключове да се оставят в ръцете на Турция и именно за това, че тя е слаба държава? Аз никога няма да се съглася с това. Напразно ние се лъжем с надежда, че Портата колкото е по-слаба, толкова ще е по-послушна и по-покорна; със страх приятелство не се печели. . . Ако ние утре сключим с Турция отбранителен и настъпателен съюз и ако Англия ни отвори война, мислиш ли ти, че ще може да се опрем на Портата и че тя, ако ѝ обещае да ѝ върнат Крим, не ще пусне англичаните през Дарданелите и Босфорския

¹⁵² Пак там, 14—36.

¹⁵³ Пак там, с. 26.

¹⁵⁴ Мартенс, Ф. Ф. Цит. съч., т. 4, ч. 1. 1887, с. 438.

¹⁵⁵ Фонтон, Ф. П. Цит. съч., с. 271.

пролив... Имайки най-безкористни намерения, ние при все това сме възбуждали и ще възбуждаме недоверие у другите европейски държави. А слабостта на Портата им дава възможност непрестанно да ни противодействуват и да ни вмъкват на разорителни и безполезни войни. От която и страна да разглеждаме въпроса, не виждам никаква полза за Русия от такава слаба съседка, каквато е Портата, и при това да си навлича срам и да търпи от нея не само притеснението на едноплеменните и едновърни народи, но и унижението на самата православна източна църква.¹⁵⁶

Не така мислят обаче императорът и неговите най-доверени съветници. Напротив, домогнали се до готовността на турците да отстъпят от предвоенните си позиции по някои горещи точки на Източния въпрос, те демонстрират открито готовността си да сключат приемлив договор и за Турция, и за западните държави. Жертвите, които Николай I се е готвел да направи в своята източна политика, според него са давали сериозна гаранция за възраждането на „Свещения съюз“ и нова пълна консолидация на международната реакция¹⁵⁷. А в случая за руския царизъм това е несравнимо по-важно, отколкото съдбата на поробените славянски маси. Освен че овековечава съществуващия ред вътре в империята, подобен начин на мислене (пък и действие), вдъхва живот на линеещата вече европейска система на сигурност и равновесие.

Събитията около подписването на мира в Одрин (14.IX.1829 г.) са добре известни. След Кючук-Кайнарджа, Яш и Букурещ масата за преговори между двете империи е пренесена в самото сърце на султанските владения, факт сам по себе си достатъчно красноречив, за да бъде нашироко коментиран. Следвайки инструкциите на Петербург, руските дипломати отново се задоволяват с минимума на своите възможности: автономия за Влахия, Молдавия и Сърбия (фактически те вече са разполагали с нея), независимост за воюваща Гърция, откриването на черноморските проливи за търговските кораби на всички държави, неголеми териториални придобивки за Русия, контрибуции и т.н.¹⁵⁸ „В сравнение с това, каквото можеха да поискат русите, и то да го поискат безнаказано, те поискаха малко. . .“ — пише по този повод съветникът на К. Метерних Фридрих Хенц¹⁵⁹. Трудно е сега да се каже какво точно е имал предвид австрийският политик при произнасянето на тези слова. Между другото, може би и известно по-осезаемо застъпничество за християните на юг от Дунав? Кой знае? Едно обаче е сигурно — по страниците на мирния договор България като понятие географско и политическо и българите като народ, взел най-активно участие в още незаглъхналите военни действия, изобщо не са споменати. Затова, колкото и висока да е оценката на Одринския мир в историята на балканските народи¹⁶⁰, за българите мирът от септември 1828 г. е преди всичко едно голямо разочарование от политиката на Русия, обхванало всички прослойки на тогавашното възрожденско общество. След отхвърлянето на българските молби за по-голям политически ангажимент руските военни власти в

¹⁵⁶ Фадеев, А. В. Цит. съч., с. 330.

¹⁵⁷ Юзефович, Т. Договоры России с Востоком, политические и торговые. СПб., 1869. 71—84; Noradounhion, G. Recueil des actes internationaux de l'Empire ottoman. Т. II. (1789—1856). Paris, 1900, 166—177; Жигарёв, С. Русская политика в Восточном вопросе. Т. I. М., 1896; Шилдер, Н. Адрианопольский мир 1829 г. СПб., 1879; Генов, Г. П. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. 1. До Кримската война. С., 1925, с. 300 и сл.; Дамянов, С. Цит. съч., 24—25.

¹⁵⁸ Фадеев, А. В. Цит. съч., с. 326.

¹⁵⁹ Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С., 1981 (статии на Хр. Христов. С. Дамянов, Стр. Димитров и др.).

¹⁶⁰ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4719, л. 544.

България предприемат и енергични действия срещу подготовката на ново въстание в Южна България. Окуражени от рязката промяна в поведението на русите, на много места в източните области турските феодали предприемат открити репресии срещу християните. „На границата между Одрински и Старозагорски пашалък — четем в донесение до щаба на армията от 14.X.1829 г. — са започнали преди един месец и продължават и досега убийства и грабежи над християните. Досега са убити до 400 души, които произхождат от доскорошни богати фамилии.“¹⁶¹

Раздвижват се турските бандитски шайки в Русенско, Базарджишко и другаде из североизточните български краища. Наглото турско поведение, въпреки присъствието на руски въоръжени сили, кара полк. И. Липранди с части от своя доброволчески корпус да се заеме със защитата на мирните българи. Колко голямо е учудването обаче, когато под предлог за „въдворяване на спокойствие в областта“ пристига нареждане на главнокомандуващия ген. Дибич „полковник Липранди да бъде освободен окончателно от командването на доброволците, а самите те — незабавно разпуснати“¹⁶².

Сякаш забравили доскорошните грижи на местното християнско население, неговата въоръжена подкрепа и жертви, понесени в преките сблъсъци с общия неприятел, някои руски офицери твърде грубо решават да провеждат новата линия на командването. Обвинявайки незаслужено българите в кражби, бягство от бойното поле, неподчинение и най-различни самоволни действия, те пристъпват към повсеместно разформироване на доброволческите части¹⁶³. Разбира се, както по време и на предишните войни, в действията на част от доброволците са се наблюдавали подобни явления, но като цяло те достойно са изпълнявали своя дълг и с право са заслужили руското признание и благодарността на съотечествениците си. Може само да се съжاليا, че при незабавното разпускане на помощните отреди руското командване не е избрало други по-приемливи пътища и средства. На всички български запитвания и възражения по този повод, на всички молби от страна на цялото българско население за по-голям руски ангажимент императорските пълномощници отговарят по един и същи начин — преселение в Русия. При това — преселение като средство и начин за решаване на българския национален въпрос.

Принудени от обстоятелствата, в невъзможност да сторят нещо друго при вида на неизбежното турско отмъщение, около 130—140 хил. души се отправят към новите си поселения на север от Дунав¹⁶⁴. По този начин в един изключително важен исторически момент на национално самоосъзнаване и изграждане от българския организъм са откъснати огромни човешки маси. Нарушаването на демографската картина има важни последици не само в нормалния ритъм на човешкото възпроизводство и икономическия потенциал, но и в еволюцията на сложния социалнополитически менталитет у българите. Темповете и интензивността на възрожденските процеси, забавени

¹⁶¹ Пак там, л. 657.

¹⁶² Пак там, д. 4841, л. 496, 498.

¹⁶³ Дойнов, Ст. Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. — В: Сб. Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 310.

¹⁶⁴ Единствената по-остра реакция от подписването на мира в Одрин е нотата на англ. посланик в Петербург, с която русите са упрекнати, че „нарушават европейското равновесие“. Когато руското правителство обаче отговаря, че със завладяването на Индия Лондон систематически нарушава европейското равновесие, англичаните изоставят всички словесни протести. Още по-присмлива за Русия е реакцията на Австрия, чийто канцлер нарича договора „нещастен“; на Франция и Прусия, които не са сметнали дори за необходимо открито да обявят своето отношение. Очевидно е, че като цяло Западът е доволен от клаузите на Одринския трактат. Вж. Мартенс, Ф. Ф. Цит. съч., т. 4, ч. 1, 421—422; т. 11, с. 422.

и без това от изолацията със свободния свят и близостта на турската столица, получават нов тежък удар, който до голяма степен унищожават благотворните страни на войната. В този смисъл историческото дело на някои известни българи, заели се да подпомагат военните власти при изселването, та дори и дейността на самите руски власти, може би заслужават преоценката на потомците. Трудно е да допуснем, че едните и другите не са разбирали до какви непоправими деформации води подобно многолюдно преселение и чии интереси задоволява то.

Неочакваният завършък на войната¹⁶⁵ и всички неблагоприятия, свързани с този акт, намират силно отражение върху самочувствието на българите. Докато предишните войни между Русия и Турция довеждат до видимо раздвижване в освободителните борби и политическото мислене, то сега резултатите са повече от скромни. Едва ли назначението на Вашченко за временен консул в Сливен (първото руско консулство в България), който ще следи за поетите от Турция задължения и определянето на Г. Мамарчев за кмет на окупирана Силистра е щяло да компенсира отрицателните последици на войната. Вzeti в най-общ социалнополитически смисъл, останалите по местата си източни българи преживяват доста осезаемо демографския и политическия срив. Понесли до голяма степен основната тежест на националноосвободителните борби до този момент, изведнаж те се озовават в един крайно неблагоприятен социалнопсихологически климат, който по същество възпира революционните усилия на възраждащия се народ. Вероятно затова през следващите десетилетия та чак до освобождението на България споменатите краища остават встрани от талвега на националната ни революция и по-точно от въоръжената борба.

Разбира се, ако за българите войната от 1828—1829 г. има общо взето неблагоприятни последици, то не така стоят нещата с другите балкански страни и най-вече в Русия. Укрепила влиянието си в Черноморския басейн, на Балканите и Средния Изток, руската дипломатия насочва своите усилия към европейските дела. Тенденциите към възраждане на легитимизма в Европа отново вземат връх. Сред революционната криза (1830—1831) и потъпкването на Полското въстание проектът за възобновяване на „Свещения съюз“ се поставя на дневен ред като първостепенен въпрос в европейската политика¹⁶⁶. Всички ходове на дипломатията обаче по този въпрос се затрудняват от новото изостряне на Източния въпрос, т. нар. Египетски конфликт (1831—1833).

* * *

Слабостта на Портата умело използва и Мухамед Али — енергичният владетел на Египет, който си поставя за цел да се превърне в едноличен малоазийски господар. По различни причини западноевропейските държави не могат или не искат да помогнат на изпадналия в нова беда турски султан. Единствената страна, която не отблъсква протегнатата за помощ ръка, е Русия, и то за помощ не само дипломатическа, но и военна¹⁶⁷. В замяна на това в местността Ункяр-Искелеси край Цариград на 8 юли 1833 г. е подписан руско-турски договор, по силата на който Дарданелските проливи се закриват за военните кораби на нечерноморските държави. Още на времето това споразумение се оценява като най-крупната дипломатическа победа на Русия.

¹⁶⁵ Пак там, т. 4, ч. 1, с. 421.

¹⁶⁶ Татищев, С. С. Внешняя политика императора Николая I. СПб., 1887, с. 351; Муравьев, Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 году. М., 1869, 272—276.

¹⁶⁷ Киняпина, Н. С. Цит съч., 174—176.

Победа, която по израза на тогавашната европейска преса, превръща Черно море в руско езеро, а Турция — в руски клиент, който охранява входа на това езеро¹⁶⁸.

Несъмнено Ункяр-Искелеският договор трябва да се разглежда като кулминация на руските дипломатически успехи през XIX в. Но в същото време той очертава и върха, от който начева бавното руско отстъпление по Източния въпрос. По време на Мюнхенгрецките споразумения с Австрия (септември 1833 г.) това проличава само по отношение на руската тактика — временен отказ от вековния стремеж за разчленение на Турция, но в дните на втория турско-египетски конфликт и преди всичко в дните на т. нар. Лондонски конвенции (1840—1841) неуспехите на Русия стават твърде очевидни. Сега императорът е принуден да изостави предишната насока на своята външна политика и да приеме западното предложение за колективен контрол върху Проливите¹⁶⁹.

Този голям неуспех на Петербург не е можел да не се отрази върху българо-руските отношения и в частност върху българското освободително движение, което се намира в силна зависимост от Русия. Ярък израз новите политически настроения намират в т. нар. Велчова завера от 1835 г. — начален момент в насочването на освободителните борби по пътя на самостоятелното българско действие. Както е известно, начало на движението в Търново застава една група от влиятелни чорбаджии, търговци и занаятчии, вдъхновявани от големия патриот Велчо Атанасов — Джамджията. Едновременно с търновското съзаклатие е сформиран и друг център в окупираната от русите силистренска крепост, гдето начало на подготвеното въстание застават кап. Георги Мамарчев и Васил х. Вълков¹⁷⁰. Усърдна дейност за набавяне на така необходимото оръжие тук разгръщат неколцина бивши доброволци във войната, ръководени от братята Петър, Бойчо и Стоян Николаеви. Те успяват да организират тайно две скривалища за оръжие и боеприпаси в селата Алмалии и Караорман, които за съжаление са открити от руските военни власти. След залавянето на част от замесените в заговора „бивши доброволци“ в крепостта е проведено следствие, материалите от което получава генерал-аудиторът на областта, а след него и военният министър. Няколко дни по-късно лично императорът се запознава с дейността на българските патриоти и тяхното твърдение, че са руски поданици. Ако тези показания „не се потвърдят — (българите — б. а., С. Д.) да бъдат предадени на турското правителство“, резолира Николай I съпроводителното писмо на военния министър и по този начин дава да се разбере, че в дадения момент Русия не ще толерира никакви прояви на българското освободително движение и ще таксува участниците в него като най-големи престъпници¹⁷¹.

След дълги перипетии — разпити, мъчения в Белецкия затвор, неуспешни бягства от ареста и т. н., някои от „провинилите се българи“ са предадени на турците, други — изпратени на „тежка каторга“ в Сибир, а трети — на принудителна работа в Бесарабия¹⁷².

¹⁶⁸ Мартенс, Ф. Ф. Цит. съч., т. 12. Трактаты с Англиєю, 1832—1895. СПб., 1898. 156—158; Юзefович, Т. Цит. съч., 101—102; Wiston, E. Mémoires pour servir à l'histoire de nos temps. T. 4. Paris, 1963, 27—32.

¹⁶⁹ Беров, В. С. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, 211—218; Кисимов, П. Велчовата завера във Велико Търново през 1835 г. по разказите на съвременници. Исторически работи, моите спомени. Ч. 2. С., 1900, 71—80; Цонев, Зв., П. Д. Крушев. Извори и документи по Велчовата завера, 1835—1935. Търново, 1935; Жечев, Н. Велчова завера. — ИПр., 1975, № 3, 63—80.

¹⁷⁰ Грек, И. Българските доброволци (волонтери) от 1828—1829 година. — Векове, 1975. № 5, с. 14.

¹⁷¹ Пак там, 16—17.

¹⁷² Романски, С. Георги Мамарчев и доброволческата му команда. . ., 206—207.

Неочакваният реверанс на руската дипломация към Цариград и жестокото отношение към участниците в политическите движения ще да са объркали и смутили известна част от българските родолюбци. Това неприятно чувство се е подсилило и от факта, че руското правителство с готовност се отзовава на турската молба и връща на султанското правосъдие своя бивш поданик, българския капитан Георги Мамарчев¹⁷³.

Низходящата линия във външната политика на Русия към освободителните български тежнения продължава и през следващите години, когато непосредствено след неуспешния Търновски заговор избухват серия от стихийни бунтове и въстания в Западна и Северозападна България, а в Румъния се правят няколко неуспешни опита да бъдат прехвърлени на юг от Дунав големи четнически формации. В конкретната историческа обстановка е повече от трудно да се намери друга сила, която да замести Русия в освободителните борби на българския народ. Но, както е известно, в международните отношения политически вакуум е невъзможен, още повече политически вакуум на Балканите, гдето се пресичат посоките за три континента и гдето си дават среща най-различни идейно-политически влияния. Всичко това започва да се чувства още в началото на 40-те години на миналия век, когато редица вътрешни и външни причини обуславят нов подем на българското освободително движение. В желанието си да се възползват от благоприятната обстановка и да изместят русите от техните традиционно силни позиции сред поробените балканци към водачите на освободителното дело, макар твърде страхливо, а понякога и непоследователно, се насочват англичани, французи, австрийци и представители на други европейски правителства¹⁷⁴. По пътя на своята деликатна и трудна мисия те са подпомогнати и от самите българи, които, разочаровани от видимата промяна в делата на руското правителство, сами търсят контакти и пътища за общи действия с тях.

Твърде красноречиво е и поведението на западноевропейските правителства към такива събития, като Нишкото въстание (1841), Браилските бунтове (1841—1843), извоюването на частична българска автономия и т. н.¹⁷⁵ В един момент, когато по повод на османските жестокости през 1841 г. в Европа се предприема доста широка кампания в защита на българите, в Русия само два вестника поместват кратки съобщения за това¹⁷⁶.

Сравнително по-мека позиция към българското националноосвободително движение руското правителство взема към средата на века, когато през 1848—1849 г. избухват буржоазните революции в Европа¹⁷⁷.

Както е известно, широко въстаническо движение в България пламва година след революциите от 1848—1849 г., а това се оказва достатъчно време, щото Русия да направи известен завои в своята политика към исканията на българите. Не че тя променя коренно тактиката си към освободителните борби на своите едноверци, но след заглъхването на революционните събития в Европа Петербург неминуемо е трябвало да обърне поглед към „вечния“

¹⁷³ Шарова, Кр. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на XIX в. — В: България и европейските страни през XIX—XX в. С., 1975, 27—28.

¹⁷⁴ Цветкова, Б. Френски дипломатически източници за въстаническото движение в Поморавието през 1841 г. — ИДА, 13, 1967, с. 273 и сл.; Дамянов, И. Австрийските военнополитически кръгове и Нишкото въстание през 1841 г. — ВИСб., 2, 1982, с. 149 и сл.

¹⁷⁵ Ниякий, В. В. Мисия руского дипломата Кодинца в Болгарии после Нишкого восстания 1841 г. — В: Научные доклады высшей школы. Исторические науки. М., 1961, кн. 1, с. 146.

¹⁷⁶ Паскалева, В. Отзвукът от революцията в Европа през 1848—1849 г. в българските земи. — В: Първи конгрес на БИД. Т. 1. С., 1972, 417—501.

¹⁷⁷ Дамянов, С. Цит. съч., 244—245.

Източен въпрос, към своята традиционна политика на покровителство над балканските християни. Обяснявайки събитията във Видински санджак с „подстрекателската роля на полските и унгарските емигранти или на всевъзможни „любители на приключения“, руските дипломати в Букурещ, Белград и Цариград предприемат пред Портата различни стъпки за „мъдро и трайно“ подобряване на положението в България¹⁷⁸. Отношението на добронамереност към българските събития се почувствувало особено силно, когато във Влашката столица започва разгорещен спор относно българските масови бягства на север от Дунав. Възмутен от поведението на турските и френските дипломати (Франция е единствената страна, застанала по този въпрос твърдо зад Турция), които смятали, че българските бегълци трябва да се посрещат на дунавския бряг с пушечен огън, руският дипломат ген. Дюхамел отправя нота до турския представител Ахмед ефенди, в която охарактеризирва турското поведение като „безчовечно“. Апелирайки за строги мерки към онези, които „вдигнали знамето на бунта“, в същото време той се застъпва за „невинните хора, които, бягайки, нямат друга цел, освен да поставят живота си в безопасност“¹⁷⁹.

Постепенната промяна в руската политика по Източния въпрос започва да се чувства все по-осезаемо в началото на 50-те години на XIX в. Но този проблем, както и по-нататъшното развитие в политиката на Русия към българските освободителни тежнения, ще бъде предмет на отделно изследване. Още повече, че Кримската война и Парижкият мирен договор (1856) внасят съществени изменения в съотношението, пък и в позициите на великите сили по Източния въпрос. С тях обективно е свързан и новият етап в българската национална революция.

* * *

Възникването на Източния въпрос през XVIII в. се обуславя от поредица исторически фактори, в основата на които лежат обективните закони на социално-икономическото и политическото развитие. Сред тях безспорно първостепенно място заемат упадъкът на могъщата доскоро Османска империя, освободителните борби на поробените от турците народи и съперничеството на европейските държави за преобладаващо влияние на Изток. За разлика от другите европейски страни обаче позицията на Русия в източните работи заема особено важно място. Като единствена черноморска държава сред Великите сили тя е жизнено заинтересована от едно или друго решение на Източния въпрос.

Изострянето на международните отношения в тази част на света не привлича вниманието само на управляващите от различните европейски държави. Всички по-значителни събития резонират дълбоко в покорените от Турция страни. Това означава, че в политическия живот се въвличат постепенно народните маси, сред които революционните сили започват да играят все по-активна роля.

В резултат на дълбоките промени, обхванали Европа през XVIII в., и появата на Източния въпрос, българското освободително движение и Русия засилват своя взаимен интерес. Първите симптоми във възобновяването на някогашните връзки и отношения между двете страни трябва да отнесем към епохата на Петър Велики, т. е. времето, когато започват войните между

¹⁷⁸ Стоянова, Р. Документи за селското антифеодално въстание в Северозападна България през 1850 г. (из Държавните архиви във Виена). — ИИИ, 11, 1962, с. 216.

¹⁷⁹ Цветкова, Б. Из историята на съпротивителните и освободителни движения в българските земи през 80—90-те год. на XVII в. — ВИСБ., 2, 1979, 109—112.

Русия и Турция, когато политическата активност на царизма в посока на Балканите, неговата експанзия към Проливите, Близкия и Средния изток става все по-енергична и целенасочена. През този, нека го наречем съвсем условно подготвителен период (завършил с подписването на Кючук-Кайнарджийския мир през 1774 г.), сред общия поток на икономическите, културните и религиозни отношения постепено се открояват и чисто политическите контакти. Въпреки значителните европейски събития по това време обаче и постоянно засилващият се руски натиск над Турция българо-руските политически връзки все още са крайно ограничени и анемични.

Съществен напредък отбелязват тези отношения през последната четвърт на XVIII в. Използвайки умело християнската доктрина за православната взаимопомощ, Екатерина II съставя нова идейна платформа за общи действия срещу Високата порта. В тогавашната обстановка на Балканите и по-точно в българските земи подобна стъпка води до известно активизиране на българското освободително движение, което още от годините на големите антиосмански въстания (1686—1689) откърмя идеята за комбинирани действия с чужди сили¹⁸⁰. Ето защо конкретните военнополитически и дипломатически инициативи на Русия по онова време имат забележимо въздействие сред част от българското общество. Така че управлението на императрица Екатерина и по-точно нейните енергични ходове в Източния въпрос дават тласък на първите по-значителни и в известна степен организирани българо-руски политически акции. По същество този втори период на политическо сътрудничество (с известни приливи и отливи) продължава до 1828—1829 г., когато в Петербург „от всички възможни комбинации“ на изток приемат, че съществуването на слаба турска империя „съответствува най-много на руските интереси“¹⁸¹.

Това положение, залегнало в основата на руската политика по Източния въпрос за дълго време, фактически отбелязва началото на третия период, обемащ времето от 30—40-те години на XIX в. до войната от 1853—1856 г. Без да пренебрегваме големия дипломатически успех на император Николай I в Ункяр-Искелеси (1833), трябва да признаем, че това е всъщност времето на все по-чувствителното руско отстъпление от сложните и заплетени близоизточни проблеми, достигнало драматичния си завършък в годините на Кримската война. А едва ли е необходимо да се припомним, че при здравето си обвързване с Русия, с нейните решителни действия по отношение на султанските владения българите са губели не само велик покровител, но и най-могъщ съюзник в борбата срещу османския гнет.

Усетили постоянно нарастващата слабост и в известна степен самоизолация на Русия в източните дела, към българското освободително движение все по-настойчиво отправят поглед западноевропейските страни. В своите домогвания те използват твърде разнообразни начини и средства — от дейността на религиозните мисионери и политическите усилия на полските емигранти до опитите да се спечелят за западната кауза изтъкнати представители на българската интелигенция. През 40-те години на миналия век отделни представители на управляващите кръгове (някои западни дипломати на Балканите) дори открито симпатизират на българското движение и заедно с напредничавите обществени среди демонстрират склонност към ревизия на традиционната проосманска политика. Но техните

¹⁸⁰ Зуева, Н. В., Е. М. Шатохина. Из истории балканской политики России 1856—1867 гг. — Балканские исследования. Вып. 8. Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XIX вв., с. 168.

¹⁸¹ Цит. по: Рожкова, М. К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. М., 1949, с. 385.

изолирани намерения отстъпват пред големите държавни интереси на западните сили, чиито правителства съзират, не без основание, в българското лице естествен съюзник и проводник на руската балканска политика.

При това западноевропейските страни не са бързали кой знае колко много с решаването на Източния въпрос. Големият парадокс във външната политика на Русия — да изтръгне без особени сътресения едно или друго османско владение, но да няма икономическата мощ, с която да го задържи под свое владение или опекуство, развързва ръцете на нейните европейски съперници. От година на година за Русия става все по-трудно да разединява европейските държави и да играе ролята на безспорен арбитър в източните дела. В невъзможност да стори друго, тя се затваря постепенно за външния свят „в границите на собствените си митнически области“¹⁸², а от това най-малко печели българското освободително движение.

Независимо от подобни колебания и спадове във външнополитическите начинания на руската дипломация всички европейски опити за едно-посезаемо елиминиране на Петербург в българското общество търпят несполука. Причините за това са многобройни, ала една от тях — европейската линия за овековечаване на Османската империя, се оказва най-значителна. Освен това самата Русия, губеща битката на икономическото и политическото поприще, предприема други стъпки, засягащи духовната сфера на влиянието. Фактически от 30-те години на XIX в. руското културно проникване в българските земи започва да се осъществява на широко организирана основа и едва ли това е случайно в стратегията на Петербург по Източния въпрос¹⁸³. Използувайки всички свои предимства (вяра, език, географски фактор и т. н.), тази компенсационна политика притъпява до голяма степен западноевропейската експанзия и така запазва благоприятен терен за бъдещи българо-руски политически действия срещу Турция.

Върху активността на българо-руските политически взаимоотношения силно влияние оказват и двете възприети от руския двор идеологически доктрини — елинофилството и идеята за славянско единение. И ако през първите два периода на сближение елинофилството намира силно отражение във външнополитическия курс на Русия и значително задържа разгръщането на българското освободително дело, то от 30—40-те години на века славянофилството постепенно се налага като едно от главните теоретически оръжия в руската балканска политика. За съжаление смяната в първенстващото място на двете идеологически явления се осъществява във времето, когато Русия отстъпва от завоюваните позиции в Източния въпрос, факт, който с нищо не облагодетелствува българския народ. При това нека не забравяме, че и по това време Русия не се отклонява от идеята за „православното начало“, т. е. в отношенията си с християните в Турция тя продължава да се ръководи от мисълта за едно вселенско православие, а не от мисълта за силна славянска общност¹⁸⁴.

Обикновено в литературата (предимно съветска) въпросът за отношението на официална Русия към откритата въоръжена борба на българския народ се разглежда като „страхът на Петербург“ от революционно решение на българския национален и социален въпрос¹⁸⁵.

¹⁸² Генчев, Н. Болгаро-руское культурное сближение в 30—50-е годы XIX в. — В: Россия и освобождение Болгарии. М., 1982, с. 108.

¹⁸³ Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 182.

¹⁸⁴ Конобеев, В. Д. Цит. съч., с. 190, 231, 327.

¹⁸⁵ Цит. по: Зуева, Н. В., Е. М. Шагохина. Из истории балканской политики России. . . , с. 168.

Както е известно, през разглеждания период в руската външна политика се наблюдават две основни направления — едното, свързано със събитията в Европа, а другото — с утвърждаването на руското господство в Причерноморието, режима на Проливите, Закавказието и т. н. И ако в първия случай чрез система от коалиции с други страни тя се е стремяла към равновесие на силите в Европа, то по източните работи почти винаги е действувала от позиция на силата. Освен постоянно напредващата турска слабост към подобен начин на действие русите са подтиквани и от националноосвободителните борби на балканците, в това число и на българския народ. Що се отнася до българите, то за разлика от другите балкански народи, през разглеждания период руските управляващи кръгове контактуват с групи и лица, които изразяват националноосвободителните стремежи на българския народ. На националноосвободителното движение на българския народ Русия гледа като на свой съюзник, с който общите интереси диктуват и общи начертания за борба против Турция. Като по-силната и по-активната страна в този негласен съюз, сменяща според условията сферата на своите интереси, Русия често модифицира, потиска или замразява връзките си с българското освободително движение.

Отделяйки специално внимание на тези проблеми, в годините непосредствено след Кримската война канцлерът А. М. Горчаков пише на императора: наблюдавайки отблизо борбите на поробените през последното десетилетие, „ние се опитвахме да отклоним християнското население на Турция от разпокъсаните и непоследователни надигания, които водят до безполезно кръвопролитие и утежняване на тяхното положение. Ние се стремяхме да ги подбудим към това, щото упорито и търпеливо да обединяват и развиват своите сили, тъй като ние сме убедени в това, че естественият ход на нещата, постепенният упадък на ислямизма ще доведе в края на краищата в преобладаване на християнските народи. И че ако насилственото решаване на въпроса се окаже неизбежно, то ние, както и те, трябва зряло да се подготвим за това, а не да разпиляваме нашите сили за прибързани опити“¹⁸⁶.

Каквито и да са били субективните намерения на Русия, в крайна сметка те винаги са били подчинени на голямата и дълготрайна цел — разкъсване на османското статукво. Затова със своята антитурска политика и след Кримската война тя успява в значителна степен да задържи на Балканите историческата перспектива в свои ръце, а оттук и здравата връзка с българското националноосвободително движение.

ЛЕГАЛИЗАЦИЯТА НА ИСПАНСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ (1976—1977)

ДРАГОМИР ДРАГАНОВ

Рецензент: *Искра Баева*
Редактор: *Милен Семков*

Драгомир Драганов. ЛЕГАЛИЗАЦИЯ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ИСПАНИИ
(1976—1977)

Студия разглежда основните проблеми дейността на Коммунистическата партия на Испания на едно от важните етапи на нейното съвременно развитие — с ноември 1975 г. (смертта на Франко) до юни 1977 г. (първите свободни парламентарни избори). Преодолевайки редица обективни препятствия, в този период партията успява да завоюва своето право на легално съществуване в испанското общество. Но заради това тя е принудена да направи систематични и понякога скъпоходящи отстъпки, които се отразяват на нейното по-нататъшно развитие в условията на парламентарен режим.

Студията е част от по-голямо изследване, посветено на КПИс в годините на прехода от франкизма към буржоазна демокрация и построеното на негово основание неопубликуваните материали от архива на ЦК КПИс.

Dragomir Draganov. LEGALIZATION OF THE SPANISH COMMUNIST PARTY (1976—1977)

The study considers the main problems in the activity of the Spanish Communist Party (SCP) during one of the most important stages of its contemporary development — since Franco's death (November 1975) to the eve of the first free parliamentary elections (June 1977). Overcoming a number of objective obstacles in that period the party succeeded to win the right to legal existence in the Spanish society. It was forced, however, to make compromises, often at a high price, which influenced its further development under the conditions of the Parliamentary regime.

The study is a part of a greater investigation dedicated to the SCP in the years of transition from fascism to bourgeois democracy and is based on unpublished data from the archives of the Central Committee of the Spanish Communist Party.

Историята на легализацията на ИСКП е по-скоро история на съпротивата срещу признаване правото ѝ на законно съществуване.

Близко 40-те години франкистка диктатура успяват да наслоят и в политическото, а и в масовото съзнание на испанското общество силни антикомунистически предразсъдъци. Необходима е около година и половина след смъртта на Каудильо, докато се преодолеят поне част от тях, за да се стигне до 9.IV.1977 г., когато ИСКП е вписана в регистъра на политическите асоциации. С обособяването на факторите „за“ и „против“, които влияят върху това решение, от една страна, и с анализа на взаимоотношенията между тях, от друга, са свързани основните задачи на тази работа.

Малката историческа дистанция от времето на събитията се отразява чувствително върху количеството и качеството на научната литература, която му е посветена. Две са основните ѝ характеристики: оскъдица и пристрастие¹. Приятното изключение от тях — политико-социологическите изследвания на новосъздадената партийна система в Испания² — за съжаление центрират вниманието си предимно върху периода след първите парламентарни избори, проведени през юни 1977 г.

Така всеки, който се опита да вникне в процесите, свързани с последните месеци от нелегалното съществуване на ИСКП, опира в последна сметка до едно единствено съчинение, дело на нашумелия през втората половина на 70-те години испански журналист Хоакин Бардавио³. Живо и увлекателно написана, съдържаща редица съществени подробности, потвърдени при това от участници в събитията, книгата представлява интерес за изследователя. Същевременно обаче тя не е лишена и от слабости, основната от които е тенденцията да се представи цялата предистория на легализацията като дело едва ли не само на двама главни герои: тогавашния министър-председател Адолфо Суарес и тогавашния генерален секретар на ИСКП Сантяго Карильо.

Впрочем през 1983 г. самият Карильо също публикува своите впечатления от преходния период⁴. Но там на легализацията на партията са отделени едва петдесетина страници, в които — както и в цялата му работа — споменатото пристрастие определено доминира над някои несъмнено интересни разсъждения.

Изследователите, и особено онези от тях, които се занимават със съвременна проблематика, обикновено се жалват от това, че вместо документален материал от „кухнята“ на събитията най-често им се предлагат лустросани комуникета, които в повечето случаи прикриват истината или пък я поднасят в труден за коментиране вид. В конкретния случай обаче подобна жалба, колкото и да е улесняваща историописеца, би била неискрена. Обратно — без да претендира за пълна изчерпателност, авторът на това изследване смята, че е получил достъп до основната документация по темата за легализирането на ИСКП. Заслугата е на първо място на сътрудниците от архива на ЦК на ИСКП, създали му всички улеснения в издирването на материалите, и второ, на онзи „информационен бум“ от последното десетилетие, чийто основен принцип в редица държави е „всичко за продажба“.

Благодарение на тези две обстоятелства в основата на тази работа са положени три групи документи. В първата от тях влизат речи, изказвания, изявления, комуникета и т. н. на испански държавни органи⁵, на междупар-

¹ Carr, R., J. Fusi. España de la dictadura a la democracia. Barcelona, 1979; Claudin, F. S. Carrillo, Cronica de un secretario general. Barcelona, 1983; Carrillo, S. Memoria de la transición. Barcelona, 1983.

² Esteban, J. de, L. L. Guerra. Los partidos políticos en la España actual. Barcelona, 1982; Teoría y práctica de los partidos políticos. Madrid, 1977; Fundación FOESSA. Informe sociológico sobre el cambio político en España 1975—1981. (IV informe FOESSA). T. 1, Madrid, 1981 (по-нататък FOESSA).

³ Bardavio, J. Sabado Santo rojo. Madrid, 1980.

⁴ Carrillo, S. Цит. съч.

⁵ Leyes políticas españoles 1808—1978. Madrid, 1978.

тийни обединения⁶ или пък на отделни политически дейци⁷. Към втората спадат официалните документи на ИСКП⁸ и на международното комунистическо движение⁹. Третата обхваща архивни материали на партията, част от които се пускат за първи път в научно обръщение¹⁰.

Известно е, че още преди да бъде легализирана, ИСКП застава на някои по-особени, в сравнение с по-голямата част от международното комунистическо движение, позиции по редица съвременни идейно-теоретически и политически проблеми. Доста често обаче тези ѝ позиции се разглеждат отделно от партията вътре в конкретната испанска историко-политическа действителност, взима се само „международният“ им аспект и на тази основа се правят лесни, но трайни изводи и заключения. Нещо повече — в някои случаи движещите мотиви на вътрешнополитическата линия на поведение на ИСКП се представят като производни от външнополитическите ѝ концепции, като се пренебрегва очевидният факт, че до 9.IV.1977 г. партията не само не е управляваща, за да бъдат определящи тези ѝ концепции, но дори и не е призната за законно съществуваща вътре в страната си. В този смисъл една от целите на това изследване е и да покаже „обратната връзка“, а именно не по-малко очевидният факт, че някои международни позиции на ИСКП, включително и някои от т. нар. особени, са продиктувани от нейни повече или по-малко „чисти“ вътрешнополитически съображения.

В заключение към този кратък увод авторът смята за необходимо да поясни, че предлаганата работа е част от едно по-голямо изследване на дейността на ИСКП в периода на прехода от франкизъм към буржоазно-демократична система в Испания.

* * *

1. ПРОГНОЗИ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

На 20.XI.1975 г. умира Франсиско Франко. Два дни по-късно за крал на Испания е коронясан принц Хуан Карлос I Бурбон-и-Бурбон. В първото си официално слово новият държавен глава заявява: „Днес започва нов етап в историята на Испания“.

Фразата разпалва надеждите на милиони испанци за демократизация на политическата структура след близо 40 години диктатура. Твърде скоро обаче идва и първото голямо разочарование: през декември за министър-председател на кралството е потвърден Карлос Ариас Наваро, виден представител на франкисткия „бункер“.

Съставът на новия кабинет е очевиден компромис между „бункера“ и „либералите“ в управляващата върхушка: наред с отявлени франкисти, като Хосе Солис Руис, адмирал Пита да Вейга, генерал Сантяго и Диас де Мендивил, в него са включени и Мануел Фрага Ирибарне, Хосе Мария де Арейлса, Антонио Гаригес, привърженици на „реформата отгоре“. Не по-малко очевидна е целта на този компромис — да се гарантира възможно най-постепенният преход към времето „след Франко“, като се запази максималното от онова, което Каудильо по собствените му думи от 1969 г. оставя

⁶ Documentos secretos. Oposición española. Madrid, 1976.

⁷ Navaro, C. A. Hacia una plenitud democrática. Madrid, 1976; La vía española de la democracia. Madrid, 1976.

⁸ VIII congreso del Partido comunista español, Bucarest, 1972; IX congreso del Partido comunista español, Madrid, 1978; Manifiesto-programa del PCE, s. 1., 1975.

⁹ Конференция коммунистических и рабочих партий Европы. Берлин, 29—30 июня 1976. М., 1977.

¹⁰ Archivo del Comité Central del Partido comunista español (по-нататък АССРСР).

„вързано, и то добре вързано“. Същевременно да се попречи на всякакви опити за „скъсване“ със стария режим, така желано и от опозицията, и от мнозинството испанци¹¹.

Точно обратни са намеренията, с които посреща смъртта на диктатора ИСКП. Изпили до дъно горчивата чаша на поражението в гражданската война 1936—1939 г., разочаровани в очакванията си за край на франкизма след разгрома на сродните му системи във Втората световна война, претърпели неуспех в опитите си да го подкопаят чрез организиране на партизанско движение, от средата на 50-те години испанските комунисти трайно се ориентират към масовото политическо действие като най-ефикасно средство за сваляне на режима.

Това масово действие неизменно се основава на възприетата през юни 1956 г. линия на „национално помирение“. Аргументирайки необходимостта от новата линия, на заседание на Политбюро на ЦК през април с.г. генералният секретар на ИСКП Долорес Ибарури подчертава: досега ние издигаме идеята за „Национален антифшистки фронт“, но виждахме базата му в „старите сили от републиканския лагер и по-специално от емиграцията, без да държим сметка за това, че от 1939 г. насам тези традиционни сили отслабнаха, за да се превърнат практически в сянка, докато в страната. . . започнаха да кристализират нови политически групи. . . В продължение на 17 години ние заемахме с леки нюанси една и съща позиция: да обуславяме възстановяването на демократичните свободи в нашата страна със свалянето на франкизма. Аз мисля, че трябва да престанем с тази постановка, която според мен е отрицателна и ни заведе в задънена улица“. Мнозина, пояснява Ибарури, „макар и да са недоволни от Франко и желаят политически промени, се плашат от идеята ни, че франкизмът трябва да бъде свален насилствено, страхуват се, че това ще доведе до началото на нова гражданска война“¹².

Подкрепяйки необходимостта от „промяна на тактиката ни“, както окачествява Ибарури линията на „национално помирение“, Сантяго Карильо, тогава член на Политбюро, допълва: макар, че определени демократични свободи „могат да се постигнат и преди да свършим с Франко, . . . да не забравяме, че кулминацията ще бъде събарянето на франкизма, че това е нашата основна цел“¹³.

В резултат на дискусията в Политбюро и на пленума, проведен през август с. г., линията на „национално помирение“ придобива окончателния си облик. Смисълът ѝ, както го определя официалната „История на ИСКП“, е в „предложение за споразумение между работническата класа и други обществени класи и слоеве, с цел да бъде заменена франкистката диктатура с режим на граждански свободи, без да премине през нов период на кървави борби и междуособни войни“¹⁴.

В следващите години постепенно се конкретизира и социално-класовият пълнеж на линията на „национално помирение“. „Оста на цялата ни политика — пояснява на проведеното на 16.IX.1967 г. заседание на ЦК на ИСКП Карильо вече в качеството си на генерален секретар на партията — беше и е развитието и укрепването на работническото движение и на демократичното движение; беше и е това, което нарекохме съюз на силите на труда и

¹¹ За първите месеци след смъртта на Франко вж. Carr, R., J. Fusi. Цит. съч., р. 269 е seg.

¹² АССРСЕ, 1956/14, 3—6.

¹³ Пак там, с. 6, 8.

¹⁴ История на Испанската комунистическа партия. С., 1962, с. 71.

културата, беше и е за днес и за утре.“¹⁵ А в утвърдения на Втората национална конференция през 1975 г. Манифест-програма на ИСКП „съюзът на силите на труда и културата“ получава и предстартовата си физиономия в навечерието на очаквания край на франкизма. В него влизат: работническата класа — „която няма какво да загуби от падането на фашистката диктатура, ликвидирането на политическата и икономическата власт на монополите, премахването на частната капиталистическа собственост, а ще спечели всичко“; селяните — „заинтересовани от установяването на политическа и социална демокрация и социализъм“, с „решаващ принос за испанската революция“; силите на културата — „нов и силен съюзник на работническата класа и трудовото селячество“¹⁶.

През тези двадесет години — от декларацията за „национално помирение“ до Манифеста-програма — политическите варианти на масовото антифранкистко действие не остават неизменни. Пленумът на ЦК от септември 1957 г. взема решение за провеждане на „ден на националното помирение“ като акт на „национален плебисцит, мирно предупреждение към онези, които упорствуха да си правят оглушки за лошото положение на нацията“¹⁷. Две години по-късно, през 1959, ръководството на ИСКП излиза с предложение за „мирна национална стачка“ като нова, още по-широка „масова акция против франкистката диктатура“¹⁸.

И двете инициативи обаче — „денят на националното помирение“ и „мирната национална стачка“ — имат общо взето скромни успех. Една от причините е, че независимо от „националните“ им названия, те все още не могат да обхванат наистина разнообразни по социален състав групи от населението. Обратно — „мирната национална стачка“, проведена на 18.VI.1959 г., се организира не само против диктатурата, но и против монархистите, тъй като ИСКП се опасява, че около тях може „да бъде създаден един блок, който да уговори Франко с някакво антинародно и антидемократично решение, и да се открие път за установяване на една монархическа диктатура“¹⁹. Нещо повече — по онова време сред комунистите се засилва убеждението, че „съществуват големи възможности падането на франкизма и съответната политическа промяна да доведат, независимо от преходните форми, които могат да се появят в хода на осъществяването ѝ, до демократична република, опираща се изцяло на работническата класа и селяните, на прогресивната интелигенция и младежта, която да скъса задълженията, свързващи Испания с американците, да възстанови независимостта на страната, да следва неутрална политика между военните блокове и да бъде фактор на мира в Европа и света, . . . една социално и политически напреднала демократична република“²⁰.

Следващите лозунги за осъществяване на линията „национално помирение“ са „общата политическа стачка“ и „пактът за свобода“. В резолюцията на VIII конгрес на ИСКП, проведен през 1972 г., се пояснява обаче, че същината и целите на всички тези „тактически“ лозунги е неизменна: „Преходът от фашистка диктатура към демокрация е невъзможен без една истинска политическа революция, . . . която не трябва да бъде гражданска война, нито въстание от класически тип. Със съотношение на силите, благоприятно за политически промени, изолирайки „ултра“-та, тази поли-

¹⁵ ACCPCE, Reuniones 1962—1970, Reunión del CC 16/9/1967, 7—8.

¹⁶ Manifiesto-programa. . . , p. 14.

¹⁷ История на Испанската. . . , с. 280.

¹⁸ Пак там, с. 287.

¹⁹ Пак там, с. 285.

²⁰ ACCPCE, Reuniones 1962—1970, Informe S. Carrillo, s. d.

тическа революция би изисквала по-малко насилие, отколкото обикновено използва режимът, за да се държи на власт. Политическата революция ще бъде една демократична, национална промяна, в която трябва да участвуват максимумът от силите, които се стремят към политически свободи.²¹

Почти толкова неизменни през тези двадесет години са и исканията, които ИСКП включва в различните тактически лозунги. Вzeti от резолюцията на VIII конгрес, в „Пакта за свобода“ те настояват за „временно правителство на широка коалиция; амнистия; политически свободи без дискриминация; избори за Учредителни кортеси, които да се произнесат върху обществено-политическия режим на испанската държава“²².

Дори и само на основата на този почти конспективен преглед на стратегията и тактиката на ИСКП след 1956 г. могат да се направят най-малко три констатации с важно за изходните ѝ позиции в периода „след Франко“ значение:

1. В 20-те години, предхождащи смъртта на Франко, партията съумява навреме и точно да улови необходимостта от алтернативно противодействие срещу опитите на режима да наложи „национално помирение отгоре“ и постепенно да привлече на страната на тази алтернатива част от широките слоеве на населението.

2. ИСКП е единствената, не само сред левите, но и въобще сред опозиционните политически сили, която в един толкова продължителен период от време не спира търсенията си на „алтернатива отдолу“, т. е. и демократична, и широка по идейно-политически и социален обхват.

3. Успоредно с това партията подценява както възможностите и способностите на управляващите кръгове — в широкия смисъл на това понятие — за маневриране, така и евентуалното присъствие на повече или по-малко „реформаторски“ настроения сред тях. Всъщност, ако е вярно, че през 1956 г. ИСКП официално провъзгласява отказа си от насилствено сваляне на диктатурата, също толкова вярно е, че в следващите двадесет години от политическия ѝ речник отпада само понятието „насилствено“, т. е. само методът, но не и основната цел на онова масово действие, което тя се стреми да организира и оглави. Даже и в началото на 70-те години и особено след атентата срещу тогавашния министър-председател адмирал Кареро Бланко (декември 1973 г.), когато раздвижването сред управляващите среди и появата на „апертуристи“ (привърженици на „размразяването“ на режима) става съвсем явно, смисълът на „политическата революция“ от резолюцията на VIII конгрес неизменно е „демократично скъсване“ с диктатурата, изключвайки възможността за „демократичен преход“.

Подценяването на способностите на управляващите кръгове за маневриране личи особено в позицията, заета от VIII конгрес на ИСКП спрямо монархията и конкретно спрямо бъдещия крал и държавен глава Хуан Карлос I. „Да предположим — заявява в доклада си пред конгреса С. Карильо —, че Хуан Карлос седне на трона и че, пренебрегвайки клетвите си за вярност към „Движението“*, призове — давам го само като пример — някоя личност извън „Движението“, която да започне „размразяването“. В същия този ден той ще се сблъска със секторите от „Движението“, които ще го обвинят в предателство. И ще трябва да търси известна подкрепа от опозицията. Но опозицията ще използва тази ситуация, за да засили исканията

²¹ VIII congresso... , 331—332.

²² Пак там, с. 331.

* Под това наименование официално се води обединението между Испанската фаланга на Хунтите за национал-социалистическо настъпление и традиционалистите, единствената разрешена политическа групировка по време на франкизма.

си за истинска политическа демокрация, което означава да постави под въпрос монархията и да изиска народът да реши — което е единствено демократично — за режим от какъв тип ще се произнесе Испания.

Ако Хуан Карлос не желае да рискува с подобен изход — което е повече от вероятно, защото ако не е така, защо се подчини на всичко, което Франко му поиска, за да бъде определен за негов наследник? — тогава ще трябва да се опре на „Движението“ и проблемите ще останат, с тази разлика, че Хуан Карлос не е всемогъщият шеф на това „Движение“ и няма авторитета на „каудильо“.

А ако не се наклони нито към опозицията, нито към „Движението“, на кого ще се опре? На армията? Тогава ще имаме една военна диктатура и нищо няма да се промени, с утежняващото за монархията обстоятелство, че това би довело до разцепление в армията, включително и до появата на една републиканска фракция в нея.²³ И всичко това при положение, че монархията в Испания официално е възстановена още през 1947 г., а през 1969 г. не по-малко официално Хуан Карлос I е провъзгласен за наследник на Франко на поста държавен глава! Коего, разбира се, не пречи в резолюцията на конгреса тези разсъждения да се концентрират в категоричната фраза, че „опозицията не може да приеме хуанкарлисткото решение отгоре, без да се самоубие политически“²⁴.

Действителността, с която се среща ИСКП след смъртта на Франко, е доста по-различна от прогнозите ѝ. Причините са много и разнообразни, но основните са свързани с икономическите и обществено-политически изменения в Испания през 60-те и първата половина на 70-те години.

С края на 50-те години идват и финалните акорди на т. нар. политика на автаркия, възприета непосредствено след Гражданската война. Вратите на испанската икономика се разтварят широко пред чуждестранния капитал, на който Законът за уредба и защита на националната индустрия от 24.XI.1939 г. забранява участие в смесени предприятия с повече от 25% от вложенията. В резултат на това от 88 млн. долара през 1959 г. чуждестранните капиталовложения скачат на 292,3 млн. през 1965, 496,5 млн. през 1970 и 628 млн. през 1973 г.²⁵

Другият основен източник на валута, така необходима в онзи момент за развитието на испанската икономика, идва от туризма. През 1960 г. например Испания е посетена от 6110 хил. туристи, които носят приход от 297 млн. долара, през 1965 г. — от 14250 хил. души с приход 1156,9 млн. долара, през 1970 г. цифрите съответно са 24100 хил. души и 1680,8 млн. долара приход, а през 1973 г. — 34560 хил. души (т. е. толкова, колкото е и населението на страната!) и 3120,5 млн. долара приход²⁶.

Третият съществен източник на валута е свързан с испанските икономически емигранти, които търсят щастието си по европейските трудови борси, най-вече във Франция, ФРГ и Швейцария. От началото на 60-те години техният брой рязко нараства, съпроводен със съответното увеличаване на валутните трансфери. Така например, ако през 1960 г. емигрантите са 38 123, а преведената от тях валута 90,1 млн. долара, през 1965 г. те вече са 509 860, а долларите — 359,9 млн., през 1970 г. — 611 277 души с 468,7 млн., а през 1973 г. — 712 921 души с 659,8 млн. долара. При това, както подчертава известният испански икономист Рамон Тамамес, тези данни надали дават точна представа за действителните суми във валута, внесени от емигрантите,

²³ Пак там, 38—39.

²⁴ Пак там, с. 328.

²⁵ Тамамес, R. *Introducción a la economía española*. Madrid, 1974, p. 395.

²⁶ Пак там, с. 381.

тъй като „една значителна част от тях — която носят самите трудещи се при честите си пътувания до Полуострова — се осчетоводява фактически като приходи от туризма“²⁷.

Закономерно идва и „испанският икономически бум“, който започва в началото на 60-те години, съвпадайки и с благоприятната световна стопанска конюнктура, и позволява на страната през периода 1963—1972 г. да изпревари по индекс на промишлено производство редица високо развити държави, нареждайки се на пето място в Европа и на осмо в света по обем на промишлена продукция²⁸. Съществени изменения настъпват както в социалната структура на испанското общество, така и в материалното положение на значителни групи от населението. Процентът на заетите в селското стопанство спада от 47,6% от активното население през 1950 г. — на 39,7% през 1960 г., 29,1% през 1970 г. и 25,9% през 1973 г. За същите години индустриалните работници и заетите в сферата на обслужването се увеличават съответно от 26,6% и 25,9% през 1950 г. до 33% и 27% през 1960., 37,3% и 33,6% през 1970 г. и 38,2% и 36,0% през 1973 г.²⁹ Брутният национален доход на човек от населението нараства от 22 998 песети през 1950 г. на 34 733 песети през 1960, и 61 482 песети през 1969 г.³⁰

Съществени изменения в характера на икономиката, вследствие на които Испания се превръща от аграрна в индустриално-аграрна страна, предизвикват и редица важни за социалнополитическото ѝ бъдеще процеси.

Първият е свързан с нарастващото противоречие между бурните темпове на икономическата модернизация, която започва в края на 50-те години, и неизменчивостта на една управляваща политическа върхушка, свързана със заострените концепции на „автаркията“ — погледнато от „чисто“ стопански аспект и въобще с вече изпразнената от съдържание съзливо-сентиментална концепция за „Единна, Голяма и Свободна Испания“.

Вторият произтича пряко от бурния ръст на туризма и емиграцията, успоредно с които върви и логичното разширяване на контактите между испанците и представителите на страни, като Франция, ФРГ, Швейцария и други типични западни демокрации, за които, освен че е най-евтината, Испания си остава и държавата — политически анахронизъм в Европа от 60-те и 70-те години. И обратно — от туристите и емигрантите населението получава директна и неподлежаща на контрол или цензура информация за едно по-съвременно и в последна сметка по-добро от диктатурата буржоазно общество, информация, която прави още по-очевидна невероятната изостаналост на испанската политическа система.

Третият — икономическият „бум“ води и до повишаване, относително или не чак толкова относително, на жизненото равнище на значителни слоеве от населението. Две са основните последици. 1. По класическата рецепта, че „апетитът идва с яденето“, се засилва стремежът и към политическа модернизация. 2. Създават се благоприятни предпоставки за разширяване, включително и сред работническата класа, на консумативни настроения, които никога в историята не са били в полза на радикалните, а още по-малко на революционните промени.

От политико-социологически аспект тези три процеса водят до поява на еволюционистки тенденции вътре в управляващите кръгове на режима; нарастване влиянието на буржоазно-парламентарните идеи в испанското

²⁷ Пак там, с. 386.

²⁸ Цит. по Баранова, Т., Л. Лукьянова. Испания: истоки и современные тенденции оппозиционного движения. М., 1977, с. 11.

²⁹ Тамарес, Р. Цит. съч., с. 36.

³⁰ Пак там, с. 413.

общество и известно „обуржоазяване“ на онези групи от населението, които теоретически са основният резерв на антифранкисткото действие.

Така Испания очаква края на франкизма най-малко с два парадокса: от една страна, за разлика от класическата формула „криза на икономическата система — политическа модернизация — възможност за икономически промени“ на практика се получава обратното — „криза на политическата система — икономическа модернизация — възможност за политически промени“. От друга страна, по-голяма част от обществото е склонно, макар и по различни причини, да види осъществяването на тези промени не чрез радикални действия, а по еволюционен път, независимо от изгърпените близо 40 години диктатура. Или, иначе казано, успехът като че ли е по-близо не до онези политически сили, които се борят против диктатурата, колкото до тези, които искат да я модернизират и демократизират*.

Разбира се, даже и този процес първоначално върви изключително мутно. Защото, ако икономическата модернизация особено след като през 60-те години „технократите“ изместват от ръководните постове хората на „Движението“, се осъществява при общото съгласие и взаимодействие на управляващите политически и стопански кръгове, политическата „либерализация“ ги вижда повече или по-малко разделени. С приближаващия се край на диктатурата „цивилизованите десни“ са все по-склонни да придвижат поне малко политическата система на страната към тези на развитите западноевропейски държави. Те настояват за „предоставяне на по-големи права на Кортесите, за умерена реформа на съществуващите Вертикални профсъюзи**“, за да станат те по-малко зависими от правителството и от „Националното движение“, за съществуване в страната на „политически плурализъм“ в определени рамки³¹. Обратно — „бункерът“ е готов да отстоява неизменността на създадената от „каудильо“ „органична структура“, още повече, че това означава „да запази властта си“, поради което представителите му „отхвърлят каквато и да е алтернатива, защото разбират тясната зависимост на положението си от съществуването на Франко“³².

В едно обаче и двете тенденции са единодушни: каквото и да се случи, комунистите не трябва да имат право на легално съществуване.

И наистина, когато в речта си пред Кортесите от 28.I.1976 г. министър-председателят на първия следфранков кабинет Ариас Наваро излага програмата си за „демократия по испански“, в нея практически няма място за ИСКП. „Не искам, нито пък трябва да отмина с мълчание едно състояние на духовете, което някои претендират да измислят с колкото леки, толкова и дръзки преценки за неотдавнашното ни минало. Очевидно е, че се прави опит за заличаването му, че става дума да се забрави най-близката ни история и че за целта се създаде обстановка на объркване и дезориентация, по-скоро демонстративна и шумна, отколкото реална и дълбока. . . Нашата позиция, твърдо определена, е да заздравим всичко добро, което имаме; да не отхвърляме нищо, което може да го усъвършенствува и подобри; с други думи, да се движим без бързане и без паузи към онова, което е безспорната съдба на нашата велика страна: едно по-хомогенно общество, с по-малко различия

* До подобен извод достигат и авторите на социалнополитическото изследване върху политическите промени през 1975—1981 г. „Максималните квоти (на политическите предпочитания през 1976 г.) достигат идеологиите или тенденциите, които съдържат думата „демократия“: християндемократията и социалдемократията — се подчертава там. — Тогава това стимулираше най-много ентузиазмът и изискваше най-малко политически задължения“. (FOESSA, p. 14).

** Единствените, разрешени по време на франкизма профсъюзи.

³¹ Баранова, Т., Л. Лукьянова. Цит. съч., с. 180.

³² Пак там.

между социалните му групи, все по-близко до най-процъфтяващите и издигнати страни на западния свят, все по-богато, свободно и толерантно и в последна сметка — по-демократично.“

Всичко това трябва да се постигне обаче на основата на „Националното движение“, оценено като „базисен социален пакт“, в чийто институционни органи да се осъществи „една по-добра интеграция на отделните политически течения“³³. А за да не остане и капка съмнение, че сред „отделните политически течения“ ИСКП няма да фигурира, в изявленията си пред Испанската телевизия от 28 април с. г. Ариас Наваро пояснява: „Знаем, че международният комунизъм не е забравил поражението си на наша земя и че жадно иска момента на реванша. Знаем, че зад помирението, което твърди, че търси, се крие ненаситната злоба и че свободата, толкова фалшиво прокламирана, е преддверие на тиранията.“

Считам за необходимо да потвърдя, че по този пункт винаги съм следвал една неизменна и неизменяема линия, далеч не неутрална, а определено войнствуваща. Между нас могат да съществуват различни критерии върху конкретните аспекти на нашето бъдеще, доколкото в плурализма на мненията политиката намира смисъла на съществуването си. Да не изпадаме обаче в наивността да изграждаме система от свободи в сътрудничество с онези, които ги отричат, пренебрегват и търсят разрушаването им. Да не позволяваме да ни заблуждават изявите им, нито пък да ни дезориентират случайните им пактове и съюзи. Нашият опит и този на всички, на абсолютно всички страни, където комунизмът завладя властта, е достатъчно предупреждаващ.³⁴

Че отношението към ИСКП е най-крайно и категорично, е повече от очевидно. Погрешно би било обаче да се смята, че останалите „политически течения“ са в кой знае колко по-добро положение. Дори и поради това, че продължаващото да действа франкистско законодателство изобщо изключва възможността за самостоятелното им съществуване. Както някои от основните (VIII принцип от Закона за фундаменталните принципи на Движението; чл. 10 от Сборника закони на испанците), така и от обикновените закони (декретът от 15 май 1937 г.; чл. 2 от Закона от 9.II.1939 г.; чл. 172 и 173 от Наказателния кодекс и др.) „изрично забраняват съществуването на политически партии или на каквато и да е политическа организация извън системата на органичното представителство“, основаващо се на Движението. Поради това присъствието им в периода след Франко „не може да се приеме просто така, де факто, а задължително изисква формално-юридически акт, който да не наказва съществуването на партиите и по някакъв начин позволява избягването на юридическите пречки, които му се противопоставят“³⁵.

Впрочем именно разрешаването на проблема с политическите партии е, наред с политическата амнистия, една от двете неотложни задачи на следфранковия период. Но програмата на Ариас Наваро, изложена пред Кортесите на 28.I.1976 г., е повече от разочароваща. В нея липсват точно онези точки, които концентрират в себе си надеждите за демократизация: реформа на избирателния закон и насрочване на парламентарни избори; автономия за исторически обособилите се области на страната; профсъюзни

³³ Navaro, C. A. Hacia... , 10—11, p. 12.

³⁴ Пак там; La vía española... , p. 20.

* В речта си пред Кортесите от 28.I.1976 г. Ариас Наваро изобщо не говори за политически партии, а за „асоциации“ или „течения“. „Няма да бъде толкова наивен да си плета клопки. В която задължително ще трябва да падна“, пояснява той. (Arias Navaro, C., Hacia una... , p. 13).

³⁵ Teoría y práctica... , p. 221.

свободи; отмяна на антитерористичния закон (по който само 4 месеца преди това са осъдени на смърт 11 и екзекутирани петима баски националисти) премахване на Трибуналите на обществения ред и т. н. Обратно — фразите, възхваляващи „Националното движение“, дават на органа на крайната десница в. „Алкасар“ достатъчно основания със задоволство да констатира, че министър-председателят е показал съвсем ясно лоялността си към Франко и франкизма³⁶.

Разочарованието сред широките слоеве от населението бързо отстъпва място на недоволството. Само за първите три месеца на 1976 г. в страната избухват 17 371 стачки, формално по икономически причини, но със силен политически заряд. Полицията действа в съответствие с франкистките концепции за поддържане на обществения ред и в резултат през февруари и март в различни градове на страната са убити 8 демонстранти. Възмущението предизвиква нови, още по-масови протести, като общата стачка в Страната на баските, демонстрациите в Мадрид, Барселона и др. „Бункерът“ се възползва от взрива на общото недоволство и критиките му срещу „реформистката политика“ на кабинета Ариас Наваро стават все по-ожесточени³⁷. Закономерно „либералите“, и на първо място министърът на вътрешните работи Фрага Ирибарне, „тръгват по пътя на безпринципните компромиси с „бункера“ и на жестокото потушаване на непрестанно усилващото се опозиционно движение“³⁸.

Към пролетта на 1976 г. става повече от очевидно, че „реформизмът“ на Ариас Наваро всъщност е мъртвороден. В затворите продължават да излежават присъди над 550 активни дейци на антифранкистката опозиция. Вместо свикване на парламентарни избори правителството продължава мандата на старите франкистки Кортеси, които през юни 1976 г. провалят единствения по-сериозен опит за демократизация — предложението за реформа на Закона за политическите асоциации, приет през 1974 г. Прокурадорите (депутатите) изобщо не достигат до „клопката“, която Ариас Наваро, въпреки обещанията си да не бъде „толкова наивен“, все пак си е изплел — те отхвърлят и петте условия, при които една политическа партия е незаконна (доколкото някоя все пак може да ги преодолее или заобиколи). Така в окончателната редакция чл. 1 от закона за реформата, приет на 9 юни, гласи: „Незаконни са асоциациите, типифицирани като такива в Наказателния кодекс.“³⁹ С това „соломоновско“ по форма решение законът фактически губи всякакъв смисъл, тъй като надали има политическа партия, която е чужда поне на едно от изброените в Кодекса „прегрешения“. Незаконни са асоциациите, гласят параграфите на Наказателния кодекс,

„1. които по своята същност или обстоятелства противоречат на обществения морал;

2. които си поставят за цел да извършат някакво престъпление;

3. които имат за цел насилственото подриване или разрушаване на юридическия, политическия, социалния и икономическия ред или атаката, с каквито и да било средства, срещу суверенитета, единството или независимостта на Отечеството, срещу цялостта на територията му или срещу националната сигурност;

4. които проповядват дискриминацията между гражданите по расови и религиозни причини, по пол или по икономическо положение;

³⁶ Carr, R., J. Fusi. Цит. съч., с. 274.

³⁷ Пак там, 273—274.

³⁸ Современная Испания. М., 1983, с. 26.

³⁹ Цит. по: Teoría y práctica. . . , p. 223.

5. които, подчинени на международна дисциплина, цялят налагането на тоталитарна система⁴⁰.

Последната точка е включена специално заради ИСКП, а при обсъждането на реформата на Наказателния кодекс, която върви успоредно с дискусиите по Закона за политическите асоциации, редица прокуратори настояват изрично да се посочи, че партията е незаконна⁴¹.

Не са малко онези, особено сред юристите, които не пропускат възможността да се подиграят с двусмислената и неясна логика на горните пет условия и особено с последното, в което „юридическата неточност без съмнение достига кулминационната си точка“⁴². Не може да се отрече, че именно подобно „озаконяване“ на политическите партии най-точно съответствува на „реформаторските“ възгледи на Ариас Наваро. Както Законът за политическите асоциации, така и Наказателният кодекс на практика изключват възможността от съществуването на една „нормална“ политическа партия и фактически свеждат цялата „реформа“ до изкуственото различаване на Движението на съставните му части и не по-малко изкуственото им превръщане в „асоциации“, които да дават „плюралистичен“ облик на системата, запазвайки обаче верността си към старите принципи на франкизма и интегрирайки се в „институциите на Движението“. Или, по думите на Луис Гарсия Сан Мигел, онова, което цели Ариас Наваро, е установяването на „демократия без демократи, демократия, контролирана от лица, които до този момент са сътрудничели с режима на генерал Франко. . . и са демонстрирали една добре проверена ортодоксалност“⁴³.

Сериозен или напълно фалшив, опитът за реформа на Закона за политическите асоциации е последният опит на кабинета Ариас да „либерализира“ политическата система. Убедил се за сетен път и в неспособността му да прокара каквато и да било реформа, и в неумението му да контактува дори и с най-умерените представители на опозиционното движение, и в неизменната му тенденция да следва стриктно препоръките на „бункера“, кралят решава да го замени. Още повече че се чувства дълбоко засегнат от възхвалите към Франко, изпълнили по-голяма част от изявленията на Ариас Наваро пред телевизията на 28 април, в които мнозина виждат зле прикрито намерение да се противопостави „силната личност“ на бившия диктатор на „слабия“ му и неспособен наследник⁴⁴.

И още нещо — в началото на юни, точно когато в Кортесите се обсъжда реформата на Закона за политическите асоциации, Хуан Карлос прави първото си посещение като държавен глава в САЩ. Там Хенри Кисинджър заявява на съпровождащия го министър на външните работи Хосе Мария Арейлса, че „счита логично и освен това неизбежно, че демокрацията и свободите (в Испания) трябва да дойдат“. Същевременно обаче той изразява „безпокойствието си как и кога (ще стане) испанската реформа. И докъде“⁴⁵.

През същия месец юни на 1976 г. в Италия комунистическата партия постига най-големия си успех в парламентарни избори — 34,4% и е на прага на участието във властта. Малко преди това, през март, във Франция левицата печели на кантоналните избори общо 56,5% от гласовете. Тревожно е и положението в Португалия, където влязлата в сила на 25 април нова Конституция дава достатъчно възможности за развитие и укрепване на левите

⁴⁰ Пак там, 223—224.

⁴¹ Пак там, с. 223, бел. 3.

⁴² Пак там, с. 225; El País, 15/7/1976.

⁴³ Sistema, 1981, No 40, p. 57.

⁴⁴ Красиков, А. Испанский репортаж. М., 1981, с. 139.

⁴⁵ Цит. по: Carrillo, S. Цит. съч., с. 42.

сили и т. н. Според САЩ, от една страна, Испания вече е поела пътя на демократичните промени, но от друга, все още може да бъде запазена като „сигурен елемент“ в общото разположение на силите в Западна Европа. Проблемът е само в това — „как, кога и докъде“ да се осъществи прехода от франкистката диктатура към буржоазно-парламентарен режим.

Решението на този проблем е основна задача на новия кабинет начело с 43-годишния Адолфо Суарес, министър-генерален секретар на Движението в правителството на Ариас Наваро и последният човек, назначен за пожизнен член на Националния му съвет, който на 3.VII.1976 г. застава начело на властта.

2. „ПАРАЛЕЛНАТА ЗАКОННОСТ“

Назначаването на Суарес на поста министър-председател е един от най-малко очакваните сред политическите среди варианти. А може би и най-разочарованият, доколкото начело на правителството застава типичен „апаратчик“ на франкистката диктатура с близо 20 години стаж в различните й инстанции — „прокуратор“, граждански губернатор, генерален директор на Испанското радио и телевизия, генерален секретар на Движението. При това положение не е чудно, че в първите реакции на общественото мнение преобладава песимизмът: „връщане към кареризма“ (т. е. към „стила“ на сяло предания на франкизма Кареро Бланко), „грешката Суарес“ и други подобни са най-често срещаните коментари във връзка с назначаването му⁴⁶. „Решението Суарес“ изглежда с други думи едва ли не като „краят на надеждите“ за реална демократизация.

Но само 25 дни по-късно ръководството на ИСКП решава да проведе първия си открит пленум от дълго време насам. „Близо 40 години бяхме в нелегалност. От днес излизаме от мрака — започва доклада си С. Карильо. — . . . Защо рискуваме? Именно за да покажем на страната, включително и на най-злостните антикомунисти, желанието си да играем открито, да се развиваме според правилата на демокрацията, да се подложим на оценката на общественото мнение, както трябва да правят, при равни условия, всички демократични партии.“⁴⁷

Дали обаче само тези са причините? Не всички са склонни да отговорят утвърдително. Според Хоакин Бардавио например, когато разбрал за назначаването на Суарес, С. Карильо „получи странното чувство за положителен обрат“⁴⁸. Далеч по-нежурналистическо, а следователно и по-сериозно е обяснението на самия Карильо пред пленума на ЦК на ИСКП, проведен в Рим от 28 до 31 юли: „Току-що преживяхме първата след Франко правителствена криза. Тази криза е провалът на т. нар. реформизъм. Въпреки тесните си граници и обусловеността си правителството на Суарес си взима бележка от тази действителност, след като в програмната си декларация почти заменя терминът реформа с този за демократичната промяна. Според речника да се промени означава да се превърне едно нещо в друго. За това става дума.“⁴⁹

Исторически погледнато, оценката на комунистите за замяната на Ариас Наваро със Суарес е точна. Но все пак може би подранила. А и тя не изчерпва всички съображения, поради които в края на юли 1976 г. ИСКП се решава „да излезе от мрака“, за да представи наред с другото целия си ЦК, в

⁴⁶ Красиков, А. Цит. съч., 142—143.

⁴⁷ АССРСЕ, 1976/171, 5—6.

⁴⁸ Bardavio, J. Цит. съч., с. 41.

⁴⁹ АССРСЕ, 1976/171, р. 6.

който влизат и редица лица (Марселино Камачо, току-що освободен от затвора, Рамон Тамамес и др.), пристигнали от Испания специално за пленума и които след завършването му трябва да се върнат в страната.

Очевидно тук има и нещо друго. И най-вероятно проблемът е в тази своеобразна „паралелна законност“, за която Раул Мородо, генерален секретар на Социалистическата народна партия (СНП) обяснява на съветския журналист Анатолий Красиков през август 1976 г.: „Този термин означава, че опозиционните партии и профсъюзите на трудещите се, без да дочакат изменението на действащите закони, получени в наследство от франкизма, сякаш се самолегализират. Харесва ли се това на властите? Не много. Но правителството е принудено да се съобразява с невиджания ръст на демократичното движение в страната. То не само търпи съществуването ни, но и установява контакти с нас, искайки да излезе с най-малко загуби от създалото се положение.“⁵⁰

От опозиционните партии, за които споменава Мородо, в национален мащаб (т. е. без регионалните) действуват девет: ИСКП, Партията на труда на Испания (ПТИ), СНП, Испанската социалистическа работническа партия (ИСРП), Испанският социалдемократически съюз (ИСДС), Демократичната левица (ДЛ), Революционната организация на трудещите се (РОТ), Испанското комунистическо движение (ИКД) и Карлистката партия (КП). Първите три, заедно с още две организации и независими политици, създават през юли 1974 г. Демократичната хунта (ДХ). Другите шест, подкрепени от още толкова регионални и профсъюзни обединения, през юни следващата година поставят началото на Платформата на демократичната конвергенция (ПДК).

Почти веднага двете групировки установяват контакти помежду си. Според един „вътрешен циркуляр“ на Постоянната комисия на ДХ от август 1975 г. те констатираат „пълно единство“ в „отхвърлянето на каквато и да е форма на продължаване на (франкисткия) режим и по-конкретно на монархията на Хуан Карлос“. ПДК от своя страна възприема идеята на Хунтата за „Временно правителство на испанската държава, което да осигури както демократично скъсване, така и пълното упражняване на извоюваните права и свободното развитие на учредителния процес“ и се съгласява, че то „трябва да се създаде с участието, без изключения, на всички демократични сили, които са сътрудничели за падането на режима“.

Още тогава обаче двете обединения отбелязват и някои различия в позициите си, основното от които е, че докато ПДК е „съюз на партии и профсъюзни организации само до момента на скъсването“, ДХ „е политически пакт, който ще се запази през учредителния период, за да го гарантира чрез подкрепата си на временното правителство до деня на предаване на властта от временното правителство на избраното от испанците чрез общо гласуване правителство“⁵¹.

Във връзка с публикуването на Наредбата-закон срещу тероризма и процеса против баските националисти, завършил с издаването на 11 смъртни присъди, през септември 1975 г. ДХ и ПДК излизат със съвместно комюнике, в което „потвърждават желанието си да постигнат установяването на демократичен режим с мирни методи“ и „се задължават пред общественото мнение да осъществят обединителното усилие, което да направи възможно бързото създаване на широка коалиция, демократично организирана“⁵².

⁵⁰ Красиков, А. Цит. съч., с. 145.

⁵¹ Documentos secretos. . . , 49—50.

⁵² Пак там, с. 62.

Половин година по-късно тази „широка коалиция“ вече е факт — на 26.III.1976 г. ДХ и ПДК създават Демократичната координация (ДК). В първия си документ новото обединение заявява „решението си да предприеме съответни политически действия за постигането на следните цели:

- незабавно освобождаване на политическите и профсъюзни затворници без изключение, връщане на (полит)емигрантите и амнистия, която да възстанови правата на всички, лишени от тях поради политически и профсъюзни мотиви;

- ефикасно и пълно упражняване на човешките права и политическите свободи, установени в международните юридически текстове и по-специално правото на съществуване и дейност на всички политически партии без изключение;

- незабавно и пълно признаване на профсъюзните свободи и отхвърляне на сегашния държавен синдикат;

- пълно, незабавно и ефективно упражняване на политическите права и свободи на различните националности и области на испанската държава;

- функциониране на единна и независима юридическа власт според изискванията на едно демократично общество;

- осъществяване на скъсването или демократическата алтернатива посредством откриване на учредителен период, който да доведе чрез всенародно допитване, основано на общото изборително право, до решение на формата на държавата и на правителството, както и защита на политическите свободи и права през този период.

... Демократичната координация — завършва документът — изразява пълната си увереност, че тази програма е единствената мирна алтернатива към демокрацията. Следователно осъществяването ѝ не е задача изключително на опозицията, а първостепенно задължение на всички испанци⁵³.

Едно сравнение между програмата на ДК и тази на пленума на ИСКП от юли 1976 г. показва, че единственото видимо различие между тях е само в настоятелното искане на комунистите за временно правителство. В документа на ДК по-скоро се намеква, че осъществяването на искането ѝ трябва да стане „чрез създаването, в момента на скъсването, на широки коалиционни органи на изпълнителната власт, без изключения или насилствени вклучвания, които да гарантират пълното използване на демократичните свободи и права“. ИСКП е доста по-конкретна: „Временно правителство на националното помирение, в което да са представени всички групи на десницата, центъра и левницата, съгласни с възстановяването на народния суверенитет.“⁵⁴

Нюансът — ако наистина става дума само за нюанс — показва, че, от една страна, в името на единството по-радикалната Хунта очевидно е трябвало да направи известни отстъпки пред значително по-пъстрата и умерена Платформа. От друга страна, обаче никак не е случайно, че като учредителен член на ДХ ИСКП продължава упорито да държи на искането си за временно правителство. Защото, ако в документите си опозицията неизменно повтаря, че в процеса на демократизация трябва да участват „всички политически партии без никакво изключение“, позицията и на новосъставения кабинет начело с Адолфо Суарес е доста по-различна.

Впрочем още в споменатата среща с Хосе Мария Арейлса държавният секретар на САЩ Кисинджър съвсем недвусмислено изразява мнението на своето правителство по въпроса за ИСКП: „Няма да кажем нищо, ако решите

⁵³ Пак там, 92—95.

⁵⁴ Пак там, с. 94; АССРСР, 1976/171, р. 10.

да легализирате Комунистическата партия. Но няма да ни стане неприятно и ако я оставите нелегална още няколко години. Ще бъде по-удобно за вас.“⁵⁵

Че ще бъде по-удобно без комунистите, смятат не само американците, но поне в началото и Адолфо Суарес. Така се и изказва на 8.IX.1976 г. пред висши испански военни, когато им обяснява границите на обявената в програмната декларация на кабинета му политическа реформа. „Нямаше проблеми — споделя след срещата Суарес със своя заместник министър-председател Алфонсо Осорио —, защото още в първия момент дадох да се разбере, че неотдавнашните промени в Наказателния кодекс не позволяват легализацията на Комунистическата партия.“⁵⁶

Осем дни по-късно, на 16 септември, се провежда и съвещание на висши полицейски чинове от цяла Испания. Задачата е да се внесе яснота по въпроса за обхвата и насоките на действие в политическата област. Там генералният директор на Държавна сигурност Емилио Родригес Роман очертава пет политически групировки, към които трябва да се прилага методът на диференцирания подход:

„1. „Наши“ групи, вътрешните, независимо дали са легални или не. Става въпрос за групи, повече или по-малко свързани с Движението, или които произхождат от него. Към тези групи трябва да имаме тотална толерантност, институционална и персонална.

2. Целесъобразно е в този нов етап да се толерират групите извън действащата до момента законност. В тези групи се включва Испанската социалистическа работническа партия. Тази толерантност ще свърши, ако не се легализират, когато трябва. Правителството ще реши кога.

3. Нетолерантност спрямо „карилистката“ Комунистическа партия и филиалите ѝ като Баската КП и ОСПК*. Нетолерантността ще бъде институционална и персонална. . .

4. Драстична, свирепа нетолерантност за партиите наляво от КП(ПТИ. Комунистическата революционна лига и др.)

5. Естествено състояние на война спрямо терористичните групи.“

„Испанската комунистическа партия — допълва заместник-министърът на Обществения ред — е от (групата на) забранените асоциации поради насилническите си и подривни корени. Но ИСРП не е в областта на сегашната юрисдикция. . . Според Закона за политическите асоциации, след като не е смятана за подривна в самата си същност асоциация, нейната нормална дейност не е наказуема.“ В подобен дух са и заключителните разсъждения на заместник-министъра на вътрешните работи: „Социалистът, както стана ясно в различни страни, има демократична основа (на концепциите си за марксизма). Комунистът винаги се е показвал като тоталитарист. . . Комунистическата партия, така както се проявява в този момент, не е легализуема.“⁵⁷

И така — Ариас Наваро пада, защото иска да прави „демократия без демократи“. Адолфо Суарес си вади съответните изводи и решава да гради „демократия с демократи“. Но. . . без комунистите, които не само според действащото законодателство, но и според преобладаващото мнозинство от управляващите кръгове са единствените „тоталитаристи“. Очевидно е при това положение, че от политическа гледна точка двете основни задачи пред ИСКП в първите месеци от управлението на Суарес са свързани с усилията ѝ

⁵⁵ Цит. по: Carrillo, S. Цит. съч., р. 42.

⁵⁶ Цит. по: Urbano, P. Con la venia. . . vo indaguè el 23F. Barcelona, 1982, р. 14.

* ОСПК — Обединена социалистическа партия на Каталония. Тя, както и Баската компартия ползват правата на колективни членове на ИСКП.

⁵⁷ Цит. по: Bardavio, J. Цит. съч., 63—67.

да не остане изолирана от легално участие в процеса на демократизация, от една страна, и да разруши широко разпространеното впечатление за нея като за „тоталитарна“, „антидемократична“ асоциация, от друга.

В изпълнението на първата задача комунистите използват възможно най-широк арсенал от средства: активизиране на действията си в рамките на демократичната опозиция; опити за директни контакти с правителството; извеждане на партията и на първо място на периферийните организации (ОСПК, Баската КП, КП на Галисия и др.) от нелегалност и т. н. Целта е да се обуслови „демократичната физиономия“, която търси Суарес, с търпимостта спрямо ИСКП, превръщайки отношението на правителството към нея в пробен камък за искреността на намеренията му.

В доклада си пред пленума на ЦК в Рим Карильо многократно подчертава необходимостта ИСКП да положи съществени усилия не само за укрепване на единството на Демократичната координация, но и за разширяване на връзките с опозиционните групи от различните области на Испания. Същевременно комунистите предупреждават: намеренията на правителството да проведе „реформа отгоре“, без да допусне истински учредителен период, не са резултат единствено на антикомунистическата линия, следвана от кабинета Суарес. „Сигурно е — изтъква Карильо —, че целта (на подобна политика) е в предотвратяване на процеса на възстановяване на демокрацията, че тя е насочена срещу демократичните сили като цяло и че се стреми да запази анахроничния деспотичен централизъм на основата на институциите, които го олицетворяваха по време на недалечната история на Испания.“ Поради това „свързването на народностните и областни платформи с Демократичната координация е базисна необходимост на сегашния момент. Или опозицията на всички народности на Испания се бори единна, или нито една от тях няма да види осъществени собствените си аспирации“⁵⁸.

От полза за линията на ИСКП за сплотяване на опозиционните сили до определен момент е и самото развитие на събитията. Вярно е, че „процъпулникът“ на кабинета Суарес създава впечатлението за стремеж, ако не към реална демокрация, то поне към нормализация на положението и успокояване на напрежението. Но вярно е и това, че този стремеж като че ли пресеква доста бързо.

И наистина още на 6 юли в реч по испанската телевизия Суарес обещава „политическа игра, открита за всички“. В програмната си декларация, оповестена десет дни по-късно, новият министър-председател заявява за намерението си да проведе общи избори до 30.VI.1977 г. и се обръща към краля с апел за амнистия. На 4 август действително са освободени значителна част политзатворници, между които и членовете на Изпълкома и на ЦК на ИСКП — Симон Санчес Монтеро, Франсиско Ромеро Марин, Лусио Лобато и др. На 10 юни Суарес провежда среща с лидера на ИСРП Фелипе Гонсалес, която поставя началото на серия контакти с дейци на опозицията. И накрая, на 11 септември министър-председателят оповестява проекта си за политическа реформа. Но това като че ли е и пределът на „либерализаторските способности“ на властта.

Две са основните слабости на проекта: нито дума за политически партии или поне, спазвайки терминологията на франкизма, за „политически асоциации“; нито дума за автономните права на исторически оформилите се области на страната. Естествено тези пропуски внасят тревога сред опозицията и същевременно дават силен тласък на опитите за обединяване на демократичните движения от цяла Испания. След продължителни преговори

⁵⁸ АССРС, 1976/171, р. 18—24.

на 23 октомври шест опозиционни групи — Демократичната конвергенция, Платформата на политическите и профсъюзни сили на Валенсия, Асамблеите на Майорка, Менорка и Ибиса, Асамблеята на Каталония, Координацията на демократичните сили от Канарските острови и Демократичната платформа на Галисия — се споразумяват за създаването на унитарен опозиционен орган — Платформа на демократичните организации (ПДО). В документа, който служи като основа на споразумението, ПДО предупреждава, че „режимът се опитва да възпрепятства движението на обществото към демокрацията чрез реформа, която не премахва две негови базисни характеристики: неравенството между гражданите и народностите в държавата и запазването на властта в ръцете на политическата класа, която, безконтролно управлявайки през последните десетилетия, не допускаше свободите“.

Срещу проекта на Суарес ПДО излиза със своя контрапрограма, в която настоява за „незабавно създаване на правителство на широкия демократичен консенсус, което да открие, оглави и гарантира учредителния процес на държавата“; едновременно логализиране на политическите партии и профсъюзните организации без изключения; незабавно признаване пълното право на свобода на словото, събранията, асоциациите, манифестациите и стачките; пълна амнистия за политическите затворници и свободно завръщане на емигрантите; признаване стремежите към автономен статут на националностите и областите⁵⁹ и т. н.

Създаването на унитарен опозиционен орган, действащ в национален мащаб, безспорно е успех за всички прогресивни сили, искрено желаещи изграждането на модерна буржоазно-демократична политическа система, и в частност за ИСКП, която вижда претворена в практиката идеята си за единство на антифранкистките групи. Същевременно обаче, макар и пресилена по форма, оценката на Р. Кар и Х. Фузи, че ПДО фактически „се ражда мъртва“, се базира на редица сериозни аргументи. Първо, защото е повече от очевидно, че искането за „правителство на широкия демократичен консенсус“ не само е абсолютно неприемливо за властта, но и практически неосъществимо в конкретните условия от края на 1976 г. Второ, защото извън ПДО остават по същество всички нефранкистки течения и най-вече силните християндемократи, либерали и социалдемократи⁶⁰. И трето, защото в последна сметка именно те, като по-предпочитан партньор, ще поемат в края на ноември политическата инициатива в преговорите с властта, поставяйки ПДО в положение на догонваща ги и изхвърляща „от движение“ по-радикалните си искания. Независимо от това обаче за ИСКП остава утехата — съсем не маловажна —, че през цялото време тя съумява, благодарение на активността и настойчивостта си, да запази представата за себе си като една от неизменните съставки на опозиционното движение, дори и във вече „опитомената“ Платформа на демократичните организации.

Разбира се, макар и отдавайки дължимото му значение, комунистите далеч не смятат присъствието си в опозиционния лагер като единственото средство да не останат изолирани. Успоредно с това през август 1976 г. те правят и първите опити за преки контакти с правителството на Суарес.

Смята се, че идеята е на генералния секретар на партията С. Карильо, който от 7 февруари с. г., с някои прекъсвания, живее нелегално в Испания. Твърде е възможно обаче да е имало и „подказване“, при това от една малко очаквана страна.

⁵⁹ Documentos secretos. . . , 150—152.

⁶⁰ Carr, R., J. Fusi. Цит. съч., с. 286. Според данните за политическите предпочитания на испанците през 1976 г., публикувани във вече споменатото изследване на FOESSA, християндемократи, либерали и социалдемократи събират 45%, докато ПДО (т. е. комунисти, социалисти, регионалисти и др.) — само 10% (FOESSA, p. 14).

В периода около болестта и смъртта на Франко, когато политическото бъдеще на Испания е обект на оживени коментари, Карильо прави редица изявления, в които не крие отрицателното отношение на комунистите към краля. „Марионетка, която Франко манипулира както си иска, нещастно човече, на което му липсва каквото и да е достойнство и политическо чувство“, твърди той пред известната журналистика Ориана Фалачи през октомври 1975 г. И пред в. „Монд“ в деня на смъртта на Каудильо: „Хуан Карлос е нищо друго освен представителят на франкизма отвъд гроба на диктатора.“⁶¹ Известна е и ироничната му забележка, че кралят щял да остане в историята като „Хуан Карлос Кратки“, тъй като престоят му начело на държавата щял да бъде съвсем кратък.

Безспорно изявленията на Карильо са израз най-вече на дълбоките прорепубликански традиции и чувства на испанските комунисти. Но в трудните начални месеци след смъртта на диктатора изявата им е по-скоро вредна. Първо, защото дава допълнителни основания на властта в антикомунистическите ѝ позиции. Второ, защото агресивността на ИСКП подхранва агресивността и на „бункера“, а това вече е източник на сериозна заплахата за бъдещето на демократичния процес като цяло.

Очевидно последното се съзнава достатъчно добре и от самия Хуан Карлос, който започва да търси начини да предупреди комунистите, че линията на конфронтация с монархията благоприятствува не толкова привържениците, колкото противниците на демокрацията⁶². Според Х. Бардавио за целта кралят се обръща към ръководството на Румънската комунистическа партия⁶³. Версията е трудно проверима, но така или иначе от пролетта на с. г. нападите срещу короната по същество изчезват от политическия речник на ИСКП, за да отстъпят постепенно място на идеята за директни контакти с властта.

Смяната на Ариас Наваро със Суарес окуражава още повече ръководството на партията и на 25 август с посредничеството на индустриалеца Теодулфо Лагунеро комунистите влизат във връзка с министъра на образованието и науката Аурелио Менендес, а после и със заместник министър-председателя Алфонсо Осорио.

Резюмирана, позицията на ИСКП, изложена при контактите ѝ с представителите на правителството, е: признаване на правото на Карильо да получи редовен паспорт и узаконяване на пребиваването му в Испания; уверения, че комунистите няма да пречат на дейността на кабинета по демократизацията на страната, стига спрямо тях да бъде демонстрирана същата политическа толерантност, както и спрямо другите опозиционни групи. От своя страна събеседниците им — първо А. Менендес, а после и адвокатът Хосе Марио Армеро — настояват ИСКП да прояви търпение, защото мнозина, особено сред военните, все още я отъждествяват с „лагера на врага“ от времето на гражданската война и всяко прибързване само би изострило съпротивата не само спрямо легализирането ѝ, но и срещу процеса на демократизацията въобще.

Още при първите контакти са изяснени и два проблема, които без съмнение изиграват съществена роля за последвалата легализация: отношението на партията към краля и отношението ѝ към СССР. В разговора си с

⁶¹ И двете изявления са цит. по: Claudin, F. Цит. съч., с. 226, 231.

⁶² Според една анкета, проведена във връзка с референдума за политическата реформа, монархията се ползва със значителна популярност сред испанското общество. Само нищожен процент от анкетираните е склонен да вини краля за сериозните икономически и политически проблеми, с които се сблъсква страната по онова време (FOESSA, p. 94).

⁶³ Bardavio, J. Los silencios del Rey. Madrid, 1979, 156—157.

Армеро С. Карильо е пределно ясен: въпросът не е монархия или република, а демокрация или запазване на старото. Ако Хун Карлос продължи да следва избраната линия, комунистите ще го приемат. Второ, от 1968 г. различията с КПСС са големи, а позицията на ИСКП — „независима“ и „критична“, както впрочем проличало и на Берлинската конференция (юни 1976 г.). Решено е контактите да продължат, като се поддържат от двама постоянни „събеседници“ — Хайме Балестерос от ИСКП и Армеро като упълномощен от Адолфо Суарес⁶⁴.

Контактите между ИСКП и правителството без съмнение изиграват определена роля за преодоляване на силните антикомунистически предубеждения, широко разпространени сред управляващите среди. Но подобно на създаването на единен опозиционен орган тяхното значение не трябва да се надценява. Първо, защото Суарес ги използва предимно с цел пряка информация за намеренията на комунистите, които в замяна получават единствено призови за търпение и неопределени обещания. Второ, защото до февруари 1977 г. те са само на неофициално равнище. И обратно — официално и през първите месеци от управлението на Адолфо Суарес ИСКП продължава да бъде „най-забранената от забранените“ партии, а генералният ѝ секретар — единственият нелегален лидер на голяма политическа организация. Независимо от това обаче, възползвайки се от „паралелната законност“, комунистите също правят опити да излязат „на дневна светлина“.

Подобно намерение личи впрочем и в самия маниер на провеждане на пленума в Рим. Но далеч по-важни са решенията му за изграждане на масова партия още в условията на нелегалност.

Задачите, поставени от пленума, са ИСКП да достигне цифрата 300 хил. члена, „макар и без да сме извоювали легализацията“, а от есента на 1976 г. да се започне издаването на партийни членски книжки. Кампанията по набиране на нови членове да се води под най-различни форми, като се изходи от натрупания вече положителен опит в редица райони на страната. В Каталония например около 150 известни дейци на работническото движение публично са декларирали принадлежността си към ОСПК и са призовавали трудещите се да се запишат масово в нея. В Мадрид са организирани редица „конференции“, на които в директен диалог с присъстващите, видни ръководители на ИСКП разясняват програмата на партията и агитират за встъпване в организацията ѝ. По-интересна е тази процедура в Баския, където, „следвайки известната народна традиция, това се върши по време на обяди“, и т. н. Целта е да се изгради едно масово обединение на „привърженици“, „членове“ и „активисти“ от представителни на всички обществени прослойки, чрез което да се оказва все по-силен натиск върху правителството за легализирането на партията, за да бъде тя готова още „на следващия ден да спечели подкрепата на милиони избиратели“.

С оглед перспективите за създаване на масова партия по предложение на Карильо пленумът внася и някои промени в организационната структура на партията. „Ние комунистите — подчертава в доклада си генералният секретар — не трябва да фетишизираме определени организационни форми. Организационните форми трябва да се приспособяват към конкретните условия. А очевидно е, че в полулегални или легални условия те не могат да бъдат същите, както в пълна нелегалност“. В резултат от „приспособяването“ на мястото на „партийните ядки“ идват „комунистическите групировки“.

Безспорно идеята за създаване на по-гъвкава базова структура, способна да поеме без затруднения очаквания масов приток на нови членове, е и

⁶⁴ Bardavio, J. Sabado Santo... , 52—56.

правилна, и навременна. Още повече, че Карильо предупреждава: „Смятаме, че има основни принципи, които не подлежат на промяна. Един от тях е да се дава предимство на местоработата, предприятието, културния център, административния център и т. н. като седалище на низовата организация.“⁶⁵ Общо е обаче мнението и на изследователи, и на мнозина испански комунисти, че в прилагането на нововъведенията още от самото начало се допускат съществени грешки, които се отразяват чувствително върху цялата дейност на ИСКП в легални условия. При създаването на „комунистическите групировки“ териториалният принцип постепенно надделява над производствения, а това се отразява отрицателно върху партийните членове от средните слоеве (лица със свободни професии, чиновници и др.). Първо, защото спецификата на тяхната дейност е почти несъвместима с кварталните проблеми. Второ, защото в редица случаи различията в социално-икономическите условия между тях и съседите им предизвикват логично раздразнение, а понякога и открита неприязън срещу „позлатените върхове“⁶⁶.

Още по-сериозно се отразява изместването на центъра върху териториалните групировки в големите предприятия, където това води до фактически „демонтаж на „фабричните“ организации и прехвърляне на реалното политическо ръководство от партийния комитет или ядка към профсъюзната организация на Работническите комисии, . . . (които си поставят) по-краткотрайни и по-малко „политически“ задачи“⁶⁷.

До края на 1976 г. успехите в изграждането на масова партия са значително по-малки от очакванията. Но в замяна на това ИСКП по същество си извоюва правото на почти легално съществуване. Показателен е случаят с Хайме Балестерос и Симон Санчес Монтеро, арестувани в края на ноември за това, че раздават партийни членски книжки на работниците от завода за тежки автомобили „Пегасо“. За първи път от 40 г. насам двама комунисти не скриват пред дежурния следовател в полицията, че са членове на Изпълкома на партията. И двамата обаче са освободени почти веднага — същия ден в Мадрид пристига на официално посещение президентът на Венецуела, съпроводжан в самолета от лидера на ИСРП Ф. Гонсалес, и правителството бърза да се освободи от „неудобните“ арестанти⁶⁸.

Но за самия генерален секретар на ИСКП „паралелната законност“, в която съществува партията, в известен смисъл е нож с две остриета. От една страна, испанското общество като че ли постепенно свиква с присъствието на комунистите, започва да проявява все по-голяма търпимост и спрямо самите тях, и спрямо изявите им. В още по-голяма степен това важи за опозиционните партии, с лидерите на които през септември-ноември 1976 г. Карильо провежда редица срещи.

Когато обаче в края на ноември назрява въпросът за преговори между опозицията и кабинета, Карильо се оказва в доста деликатно положение. Всички опити на комунистите да поставят като задължително условие за преговорите правото му законно да пребивава в страната пропадат. Представителите на другите партии се съгласяват с Ф. Гонсалес, че „Суарес все още не би приел комунистите и по-реално би било да започнем преговорите, без да се отказваме да настояваме генералният секретар на ИСКП да бъде легализиран“⁶⁹. Така за представител на партията е определен Санчес Монтеро, радващ се на широка популярност като деец от „вътрешната“

⁶⁵ АССРС. 1976/171, р. 56—66.

⁶⁶ Esteban, J. de, Guerra, L. L. Цит. съч., с. 157.

⁶⁷ Пак там, с. 156.

⁶⁸ Bardavio, J. Sabado Santo. . . , 86—87.

⁶⁹ Цит. по: Claudin, F. Цит. съч., с. 3.

организация. Но когато Санчес Монтеро подписва от името на ИСКП условията на опозицията за преговорите, на заседание на Изпълкома от 8 декември Карильо избухва: „Искате да ме замените ли?“⁷⁰ Може би, за да го убедят в противното, участващите в заседанието решават на 10 с.м. в Мадрид да се проведе нелегална пресконференция с негово участие.

Разбира се, това не е нито единственото, нито първо по важност съображение за свикването на пресконференцията. Подобен акт без съмнение е най-вече поредната крачка на ИСКП към разширяване на собствените ѝ параметри за действие в рамките на „паралелната законност“. При това крачка, която поради умело избрания момент удвоява търсения и пропаганден ефект. И наистина само преди два дни завършва XXV конгрес на ИСРП, първият легално проведен конгрес в испанската столица след 1936 г. Това, съчетано с присъствието на такива видни дейци на международната социалдемократия, като Вили Бранд, Пиетро Нени, Олоф Палме и др., естествено го превръща в централно събитие за средствата за масова информация. Но пресконференцията с Карильо е по-голяма журналистическа сензация и на 11 декември конгресът на социалистите вече минава на втори план.

Извън съмнение е обаче, че пресконференцията преследва и цели, свързани с личната съдба на генералния секретар на ИСКП. Срещите на Карильо с партийни активисти и с опозиционните лидери и особено двете интервюта — за френската и шведската телевизии, заснети през ноември в автомобили така, че да се виждат подробности от столичното ежедневие, системно подхранват слухове, че той се намира в Мадрид. При ограничените възможности да му се осигури охрана от партийните органи за сигурност това увеличава опасността от среща не толкова с полицията, колкото с някоя от т. нар. неконтролирани групи, съставени от ултрадесни елементи. Още повече, че по онова време Мадрид е средището на италиански, португалски, аржентински и други неофашисти, ползващи се с благоволенieto на испанските специални служби.

Второ, ако появата на Карильо пред около 50-тина журналисти от националните средства за масова информация е очевидно предизвикателство към полицията, то без съмнение е и едно добре обмислено предизвикателство. Никой не се съмнява, че пресконференцията ще предизвика нареждане на всяка цена той да бъде открит и арестуван. Но консултациите с видни юристи убеждават ръководството на ИСКП, че това може да се използва и като вариант за озаконяване на пребиваването му в Испания. А ако се прибави и фактът, че при задържането му рискът от среща с „неконтролирани групи“ значително намалява, плюсовете от една пресконференция, последвана от евентуалното арестуване на Карильо, вече са значително повече от минусите.

И тъй на 10.XII.1976 г. от различни места в Мадрид на ул. „Аламеда“ № 5 (сега там се помещава Фондацията за марксистки изследвания при ЦК на партията) са отведени онези журналисти, които се отзовават на поканата за „нещо важно и интересно“. А пресконференцията с Карильо наистина е „нещо важно и интересно“ — не само като журналистическа новина, но и като първото разясняване на намеренията и целите на ИСКП, което ще се появи не в нелегални листовки и позиви, а по страниците на най-четените испански ежедневници.

От тези намерения и цели Карильо се спира по-конкретно на следните:

1. ИСКП неизменно е водена от желанието да следва конструктивна политика в процеса на прехода към демокрация.

⁷⁰ Пак там, 240—241.

2. Комунистите подкрепят предложения от конгреса на ИСРП „конституционен пакт“, защото смятат, че демократичните партии трябва да се задължат да си сътрудничат в Кортесите до приемането на конституция.

3. ИСКП смята, че е необходимо споразумение между трудещите се и капитала с цел излизане със съвместни усилия от икономическата и политическа криза.

4. Партията е готова да приеме и зачита конституционната и парламентарната монархия, ако мнозинството от народа, консултирано чрез общи избори, се произнесе в нейна полза, въпреки че комунистите ще гласуват за „демократична република“.

5. ИСКП се присъединява към призива за бойкот на насрочения за 15 декември референдум за политическата реформа, тъй като според нея той е антидемократичен и насочен към запазване на франкизма с малки изменения.

6. Дори и в случай, че не бъде легализирана, партията възнамерява да се представи със свои кандидати на предстоящите парламентарни избори⁷¹.

Естествено Карильо не пропуска и удобния случай също да се подиграе с прословутия вече чл. 172 от Наказателния кодекс и по-специално с онази негова точка, която забранява политическите асоциации, „подчинени на международна дисциплина“. „Ако това е така — заявява той —, тогава забраната важи и за християндемократическите организации, тъй като те влизат в Световния съюз на християндемократите, и за социалистите, които са членове на Социалистическия интернационал, и за либералите, които влизат в Интернационала на либералите.“⁷² От своя страна пък журналистите не пропускат да се пошегуват с гребенчето, което се подава от горния джоб на самото на силно оплешивелия Карильо — никой от тях не знае, че, за да не бъде лесно разпознат, той се движи с перука.

Освен че е, както вече се изтъкна, нова крачка напред към легализирането на ИСКП, пресконференцията е и едно от най-важните или поне получило най-широка гласност мероприятия по изпълнението и на втората основна задача пред партията: преодоляването на съществуващото мнение за нея като „тоталитарна“ и „антидемократична“ организация. И наистина първите четири от шестте базисни пункта на изложението на Карильо са насочени почти изключително към обрисването на делови, конструктивен и демократичен портрет на ИСКП пред испанското общество.

Но ако във вътрешнополитическата област испанските комунисти използват умерени, макар и понякога скъпо струващи им доводи, по-голямата част от външнополитическата им аргументация срещу обвинението, че се подчиняват на международна дисциплина, върви по линията и на ограничаване, а понякога и на открито конфронтиране със страните от социалистическата общност и на първо място със СССР. Така е например още на проведения през септември 1973 г. пленум на ЦК, когато М. Аскарата излиза с доклад, в който се защитава тезите за „противоречия между държавните интереси на социалистическите страни и интересите на световното революционно движение, за социалистическа Европа, откъсната от съществуващото сега съдружество на социалистическите държави, за мирното съвместно съществуване като политика на запазване на статуквото и т. н.“⁷³ Така е и в „манифеста-програма“, приет от Втората национална конференция на ИСКП

⁷¹ Bardavio, J. Sabado Santo... , 90—91, Claudin, F. Цит. съч., с. 5.

⁷² Цит. по: Раб. дело, 12/ХІІ./1976.

⁷³ Димитров, Д., Д. Драганов. За платформата на ИСКП. С., 1979, с. 52. Критика на тези възгледи вж. в Партийная жизнь, 1974, № 4.

през есента на 1975 г.⁷⁴ Така е и на Берлинската конференция през юни 1976 г., когато С. Карильо за сетен път се дистанцира от опита на вече победилите социалистически революции⁷⁵. Така е и във вече споменатия му разговор с Армеро през август с. г. Така ще бъде и още редица пъти в следващите две или три години, когато ИСКП, изкупувайки сякаш стари свои грехове, се опитва да ги прехвърли върху други комунистически партии.

На пресконференцията Карильо категорично заявява, че ИСКП ще бойкотира референдума за политическата реформа. Необходимо е обаче едно уточнение: погрешно или не, това е решение на 32 опозиционни партии и организации. На 27 ноември те поставят 7 условия за участие в референдума: „признаване и легализиране на всички политически и синдикални организации без изключение; признаване и гарантиране на политическите и синдикалните свободи; незабавно ликвидиране на политическия апарат на Националното движение и действителна безпристрастност на властите; истинска политическа амнистия; равноправно използване на средствата за масова информация; собственост на държавата и монополизиране от правителството; разговори за нормите, при които да се проведат двете народни допитвания (референдумът и изборите) и демократичен контрол на свободното им провеждане на всички равнища; признаване на правото на политическо институционализиране на всички националности и провинции, обединени в испанската държава“⁷⁶.

Както се вижда, в сравнение с декларацията на Платформата на демократичната опозиция от „седемте условия“ отпада най-същественото — за „правителство на широкия демократичен консенсус“. Но въпреки това правителството отново отказва да се съобрази с останалите ѝ искания, водено от увереността, че испанското общество ще подкрепи дори и „ограничената демокрация“, която му се предлага в проекта за политическа реформа. В отговор по-голямата част от опозицията решава да бойкотира допитването.

На позицията на ИСКП спрямо референдума Изпълкомът посвещава специално заседание, проведено на 21.XI.1976 г. в една мелница в провинция Гуадалахара. Три дни преди това, на 18 ноември, франкистките Кортеси по сполучливия израз на Кар и Фуси, си правят „политическо хакари“⁷⁷ — проектът за политическа реформа, докладван от племенника на Хосе Антонио Примо де Ривера — Мигел Примо де Ривера, е утвърден с 425 гласа за, 59 против и 13 въздържали се⁷⁸. Опозицията като цяло, и на първо място комунистите, са поставени в деликатно положение — съпротивата им срещу референдума би могла да се тълкува и като съпротива срещу основното, което той предлага — утвърждаването на общо, пряко и тайно изборително право. Още повече, че против проекта категорично се обявява и крайната десница.

Въпросът действително е сложен и неслучайно става един от основните, които се обсъждат на заседанието. „В нито един момент — се подчертава още в предварителните тезиси за дискусията — не трябва да оставяме поради неясни постановки впечатлението, че сме против провеждането на избори. Обратно, винаги сме се борили, за да има избори в Испания“. Идентична е и позицията спрямо референдума като метод. „Но ако не се даде свобода на партиите за пропаганда, ако само правителството и онези, които го подкрепят, могат свободно да се изразяват, референдумът няма да бъде демократичен, а фарс от рода на онези, които организираше диктатурата, и

⁷⁴ Димитров, Д., Д. Драганов. Цит. съч., 15—17.

⁷⁵ Конференция комунистических... , с. 119 и сл.

⁷⁶ Раб. дело, 13/12/1976.

⁷⁷ Carr, R., J. Fusi. Цит. съч., с. 284.

⁷⁸ Esteban, J. de, L. L. Guerra. De la dictadura a la democracia. Madrid, 1978, p. 423.

народът трябва да се въздържи от участие в този фарс“. Ето защо, „трябва да центрираме цялата ни кампания по агитация и пропаганда за предварителното установяване на политически свободи“.

Успоредно с това Изпълкомът решава да използва акцията за бойкотирание на референдума и като своеобразна „тренировка“ за участието на ИСКП в бъдещи избори. „Фактически става въпрос да започнем да придобиваме. . . едно ново измерение на политическата дейност: изборителното измерение. Партията трябва да се научи как да се прави кампания с изборни цели.“ Предвижда се „обучението“ да съчетава класически и нови форми — митинги и събрания; манифести в пресата, подписани от известни дейци на науката, културата, изкуството и политическия живот; агитация „от врата на врата“ („най-ефикасният метод на пропаганда и изборителни кампании в днешна Европа“); разпространяване на листовки с разяснения по позицията и линията на ИСКП; изпращане на делегации на Демократичната координация до големите европейски столици, за да информират правителствата и общественото мнение за исканията на опозицията и т. н. Решено е цялата кампания за бойкот да се проведе под лозунга „Свободи преди референдума. При референдума без свободи — въздържане.“⁷⁹

Седмица по-късно, на 29 ноември, Комисията по печата, пропагандата и рекламата на ЦК изпраща подробни „насоки до партийните организации по пропагандата ни в предстоящия референдум“. Отново изрично е напомнено, че на акцията за бойкот трябва да се гледа като на „репетиция за изборителна кампания“⁸⁰.

Резултатите от призивите на опозиционните партии са повече от скромни. На 15 декември пред урните се явяват 77,6% от изборителите — 94,4% от тях предпочитат политическата реформа, колкото и ограничена да е тя, 2,6% се обявяват против нея, а 2,9% гласуват с бели бюлетини⁸¹.

Според едно социологическо изследване върху резултатите от референдума в него участвуват изборители, които се самоопределят като привърженици на десноцентризма. 19% от гласувалите „за“ симпатизират на фалангата, консерваторите и привържениците (на стария режим); 37% — на либералите, християндемократите и социалдемократите, а 11% — на социалистите (при 33% неотговорили)⁸². Тези данни още веднъж показват, че внушителното мнозинство от испанското общество подкрепя линията на постепенна демократизация „отгоре“, което безспорно засилва позициите на кабинета в предстоящите преговори с опозицията. И обратно — слабият отклик на призивите за бойкот на референдума (още повече, че не всички от 22,4% въздържали се го правят поради призива) говори, че въздържането от гласуване е очевидна политическа грешка на ПДО, макар и произтичаща от принципи пни позиции. Третото, което показват резултатите от изследването, е, че с най-голям политически кредит сред гласувалите се ползват представителите на умерената опозиция. Големият печеливш от референдума е Суарес, следван от опозиционните партии извън ПДО, която се оказва с достатъчно скромна реална тежест в обществото. И може би неслучайно именно след референдума най-ярко се очертават контурите на една съществена тенденция, точно уловена от Луис Гарсия Сан Мигел, когато анализира „замяната на радикалния модел (на прехода) с умерения“.

⁷⁹ ACCPCE, Caroeta Eleccions / 1977. Documento base de ladiscusión del C[omite / E]jecutivo].

⁸⁰ ACCPCE, Orientaciones a las organizaciones del partido sobre nuestra propaganda en el proximo referendum.

⁸¹ Esteban, J. de, L. L. Guerra, De la dictadura. . . , p. 424.

⁸² FIESSA, p. 94.

Според Гарсия Сан Мигел първоначално опозицията се стреми да завоюва властта, смятайки не без основание, че „демократията може да бъде установена само от демократи, а франкистите, каквото и да говорят, никога няма да я установят“, и категорично отказва да признае, че извършващите се промени имат и демократично съдържание. В определен момент обаче опозиционните партии признават изключителната трудност, граничеща с невъзможност, да осъществят това си намерение, и същевременно констатира, че реформистите от стария режим биха могли да открият път към демокрацията. „Първото тясно се свързва с второто: ако режимът би могъл да се трансформира, завоюването на властта от опозиционните партии губи смисъла си или поне не изглежда задължително, а ако завоюването на властта е много трудно, би било добре да се заложи на слабата надежда, че демокрацията ще бъде установена от хората на режима. . . Така лека-полека се налага мнението, че промяната от франкизъм към демокрация е възможна, без да се нарушава законността, и контролирана от едно франкистко правителство.“⁸³

Макар и без да признават открито подобна възможност, на практика комунистите също я приемат. Вярно е, че във вътрешен „Документ на ИСКП след референдума за политическата реформа“ се подчертава, че „въздържалите се дадоха най-категоричния глас в полза на промяната, бяха най-решителното „да“ за демокрацията“. Но вярно е и това, че като цяло документът е именно приемане на варианта за „отпускана отгоре демокрация“ и, нещо повече, израз на готовност за сътрудничество с цел извоюване на „допълнителни порции“ от нея.

„Сега — се подчертава в него — е необходимо правителството да отговори с факти на обещанията си. Ако министър-председателят Суарес го стори, комунистите ще бъдат едни от първите, които ще го признаят. . . Ако правителството преговаря искрено с опозицията, ако позволи свободното съществуване на всички политически партии и профсъюзни организации без никаква дискриминация, ако разшири амнистията за всички затворници и политемигранти, . . . ако се изработи, със съгласието на всички демократични сили, избирателен закон, който да гарантира пропорционалността, . . . ако се реорганизира правителството, за да получи най-широко национално доверие. . . . Комунистическата партия ще счита обединени елементарните условия, за да могат обещанията (в политическата реформа) избори да бъдат приети за начало на нормалното упражняване на народния суверенитет. . .

В този случай Комунистическата партия ще бъде склонна да участва в национален пакт, за да осигури бързото утвърждаване от Конгреса на конституция, гарантираща парламентарна система, в която всички партии ще имат право на действие. . . и би се задължила в изработването на план за икономически мерки, които да позволят да се посрещнат с прогресивни решения сериозните последици от кризата, която изживява страната.“⁸⁴

Очевидно комунистите отлично съзнават, че освен линията на умереност и готовност за сътрудничество, всяка позиция вече само би ги оставила извън борда на процеса на промените. А с утвърдения на 15.XII.1976 г. и влязъл в сила на 4.I.1977 г. Закон за политическата реформа, който обещава избори на основата на „общо, пряко и тайно гласуване на всички пълнолетни испанци“⁸⁵, този процес несъмнено прави една от най-важните си крачки напред.

⁸³ Sistema, 1981, No 40, p. 66.

⁸⁴ ACCPCE, Carpeta Elecciones / 1977, Documento del PCE despues del referendum sobre la reforma politica.

⁸⁵ Текста вж. в Leyes politicas. . . , 250—251.

3. „ЧЕРВЕНИЯТ ВЕЛИКДЕН“

„Правителството в шах“, озаглавява първата си страница в „Диарио 16“ по повод пресконференцията на Карильо. А единственият начин на кабинета да измие позора си е бързото залавяне на генералния секретар на ИСКП. Това става едва ли не въпрос на чест за испанската полиция.

Дните обаче минават и чак на 22 декември Карильо най-сетне е задържан, когато излиза от заседание на Изпълкома на ЦК. Междувременно партията е подготвила подробен сценарий за протестни акции по повод очакваното арестуване. Нещо повече — полицията нахлува в нелегалната квартира, където се провежда заседанието, едва един час по-късно — време, достатъчно за присъстващите да задействуват по телефона механизма на протестите. Като курioз се разказва, че вечерта на 22 декември Суарес получил едновременно две съобщения — за арестуването на Карильо и протестна телеграма от Италианската комунистическа партия (ИКП) по същия повод⁸⁶.

Надали правителството очаква такава мощна и многопосочна кампания, каквато започва буквално часове след задържането на ръководните дейци на ИСКП. Митинги, демонстрации, листовки, плакати, протестни телеграми от почти всички комунистически и от много социалистически партии⁸⁷ подсказват на Суарес както силата и влиянието на ИСКП вътре в страната, така и международната подкрепа, на която тя разчита. Разбира се, онова, което окончателно ще убеди министър-председателя в размерите на тази сила и влияние, ще дойде месец по-късно, след трагичната „черна седмица“ през януари 1977 г. Но още в края на декември 1976 г. правителството е разколебано, което личи дори и от факта, че след едноседмичен престой в затвора „Карабанчел“ са освободени всички арестувани начело с Карильо.

И тъй за ИСКП новата 1977 г. започва достатъчно оптимистично. И обратно — първият ѝ месец е може би най-критичният в „прощъпулника“ на испанската демокрация.

Впрочем отначало нищо не предсказва онези изпитания, на които тя ще бъде подложена. На 11 януари избраната от опозицията комисия за преговори с правителството се среща със Суарес. Същия ден в Кортесите е внесен проектозаконът за профсъюзните асоциации. На 18 януари опозицията представя предложенията си за избиращия закон. На 19 януари е разрешено използването на баското знаме „икурия“ — първата крачка към областна автономия⁸⁸.

След това обаче настъпват трудни дни. Спори се дали те са съзнателно провокирани от „бункера“, недоволен от набиращия скорост процес на демократизация, или са просто външна изява на мълчаливото, но ожесточено противоборство между двете тенденции — на „промяната“ и на континуитета — от предходните месеци. Но в случая това не е от съществено значение. Далеч по-важно е, че между 23 и 28 януари страната преживява моменти, които с основание остават в историята ѝ като „черната седмица“.

На 23 януари в Мадрид е организирана манифестация с искане за обща амнистия, по време на която „неизвестни“ лица стрелят и убиват един от участниците. На следващия ден в хода на протестната демонстрация по този повод полицията действа брутално и е дадена нова жертва. Същия ден екстремистката организация ГРАПО отвлича председателя на висшия военен

⁸⁶ Подробно за арестуването на Карильо и другите членове на ИК вж. Bardavio, J. Sabado Santo. . . , p. 107 e seg.; Azcarate, A. Crisis del eurocomunismo. Barcelona, 1982, 96—97. Аскарате погрешно сочи дата 16 декември.

⁸⁷ Almanaque PCE'78, Madrid 1978, 32—34; Раб. дело, 24/12, 25/12/1976; Босев, Кр. Полъх. С., 1984, с. 112.

⁸⁸ Esteban, J. de, L. L. Guerra, De la dictadura. . . , 425—426.

съд генерал-лейтенант Виляескуса. А вечерта ултрадесни елементи нахлуват в адвокатската кантора, специализирана в трудовите конфликти, и застрелват петима от присъстващите, свързани с Работническите комисии, а чрез тях и с ИСКП. На 25 януари атмосферата е нажежена до бяло, на 26 януари след погребалното шествие на адвокатите вървят над 100 хил. души, а цяла Испания се присъединява към траура с частични или пълни спирания на работата. На 28 януари в столицата са убити двама полицаи и един цивилен гвардеец. Отговорността за атентата поема ГРАПО, той се тълкува като отмъщение за смъртта на адвокатите, която пък е отмъщение за отвлечането на Виляескуса, което пък било отмъщение за смъртта на двамата демонстранти. . .

Именно в хода на тази ескалация на напрежението ИСКП за пореден път — но сега още по-убедително — показва пред испанското общество най-малко две неща: високо чувство за политическа отговорност и стегната, дисциплинирана и силна организация.

На 25 януари „комисията на десетте“, както започва да се нарича избраният от опозицията орган за преговори с правителството, провежда извънредно заседание. Решено е погребението на петимата адвокати да се превърне в масова мирна манифестация на протест срещу политическия тероризъм и опитите за саботиране на процеса на демократизация. Карильо информира колегите си, че целият апарат на ИСКП вече е мобилизиран, за да предпази членовете и привържениците си от спонтанни реакции⁸⁹.

На следващият ден улиците на Мадрид са свидетел на може би най-голямата спонтанна траурна процесия, която събира представители на различни обществено-политически слоеве. И все пак най-впечатляващо е присъствието на ИСКП, която, по думите на заместник-министър-председателя Осорио, „концентрира десетки хиляди дисциплинирани привърженици, с вдигнати юмури и червени карамфили, в една очевидна демонстрация на организация и сила.

Този факт — продължава Осорио — се отрази върху политическите планове на Адолфо Суарес, който оттогава започва да се замисля възможно ли е да се стигне до общи избори с Комунистическата партия извън закона. . .

Това, което е сигурно, е, че не преди, а именно от тази дата нататък Адолфо Суарес ми повтаряше не един път, питайки гласно самия себе си: „А ако комунистите един ден окупираат улицата, но мирно, като на погребението, . . . какво ще правим? Ще ги разпръснем насила? А ако настояват, ще ги разстреляме? А ако се представят масово в (полицейските) участъци, заявявайки членството си, ще арестуваме всички ли?“⁹⁰

С други думи, ако действително са замислени като провокация срещу демократизацията на страната, събитията от „черната седмица“ през януари 1977 г. постигат точно обратен ефект. И то не само и не толкова конкретно по въпроса за или против легализацията на ИСКП. Не, те се превръщат в един от съществениите импулси за сближение между опозицията и правителството, еднакво застрашени от евентуалната инволюция на политическото положение. Именно след тях ще получи път и кръв идеята за „договореното скъсване“ с франкизма, което в последна сметка ще надделее като форма на прехода към режим от буржоазно-демократичен тип.

Разбира се, в нито един момент не трябва да се забравя, че и на 26 януари, в деня на погребението, в основата на този импулс за сближение стоят не шепата опозиционни лидери, а онези десетки или стотици хиляди

⁸⁹ Bardavio, J. Sabado Santo. . . , p. 146.

⁹⁰ Цит. по: Carrillo, S. Цит. съч., с. 45.

представители на широки слоеве от столичното население — и милиони в цяла Испания —, които следват призивите им. И че, ако правителството приема „договореното скъсване“, то е не толкова от „добри чувства“ към гореспоменатите лидери, а най-вече отстъпвайки пред онзи постоянен масов натиск отдолу и предимно от работническото движение, който без съмнение е „възлов елемент в процеса на прехода“ и съществен фактор „на инициативата, с която левицата разполагаше до изборите от 1977 година“⁹¹.

Последното — инициативата на левицата, опираща се на неотслабващия натиск отдолу — изиграва впрочем особено важна роля именно след „черната седмица“, когато възникват благоприятни политически условия за нови крачки по пътя към демократизацията. Основната от тях е свързана с подготовката на общите законодателни избори.

Със Закона за политическата реформа испанският политически живот се оказва в доста странно положение. От една страна, официално са провъзгласени предстоящите парламентарни избори. От друга страна обаче, както вече се спомена, в закона няма нито дума за правото на участие в тях на „политическите асоциации“, с което изборите фактически губят смисъла си, доколкото липсва основното условие — възможността за демократично издигане на кандидатури, представляващи различни политически течения.

По тези именно причини на 8 февруари е публикуван кралски декрет, с който се внасят някои нови изменения в Закона за политическите асоциации. Още повече, че всички опозиционни партии се отказват от легализирането си според този закон и същевременно заявяват, че въпреки това ще издигнат собствени кандидатури, което без съмнение би дискредитирало „демократичността“ не само на изборите, но и на правителството, което ги организира.

„Утвърждаването чрез национален референдум на Закона за политическа реформа и близостта на общите избори, които би трябвало да се проведат според неговите разпореждания — се подчертава в мотивировката на декрета от 8 февруари — изискаха от правителството едно внимателно преосмисляне на нормите, които регулират упражняването на правото на асоцииране с политически цели.“ „Преосмислянето“ наистина е „внимателно“ — антидемократичният дух на Закона за политическите асоциации по същество се запазва, променя се — и то частично — само онова, което най-силно дразни опозиционните партии: задължителната декларация за вяност към Основните закони (които заменят конституцията по време на франкизма) и едноличното право на Министерството на вътрешните работи да преценява коя партия е „законна“ и коя не⁹².

Макар и минимални, внесените изменения очевидно окуражават опозицията, след като на 10 февруари ИСРП представя искането си да бъде легализирана. Примерът ѝ следват и други партии, между които и ИСКП.

Така след „черната седмица“ през януари изглежда, че декретът-закон от 8 февруари поставя началото на „розова десетдневка“. На 9 февруари са установени пълни дипломатически отношения между Испания и СССР, Чехословакия и Унгария. Същия ден по време на официалното си посещение в Италия кралят и кралицата приемат в Рим световно известния поет-комунист Рафаел Алберти. На 11 февруари полицията успява да освободи отвлечения ген. Виляескуса. На 17 февруари официално са легализирани редица опозиционни партии, начело със социалистическата. А на следващия ден за първи път испанската телевизия показва интервю с опозиционен лидер — генералният секретар на ИСРП Ф. Гонсалес.

⁹¹ Sistema, 1980, No 36, p. 77.

⁹² Teoria y practica. . . , 228—230.

В „наситеното розово“ на десетдневката остава обаче едно внушително по размери „черно петно“ — отношението към ИСКП. На 16 февруари генералният секретар на партията Карильо е принуден да се откаже от участие в „комисията на десетте“, тъй като правителството категорично отказва да го види на масата за преговори. ИСКП отсъствува и от списъка на партиите, легализирани на 17 февруари. А на 22 с. м. Министерството на вътрешните работи официално съобщава отказа си да я легализира.

Точно по време на „черната седмица“ заместник министър-председателят Осорио е на ново посещение в САЩ. Декорът е същият, сменили са се само актьорите — вместо с Форд и Кисинджър разговорите сега са с Картър и Ванс. Промени, макар и малки, има и в официалната американска позиция спрямо ИСКП. Ванс, базирайки се на докладите на посолството в Мадрид, смята неизбежна легализацията на партията в недалечно бъдеще, но при всички случаи — съветва той — „след първите избори“. Мнението на държавния секретар на САЩ, коментира Х. Бардавио, „съвпадаше с тезата на председателя на испанското правителство“⁹³. Но не и с тази на ИСКП, която решително не желае да бъде изключена от легално участие в първата свободна проверка на съотношението на силите в периода „след Франко“.

Становището на ИСКП получава подкрепата на всички демократични опозиционни групи, особено след като по-голяма част от тях са легализирани. Редица видни дейци на опозицията, като Руис Хименес (ляв християндемократ), Фернандо Ордоньес (социалдемократ), Ф. Гонсалес, Е. Тиерно Галван (от СНП), Гаригес Валкер (либерал) и др. изразяват готовност да свидетелствуват пред Върховния съд, където е изпратена преписката за легализацията на партията, че тя е „демократична политическа асоциация“ и законното ѝ съществуване не противоречи на испанската юрисдикция⁹⁴.

В благоприятна за партията посока еволюира и общественото мнение — според проведените допитвания, ако през октомври 1976 г. само 25% от анкетираните са за легализирането ѝ, през януари 1977 г. те са вече 30%, а в края на февруари — 43%⁹⁵. И накрая по онова време сред част от управляващите среди очевидно също съзрява убеждението, че без и против комунистите испанската буржоазна демокрация би била далеч от „класическия“ модел“, към който по ред причини те се стремят. В противен случай Адолфо Суарес не би се съгласил на среща с Карильо в края на февруари 1977 г.

Срещата е и закономерна кулминация на редовните контакти между правителството и ИСКП, започнали от август предишната година. През цялото това време посредниците — адвокатът Хосе Марио Армеро и членът на Изпълкома на ИСКП Хайме Балестерос — периодически предават становищата на министър-председателя и генералния секретар на ИСКП по текущите проблеми на испанската политика, за да се дойде логично и до идеята за директен диалог между двамата, който се провежда на 27 февруари в една вила в околностите на Мадрид.

Даже и отсявайки журналистическите увлечения — някои дори слагат на главата на Суарес перука, за да е пълно сходството с момента на арестуването на Карильо⁹⁶ — в срещата наистина остава нещо романтично. Пък макар и по простата причина, че надали в друга страна в последната четвърт на XX в. главата на правителството и лидерът на една партия могат да „изчезнат“ за повече от седем часа, без някой да знае къде са. Под

⁹³ Bardavio, J. Sabado Santo..., 147—148.

⁹⁴ Almanaque..., p. 43.

⁹⁵ Пак там, с. 42. Carrillo, S. Цит. съч., с. 48.

⁹⁶ Подобен вариант препредава и Босев, Кр. Цит. съч., с. 120.

романтичната форма обаче все пак се крие един съвсем делови по съдържание разговор.

Карильо отново изтъква, че ако бъде легализирана, ИСКП ще приеме и съблюдава вече установената форма на държавната власт (т. е. монархията). Освен това подобен жест би означавал реално „национално помирение“, още повече, че според комунистите основната задача е „съвместна борба за демократична стабилност“, поради което смятат излишно „да се заплитат в теми, които само биха довели до постановки от миналото“.

Другият вариант — да не се легализира ИСКП, може да се отрази неблагоприятно върху „демократичната достоверност“ на правителството, предупреждава Карильо. Първо, защото партията ще предизвика международна кампания за „демаскиране на една демокрация, която за нас би била фарс“. Второ, защото комунистите ще организират „изборен скандал“, било излизайки със собствени кандидатури, било поставяйки свои урни пред изборните бюра.

В третата група аргументи генералният секретар на ИСКП засяга ползата от легализацията. От една страна, по този начин правителството би елиминирало „престижа на нелегалност“ на комунистите, който предизвиква предимно симпатии към тях. Освен това какъвто и да било „изборен страх“ от партията е излишен — очевидно е, че в бъдещия парламент тя ще бъде една миноритарна група, а за властта е далеч по-изгодно да има пред очите си и организацията ѝ, и поверени в изборите данни за влиянието ѝ в обществото.

В отговор Суарес изтъква, че лично той е склонен да легализира партията, но че „трябва да се преодолеят много и важни пречки“. Според министър-председателя решението на въпроса ще зависи до голяма степен от постановлението на Върховния съд, който по онова време вече разглежда преписката за легализирането на ИСКП⁹⁷.

Двамата събеседници обсъждат и още един проблем — за срещата между Жорж Марше, Енрико Берлингуер и Карильо, насочена за 2 и 3 март с. г. Естествено Суарес не е очарован от идеята, но според Карильо единственият изход на правителството е да разреши провеждането ѝ, тъй като всяко друго решение отново би поставило под съмнение „демократичната му искреност“⁹⁸. Така и става — 2 и 3 март се превръщат в шумно рекламирани „дни на еврокомунизма“.

Срещата на генералните секретари на трите „еврокомунистически“ партии — френската, италианската и испанската — има и свое вече достатъчно коментирано „международно“ значение — търсенето на „ново общество, с плурализъм на политическите и обществени сили и с уважение, гарантиране и развитие на всички лични и колективни свободи“⁹⁹. Но без съмнение големият ѝ или поне подобният по важност смисъл е в публичното „приравняване“ на ИСКП към другите две „демократични“ комунистически партии като изходен пункт за паралел между политическите системи на трите държави. Неслучайно именно в дните на срещата в. „Ел паис“ пише, че „системата на плуралистична демокрация, която Европа създаде върху развалините на жестоката война, запалена от международния фашизъм, включва, харесва ли се това или не, комунистическите партии“. А Испания не може да прави изключение, особено ако „управляващите прехода наистина желаят да направят испанските институции съответстващи на европей-

⁹⁷ Цит. по: Bardavio, J. Sabado Santo..., 166—168; Claudin, F. (Цит. съч., с. 4) съобщава, че Карильо е потвърдил лично пред него достоверността на твърденията на Х. Бардавио.

⁹⁸ Цит. по: Bardavio, J. Sabado Santo..., p. 169.

⁹⁹ Цит. по: A qui fa paura l'eurocomunismo. Firenze, 1977, p. 214. По-подробно представени позициите на трите партии вж. в Димитров, Д., Д. Драганов. Цит. съч.

ските¹⁰⁰. Надали е случайно и изявлението на Берлингуер на мадридското летище, че „истинският смисъл на посещението е в солидарността с испанския демократичен и антифашистки народ, във вярата, че една демократична Испания ще играе важна роля в създаването на нова Европа“. Още по-директен е Марше: „Нашето присъствие тук означава пълна солидарност с Испанската комунистическа партия, без която е невъзможно да си представим една действително свободна Испания.“¹⁰¹ Но даже и тази пряко декларирана солидарност на ФКП и ИКП с формално все още нелегалната ИСКП не изчерпва напълно „вътрешнополитическия“ замисъл на срещата.

Известно е, че ИСКП се ориентира към т. нар. особени позиции в сравнение с тези на по-голяма част от международното комунистическо движение след чехословашките събития от 1968 г. На проведения през септември с. г. пленум на ЦК С. Карильо заявява: „Съветският съюз и КПСС разчитат на нашето възхищение, на нашата симпатия и нашата подкрепа. Разчитали са винаги и ще продължават да разчитат като първа партия и първа държава, осъществили социалистическата революция. . . Същевременно, другари, в един момент, в случая с Чехословакия, нашето схващане за принципите на марксизма-ленинизма, нашият анализ на чехословашкото положение и на международното положение се оказаха в конфликт с другарите от ръководството на КПСС.“ В подобен дух е и изказването на Долорес Ибарури¹⁰².

С тази си позиция ръководството на партията създава реална опасност към хоризонталното разцепление на испанския комунизъм, формално съществуващо от 1964 г.¹⁰³, да се прибави и вертикално — вътре в самите ѝ редици. Подобна опасност съществува и след като изключените от ИСКП Енрике Листер и Едуардо Гарсия създават през 1970 и 1971 г. съответно Комунистическата работническа партия (ИСКРП) и ИСКП (VIII и IX конгрес), увличайки със себе си част от несъгласните с ръководството на партията по събитията в Чехословакия. Вътре в самата партия обаче остава друга една част, и тя несъгласна с официалната позиция, но очевидно с по-високо чувство за дисциплина и с по-ясно съзнание за необходимостта от запазване на единството в условията на диктатурата.

Становището на ръководството по чехословашките събития се оказва само началото на една еволюция, която постепенно довежда ИСКП в групата на партиите с т. нар. особени позиции. Дистанцирането от по-голямата част от международното комунистическо движение върви обаче предимно „отгоре“, доколкото конкретната обстановка в страната не позволява каквато и да е сериозна вътрешно-партийна дискусия. Така в навечерието на легализацията на партията ръководството ѝ е изправено пред нелеката задача да „превъзпита“ членската маса — на 2.III.1977 г. Карильо съобщава, че те са вече 150 хил.¹⁰⁴ — в духа на „еврокомунистическите“ идеи. Това именно е вторият основен „вътрешнополитически“ аспект на срещата в Мадрид: да се използва авторитетът на ФКП и ИКП като допълнителен аргумент в подкрепа на позицията, заета от ръководството на ИСКП, да се покаже пред партийните членове, че една голяма и „демократична“ партия трябва да бъде и „еврокомунистическа“.

¹⁰⁰ Цит. по: l'Unità, 3/3/1977.

¹⁰¹ Пак там.

¹⁰² АССРС, Reuniónes 1962—1970, Pleno del CC del PCE, septembre 1968.

¹⁰³ „Вследствие на известни идеологически постановки на ИСКП и нейния генерален секретар Сантяго Карильо“, както се изразяват някои изследователи, през 1964 г. от партията се отцепва Комунистическа партия (марксисти-ленинисти), която скоро след това се разделя на редица малки групички. Вж.: Lucha política por el poder. Madrid, 1976, p. 158 e seg.; Historia 16, 1977, No 13, p. 11 e seg.

¹⁰⁴ Цит. по: l'Unità, 3/3/1977.

Не е за подценяване и един трети аспект — пропагандният шум, който се вдига около срещата. Властите забраняват провеждането на митинг, но на пресконференцията след завършването ѝ присъствуват над 500 журналисти от цял свят, в хода на срещата се организира вечеря с участието на редица видни испански политически дейци и т. н. Без съмнение политическите дивиденди от тази „реклама“ отиват най-вече за ИСКП.

В опита си бързо да ги реализират през целия месец март комунистите разгръщат още по-енергична кампания за легализирането си. Към традиционните форми се прибавят и нови: публично представяне на местните партийни органи, обсъждане на кандидатурите за депутати в парламента, петиция от известни дейци на изкуството и културата и т. н.

На 1 април най-сетне е оповестено становището на Върховния съд по преписката за вписване на ИСКП в Регистъра на политическите асоциации. В 11 „смятайки, че“, 4 „вследствие“ и 1 „предвид на“ съдът обяснява, че „е лишен от юридическата власт да се произнесе по темата, която му е предложена“, и постановява „връщането (на преписката) в съответното Министерство (на вътрешните работи)“¹⁰⁵.

Ударът е двоен. Първо, „врелият картоф“ отново попада в ръцете на администрацията, опитала се да го „подаде“ на правосъдието. Второ, със становището си Върховният съд фактически обезсилва декрета от 8 февруари, който цели именно да раздели отговорностите, облекчавайки властта при решаването на „неприятни“ проблеми¹⁰⁶. Пред правителството застава дилемата: или да признае безсмислието на декрета, или да легализира ИСКП.

Двйният удар удвоява и надеждите на комунистите, още повече че според депозирания в Министерството партийен устав надали има асоциация, по-демократична и „добронамерено настроена“ към създаващата се политическа структура. ИСКП, се подчертава там, вижда основните си задачи в демократичния принос към определяне на „посоката на испанската политика, с цел да се постигне пълната демократизация на политическата система“. Тя „потвърждава пълната си национална независимост както в изработването на политическата си линия, така и в търсенето на път към социалистическа демокрация, съобразена с особеностите на страната.“ Конкретните ѝ цели са „национално помирение, което да положи основите на мирно съжителство между испанците и на установяване на автентична представителна демокрация“¹⁰⁷.

На 2 април Изпълкомът на ИСКП публикува комюнике, с което показва, че отлично съзнава деликатното положение на властта след решението на Върховния съд, което според комунистите „поставя правителството пред отговорността да реши без повече отлагане легализирането на КП и на останалите партии и организации, очакващи признаването си. Ако не го стори, правителството би се отказало от едно задължение, прокламирано и поето със закона за политическата реформа“¹⁰⁸.

На 6 април в подкрепа на ИСКП за пореден път излиза и демократичната опозиция. В нарочно съобщение тя заявява, че „забавянето и несигурността, създадени около легализирането на КП и други партии, засягат сериозно достоверността на избирателния процес и могат да поставят в опасност участието в него на демократичните сили“¹⁰⁹. Категоричността на комюникето отново убеждава Суарес, че е заложена на карта политиката му на

¹⁰⁵ Цит. по: *Teoría y practica...*, 231—233.

¹⁰⁶ Пак там, с. 234.

¹⁰⁷ Цит. по: *Bardavio, J. Sabado Santo...*, p. 178.

¹⁰⁸ Цит. по: *Almanaque...*, p. 45.

¹⁰⁹ Пак там, с. 46.

„договорено скъсване“ с франкизма и че възможностите за протакане и отлагане на легализирането практически са изчерпани.

Защо тогава да не се използва изключително удобният момент, който му предоставят свещените за католическа Испания Великденски празници, когато всички — правителство, военни, политици, комунисти — ползват не по-малко свещения тридневен отдиш? Решението е взето, кралят не възразява и още на 6 април, сряда, „операцията легализиране“ започва.

„Кой твърди, че испанската бюрокрация е бавна? — възкликва Хоакин Бардавио. — Онзи 6 април тя би смаяла света.“¹¹⁰ Преписката наистина се движи по инстанциите със светкавична бързина и три дни по-късно, на 9 април, Главната прокуратура уведомява МВР, че „не са налице никакви данни, . . . които пряко да инкриминират (Комунистическата) партия, в която и да е от формите на незаконни асоциации, определени и наказуеми по чл. 172 на последната редакция на Наказателния кодекс“¹¹¹. Същия ден, „света събота“, ИСКП е вписана под № 126 в Регистъра на политическите асоциации.

Макар и очаквано, и като решение, и особено с темповете си, легализирането на партията изненадва испанското общество. По-голяма част от членовете на Министерския съвет научават новината от средствата за масова информация. „Червеният великден“ сварва неподготвени и комунистите — едва късно вечерта малкото партийни членове, останали през ваканционните дни в столицата, демонстрират по улиците радостта си от историческото събитие. Но че не са го очаквали, доказва дори и случаят с органа на партията в. „Мундо обреро“.

На 11 април излиза бр. 14, в който специална статия е посветена на „най-голямата грешка на правителството“ след решението на Върховния съд от 1 април. Същевременно вестникът препечатва от следващия, извънреден бр. 15, излязъл на 10 април, първата декларация на Карильо, когото новината сварва във Франция. Генералният секретар на ИСКП оценява легализацията като „принос към победата на демократичните сили“ и „доказателство, че Испания наистина е влязла в период на преход към демокрация“¹¹².

В извънредния брой на „Мундо обреро“ е публикувано и комюникето на Изпълкома на партията, в което се настоява за легализиране и на всички останали все още извън закона партии, както и за пълна амнистия на политическите затворници. Същевременно ИСКП незабавно потвърждава, че „независимо от съществуващите ограничения на избирателните норми и от кратките срокове на предизборната кампания ще участва с пълна решимост и отговорност с цел победата на демокрацията в изборите“¹¹³.

Същия ден, 10 април, официално е открито и първото след диктатурата легално седалище на ЦК на ИСКП в Мадрид, пред което незабавно се стичат хиляди членове и съмишленици на партията. И все пак до понеделник, когато политическият живот се връща към нормалния си ритъм, всичко е общо взето спокойно.

Наложеното от обстоятелствата двудневно закъснение до голяма степен притъпява силата на първите реакции, включително и на отрицателните, без, разбира се, да им пречи да се изявят. Според лидера на вече учредената дясна партия Алианса Популар Фрага Ирибарне например „легализирането на Комунистическата партия е истински държавен преврат“¹¹⁴. Но ако Фрага все

¹¹⁰ Bardavio, J. Sabado Santo. . . , p. 187.

¹¹¹ Пак там, с. 188.

¹¹² Mundo obrero, 11—17/4/1977.

¹¹³ Пак там, 10/4/1977.

¹¹⁴ Цит. по: Bardavio, J. Sabado Santo. . . , p. 192.

пак се ограничава само с думи, други, включително и членове на правителството, преминават и към дела. Такъв е случаят с министъра на Военноморския флот адмирал Пита да Вейга, който на 11 април подава оставка в знак на протест. На следващия ден се събира на заседание Висшия военен съвет. Министър-председателят е подложен на ожесточени атаки, генералитетът се чувства измамен след обещанията му от 8.XI.1976 г. Още по-силен е огънят срещу заместник министър-председателя по въпросите на отбраната генерал-лейтенант Гутьерес Мелядо, „съучастник в заговора“ на Суарес.

Обсъждат се евентуални „ответни действия“, но в края на краищата благодарумието все пак надделява. В публикуваното два дни по-късно обръщение „Към всички генерали, командири, офицери и подофицери“ се подчертава, че „легализацията на Испанската комунистическа партия е консумиран факт, който (Висшият военен съвет) дисциплинирано приема; но, съзнавайки отговорността си и спазвайки повелите на законите, (той) изразява дълбокото си и единодушно отхвърляне от страна на армията на тази легализация и на административния акт, осъществен едностранно, въпреки голямото политическо значение на подобно решение“¹¹⁵.

Така „изненадващата легализация“ се оказва в последна сметка възможно най-ефикасният вариант за осъществяване на едно трудно, но неизбежно действие. Но не и най-безболезненият — именно от април 1977 г. нататък военните ще станат много по-чувствителни към политическите проблеми, за да достигнат в следващите пет години и до четири открити опита за пряка намеса в решаването им. И именно от април 1977 г. нататък ИСКП ще се чувства едва ли не „длъжник“ на Суарес и на изграждащата се под негово ръководство буржоазнодемократична система, за да достигне до някои скъпо струващи отстъпки от принципни комунистически позиции.

Една от основните сред тях идва още на 14 април, когато е свикан първият след диктатурата легален разширен пленум на ЦК. ИСКП официално провъзгласява — не без дискусии и „особени мнения“, че ако кралят „продължи да действа решително за установяването на демокрация в нашата страна, смятаме, че в бъдещите Кортеси партията и демократичните сили биха могли да възприемат монархията като конституционен режим“. Решено е също така испанският национален флаг — въведен при Франко — да бъде признат, наред с червеното знаме със сърп и чук, за равностоен и задължителен символ на ИСКП¹¹⁶.

В първия момент, колкото и да са значими, тези решения изглеждат най-вече като една задължителна отплата за легализацията на партията. Още повече, че голямата задача, която стои пред пленума, е подготовката на комунистите за насрочените за 15 юни общи парламентарни избори. Но ръководството на ИСКП изглежда не дооценява, че с подобна позиция поставя началото на постепенната загуба на „индивидуалните черти“ на партията. Доста по-късно самият Карильо, инициатор на решенията на пленума, ще признае, че през 1977—1978 г. ИСКП се е оказала значително по-съобразителна в изграждането на представата, че именно тя е истинската „лява партия“ в Испания — и с първоначалния си отказ да приеме монархията, и с декларациите си за вярност към националния флаг от годините на републиката¹¹⁷. За разлика от нея още в момента, когато постига изключително важна морална и политическа победа — признаване правото ѝ

¹¹⁵ Цит. по: Urbano, P. Цит. съч., р. 15.

¹¹⁶ Bardavio, J. Sabado Santo..., 203—204.

¹¹⁷ Carrillo, S. Цит. съч., 54—55.

на законно съществуване — ИСКП като че ли се и отказва, доброволно или принудително, от възможността максимално да използва инерцията от тази победа.

* * *

Първият подготвителен етап от изграждането на испанската буржоазно-демократична политическа система обхваща периода от смъртта на Франко до парламентарните избори от 15 юни 1977 г. и се разделя от своя страна на два ярко изразени подетапа: на „отпусканата отгоре демокрация“ по време на правителството на Ариас Наваро и началните месеци от управлението на Суарес; и на „договореното скъсване“, което кулминира със създаването на Учредителните кортеси. В тези хронологически рамки се развива и трудният процес на легализирането на ИСКП.

Определено може да се твърди, че партията излиза губеща от срещата между действителността „след Франко“ и прогнозите ѝ за същия този период. Вместо „национална стачка“ — „мирна“, „обща“ или „политическа“ — началото на края на диктатурата идва в резултат от действието на единствено неумолимите биологични закони. Вместо „политическа революция“ първоначално започва един бавен и мъчителен процес на еволюция. Вместо „временно правителство на широка коалиция“ този процес е поверен на кабинет начело с отявления франкист Ариас Наваро. Вместо „демократична република“ Испания почти безболезнено приема монархическата институция. Вместо „демократично скъсване“ под ръководството на „съюза на силите на труда и културата“ се тръгва по пътя на „отпускана отгоре демокрация“ с темповете, определяни от властта.

В резултат ИСКП като че ли се стъписва, изгубва временно ориентация в събитията, оказва се изпреварена от тях. Едва с пленума в края на юли 1976 г., и по-конкретно с решенията за постепенно извеждане на партийната организация от нелегалност, тя показва, че отново е уловила пулса на конкретната испанска действителност, влязла е в динамиката и ритъма на промените. Но закъснението я поставя в ролята на догонваща, стъпките ѝ понякога са по-широки и по-малко премислени от необходимото. И ако въпреки това към края на 1976 и началото на 1977 г. тя отново е в крак с политическата ситуация, заслугата е най-вече на постоянната масова подкрепа „отдолу“, без която „е повече от съмнително, че реформаторската политика би успяла срещу съпротивата на франкистките групи“¹¹⁸.

Разбира се, ако се обърне гледната точка, тази масова подкрепа изглежда логична и закономерна отплата към партията, която по време на диктатурата действително най-активно, последователно и самопожертвувателно организира защитата на непосредствените жизнени и политически интереси на значителни групи от трудещото се население. Пак от същата гледна точка логична и закономерна е и подкрепата, която оказват другите демократични опозиционни сили в борбата на ИСКП за признаване правото ѝ на законно съществуване.

И все пак основната тежест от битката за легализирането на партията ляга на плещите на самите комунисти. Благодарение най-вече на тяхната настойчивост, на показаните организирана сила и дисциплинираност, те успяват да я доведат до подобен край.

Легализацията на ИСКП, пише един от главните участници в събитията, С. Карильо, „е преминаването на Рубикона на демократичната промяна. Сега

¹¹⁸ Sistema, 1980, No 35, p. 10; Оценката на ИСКП за ролята на масовия натиск вж. в IX congreso... , p. 337 e seg.

вече наистина се осъществи моментът на скъсването, очерта се разделителната линия между привържениците и противниците на автентичните политически свободи¹¹⁹. Оценката без съмнение е точна. Същевременно обаче, още със стъпването си на „брега на скъсването“, комунистите показват, че и те не са чужди на своеобразния „комплекс за национални интереси“, на който след Втората световна война плащат дан редица западноевропейски комунистически партии, и който в конкретния случай поставя началото на „деперсонификацията“ на партията, на превръщането ѝ от първа и единствена реално съществуваща опозиционна сила по време на диктатурата в една от политическите групи на периода „след Франко“.

Така, ако от една страна в началния етап на прехода към режим от буржоазнодемократичен тип ИСКП съумява да отвоюва полагащото ѝ се собствено място в испанския политически живот, от друга, с постигането на тази победа тя като че ли и сама ограничава параметрите му. А последиците от това самоограничаване не ще закъснеят да се проявят.

¹¹⁹ Carrillo, S. Цит. съч., с. 46.

ТЕОРЕТИЧЕСКИТЕ ПРЕДСТАВИ В СССР ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ ЗА ПЕРСПЕКТИВИТЕ И ТЕМПОВЕТЕ НА РАЗВИТИЕ НА СЪВЕТСКОТО ОБЩЕСТВО СЛЕД ПОБЕДАТА НА СОЦИАЛИЗМА

ЧАВДАР НАЙДЕНОВ

Рецензент: *Луиза Ревякина*

Редактор: *Милен Семков*

Чавдар Найденов, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПЕРСПЕКТИВАХ И ТЕМПАХ
РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА ПОСЛЕ ПОБЕДЫ СОЦИАЛИЗМА
В 30-х ГОДАХ В СССР

В работе рассматриваются теоретические представления ВКП(б) в 30-х годах о перспективах и темпах развития советского общества после победы социализма.

Несмотря на специфику данного этапа развития теории, партия и ее теоретические кадры создали прочную основу будущей коллективной разработки проблем зрелого социализма. В этом смысле теоретическая деятельность партии в 30-х годах положила начало формированию концепции развитого социалистического общества.

Čavdar Najdenov, THE THEORETICAL CONCEPTS OF THE COMMUNIST PARTY
OF THE SOVIET UNION DURING THE 1930'S OF THE PERSPECTIVES AND SPEED
OF DEVELOPMENT OF THE SOVIET SOCIETY AFTER THE VICTORY OF SOCIALISM

The theoretical concepts of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) during the 1930's of the perspectives of development of the Soviet society after the victory of socialism.

Notwithstanding the specificity of the concepts formulated during the 1930's, the Party and its ideological cadres created a fruitful basis upon which the collective elaboration of the problems of mature socialism was carried out. In that sense the Party's theoretical activities during that period laid the foundations of the concept of the developed socialist society.

Теоретическата дейност на комунистическата партия заема важно място при разработване на нейната стратегия и тактика в хода на социалистическото строителство. След успешното решаване на задачите на преходния период в

центъра на идейно-теоретическите дирения на КПСС и комунистическите партии от социалистическите страни винаги е стоял въпросът за тенденциите на по-нататъшното развитие на новото общество и перспективите за неговото непрекъснато усъвършенствуване. В резултат на творческото осмисляне на социалната практика и идейното наследство на основоположниците на марксизма-ленинизма се формираха нови представи за целите и задачите, към решаването на които партията насочва обществото, за достигане на социалния идеал, в името на който бе извършена пролетарската революция. Един от резултатите на това развитие на теорията стана и формирането на концепцията за развитото социалистическо общество.

Важното място, което заема концепцията за развитото социалистическо общество в теоретическата и практическата работа на комунистическите партии, породя в последните години стремеж към задълбочено осмисляне на основните ѝ положения. Налице е вече обширна литература, получила повече или по-малко сериозна научна оценка в периодичния печат и историографската литература¹. Наред с това все още недостатъчно разработен остава въпросът за историята на формиране на концепцията за развития социализъм².

В нашата и съветската литература почти единодушно за начало на формиране на концепцията за развитото социалистическо общество се сочи периодът на 60-те години. Като основно доказателство за това се привежда фактът, че именно тогава бе актуализиран ленинският термин „развит социализъм“, който намери място не само в документите на отделните комунистически партии, но и в материалите на международното съвещание на комунистическите и работническите партии (ноември 1960 г.). Тази линия в съвременните изследвания е в съответствие с тезата за колективния характер на разработката по въпросите на този закономерен етап в развитието на социализма. Детайлното изучаване на проблемите на формиране на концепцията за развития социализъм обаче не може да бъде ограничено в тези хронологически рамки. Теоретическата основа на концепцията за развития социализъм се съдържа още в ленинските идеи за етапите на зрелост на новото общество. Те залегнаха в основните теоретически документи на партията, разработени непосредствено след революцията.

Концепцията за развития социализъм, включваща в себе си и въпросите на неговото изграждане, е цялостна теория за развитието на обществото в първата фаза на комунистическата общественно-икономическа формация. Тя разкрива закономерностите на развитие на новото общество върху собствена основа, перспективите за достигане на по-висока степен на зрелост на обществените отношения след решаване на основните задачи на преходния период. В този смисъл началото на формиране на концепцията за развития социализъм можем с пълно основание да отнесем към втората половина на 30-те години, когато пред КПСС за пръв път възникна въпросът за разкриване на конкретни пътища за по-нататъшно усъвършенствуване на обществените отношения след създаването на собствена, присъща на социа-

¹ Касьяненко, В. И. Проблемы создания материально-технической базы коммунизма. Историографический очерк. М., 1973; Развитой социализм: историография и методология проблемы. М., 1975; Историография политической системы развитого социализма в СССР. — В: Общественно-политические проблемы истории развитого социализма в СССР. М., 1979; Лельчук, В. С. Социально-экономические проблемы развитого социализма. К историографии вопроса. — В: Социально-экономические проблемы развитого социализма в СССР. М., 1976 и др.

² Вопросы истории КПСС, 1981, № 11, с. 117.

лизма материална, социална и политическа основа. Независимо че до началото на 60-те години в теоретическите разработки ленинското понятие „развит социализъм“ се среща инцидентно (главно в началото на 30-те години), осмислянето на обществената практика от страна на партията представлява закономерен етап в създаването на съвременната концепция.

Определяйки границите на този етап, необходимо е да отбележим специфичните условия, в които се разгръща теоретическото познание за развитието на обществото през този период. Победата на социализма в СССР бе постигната в условията на империалистическо обкръжение и обобщавайки само собствения си опит, КПСС не можеше да избегне някои неточности в теоретическите си представи. Оттук, ако възприемем за критерий динамиката на увеличаване на обема и многообразието на социалната практика, можем да разграничим два основни етапа на формиране на концепцията за развитото социалистическо общество: 1) начален етап, обхващащ приблизително три десетилетия, от 30-те години до края на 50-те — началото на 60-те години, когато КПСС решаваше сама теоретическите въпроси на социалистическото строителство и 2) съвременен етап — от 60-те години насам, когато бе поставено началото на колективната разработка на проблемите на развития социализъм на основата на практическия опит не само на СССР, но и на редица други братски страни от социалистическата общност.

Теоретическата дейност на КПСС през 30-те години придобива особена актуалност и значимост при разкриване на процеса на формиране на съвременните представи за развития социализъм. Изследователските търсения в тази насока не само ще дадат отговор на въпроса за равнището на социално познание, върху което се разгръна колективната разработка на концепцията за развитото социалистическо общество, но ще могат да очертаят сравнително точно значението на теоретическата дейност на КПСС при изграждане на цялостната система от критерии за зрелост на социалистическото общество и характерните черти на новия етап в неговото развитие, приноса ѝ и нейния приоритет в разработване на основните теоретически проблеми на развития социализъм.

През втората половина на изминалото десетилетие и особено през последните няколко години в съветската литература се появиха някои изследвания, които поставиха проблема за изграждането на развития социализъм и формирането на неговата концепция от гледна точка на теорията и практиката на социалистическото строителство в СССР през 30-те години³. Особен интерес в това отношение предизвиква постановъчната статия на П. П. Лопата⁴. Като изхожда от схващането, че за разбиране диалектиката на формиране на концепцията за развитото социалистическо общество важно значение имат не само ленинските представи за социализма (и изобщо на основоположниците на научния социализъм), но и процесът на тяхното развитие и конкретизация на основата на историческата практика, П. П. Лопата поставя въпроса за постепенното съзряване на представите за характера, съдържанието и обема на задачите за по-нататъшното преобразуване на обществото върху социалистически и комунистически начала⁵. Но посочвайки 40-те и 50-те години като етап в избистрянето на тези представи, той не се спира конкретно на теоретичната дейност на партията по това

³ Марксистско-ленинское учение о социализме и современность. М., 1975; Лопата, П. П. Разработка КПСС вопросов теории развитого социализма. — Вопросы истории КПСС, 1979, № 9, 26—37 и др.

⁴ Лопата, П. П. Цит. съч., 26—37.

⁵ Пак там, с. 28.

време, чието обективно социално-икономическо и политическо съдържание бе изграждането на зрелия социализъм в СССР⁶.

А. П. Бутенко разглежда схващанията от 30-те — 50-те години от коренно противоположен ъгъл. Своя анализ той гради изключително върху разкриване на различията между тогавашните схващания и тези, които се формираха значително по-късно при други условия и с обобщаването на несравнимо по-богат практически опит⁷. Ярмо изразената приемственост между тях остава встрани от неговия поглед.

Безспорен принос за правилната постановка на историята на формиране на концепцията за развития социализъм има известната колективна монография „Марксистско-ленинское учение о социализме и современность“⁸. Нейната логика почива върху тезата, че постепенното задълбочаване на представите за социализма на основата на практиката на социалистическото строителство в СССР позволи по-детайлно да се разкрие природата на първата фаза на комунизма и нейното отношение към висшия стадий на формацията, което даде възможност днес по-задълбочено да се осмислят критериите и характерните черти на зрелия социализъм.

Несъмнено тук е мястото да се спрем и на постановката на проблемите на развития социализъм от известните съветски историци И. Б. Берхин и В. И. Касьяненко⁹. В своите изследвания от началото на 70-те години те определят социално-политическата и икономическата динамика на развитие на съветското общество през втората половина на 30-те — края на 50-те години като напълно покриваща съдържанието на етапа на изграждане на развитото социалистическо общество. М. П. Ким в своята известна статия в „Коммунист“¹⁰ обобщи постиженията на съветската историография по редица проблеми на развития социализъм. В нея обаче главно внимание бе отделено на периодизацията, като проблемите на теоретическата дейност на КПСС не бяха засегнати.

Независимо от утвърждаването през последното десетилетие на този подход в съветската литература в съвременните изследвания върху социално-политическата мисъл¹¹ през 30-те години теоретическите схващания от това време се свързват изцяло само с преходния период. Оттук произтича и наблюдавания в изследванията стремеж да се подчертава несъответствието на тези постановки с реалните обществени процеси тогава и тезата за неразбиране или недостатъчно задълбочено осмисляне на ленинските идеи за социализма. Това несъответствие изчезва напълно, ако погледнем тези схващания от друг ъгъл. Теорията има смисъл само тогава, когато изпреварва практиката. Задачата, която стоеше пред теоретическата мисъл през 30-те години, бе да се формира научна основа на политиката на партията след достигане на пълната победа на социалистическите производствени отношения, а не да обяснява съдържанието на отминаващия етап. По-реалистичен подход в това отношение срещаме в изследванията върху развитието на

⁶ Пак там, с. 30.

⁷ Развитой социализм: общее и специфическое в его строительстве. М., 1980. 36—38, 46—63.

⁸ Марксистско-ленинское учение о социализме. . .

⁹ Берхин, И. Б. Создание в СССР развитого социалистического общества. М., 1972; Касьяненко, В. И. КПСС — организатор строительства развитого социализма. М., 1974.

¹⁰ Ким, М. П. О периодизации процесса строительства социализма в СССР. — Коммунист, 1981, № 7, 31 — 40.

¹¹ Селунская, В. М. Вопросы классовой структуры советского общества в трудах В. И. Ленина и литературе 20 — 30-х годов. — В: В. И. Ленин и некоторые вопросы изменения социальной структуры советского общества в переходный период. М., 1973; Найденов, М. Е. Общественное развитие 30-х годов о социально-классовых сдвигах в советском обществе. — История СССР, 1979, № 1.

икономическата мисъл през 30-те години¹². Това можем да отдадем на дискуссионния характер, който и до днес носят все още редица проблеми на политическата икономия на социализма.

Направеният кратък и далеч непълен преглед на някои от последните изследвания върху историята на развития социализъм в СССР и формирането на неговата концепция ни дават основание да определим като задача на тази работа разкриването на основните проблеми на теоретическата дейност на КПСС през 30-те години.

През втората половина на 30-те години социалистическите производствени отношения удържаха пълна победа в СССР. Ликвидирано бе многосекторното стопанство и частната собственост върху средствата за производство. Съществени изменения претърпя социалната структура на съветското общество. Окончателно бяха ликвидирани експлоататорските класи и унищожени причините, пораждащи експлоатацията на човека от човек. Утвърдилите се нови социалистически отношения бяха законодателно закрепени в Конституцията на СССР от 1936 г. Въз основа на тези крупни изменения в структурата на обществото на XVIII конгрес на ВКП(б) бе направен изводът, че в СССР в основни линии е осъществена първата фаза на комунистическата обществено-икономическа формация — социализмът¹³.

Партията обаче не можеше да се задоволи само с констатациите за извършеното през преходния период. Нейната отговорност като политически авангард, като член отряд на работническата класа в борбата ѝ за коренно преобразуване на обществото се състоеше в необходимостта да бъдат формулирани основните задачи на по-нататъшното усъвършенстване на социализма, в разкриване на онези пътища, по които съветските трудещи се ще продължат осъществяването на висшата цел на социалистическата революция — изграждането на комунистическото общество.

Тази отговорна и изключително важна задача бе поставена пред теоретическите кадри на партията далече още преди да бъде решен въпросът „кой-кого“ в СССР — основният въпрос на преходния период. И това бе напълно закономерно. В условията на разгърнатата се ожесточена класова борба за ликвидиране на последните експлоататорски класи в СССР трябваше детайлно да се очертаят конкретните ѝ резултати и тяхното място в движението към висшата цел на общественото развитие. Ноемврийският пленум (1929 г.) на ЦК и Декемврийският обединен пленум (1930 г.) на ЦК и ЦКК на ВКП(б) дадоха отправната точка. В техните решения бе подчертано, че етапът на социалистическото строителство, който преживява страната, е качествено нов етап в развитието на обществото, в който завършва създаването на фундамента на социалистическата икономика и се навлиза в периода на социализма¹⁴.

Обобщавайки работата на Декемврийския обединен пленум и задачите, произтичащи от неговите решения, С. М. Киров отбелязва в доклада си (януари 1930 г.) пред ленинградското отделение на Комунистическата академия непрекъснато нарастващата роля на научната теория в строителството на новото общество. „Цялата сегашна наша обстановка и решителният прелом, който преживяваме — говори той, — изискват от нашата теоретическа мисъл много по-голяма изостреност, много по-голямо мобилизиране, откол-

¹² История политической экономии социализма. Очерки. Л., 1972 Малафеев, А. Н. Прошлое и настоящее теории товарного производства при социализме. М., 1975.

¹³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 5. М., 1971, с. 335.

¹⁴ КПСС в резолюциях. . . . т. 4. М., 1970, с. 323, 497.

кото например преди няколко години. . . На този отговорен етап нашата теоретическа мисъл и нейното развитие придобиват огромно значение.“¹⁵ Критикувайки съществуващото мнение, че колкото по-близо е победата на социализма, толкова по-малко партията се нуждае от теория, той подчертава отново и отново, че „в нито една епоха тази теория не е имала такова колосално значение, каквото тя има сега“¹⁶.

Теоретическите обобщения, до които стига партията в „годината на великия прелом“, стават отправна точка в работата на съветските обществоведи през първата половина на 30-те години. Като се придържат стриктно към теоретическите постановки на К. Маркс, Ф. Енгелс и В. Л. Ленин, те правят първите опити за научна периодизация вече не на социално-икономическата динамика на преходния период, а на собственото развитие на социалистическото общество. Най-ясно това можем да проследим у Н. А. Вознесенски. В постановъчната си статия „Към въпроса за икономиката на социализма“, публикувана в няколко последователни броя на сп. „Болшевик“ в края на 1931 г. и началото на 1932 г., той определя следните етапи, през които ще премине социално-икономическото и политическото развитие на обществото в първата фаза на формацията — социализма: 1) последен етап на НЕП и първи етап на социализма; 2) изграждане в основни линии на социалистическото общество; 3) последен етап в развитието на социализма, в течение на който се създава материално-техническата база на висшата фаза на общественно-икономическата формация — комунизма¹⁷.

Особен интерес представлява детайлизацията, която той прави на съдържанието на всеки един от тези етапи. В първия от тях се изгражда фундаментът на социалистическата икономика, като по този начин се осигурява „абсолютният превес на социализма в земеделието, укрепва промишлената база за реконструкция на селското стопанство“¹⁸. Преходният период още не е завършил, но икономическите основи на социализма са вече налице. През втория етап „завършва процесът на социалистическо обобществяване на труда и средствата за производство, в основни линии се унищожават класите и противоположността между промишлеността и земеделието“¹⁹. „Унищожението на класите“ води до постепенна отмяна на НЕП-а. Осъществяването на социалистическата реконструкция означава, че е завършило изграждането на социалистическото общество в основни линии. В третия етап на социализма по-нататъшното развитие на обществото води до създаване на материалната база на висшата фаза, „преодоляват се „родилните петна“ от капитализма (в това число старите класови различия, разделението между умствения и физическия труд), отмира държавната власт на пролетариата“²⁰.

Като се абстрахираме от недостатъците, които са обективно присъщи на всяка една подобна периодизация, в изложената по-горе характеристика на отделните етапи можем да открием няколко важни от методологическа гледна точка схващания, споделяни от теоретическите кадри на партията през този период. А тези схващания залягат в основата на всички партийни документи, носещи определено програмно съдържание. Кои са те? Преди всичко трябва да обърнем внимание на НЕП. Новата икономическа политика — респективно всички икономически категории, свързани с нея и характерни за социалистическото строителство през преходния период, продължават да действуват и

¹⁵ Киров, С. М. Избрани статии и речи (1918 — 1934). С., 1950, с. 144.

¹⁶ Пак там, с. 149.

¹⁷ Вознесенский, Н. А. Избранные произведения. М., 1979, с. 64.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

през първия и втория етап на фазата на социализма, т. е. през по-голямата част от нея. На второ място, след изграждането на социалистическото общество в основни линии не може да се премине непосредствено към висшата фаза на формацията. Необходим е още един етап в развитието на социализма, в който се подготвят непосредствено икономическите, социалните и политическите предпоставки на прехода към комунизма. Унищожаването на класите, формирането на безкласова структура на обществото се постига още в първата фаза. Диктатурата на пролетариата не е само главно условие за успешното решаване на задачите на преходния период. Тя е характерна форма на политическа организация на обществото и във фазата на социализма. Нейното отмиране е свързано с непосредственото създаване на предпоставките за прехода към висшата фаза. И още нещо, съпоставката между социално-икономическите задачи на първия и втория етап на социализма и главните социално-икономически задачи на първата и втората петилетка показва тяхното пълно покритие. Следователно фазата на социализма не е продължителен период в развитието на обществото, след като задачите на два от трите етапа могат да бъдат решени в рамките на две петилетки.

При очертаващата се перспектива за краткотрайност на фазата на социализма, изхождайки от постановката на класиците на научния социализъм, че новото общество означава всъщност „унищожаване на класите“, и под влияние на извършващите се коренни изменения на социалната структура на обществото в годините на първата петилетка, вниманието на партията и изследователските кадри се насочва предимно към социалните последици от икономическите промени.

На XVII партийна конференция (1932 г.) се подчертава, че „основната политическа задача на втората петилетка е окончателното ликвидиране на капиталистическите елементи и класите изобщо“²¹. Така формулирана и взета сама за себе си, без да се държи сметка за господстващите схващания за ликвидиране на класовите различия по това време, тази постановка позволява разнообразни трактовки. В съвременната литература тя се разглежда от някои автори като указание за ликвидиране само на антагонизма между класите, което представлява един типичен случай на „модернизиране“ на понятията²². Противоположен подход демонстрират други съвременни изследователи²³, които проявяват стремеж към „архаизиране“ на постановките от 30-те години. На практика и двата подхода препятствуват правилното разкриване на мястото на тези схващания в процеса на формиране на днешните ни представи. Показателна в това отношение е трактовката, която дават втората група автори. Според В. М. Селунская тогавашните представи се характеризират с ограничено и опростено разбиране на ленинското понятие „класа“. Тя пише че от това „произтича и тълкуването на класовото общество само като общество, където има експлоататорски класи“²⁴. В основата на това разбиране, според нея, лежи забравянето на ленинската постановка, че за да бъдат унищожени класите, трябва да се достигне еднаква степен на свързване на всички слоеве на обществото с общонародната собственост върху средствата за производство²⁵.

Внимателният анализ на работата на XVII партийна конференция и литературата, излязла непосредствено преди и след нея, сочи обратното. В

²¹ КПСС в резолюциях... т. 5, 35—36.

²² Ворожейкин, И. Е., С. И. Селяевский, Рабочий класс — ведущая сила советского общества. Вопросы методологии и историографии. М., 1977, с. 33.

²³ Селунская, В. М. Цит. съч., 36 — 39.

²⁴ Пак там, с. 38.

²⁵ Пак там, с. 37.

своята реч на конференцията В. В. Куйбишев пределно точно и ясно показва връзката на класите при социализма с нееднаквите форми на собственост. „През втората петилетка — посочва той — ще бъдат направени значителни стъпки за изменение на природата на селскостопанския труд и на самите работници от селското стопанство. . . въз основа на нарастване на совхозите и МТС. Съобразно с прехода на по-висока степен все повече ще се изменят самите колхози. . . Различията между работниците от държавните предприятия и колхозниците ще намаляват към превръщане на едните и другите в активни и съзнателни работници на безкласовото социалистическо общество.“²⁶ Според горното изказване безкласовото общество се схваща не като общество, в което са ликвидирани само експлоататорските класи, а като общество, в което са преодолени класовите различия между трудещите се. Посочено е, че създаването на безкласово общество минава през преодоляване на кооперативно-груповата собственост въз основа на държавната собственост върху средствата за производство в селското стопанство. Още преди конференцията Н. А. Вознесенски анализира подробно съдържанието на тази постановка, като посочва, че „машинно-тракторната станция, бидейки станция на пролетарската държава, не само превръща бедняците и средняците в колхозници на базата на пълната колективизация, не само технически реконструира селското стопанство и обобществява труда, но и разширява колхозните рамки на обобществяване на производството до общодържавните“, води постепенно до формиране на „обществена собственост на всички социалистически работници на цялото социалистическо общество“²⁷. И така, еднаквото отношение на трудещите се към „обществената собственост. . . на социалистическото общество“ се формира, според схващанията от началото на 30-те години, постепенно в рамките на първата фаза. Елементите на кооперативна собственост, а също така и на частната собственост няма да бъдат премахнати с еднократен акт на пролетарската държава. Те ще отмират постепенно в зависимост от процеса на индустриализация на селскостопанския труд. Максималната механизация на колхозното производство на базата на държавната собственост върху земята и средствата за производство не само сближава характера на труда на колхозника с този на промишления работник, но го превръща и в отряд на самата работническа класа, който произвежда селскостопанска продукция с държавни машини върху държавна земя. Най-тясната връзка между държавните предприятия (МТС) и колхозите в тяхната съвместна работа по обработване на земята води постепенно до по-висока степен на обобществяване, до формиране на общонародна собственост в днешния смисъл на това понятие. Създаването на агро-индустриални и совхозно-колхозни комбинати е пътят за превръщане на кооперативната собственост от „преходно-социалистическа“ в „последователно-социалистическа“ по своя характер²⁸.

Така партията и съветските обществоведи още в началото на 30-те години демонстрират едно точно и ясно разбиране на ролята на собствеността като ключов проблем на социално-класовото преустройство на обществото. Поради това едва ли можем да се съгласим с В. М. Селунская, която смята, че терминът „обществена собственост на всички социалистически работници“ отразява неразработеността на въпроса за характера на съществените

²⁶ Куйбишев, В. В. Избранные произведения. М., 1958, с. 329.

²⁷ Вознесенский, Н. А. Цит. съч., с. 107.

²⁸ Фигуровская, Н. К. Проблемы преодоления различий между городом и деревней в советской экономической литературе 30-х годов. — В: Проблемы труда и развития социальной структуры советского общества. М., 1973, 321—333.

различия между общонародната и колхозно-кооперативната форма на социалистическата собственост²⁹.

Недостигът на техника в първите години на масовата колективизация подхранва и една друга теза за формиране на единна собственост в народното стопанство — за механичното превръщане на колхозите в совхози и дори в комуни. Господстващото мнение за краткотрайност на социалистическата фаза даваше основание на някои автори да предполагат, че „масовото превръщане на господстващата на дадения етап колхозна форма — артела, в по-висока — комуната. . . ще се извърши в края на втората петилетка“³⁰. Острата необходимост от укрепване на колхозите в организационно-стопанско отношение в периода на масовата колективизация спомогна за бързото преодоляване на тези схващания. Още на XVII партийна конференция прозвучават гласове, които призовават към реална оценка на темповете на придвижване към безкласовото общество. „Би било. . . погрешно — казва в своето изказване В. П. Милютин — да си представяме целия преход към този безкласов строй като процес на някакво еднократно действие. Ние се намираме — и това не трябва да забравяме — само в началото на социалистическия строй. Преходът към безкласово общество. . . не означава това, че ние вече във втората петилетка ще унищожим всички остатъци от класовите различия, които съществуват между колхозниците и работниците.“³¹ В други изказвания се предупреждава за възможността от левичарски забегки във връзка с перспективата за унищожаване на класовото деление³².

Тезата за прерастването на артела в комуна е разкритикувана особено остро на XVII конгрес на ВКП(б). „Бъдещата комуна — се сочи в отчетния доклад — ще възникне върху базата на по-развита техника и по-развит артел, върху базата на изобилие от продукти. . . Ще бъде престъпление изкуствено да се ускорява процесът на прерастване на артела в бъдеща комуна.“³³

Във връзка с това особен интерес предизвикват изказаните още преди конгреса мнения, че „на основата на създаване на редица преходни форми в самия социализъм може да бъде достигнато и *развито социалистическо общество* и тази крайна цел, която си поставя комунистическата партия — пълният комунизъм“³⁴. Застъпва се тезата, че „класите ще бъдат унищожени в условията на развития социализъм, а всякакви следи от класовите различия — в условията на пълния комунизъм“³⁵.

Два момента правят впечатление в изложените по-горе мнения: 1) някои съветски обществоведи в началото на 30-те години познават и употребяват ленинския термин „развито социалистическо общество“ и 2) развитият социализъм е характеризирани като етап на социалистическата фаза, който непосредствено предхожда комунизма и в който обществото достига своята социална еднородност. За съжаление това са единични мнения, които не добиват разпространение, а в следващите години се забравят окончателно. Схващането, че безкласовата структура на обществото ще бъде достигната с построяването на социализма в основни линии, макар и със съхраняване на класовите отживелици, става господстващо в общественно-политическата литература.

²⁹ Селунская, В. М. Цит. съч., с. 38.

³⁰ Барсуков, К. Д. Создание условия для устранения противоположности между городом и деревней. М. — Л., 1932, 28—31.

³¹ XVII конференция ВКП б. М., 1932, с. 198.

³² Пак там, с. 201.

³³ Сталин, Й. Въпросите на ленинизма. С., 1951, с. 544.

³⁴ Цит. по: Клемешев, А. П. Из истории теоретической деятельности КПСС по разработке вопросов классовой структуры советского общества в конце 20 — 30-х годов. — Вестник Ленинградского университета, вып. 2, 1982, № 8, с. 102.

³⁵ Пак там.

В съветската литература съществуват различни мнения за причините, довели до тази своеобразна симбиоза на една логически вярна постановка с погрешните представи за темповете на нейното осъществяване: от грешки на отделни партийни и държавни деятели до склонност към утопизъм под влияние на бурно протичащите социални изменения. Най-приемливо обаче е мнението, застъпвано от А. П. Клемешев, който вижда в незавършеността на редица процеси от преходния период пречката за определяне на основните задачи в най-близкия непосредствен етап и разграничаването им от онези задачи, които ще се решават в по-отделчени етапи на развитие и усъвършенстване на социалистическото общество. Наред с това ускорените темпове на решаване сложните задачи, залегнали в ленинския план за изграждане на социализма в СССР, създават представата, че е възможно в най-кратки срокове да бъдат решени и следващите задачи на развитието на социалистическото общество³⁶. Именно тези неточности, които допускат изследователите от 30-те години при определяне темповете на формиране на безкласова структура на обществото и съответстващите ѝ обществени отношения, са основният аргумент на авторите, характеризиращи обществената мисъл през този период с недостатъчно, опростено разбиране на ленинските идеи. По този начин повечето съвременни автори не правят точно разграничаване на правилните теоретични постановки от 30-те години от погрешните представи за темповете на развитие на социалистическото общество, предизвикани от спецификата на ранните етапи на социалистическото строителство в СССР.

В средата на 30-те години представите за изменението на социалната структура на обществото в първата фаза претърпяват съществени изменения. В доклада си на VIII извънреден конгрес на Съветите Й. Сталин отбелязва, че „в обществото няма вече антагонистически класи“, че то „се състои от две приятелски помежду си класи, от работници и селяни, че на власт са именно тия трудещи се класи, че държавното ръководство на обществото [диктатурата] принадлежи на работническата класа като най-прогресивна класа на обществото. . .“³⁷. Тази постановка, залегнала в Конституцията от 1936 г., става база за преодоляване на схващането за безкласовия характер на социалистическото общество. Характеризирайки социалистическото общество като класово, включващо в себе си „две дружествени класи“, XVIII конгрес на партията посочва, че „границите между тях, а също между тези класи и интелигенцията се заличават и постепенно изчезват“³⁸. Безкласовата структура на обществото се определя вече не като основна социална характеристика на първата фаза, а като задача на завършващия, последен етап на фазата, в който трябва да се създадат предпоставките за постепенен преход към комунизма. Така победата на социалистическите производствени отношения се разграничава от формирането на зряла социална структура на обществото. Опитът от решаване на задачите на преходния период показва, че „победата на социалистическата собственост върху средствата за производство във всички отрасли на народното стопанство и завършване строителството на безкласовото социалистическо общество са отделени едно от друго“³⁹. Тези обобщения, до които достига партията в края на 30-те години по въпроса за присъщата на социализма социална структура, не губят своята актуалност и днес във връзка с постановката, че безкласовата

³⁶ Пак там.

³⁷ Сталин, Й. Цит. съч., 597 — 598.

³⁸ КПСС в резолюциях. . . . т. 5, с. 336.

³⁹ Проблемы экономики, 1939, № 5, с. 15.

структура на съветското общество ще се формира в основни линии в историческите рамки на зрелия социализъм⁴⁰.

Приоритетът, който имаха през 30-те години проблемите за изменението на социалната структура на обществото в процеса на социалистическото строителство, не означава в никакъв случай изместването на заден план на икономическите проблеми на изграждането на социализма в СССР. Партията виждаше ясно диалектичката връзка между тези два въпроса, очертана още от В. И. Ленин.

Въпросът за зрелостта на материално-техническата база, която се изграждаше през първата и втората петилетка, и перспективните задачи, стоящи пред народното стопанство за осъществяване на постепенния преход към висшата фаза на общественно-икономическата формация заемат подобаващо място в теоретическата работа на партията. Изходна позиция в решаването на този проблем бе разпространеното схващане, че социализмът няма собствена база, а е само един закономерен преход към висшата фаза на формацията.

В резултат на реконструкцията на народното стопанство през втората половина на 30-те години СССР намери място в челната колона на развитите индустриални страни в света. Създаденият икономически потенциал в страната я превърна в една от водещите сили в областта на промишления и техническия прогрес. Огромните ресурси, които притежаваше СССР, бяха сигурен гарант за самостоятелното развитие на икономическата му база, за икономическата му независимост. Следователно налице бяха обективните предпоставки за изграждане на такава материално-техническа база, която да задоволи растящите потребности на обществото. Тази характеристика на съветската икономика от втората половина на 30-те години, свързана с мисълта на К. Маркс, че крупното машинно производство е необходимата и достатъчна за комунизма материално-техническа база (т. е., че именно при наличието на такава база и обществена собственост върху средствата за производство ще може да бъде осъществено разпределение на продуктите според потребностите)⁴¹ определиха основните насоки на практическата дейност и теоретическите търсения на партията. Върху тази основа бяха разгръщани решенията на главните общественно-икономически проблеми в СССР, в резултат на което в края на 30-те години се формира кръгът от проблеми, съставляващ основата на една цялостна концепция за развитието на социалистическото общество след преходния период. Именно този кръг от проблеми, синтезиран на XVIII партийен конгрес, е залегнал и днес в основата на концепцията за развитото социалистическо общество.

Формирането на теоретическите представи за същността на материално-техническата база на социализма през 30-те години се базираше върху основните теоретични документи на партията, разработени в началните етапи на преходния период: Програмата на партията от 1919 г. и решенията на XIV партийна конференция за перспективите на социалистическото строителство в СССР. Централно място обаче заемаше осмислянето и теоретизирането на практическия опит, натрупан в хода на социалистическото строителство. Това е и главната причина специфичните подходи, използвани от партията при осъществяване на икономическата ѝ политика, които носеха белезите на трудностите на социалистическото строителство в условията на империалистическото обкръжение, да налагат свой отпечатък върху теорията. Ето защо като най-характерен белег на теоретическата работа през 30-те години се

⁴⁰ Пленум Централного Комитета КПСС, 14—15 юния 1983. Стен. отчет. М., 1983. с. 121.

⁴¹ Маркс, К., Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 23, с. 397; Т. 46, ч. 2, с. 216.

очертава съчетаването на ленинските постановки, отразяващи началото на преходния период със спецификата на практическата работа в периода на социалистическата реконструкция.

В центъра на икономическата политика на партията през реконструкционния период залегна задачата да се догонят и надминат в икономическо отношение развитите капиталистически страни. Този известен лозунг бе формулиран в партийните документи и общественно-политическата литература въз основа на ленинските идеи от периода непосредствено преди Великата октомврийска социалистическа революция. В своята работа „Застрашаващата катастрофа и как да се борим с нея“ Ленин пише: „Революцията направи така, че за няколко месеца по своя *политически* строй Русия достигна напредналите страни. Но това не е достатъчно. Войната е неумолима, тя поставя въпроса безпоощадно остро: или ще загинем, или ще достигнем напредналите страни и ще ги надминем и икономически.“⁴²

Тази ленинска идея се трактува по различен начин в отделните етапи на социалистическото строителство.

В началния период на социалистическата индустриализация на СССР постановката за достигане и надминаване на развитите капиталистически страни намира най-ярък израз в лозунга „Техниката решава всичко“. Наистина създаването на модерна материална база на социализма бе главното условие за осъществяване на ленинската идея, но разширяването на формулата в достигане и надминаване на развитите капиталистически страни в „технико-икономическо отношение“ допускате нейното едностранчиво тълкуване, т. е. че самата техническа реконструкция може да доведе автоматично до решаването на тази задача. А мнението, застъпено в резолюцията на Ноемврийския пленум на ЦК на ВКП(б) (1929 г.), че „задачата на Съветската власт — да се догонят и надминат в технико-икономическо отношение напредналите капиталистически страни — може да бъде изпълнена в най-кратки исторически срокове“⁴³ укрепваше у теоретическите кадри на партията схващането, че с решаване на задачите на социалистическата реконструкция завършва и социалистическото строителство.

Ето защо естествено бе натурализацията на народното стопанство в края на 20-те и началото на 30-те години, свързана със съкращаването на общата продукция на селското стопанство и нарушаването на еквивалентния обмен между промишлеността и земеделието вследствие на високата себестойност на продукцията на новопостроените предприятия, да се разглежда като закономерен етап в развитието на икономическата система на социализма. Отново се съживи теорията за отмирането на търговията и парите, характерна за периода на „военния комунизъм“. Тя търсеше опора в основния теоретически документ на партията — Програмата от 1919 г., където се посочва, че „опирайки се на национализацията на банките, РКП се стреми към провеждането на редица мерки, разширяващи безкасовото плащане и подготвящи унищожаването на парите“ и заменянето им с „краткосрочни билети за право на получаване на продукти“⁴⁴.

Редица изтъкнати съветски икономисти, като Л. М. Гатовски, Л. А. Леонтиев, Р. Вайсберг и др., развиват идеята, че с навлизането в новия етап на социалистическото строителство, когато плановата дейност на държавата придобива решаващо значение, усъвършенствуването на плановото управление на народното стопанство изисква преминаване към социалистически продук-

⁴² Ленин, В. И. Събрани съчинения. Т. 14, 192 — 193.

⁴³ КПСС в резолюциях... т. 4, с. 332.

⁴⁴ Пак там, т. 2, с. 56.

тообмен⁴⁵. Тази идея намира отражение и в партийните документи по това време. Като главна задача на икономическата политика на партията се посочва „организирането на плановия продуктообмен между града и селото“⁴⁶.

Като анализира политикономическите схващания от това време, А. Н. Малафеев очертава пределно точно логическата основа на тази теза. Търговията и парите са категории на стоковото капиталистическо стопанство и съществуват през преходния период дотолкова, доколкото са присъщи на несоциалистическите сектори в него. С разгръщането на социалистическите елементи в народното стопанство като резултат от успехите в индустриализацията се изтласкват капиталистическите остатъци. Така търговията и парите като форма на обединяване на разнородните стопански сектори в обща народностопанска система изчезват. Социалистическите производствени отношения отхвърлят несвойствената им стоково-парична форма и приемат адекватната им нестокова натурална форма⁴⁷.

Практиката бе неумолима — такъв подход към стоково-паричните отношения в периода на усилена индустриализация на страната и разгръщащата се колективизация на селското стопанство водеше само до разстройване на икономическата връзка между града и селото, между социалистическата промишленост и тръгващия към социализма селянин, а задълбочаването на това несъответствие бе сериозна заплаха за здравината на политическия съюз между работниците и селяните.

Преодоляването на тези възгледи започна още през пролетта на 1930 г. с известното постановление от 14 март. Осъденото от него закриване на свободните пазари бе не толкова стъпка назад към старата практика, колкото отправна точка на един нов подход към установяване на здрава икономическа връзка между социалистическата промишленост и формиращия се социалистически сектор в селското стопанство в новите условия. Декемврийският обединен пленум (1930) подчертава не само невъзможността от осъществяване на набелязания стопански план без строгото изпълнение на финансовия, но посочва значението на укрепването и оздравяването на рублата и поставя задачата за „решителна борба с недооценката на ролята на финансовата система на дадения етап от социалистическото строителство“⁴⁸.

Участниците в дискусията, проведена през пролетта на 1931 г. в Икономическия институт на Комакадемията, признават необходимостта не само от запазване на търговията и паричните отношения в социалистическата икономика, но също така и необходимостта от тяхното по-нататъшно укрепване и развитие. Стоково-паричните отношения и свързаните с тях категории се разглеждат вече не като продукт на съществуващото дребностоково производство на този етап на социалистическото строителство, а като израз на все още недостатъчната степен на обобществяване на социалистическото стопанство, т. е. не като остатъци от капитализма, а като породени от новите социалистически отношения на дадения етап на развитие на производителните сили⁴⁹. В постановлението на Совнаркома от 20 март 1931 г. стопанската сметка е призната за основен метод на управление на предприятията и обединенията в обобществения сектор, като основен лост на

⁴⁵ На новом этапе социалистического строительства. Т. 2, М., 1930, с. 36, 56, и др.

⁴⁶ Постановление ЦК ВКП(б) от 26 август 1929 г. Цит. по Малафеев, А. Н. Цит. съч., с. 81.

⁴⁷ Малафеев, А. Н. Цит. съч., 81 — 82.

⁴⁸ КПСС в резолюциях... т. 4, с. 496.

⁴⁹ Малафеев, А. Н. Цит. съч., с. 82.

планирането и най-удачна форма на контрол и отчетност в производството, на обема и разпределението на продуктите⁵⁰.

Борбата за преодоляване на възгледите за отмиране на парите, търговията и замяната на стопанската сметка с друга форма на управление на социалистическите предприятия се разгръща особено ярко на XVII партийна конференция. Обсъждайки основните въпроси на директивата за съставяне на втория петилетен план, конференцията трябваше да очертае не само темповете на по-нататъшната индустриализация на страната, но и да посочи оптималния стопански механизъм, който да осигури реализацията им. На конференцията В. В. Куйбишев посочва, че „на сегашния стадий на социалистическото строителство, за периода на втората петилетка подобни лозунги за „отмяна“ не представляват нищо друго освен „лява“ фраза, чийто антиболшевишки характер не подлежи на съмнение. Икономическите предпоставки на социализма като първа фаза на комунизма са такива, че по необходимост запазват своето значение и съветската търговия, и рублата и стопанската сметка.“⁵¹

Интерес в това отношение представляват възгледите на Н. А. Вознесенски за същността и необходимостта от стоковопарични отношения и стопанска сметка при социализма. Още в 1931 г., тръгвайки от ленинската постановка за контрола и отчетността като основен проблем на стопанската политика през преходния период и фазата на социализма, той се старее да разкрие техните конкретни форми на различните етапи на социалистическото строителство. Комерческата [търговската] сметка според него е основна форма на отчет и контрол в първия етап на НЕП-а, когато в съществуващото многосекторно стопанство социалистическите елементи, макар и заемащи възлово място в икономиката, все още не са господстващи. През последния етап на НЕП-а и първия етап на социализма обаче, когато социалистическият сектор постепенно изтласква капиталистическите елементи и става господстващ в народното стопанство, основна форма на отчет и контрол става стопанската сметка⁵². Отчетността и контролът в „развитото социалистическо общество“ приемат формата на „пряк социалистически отчет и контрол“⁵³, т. е. бъдещето на стопанската сметка, на стоковопаричните отношения още в първата фаза на формацията е продуктообмена. Това ще стане в последния, завършващ етап на социализма, като по този начин се подготвят окончателно условията за непосредствен преход към висшата фаза.

Решаващ етап в преодоляването на теорията за отмиране на търговията и парите е XVII конгрес на партията. В отчетния доклад пред конгреса се подчертава, че „парите са онзи инструмент на буржоазната икономика, който съветската власт взе в свои ръце и го приспособи към интересите на социализма, за да развие с всички сили съветската търговия и така да подготви условията за непосредствената размяна на продуктите“⁵⁴. Пак там се посочва, че „парите ще останат още дълго, чак до края на първия стадий на комунизма — социалистическия стадий на развитие“. Тези постановки насочваха теоретическите кадри на партията вече не към спорове за същността на стоково-паричните отношения при социализма, а към разработване на проблемите за съотношението между социализма и стоковото производство и обръщение, за тяхната роля в строителството на социализма.

Едновременно с това стопанското укрепване на колхозите и постепенното повишаване ефективността на промишленото производство в началото на

⁵⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 2, 293—297.

⁵¹ Куйбишев, В. В. Цит. съч., с. 337.

⁵² Вознесенский, Н. А. Цит. съч., с. 537.

⁵³ Пак там, с. 19.

⁵⁴ Сталин, Й. Цит. съч., с. 537.

втората петилетка създадоха необходимите обективни условия за преодоляване тенденциите към натурализация на стопанството. Последвалата отмяна на купонната система от 1 януари 1935 г. и реформата на цените станаха важен фактор за по-задълбочено осмисляне на постановките на XVII конгрес, за формиране на нов подход към стопанската система на социализма. Във връзка с това съзряват идеи за усъвършенствуване на системата на стопанската сметка посредством разширяване на самостоятелността на предприятията, на икономическото стимулиране на трудовите колективи с цел повишаване заинтересоваността на всеки член на колектива от работата на предприятието, на усъвършенствуване на системата на цените⁵⁵.

Важно място в развитието на тези идеи заема една от последните големи речи на Г. К. Орджоникидзе пред Съвета на Народния комисариат на тежката промишленост през лятото на 1936 г. В нея той свързва лозунга „да догоним и надминем развитите капиталистически страни“ не само с количествените показатели, но и с производителността на труда и качеството на продукцията⁵⁶. Тръгвайки от решенията на Декемврийския пленум на ЦК (1935 г.) за стахановското движение и повишаване производителността на труда, Г. К. Орджоникидзе подчертава, че „качеството... става един от основните въпроси на нашето развитие“⁵⁷. За осъществяването на тази задача той посочва в речта си напълно обосновано, че е необходимо да се отхвърли планирането по обща продукция. „Трябва да се планира изпълнението на програмата не по обща продукция, а по стокова...“⁵⁸

Появата на тези идеи в средата на 30-те години има една особеност, без която не може да се разбере правилно съотношението им към днешните представи за стопанския механизъм, характерен за етапа на изграждане и усъвършенствуване на развитото социалистическо общество. Те съжителствуват с отрицанието на закона за стойността при социализма, което създава условия за субективно отношение към въпросите на ценообразуването и оттук към невъзможност правилно да се използват икономическите лостове в народното стопанство. Но самата тяхна поява сочи, че новата по характер и мащаби структура на производството, създадена в хода на социалистическата индустриализация, изисква нов подход към системата на нейното управление, че екстензивните форми на икономически растеж са само етап в строителството на новото общество.

Спецификата на изграждането на социализма в една отделно взета страна и сложната международна обстановка по това време поставят на първо място въпроса за осигуряване на отбранителната способност на страната, а не стойността на нейната реализация. Количеството остава главен критерий за зрелостта на икономическата база през този период.

Натрупаният практически опит в началните етапи на социалистическото строителство и развитието на теоретическите схващания за пътищата на изграждане на новото общество създадоха солидна основа за решаването на основната задача, която стоеше пред XVIII конгрес на партията — очертаването на новите перспективни задачи. На практика той не само обобщи постигнатото в теоретическо отношение през изминалото десетилетие, но очерта и тези елементи, които предопределиха по-нататъшните търсения в следвоенния период.

Новият етап в развитието на съветското общество след победата на социалистическите производствени отношения XVIII конгрес на ВКП(б)

⁵⁵ Малафеев, А. Н. Цит. съч., 87 — 88.

⁵⁶ Орджоникидзе, Г. К. Статии и речи. Т. 2. М., 1957, 791 — 797.

⁵⁷ Пак там, с. 797.

⁵⁸ Пак там, с. 798.

определи като „период на завършване на строителството на безкласовото социалистическо общество и постепенен преход от социализма към комунизма“⁵⁹. Анализът на тази постановка показва правилното схващане, че завършването на социалистическото строителство представлява началото на постепенен преход към висшата фаза на формацията, че между тях съществува диалектическа взаимовръзка. Наред с това ясно е подчертано, че след победата на социализма не е възможно, независимо от развитата материална база, която се създава на началните етапи на социалистическото строителство, да се премине непосредствено към комунистическата фаза. Обществото ще продължава да се развива определен период от време още в рамките на първата фаза, в рамките на социализма.

От тази формулировка на новия етап произтичаше и нов подход към лозунга „догнать и перегнать“. Независимо от успехите в първите две петилетки създадената модерна техническа база не можеше да осигури онзи обем от продукция, който би позволил да се премине към разпределение според потребностите. Изниква въпросът: какъв е този обем, как може да бъде определена неговата количествена характеристика? Отговорът бе потърсен в обема на промишлената продукция на глава от населението. Анализирайки резултатите от изпълнението на втората петилетка, Й. Сталин дава следната трактовка в отчетния доклад пред конгреса. „По техника на производството и по темпа на растежа на нашата индустрия ние сме достигнали и надминали главните капиталистически страни. . . Но ние още изоставаме в икономическо отношение, т. е. по отношение количеството на нашето индустриално производство, пресметнато на глава от населението.“⁶⁰ По-нататък се разясняваше, че мощта на материално-техническата база не може да се измерва с общия обем на промишлената продукция, а само с „количеството индустриална продукция, взета в пряка връзка с консумацията на продукция на глава от населението“⁶¹. Така задачата на завършващия етап на социалистическото строителство придоби следния вид: само в случай че страната надмине развитите капиталистически страни в икономическо отношение, ще може да се разчита на насищане на пазара с продукти и предмети за потребление и ще се създаде възможност да се извърши преходът от първата фаза на комунизма към неговата висша фаза⁶².

В изложения по-горе подход към проблемите на общественото развитие на СССР след победата на социализма можем ясно да различим следните характерни моменти: 1) определяне на различията между двете фази на формацията не по техните вътрешни критерии, а по тяхната характеристика в сравнение с постигнатото от капитализма; 2) критериите на зрелост на материално-техническата база на социализма, а в перспектива и на бъдещата материална база на висшата фаза се основават на количествени характеристики; 3) вътрешните различия между първата и втората фаза се свеждат в основни линии до принципа на разпределение.

От посочените три моменти най-характерен за представите от 30-те години бе количественият подход към критериите на зрелост на материално-техническата база на обществото. Той произтичаше от господството на екстензивни форми на развитие на народното стопанство през този период. Ето защо при определяне на начина за постигане на основната икономическа цел се сочеше, че е необходимо преди всичко „да се решим на сериозни капитални вложения за всестранно разширение на базата на. . . социалистичес-

⁵⁹ КПСС в резолюциях. . . , т. 5, с. 339.

⁶⁰ Сталин, Й. Цит. съч., с. 668.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там, с. 669.

ката индустрия“⁶³. Въпросът за интензивното развитие се поставяше като спомагателно звено при решаване на главната задача⁶⁴.

Надминаването на развитите капиталистически страни по производство на продукция на глава от населението трябваше да осигури пълно изобилие на предмети за потребление и на тази основа да се създадат възможности за тяхното разпределение по комунистическия принцип. В този смисъл поставената икономическа задача бе не само основна линия на развитие на материално-техническата база на обществото, но и основен критерий за неговата зрелост.

Възприемането на количествения подход към критериите на зрелост на обществото предполагаше, че в условията на плановото стопанство могат да се определят сравнително точно границите на този етап. Въз основа на достигнатите средногодишни темпове на нарастване на промишлената продукция продължителността на завършващия етап на социализма бе определена за 10—15 години⁶⁵. Това напълно съвпадна с господството на схващането за краткотрайност на социалистическата фаза. „Пътят, който изминаха народите на Съветския съюз от капиталистическото робство до победата на социализма — изтъкваше на конгреса Н. А. Вознесенски, — зае две десетилетия. Всичко говори за това, че за прехода от социализма към комунизма в нашата страна ще е необходим по-кратък исторически срок.“⁶⁶ Границите на етапа излизаха обаче извън рамките на третата петилетка, а необходимостта от правилно регулиране на целокупните народностопански връзки и пропорции, свързани с решаването на поставената историческа задача, изискваше да се очертае точното място на петилетните планове в решаването на перспективните задачи. Възникна необходимостта от дългосрочно перспективно планиране. В качеството си на Председател на Госплана Н. А. Вознесенски подчерта на конгреса, че разработването на „генерален стопански план“⁶⁷, обхващащ няколко петилетки и разкриващ икономическото съдържание на прехода от социализма към комунизма, изтъква като една от най-важните задачи в управлението на икономиката. Планът трябваше да бъде завършен до края на 1941 г. и да обхваща периода 1943—1957 г. В него се набелязваше да бъдат осъществени редица крупни задачи на икономическото развитие на страната, като изграждане на нови металургични заводи, реконструкция на железопътния транспорт, създаване на огромни хидровъзли като Куйбишевския, Соликамския и Ангарския, изграждането на Байкало-Амурската магистрала, обръщаше се внимание на комплексното развитие на отделните икономически райони и др.⁶⁸ Втората световна война попречи на окончателното разработване на перспективния генерален план на този етап. Работата по него бе възобновена отново в следвоенния период.

Значението на XVIII конгрес на ВКП(б) за формиране на теоретическите представи за темповете и съдържанието на постепенния преход към комунизма не може да бъде ограничено само в рамките на задачите, поставени пред социалистическата икономика. Независимо че тези проблеми заеха основно място в неговата работа, необходимостта от обобщаване на цялостната теоретическа работа на партията през изтеклото десетилетие отреди подобаващо място и на социалнополитическите проблеми на новия етап в развитието на обществото.

⁶³ Пак там.

⁶⁴ Пак там, с. 670.

⁶⁵ Пак там, с. 683.

⁶⁶ Вознесенский, Н. А. Цит. съч., с. 372.

⁶⁷ Пак там, с. 372.

⁶⁸ Пак там, с. 10.

Социалнополитическата характеристика на прехода, отчитайки достигнатото теоретическо равнище в средата на 30-те години, сочеше като главна задача постепенното преодоляване на противоречията между града и селото, между умствения и физическия труд. Практиката на социалистическото строителство през втората петилетка показва, че само увеличаването на равнището на обобществяване не е достатъчно, за да бъдат ликвидираны „класите изобщо“. Преодоляването им се свързваше с коренното изменение на характера на труда. В партийната периодика и по време на предконгресната дискусия решаването на тази задача се виждаше в издигането на културно-техническото равнище на работническата класа до равнището на работниците, заети с инженерно-технически труд. „Културно-техническият подем на работническата класа, подкопаващ противоположността между умствения и физически труд — пише Е. Л. Грановски в „Правда“ — едновременно обезпечава тази висока производителност на труда и това изобилие от предмети за потребление, които са необходими за това да се започне преход от социализма към комунизма.“⁶⁹

На подобна основа се поставяше и преодоляването на различията между града и селото. Цитирайки често речта на Сталин пред I Всесъюзно съвещание на стахановците, редица автори посочваха, че в основата на решението на тази задача лежи най-широкото разпространение на стахановското движение на село. Това би довело до рязко повишаване на производителността на труда на базата на модерна селскостопанска техника, което от своя страна ще позволи да се уеднаквят условията на труда и изравни културно-техническото равнище на тези два отряда на трудещите се и същевременно ще спомогне за преодоляване с най-бързи темпове на социално-битовите различия⁷⁰.

XVIII конгрес на партията определи като главно условие за успешното осъществяване на начертания план за преход към комунизма по-нататъшното укрепване на съветския строй. В условията на победилиите социалистически производствени отношения неговата най-съществена характеристика — ликвидирането на класовия антагонизъм — бе допълнена с един нов елемент: формирането на „другарско“, „приятелско сътрудничество“ между работниците, селяните и новата народна, социалистическа интелигенция⁷¹. Така се очерта една нова важна черта на обществото в завършващия етап на социалистическото строителство — социалистическия колективизъм. Върху основата на социалистическия колективизъм се развиват „такива движещи сили като морално-политическото единство на съветското общество, дружба на народите в СССР и съветския патриотизъм“⁷². Опирайки се на идеите на основоположниците на марксизма-ленинизма, Й. Сталин още в своята работа „За диалектическия и историческия материализъм“ (1938) обръна внимание на този нюанс в постановките на К. Маркс, Фр. Енгелс и В. И. Ленин, като подчертаваше, че социалистическите производствени отношения са отношения на „задружно производство и социалистическа взаимопомощ“⁷³.

Тези особености на производствените отношения при социализма след завършването на преходния период дават нова характеристика и на обществените отношения като цяло, следователно и на държавно-правните отношения, т. е. на самата държава и нейните функции. Във връзка с това важно място в теоретическите разработки на партията особено през втората

⁶⁹ Правда, № 7740, 25 фев. 1939.

⁷⁰ Правда, № 7736, 21 фев. 1939, Дискус. листок № 9.

⁷¹ Сталин, Й. Цит. съч., с. 681.

⁷² Пак там.

⁷³ Пак там, 645—646.

половина на 30-те години зае концепцията за социалистическата държава. При приемането на Конституцията от 1936 г. особено внимание се обръща на две нови нейни черти. От една страна, „разширяване базата на диктатурата на работническата класа и превръщането на диктатурата в по-гъвкава, следователно в по-мощна система за държавно ръководство на обществото“⁷⁴. От друга страна, се подчертаваше, че диктатурата на работническата класа ще продължи да съществува и в завършващия етап на социализма⁷⁵.

На XVIII конгрес на партията бяха разкритикувани широко разпространените възгледи, че с унищожаване на експлоататорските класи отпада необходимостта от държава. В своето развитие държавата при социализма изменя своите функции, се посочваше в отчетния доклад на конгреса. В началните етапи на социалистическото строителство тя изпълняваше функции, външно наподобяващи функциите на старата буржоазна държава — потискане на съборените класи и защита от външно нападение. Но още тогава се появи и една нова функция — стопанско-организаторската и културно-възпитателната работа, чиято цел е да се развие социалистическото стопанство, да се превъзпитат хората в духа на социализма⁷⁶. С победата на социалистическата стопанска система и ликвидирането на експлоататорските класи изчезва функцията на потискане вътре в страната, която се заменя със защита на социалистическата собственост. Главна задача на държавата става нейната стопанско-организаторска работа. Но в условията на капиталистическото обкръжение остава функцията за защита от външно нападение, която ще се запази до създаването на системата от социалистически държави⁷⁷.

В своето движение напред към комунизма държавата разгръща главно своята стопанско-организаторска функция, което изменя нейната същност в сравнение със старите държави. Развитието на тази функция представлява пътя на отмиране на държавата в класическия ѝ смисъл като организация на обществото. Спецификата на съветската държава е в това, че тя съчетава тези два процеса: от една страна, отмирането на държавата в класическия смисъл, а, от друга — запазването на външната ѝ функция, макар и с друго съдържание. Давайки по същество правилна оценка на функциите на държавата след победата на социализма, тезата за общонародната държава не може да бъде формулирана през 30-те години, независимо че се подчертаваше изменението на съдържанието на диктатурата на работническата класа в новия етап. Като най-съществена причина за това може да приемем съществуващите схващания за кооперативната собственост като преходно-социалистическа форма. Тя се смяташе за социалистическа дотолкова, доколкото се развиваше и функционираше под ръководството на работническата класа. Цитирайки ленинската статия „За кооперацията“ с нейното класическо определение за характера на кооперацията при социализма, Й. Сталин още в началото на масовата колективизация говореше, че въпросът „не е толкова в самите колхози като организационна форма, но преди всичко в това. . . кой ги ръководи“⁷⁸. Оттук той очертаваше в обстановката на остра класова борба две възможности за развитие на колхозите — „или болшевишки, или антисъветски“⁷⁹. Но ако тази постановка отразяваше правилно задачите на партийната работа на село в етапа на масовата колективизация, в условията на ожесточена класова борба за ликвидиране на кулачеството като

⁷⁴ Пак там, с. 605.

⁷⁵ Пак там, с. 598.

⁷⁶ Пак там, с. 699.

⁷⁷ Пак там, 700—701.

⁷⁸ Пак там, с. 472.

⁷⁹ Пак там.

класа, то в края на 30-те години, в условията на победилия социализъм, господстващите нови производствени отношения, на базата на които функционираха кооперативните предприятия, осъществяваха косвено, по икономически път ръководната роля на работническата класа в тази сфера на общественото производство. Въпреки това тази постановка бе пренесена на следващия етап на развитие на социалистическата обществена система и оказа осезателно влияние на социално-икономическата политика на партията в следващите две десетилетия.

Теоретическата дейност на ВКП(б) през 30-те години бе съсредоточена върху основния кръг от проблеми, които трябваше да бъдат решени в по-нататъшното развитие на икономическата, социалната и политическата структура на съветското общество. Независимо от това, че партията ясно виждаше отделните етапи на създаване на обществената структура във фазата на социализма, бе разпространено схващането, че те са краткотрайни. От друга страна, характерните черти на социалистическото общество, развиващо се вече на собствена основа след победата на социалистическите производствени отношения, бяха още в зачатъчна форма. Това не можеше да не повлияе върху представите за темповете на развитие на новото общество.

Ленинските схващания за същността и характерните черти на социализма, за съотношението между първата и втората фаза на формацията, намерили отражение във втората програма на партията (1919), са основните теоретически предпоставки за формиране на концепцията за развитото социалистическо общество. През 20-те години тяхното осмисляне не надхвърляше границите на разкриване на пътищата за осъществяване на задачите на преходния период. В следващото десетилетие обаче чрез тях се търсят пътищата за по-нататъшното усъвършенствуване на новото общество след създаването на присъщата му собствена материална, социална и политическа основа.

Особеностите на социалистическото строителство в СССР — мащабите на страната, изграждането на социално-икономическата структура на новото общество в една отделно взета страна в условията на капиталистическо обкръжение, съществените различия в равнището на развитие на отделните национални райони и т. н. — постави специфичен отпечатък върху достигнатите теоретически обобщения по това време. Въпреки това партията и нейните теоретически кадри създадоха онази плодотворна база, върху която се разгърна впоследствие цялостната представа за развитото социалистическо общество. В този смисъл теоретическата дейност на партията през 30-те години постави началото на формиране на концепцията за зрелия социализъм.

ТЕОРИЯТА ЗА „АФРИКАНСКИЯ СОЦИАЛИЗЪМ“ НА ЛЕОПОЛ СЕНГОР — ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ

ДАРИЯ КРАЧУНОВА

Рецензент: *Георги Гунев*
Редактор: *Милен Семков*

Дария Крачунова. ТЕОРИЯ „АФРИКАНСКОГО СОЦИАЛИЗМА“ ЛЕОПОЛЬДА СЕНГОРА — ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Теория „африканского социализма“ Леопольда Сенгора возникает в конце 40-х — начале 50-х годов нашего века. Она оформляется как теория политического, социально-экономического и культурного развития, отвечающего африканским условиям, и является попыткой открыть „средний путь“ развития, одинаково удаленный как от реального социализма, так и от западного капитализма. Идейные источники, играющие важную роль в формировании и развитии теории, весьма разнообразны. Налицо влияние panafricanism, „демократического социализма“, созданной ранее Сенгором концепции негритюда, африканских традиций, марксизма, идей Пьера Тейяра де Шардена и др. В теории Сенгора Сенегал ищет ключ к решению ряда проблем, возникших еще в ходе национально-освободительной борьбы и особо усилившихся в годы независимости.

Darija Kračunova, LEOPOLD SENGHOR'S THEORY OF "AFRICAN SOCIALISM" — EMERGENCE AND DEVELOPMENT

The theory of "African socialism" of Leopold Senghor came into being at the end of the 40's and the early 50's of the 20th century. It was meant as a theory for political, socio-economical and cultural development, applicable to the African conditions; it was an attempt at discovering a "middle way" of development, which had to be equally apart either of the real socialism, or of capitalism. The ideological sources, which played too important role in the forming and development of the theory were too much varied. However, the influence is evident of: panafricanism; „democratic socialism“; the created yet by Senghor conception of the negritude; the African tradition; Marxism; the ideas of Pierre Teilhard de Chardin, and others. Through the theory of Senghor, Senegal searches the solution of a variety of problems in the struggle for national liberation, and, especially, in the period of independence.

Теорията за „африканския социализъм“ или още „лирически социализъм“ на бившия сенегалски президент Леопол Седар Сенгор е един от многобройните африкански варианти на социализъм, носещи регионална или

национална окраска. Възникването, развитието и същността на концепцията на Сенгор е предмет на изследване от редица автори главно поради многото ѝ идейно-теоретични източници и широкото ѝ влияние не само в границите на Сенегал, но и върху голяма част от Африканския континент.

На доктрината за „лирически социализъм“ отделя значително място съветският автор О. Мартишин, който разглежда не само концепцията на Сенгор, но и „дестуровския социализъм“ на Хабиб Бургиба, вариантите на „социализъм“ в Кения, Танзания и др.¹ Мартишин прави преглед на опитите за класификация на африканската политическа мисъл на Ч. Ф. Ендрен и неговите три модела на „африканския социализъм“, на английския лейбърист Ф. Брокуей, определящ четири направления в африканската социалистическа мисъл, и на Л. Тома. Мартишин стига до извода, че нито една от тези класификации не отговаря на научните изисквания и предлага собствена класификация на „африканските социалистически варианти“, като определя три основни типа „африкански социализъм“: дребнобуржоазен утопичен социализъм, буржоазен реформизъм и идеология на националната демокрация².

Внимание заслужава и книгата на В. Хорос „Идейни течения от народнически тип в развиващите се страни“³, в която е отделено, макар и не голямо, място на концепцията на Леопол Сенгор. Хорос е един от малкото автори, разкриващи убедително съществуващата връзка между концепцията за негритюда и „лирически социализъм“. Той излага и мненията на сенегалските политици Л. Сенгор, М. Диа и А. Диуф за ролята на африканската традиционна система в изграждането на съвременното общество в Сенегал.

През 1981 г. в Ленинград се провежда сесия на Научния съвет по проблемите на Африка към Академията на науките на СССР на тема: „Традиции и съвременност в Африка“. На сесията Н. Висоцка поддържа, че издигането на самобитността в ранг на „африканска изключителност“ изиграва негативна роля, съдействува за възникването на доктрина за „африканския социализъм“⁴. В. Хорос се спира на проблема за традициите в политическия живот на развиващите се страни в неговата обективна и субективна страна⁵. Ю. Винокуров е на мнение, че традицията противоречи на интересите на африканската буржоазия, затормозява модернизацията на обществената структура и на обществените отношения⁶.

За съветската историческа литература е характерно извеждането на различните варианти на „национален социализъм“ от еволюцията на национализма на съвременния етап, като национализъмът се определя като „комплекс или система от исторически създадени и диалектически развиващи се идейно-теоретични и социалнополитически принципи, изразяващи и възплъщаващи в обществената практика интересите на непролетарските социални сили в процеса на тяхното участие в националноосвободителното движение и в националното възраждане на страната след завоюването на политическа независимост“⁷. В самия национализъм се определят две основни направления — реакционен национализъм и национализъм, характеризиращ се

¹ Мартишин, О. Социализм и национализм в Африке. М., 1972.

² Пак там, с. 121.

³ Хорос, В. Идейные течения народнического типа в развивающихся странах. М., 1980.

⁴ Народы Азии и Африки, 1982, № 1, с. 136.

⁵ Пак там, с. 134.

⁶ Пак там.

⁷ Литман, А. Эволюция национализма в развивающихся странах. — В: Актуальные проблемы идеологии национально-освободительного движения в странах Азии и Африки. М., 1982, с. 56.

с демократично съдържание⁸, като социализмът, за основа на който служи реакционният национализъм, се определя като буржоазен „социализъм“⁹.

Трудно е да се приеме, че теорията за „африканския социализъм“ на Сенгор произлиза именно от реакционния национализъм. По-скоро тя възниква и се развива с цел да се реализира една национална и расова интеграция и дори интеграция в рамките на целия африкански континент. Тази теория не би могла да бъде включена в рамките на научния социализъм, въпреки че марксизмът е един от нейните идейно-теоретични източници. В определена степен тя има позитивен характер, като се отчетат особеностите на историческото, политическото и социално-икономическото развитие на Африка. Избирането на „средния път“ на развитие — основен елемент на теорията, който трябва да съчетава най-доброто от съществуващия капитализъм и реалния социализъм, се прави с цел да бъдат решени актуалните проблеми на Черния континент — бърз икономически растеж при ниска степен на класообразуване. Слабо очертаната класова диференциация е една от причините за широката социална база на концепцията.

Темата за „африканския социализъм“ на Сенгор е сравнително широко застъпена в изследванията на редица западноевропейски автори, занимаващи се с историята на Африка. Определящо внимание ѝ се отделя в работите на социалдемократите, което е съвсем обяснимо при идейната близост между „лирически социализъм“ и западноевропейския „демократически социализъм“. В работата на Жан Ру „Леопол Седар Сенгор — животът на един президент от нова Африка“¹⁰, освен че се дават многобройни биографични данни за бившия сенегалски президент, се прави макар и бегъл анализ на концепцията за негритюда и на теорията за „африканския социализъм“. В другата си книга — „Третият свят. Реформа и революция“ Жан Ру, излагайки становището си за бъдещото развитие на африканските държави, твърди, че в развиващите се страни все още не е изработен собствен модел на социализъм и предлага те да се възползват от социалдемократическия вариант¹¹.

Теорията за „африканския социализъм“ и политиката, провеждана от Сенгор, срещат подкрепа и одобрение от страна на социалдемократите. Причина за това е не само споменатото вече идейно сходство, но и стремежът на привържениците на „демократическия социализъм“ да разширят влиянието си върху Африканския континент.

При разглеждането на въпроса за възникването и развитието на доктрината за „африканския социализъм“ на Леопол Сенгор трябва да се спомене сериозното изследване на Жак Луи Иман: „Разработването на идеите на Леопол Сенгор: очертаване на един духовен маршрут“¹², където авторът представя пълен портрет на поета-президент и по-точно на неговите идеи — културни, политически и социално-икономически. Въпреки че Иман отделя първостепенно внимание на концепцията за негритюда, не би могло да се каже, че проблемът за „африканския социализъм“ е разработен повърхностно. По-скоро авторът логически извежда „лирически социализъм“ от концепцията за негритюда, представляваща важен елемент в изграждането на политическите доктрини на Сенгор.

⁸ Троицкий, Е. Немарксистские концепции социализма и борьба за общественный прогресс в странах Азии и Африки. М., 1974, с. 53.

⁹ Пак там, с. 161.

¹⁰ Rous, J. Léopold Sédar Senghor — la vie d'un président de l'Afrique nouvelle. Paris, 1967.

¹¹ Национализъм в Африке. М., 1983, с. 124.

¹² Hymans, J. L'élaboration de la pensée de Léopold Senghor: esquisse d'un itinéraire intellectuel. Paris, 1964.

С посочените автори и техните изследвания не би могъл да се изчерпи въпросът за мястото на „африканския социализъм“ на Сенгор в световната литература. Целта е да се посочат две основни направления, даващи различни оценки за същността на тази концепция.

Теорията за „лирически социализъм“ притежава редица положителни черти, които не позволяват нейното абсолютно отричане. Същевременно това не означава, че трябва да бъдат пропуснати негативните елементи, породени главно от особеностите на историческото, политическото и социалното развитие на Африка. Тази теория би следвало да бъде разглеждана цялостно с нейните позитивни и негативни черти, за да може правилно да се определи нейната роля и място в съвременната история на Сенегал и на другите африкански страни.

Възникването на теорията за „африканския социализъм“ на Леопол Сенгор, хронологическите граници на която могат да бъдат отнесени към края на 40-те и началото на 50-те години на XX в., е свързано със съществуващите през този период обективни условия не само в Сенегал, но и в цяла Африка. Зараждането на тази концепция не може да бъде разглеждано като изолирано явление, а по-скоро като една естествена последица от цялостното политическо, социално-икономическо и културно развитие на Африканския континент.

Социалистическите идеи в Тропическа Африка се разпространяват през периода на колониализма и са внесени в един сравнително готов вид откън. За разлика от Европа, където създаването и разпространението на тези идеи се намира в много тясна връзка с работническото движение, привържениците на социализма от Черния континент са изключително интелектуалци, намиращи се под влиянието на различни пронегърски движения и създаващи своите доктрини на основата на европейската политическа и философска мисъл, но допълнена и обогатена с ценностни елементи от африканската традиционна система. Идеализацията на доколониалния период е характерна черта на националистическите теории и това в определена степен е необходимо и оправдано при решаване на проблемите, свързани с постигането на политическа независимост.

* * *

Територията на днешен Сенегал окончателно е завладяна и включена в състава на най-голямото колониално владение на Франция — Френска Западна Африка (ФЗА). През втората половина на XIX в. „Федерацията“ ФЗА включва осем територии: Сенегал, Мавритания, Горна Волта, Судан, Нигер, Гвинея, Бряг на слоновата кост и Дахомей (Бенин).

Ролята на Сенегал във френската колониална система и във ФЗА се определя от неговото благоприятно географско разположение, спомагащо за успешното проникване във вътрешността на континента, и от факта, че е една от най-развитите колонии в Африка, което повишава икономическото му значение като аграрно суровинен източник за метрополията. От друга страна, от неговото историческо развитие — първото колониално селище на Франция в Тропическа Африка още от XVII в. е Сен-Луи, а „сенегалските стрелци“ са включени във френската армия. В сравнение с останалите територии, влизащи във ФЗА, Сенегал заема едно сравнително привилегировано положение, което освен на изброените вече причини се дължи и на:

1. Стремение на Франция да превърне Сенегал в т. нар. бяла колония, на което погрешат тежките за европейците климатични условия.

2. След Френско-Пруската война Франция гледа на Сенегал като на известна компенсация за изгубените Елзас и Лотарингия.

3. Споменатите вече „сенегалски стрелци“, макар по-късно към тях да се включват и други народности, вземат участие в колонизирането на западноафриканските територии още от края на XIX в., в Първата и Втората световни войни.

Една от дадените на Сенегал привилегии е на т. нар. пълноправни комуни — Дакар, Сен-Луи, Рюфиск и Горе, чиито жители притежават френско гражданство и имат право да изпращат един депутат във френския парламент, избран от самите тях.

През 1914 г. за депутат е избран сенегалецът Блез Диан, който е трайно свързан чрез своето образование с френската политика и не може да бъде наречен нито социалист, нито националист, а по-скоро френски националист¹³. Но въпреки умерените позиции на Блез Диан неговата дейност се оказва неприемлива за френската администрация и генерал-губернаторът на Сенегал предлага той да бъде лишен от депутатския мандат.

След Първата световна война характерна тенденция за борсата е повишеният интерес към колониалните и подвластните територии. Според А. Александров от 1913 до 1927 г. акциите на френските акционерни общества, действащи в метрополията, нарастват 4 пъти, а тази на колониалните компании — повече от 8 пъти¹⁴. Тези данни говорят, че именно след Първата световна война Западна Африка е активно въввлечена в орбитата на капиталистическия пазар.

Същевременно през 20-те години на XX в. колониалната администрация среща засилващата се съпротива от страна на народите от ФЗА, въпреки че все още не са организирани масови движения с антиколониален характер (изключение правят партизаните от Мавритания): неизплащане на определените данъци, бягане от принудителната работа, налагане на колониалната власт, съпротива срещу набора на новобранци за колониалната армия и др. Едни от първите носители на антиколониални настроения са демобилизираните „сенегалски стрелци“. По този повод през октомври 1918 г. Жорж Клемансо и Анри Симон (министър на колониите) обръщат внимание на президента на Републиката върху нарастващото значение на проблема за „благонадеждността“ на войниците от колониите¹⁵.

Първата световна война разбужда антиколониалните процеси в цяла Тропическа Африка. Зараждат се и се развиват и първите политически движения. В Сенегал се появява движението на Текута Диоп, наречено „Партия на републиканския съюз на младо-сенегалците“, което е първообраз на бъдещите политически партии¹⁶. Освен в Първата световна война сенегалци участвуват и в интервенцията срещу Съветска Русия. В състава на 156-та и 30-та френски дивизии, придадени от Антантата в помощ на Деникин, са и т. нар. свободни колониални полкове, комплектовани от алжирци и сенегалци. През април 1919 г. в Севастопол се намират около 4 хил. алжирци и сенегалци¹⁷.

¹³ Person, I. Le socialisme en Afrique et les socialistes africains. — Revue française d'études politiques africaines, 1976, № 127, p. 34.

¹⁴ Летнев, А. Общественное движение и общественная мысль во французских колониях Западной Африки (1924/1928 гг.). — В: Африка в новое и новейшее время. М., 1976, с. 109.

¹⁵ Летнев, А. Политическое пробуждение во ФЗА после Первой мировой войны. — В: Тропическая Африка: проблемы истории. М., 1973, с. 17.

¹⁶ Пак там, с. 47.

¹⁷ Пак там, с. 62.

Тези международни събития въздействуват за политическото пробуждане на Черна Африка. В Сенегал като една от най-развитите и ползваща се с редица привилегии колония, това въздействие е твърде силно.

В началото на 20-те години Сенегал се превръща в център на движението на Марк Гарвей „Назад в Африка“. То е организирано в САЩ като масово движение на негърското население против расовата дискриминация. Освобождението на Африка според лидера Марк Гарвей трябвало да се осъществи като резултат от колонизацията на Черния континент от американските негри, които да образуват там свободни територии и последователно да ги разширяват. За „гарвеизма“ е характерен расисткият подход към негърските проблеми. Това проличава и от провъзгласения основен принцип: „чистота на черната раса“¹⁸.

Всички тези събития оказват различни по сила влияния върху идейно-политическото развитие на младия Сенгор, роден на 9. X. 1906 г. Това развитие условно може да бъде разделено на няколко етапа. Началният период включва времето до 1928 г., когато той заминава за Франция. Този етап се характеризира със силно френско влияние върху съзнанието му, резултат от асимилационната политика, провеждана от мероприятията в африканските колонии.

Леопол Седар Сенгор принадлежи към етническата група серер, голямата част от която са католици. Този факт е от значение за политическата кариера на бъдещия президент. Още в детските си години той е обект на сблъсък на две противоположни виждания — на възгледите на баща му Базил Диогой, търговец на фъстъци и ориз, тясно свързан с търговската къща на братя Морел от Бордо, човек до известна степен приобщен към модерния свят и с разбирането, че африканците имат полза от установяването на западната цивилизация, и на силното влияние на традиционализма на вуйчо му, остро противопоставящ се на асимилационната политика на Франция.

През 1914 г. Сенгор е ученик на отците от католическата мисия „Свети дух“ в Нгазобил. Именно там в продължение на осем години той получава основното си образование и е поставен под силно френско въздействие. „Учебниците бяха идентични с тези, които се използват във Франция. Историата на Франция стана история на тези млади африканци, а техните царе се превърнаха в диваци.“¹⁹

Завършвайки основното си образование, през 1922 г. Сенгор заминава за Дакар и постъпва в семинарията „Либерман“. Престоят му в столицата на ФЗА му дава възможност да усети както сложността на следвоенните международни отношения и тяхното отражение върху Африканския континент, така и целта на френската политика на културна асимилация. През 1926 г., принуден да напусне семинарията, Сенгор стига до извода, че иска да стане учител, за да работи за интелектуалната еманципация на своята раса²⁰.

Още като ученик в Дакар младият Леопол открива ценностите на африканската традиционна цивилизация, макар и стихийно и незадълбочено. Едва престоят му във Франция се превръща в катализатор за собственото му „преоткриване“ и за осъзнаването на мястото на африканската култура. Продължавайки образованието си в колежа „Луи льо Гран“, Сенгор успява да прозре несъстоятелността на твърдението, че за да бъдеш цивилизован човек е достатъчно да станеш „европеец и за предпочитане — французин“²¹.

¹⁸ Мартышин, О. Цит. съч., 70—71.

¹⁹ Нуманс, Ж. Цит. съч., с. 27.

²⁰ Цит по: Rous, J. Цит. съч., с. 16.

²¹ Нуманс, Ж. Цит. съч., с. 49.

С пристигането му в метрополията започва и вторият период от идейно-политическото изграждане на бъдещия президент — на оформянето на неговите културни и политически доктрини.

Характерното за следвоенния Париж е, че се превръща в притегателен център за всички млади черни интелектуалци не само от френските колонии, но дори и от САЩ. Във френската столица се озовава един от участниците в движението на американските негри, наречено „Негърско възрождение“ — Клод Мак Кей, който публикува там и своя роман „Банжо“. В него авторът се противопоставя на задължението на черните да следват морала на едно общество, което ги отхвърля, и атакува расовите предразсъдъци²². Движението за „Негърско възрождение“, както и романът „Банжо“ играят твърде важна роля при създаването на концепцията на Сенгор за негритюда, залегнала в основата на теорията за „африканския социализъм“. Самият Сенгор по-късно признава: „Вярно е, че в основния смисъл на думата движението за негритюд — разкриването на ценностите на черните. . . , е родено в САЩ.“²³

Освен това през 30-те години във Франция се забелязва не само стремеж към европеизация на Африка, но и едно ново явление — откриването на африканската самобитност от европейците. За това говори и големият интерес, проявен от френската публика към колониалната изложба, открита в Париж през 1931 г.

В столицата на метрополията Сенгор получава възможност да се запознае с произведенията на много европейски писатели, философи, етнографи, да изпита силното влияние на Рьоне Маран и на неговия роман „Батуола — истински негърски роман“, получил наградата Гонкур. Именно в Париж Сенгор установява контакти с такива представители на френската интелигенция и бъдещи политици като Пол Гют, Пиер Курсел, Робер Мерл, Жорж Помпиду. Тези личности в различна степен оказват своето влияние върху идейното изграждане на Сенгор. Най-силно е въздействието на Жорж Помпиду, който до голяма степен определя и политическата насоченост на създателя на „лирически социализъм“ — нещо, което се признава и от самия Сенгор: „Той е този, който ме обърна към социализма. Аз започнах да чета като него всяка сутрин статиите на Леон Блум във в. „Попюлер.““²⁴

По стечение на обстоятелствата в Париж се събират Леополд Сенгор, Еме Сезер и Леон Дама, които в началото на 30-те години започват изграждането на концепцията за негритюда. Тази концепция има за цел да реабилитира негро-африканската цивилизация в очите на западноевропейския свят. Тя е своеобразен синтез от стремежа на Сенгор — най-ярък изразител и привърженик на тази теория, за възприемането, на всичко ценно от европейската цивилизация в силно изразения му културен национализъм. Концепцията е естествена и логична реакция на черните интелектуалци срещу провежданата от Франция политика на културен геноцид в африканските ѝ колонии.

Концепцията за негритюда, родена от страданието на черните жители на колонии, е своеобразна форма на пасивна съпротива²⁵. Ранната ѝ форма е по-скоро оръжие за отпор срещу френската политика на културна асимилация, но по-късно се превръща в инструмент за създаването на едно така необходимо самочувствие на негро-африканците при осъзнаване на собстве-

²² Kestellot, L. Les écrivains noirs de langue française: naissance d'une littérature. Bruxelles. 1963, p. 68.

²³ Цит. по: Chevrier, J. Littérature nègre — Afrique, Antilles, Madagascar. Paris, 1974, p. 39.

²⁴ Цит. по: Rous, J. Цит. съч., с. 18.

²⁵ Markowitz, I. Leopold Senghor and the Politics of Negritude. N. Y., 1969, p. 42.

ната им култура с нейните ценности. Същностният смисъл на негритюда се съдържа и в самия термин, опитващ се да реабилитира оскърбителното име „негър“²⁶.

За оформянето на концепцията за негритюда важна роля изиграва участието на Сенгор в създаването на списанията „Ревю дю монд ноар“ и „Етюдиан ноар“ — две списания на черните студенти в Париж, издавани съответно през 1931 г. и 1934 г., деклариращи абсолютното нежелание за намеса в политическия живот. Тези списания отразяват, от една страна, стремежа на техните създатели чрез разкриването и популяризирането на ценностите на африканската култура „да се създаде едно чувство на солидарност между различните негърски групи, разпръснати по света“²⁷, а, от друга — да се даде възможност за широка изява на младите черни интелектуалци.

За Леопол Сенгор периодът до Втората световна война се характеризира със силните влияния, които изпитва от споменатите вече политически и културни явления, с едно отдаване на проблемите, свързани с културата и културното наследство, с липсата на активна политическа дейност. През този период започва и изграждането на концепцията на негритюда, която е позитивно явление в борбата на африканските народи за национална независимост въпреки липсата на революционен заряд в нея. Тази липса обяснява и относителното спокойствие, с което се възприема концепцията от френската администрация, защото в нея отсъствуват призивите за коренни и съществени промени в колониалната система, а остава по-скоро един анализ на ситуацията. Жан Пол Сартр нарича негритюда „антирасов расизъм“ и вижда същността му в стремежа за ликвидирането на расовото превъзходство чрез установяване на превъзходство на най-угнетената раса и само с помощта на този антирасов расизъм да се премине към свят без раси²⁸.

Концепцията за негритюда като концепция за ценностите на негро-африканската цивилизация служи за основа за изграждането на теорията на Сенгор за „лирически социализъм“. Самият Сенгор стига до извода, че негритюдът е само един аспект от „африканския път към социализъм“²⁹.

Втората световна война и пленничеството в германски концентрационен лагер оказват решаващо въздействие върху идейното изграждане на Леопол Сенгор. След войната политическите елементи заемат постоянно място в доктрината му за негритюда, а освен това започва и изграждането на теорията му за „африканския социализъм“.

В разработването на теорията за „африканския социализъм“ на Леопол Сенгор могат да се определят два основни етапа, чиито хронологически граници имат условен характер. Първият започва в края на 40-те години и за негова горна граница може да бъде поставена 1960 г. — годината на обявяването на независимостта на Сенегал, а вторият обхваща периода след 1960 г. — период на независимо и самостоятелно развитие, в който Сенгор получава възможност практически да реализира своята теория. Разбира се, тези периоди не могат да се разглеждат изолирано от периода, предшестващ Втората световна война, когато идеите на социализма проникват във ФЗА и когато Сенгор, Сезер и Дама поставят началото на концепцията за негритюда.

²⁶ Мосейко, А. „Негритюд“ и современная философско-эстетическая и теоретико-литературная борьба в странах Тропической Африки. — В: Теории, школы, концепции. Художественный процесс и идеологическая борьба. М., 1975, с. 249.

²⁷ Nymans, J. Цит. съч., с. 76.

²⁸ Sartre J.—P. *Orphée noir*. Paris, 1969, p. XXVIII.

²⁹ Senghor, L. *Pierre Teilhard de Chardin et la politique africaine*. Paris, 1962, p. 64.

Теоретиците на „африканския социализъм“ са много, но Сенгор успява да го превърне в една система от философски постановки, съчетани с практически правила. Това до голяма степен е заслуга на самия Леопол Сенгор, който според в. „Вашингтон ивнинг стар“ не трябва да бъде смятан за редови африкански държавен деец. Неговият интелект явно се откроява на фона на този обширен континент, а влиянието му не се ограничава от неговата бедна страна. . .“³⁰

Заслугите на първия сенегалски президент за оформянето на доктрината за „африканския път към социализъм“ изпъква по-ярко на фона на обективните обстоятелства, допринесли за нейното изграждане и изиграли решаваща роля за създаването на широката ѝ социална база.

* * *

Сенегал като част от ФЗА е страна, към която вниманието на френската социалистическа партия (СФИО) се насочва още в края на 20-те години. През 1928 г. там се създава Сенегалската социалистическа партия (ССП), а неин основател е президентът на Търговската камара в Дакар Шарл Гразиани³¹. Интересно е да се отбележи, че в навечерието на победата на левията във Франция през 1936 г. френските социалисти имат няколко хиляди привърженици в африканските колонии като център на влияние на СФИО в Западна Африка е Дакар. На 2.III.1937 г. се създава Сенегалската социалистическа федерация на СФИО, като за неин политически директор е избран Ламин Гей и няколко месеца по-късно към нея се присъединява и ССП. Новосъздадената сенегалска социалистическа федерация на СФИО набира приблизително към 3 хил. членове³².

Идеите на френските социалисти получават популярност в Сенегал още преди Втората световна война, макар и главно сред жителите на четирите „пълноправни комуни“, на които се опира партията на Ламин Гей.

След приключването на войната Сенегалската социалистическа федерация има амбицията да се превърне във водеща партия, но тя не отчита активизирането на селяните, които относително лесно са организирани от Леопол Сенгор през 1947 г. в една нова федерация — Сенегалски демократичен блок (СДБ).

Със създаването на СДБ Сенгор окончателно се разграничава от СФИО и федерацията на Ламин Гей. Отношението му към федерацията и към СФИО проличава в неговото изявление, публикувано във в. „Пари — Дакар“ през 1948 г.: федерацията е „организация, която има за цел да осигури личната власт на Ламин Гей. Освен това СФИО в парламентарен план не защитава вече интересите на задморските територии, а интересите на избирателите от метрополията.“³³ В писмо до Ги Моле Сенгор е по-прецизен и точен: „Партията използва задморските територии като средство, а не като цел. В Черна Африка СФИО не се страхува да прибегне до помощта на административен натиск, корупция и доносничество. Във Франция тя гласува против разширяването на социалните придобивки в задморските страни, противопоставя се на приравняването на пенсиите на африканските ветерани с тези на ветераните от метрополията. . .“³⁴

³⁰ Цит. по: Кузнецов, Л. На самой западной точке Африки — Декар. М., 1980, с. 87.

³¹ Zuccarelli, Fr. Un parti politique africain: L'UPS. Paris, 1970, p. 27.

³² Пак там, с. 28.

³³ Цит. по: Milcent, E., M. Sordet. Léopold Sédar Senghor et la naissance de l'Afrique moderne. Paris, 1969, p. 115.

³⁴ Пак там, с. 116.

Тези изявления на бъдещия сенегалски президент разкриват някои от причините, довели до разрива му със СФИО и нейната Сенегалска социалистическа федерация. Освен това те говорят и за известна самостоятелност на Сенгор в търсенията му за независим път за развитие в началния етап от неговата политическа кариера. Той проявява стремеж към избягване на всякакъв вид готови шаблони, като този стремеж той често обяснява с африканската изключителност. „Френският социализъм, както впрочем и комунизъм, не разбира нашите проблеми и иска да ни наложи една схема, направена от и за Европа.“³⁵ Търсенията на Сенгор за „среден път“ на развитие са плод на неговия силен национализъм и на желанието му за независимо развитие. Въпреки практическия неуспех при реализирането на някои елементи от „средния път“ този стремеж към самостоятелност и съобразяване с конкретната обстановка са положителни моменти в неговата теория и практика.

През 1951 г. се провеждат законодателни избори, на които успехът на СДБ е пълен — от 314681 гласували 213182 дават гласовете си за партията на Сенгор³⁶. Една година по-късно този успех се повтаря в изборите за Териториална асамблея. Успехите, постигнати от Сенгор и неговия блок, са доказателство за бързото нарастване на влиянието им в Сенегал и за правотата на преценките му за социалната стратификация на сенегалското общество. Селяните доминират в обществото и за разлика от Ламин Гей Сенгор се опира именно на тях. Гласовете им до голяма степен се оказват решаващи благодарение на закона от 27. VIII. 1951 г., според който избиратели стават всички бащи на семейства, които плащат определен данък, а законът от 6. VIII. 1952 г. им дава право да гласуват независимо от плащането на данъци³⁷.

За широкото разпространение на идеите на Сенгор за специфичен, „африкански път към социализъм“ важна роля изиграват ниската степен на развитие на производителните сили и липсата на ясна класова диференциация в африканското общество. „На незряло състояние на капиталистическото производство, на незрели класови отношения отговарят и незрели теории.“³⁸ Друг фактор, спомагащ за широката популяризация на „лирическия социализъм“, е липсата до 1957 г. на марксистка партия в Сенегал. Разбира се, не бива да се пропуска и фактът, че до постигането на политическа независимост всички национални сили се обединяват с цел ликвидирането на колониализма. Социалистическите идеи възникват и се разпространяват не толкова на базата на социалнокласови задачи, колкото на базата на задачите, поставени от националноосвободителното движение. В антиколониалната борба на Сенегал водеща роля изиграват именно теориите на Сенгор за негритюда и „африканския социализъм“. „Ако в края на Втората световна война — пише той — ние избрахме в качеството на политическа доктрина социализма, то това стана, защото на нас ни бе нужен практически метод, който би се явил приложение на определена теория и би помогнал да направим нашата антиколониална борба по-ефективна. Социализмът е теория и практика. Енгелс го определя като метод, а не като догма.“³⁹

Изборът на социализма като средство за консолидация на националните сили е продиктуван и от широкото разпространение на социалистическите

³⁵ Senghor, L. Nation et voie africaine du socialisme. Paris, 1961, p. 9.

³⁶ Zuccarelli, Fr. Цит. съч., с. 46.

³⁷ Пак там, с. 32.

³⁸ Енгелс, Ф. Развитие на социализма от утопия в наука. — В: К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 19. С., 1967, 197—198.

³⁹ Senghor, L. On African Socialisme. London, 1964, p. 107.

идеи след войната, и от абсолютната невъзможност да се обяви приемането на капиталистическия път на развитие, тъй като капитализмът е свързан с колониализма, за ликвидирането на който се борят всички патриотични елементи.

Посочените обективни и субективни фактори са причина за възникването на теорията на Сенгор за „африканския социализъм“. Основен и характерен елемент в тази теория е идеализацията на доколониалния период. Подобна идеализация в известно отношение е необходима за постигането на единство с цел извоюване на политическа независимост. Според Сенгор африканското традиционно общество предразполага към социализъм главно със своя колективен или, както той го нарича, „комунален“ начин на живот.

* * *

Доколониалните африкански общества са твърде разнообразни, но общото за тях е, че земята е колективна собственост. Производството на базата на традиционното земеделие не би могло да се осъществява в рамките на малкото семейство. Необходими са колективни усилия. В доколониалния период първичната производствена ядка е голямото семейство, работната сила на което периодически се допълва от групи за взаимопомощ⁴⁰. В процеса на класообразуването тази форма на колективна организация на труда не само не се разпада, но укрепва и придобива нови качества. Подобна организация на труда е належаща поради използването на примитивна техника, при която възпроизводството е възможно само на базата на интензивните усилия на големи колективи⁴¹. Всичко това води до наличието на много устойчива община, селска или родова, като форма на социална организация, която е съществувала и в периода на създаването на класови общества и е предопределила невъзможността за консолидирането им в робовладелски общества. Класовите общества в Тропическа Африка в доколониалния период приемат формата на раннофеодални, но без да изключват някои форми на експлоатация, свойствени на робовладелското общество, като робството, което обаче запазва в този период своя патриархален характер⁴². Съществуването на робство не води до коренни изменения в традиционната обществена структура, в общинната организация и не променя формите на експлоатация на обикновените общинници. Общината се управлява от старейшина, чиито допълнителни доходи се определят от неговите функции на ръководител на общината, а не от правото му върху земята. Последната остава във владение на целия колектив, съставен от отделните големи семейства⁴³.

Всичко това дава основание на Сенгор да идеализира доколониалното общество като общество, в което основното средство за производство — земята, както и организацията на труда са колективни. Но веднага възниква въпросът, дали старите традиции са запазени в достатъчно чист вид, за да могат да послужат за основа при изграждането на „африканския социализъм“.

Сенгор абсолютизира стремежа за „съвместна дейност“, колективността, която в доколониалния период е наложена от обективните обстоятелства, а съвременното ѝ възраждане, според теоретика на „лиричния социализъм“,

⁴⁰ Кочакова, Н. Особенности производства и присвоения прибавочного продукта в странах Бенинского залива. — В: Социальные структуры доколониальной Африки. М., 1970, с. 19.

⁴¹ Пак там, 21—22.

⁴² Пак там, с. 6.

⁴³ Субботин, В. Колонии Франции в 1870—1918 гг. М., 1973, с. 27.

трябва да спомогне за бърз социално-икономически напредък на страната. Колективното африканско общество се оценява като социалистическо: „Трябва да се знае, че у нас е имало социализъм още от идването на европейците. Наш дълг е да го възродим, помагамйки му отново да намери своето духовно съдържание.“⁴⁴

Освен „стремежа за съвместна дейност“ Сенгор идеализира и формата на собственост при традиционното африканско общество. „В Черна Африка — говоря за традиционна Африка — почти никога не е съществувала собственост в европейския смисъл на думата, т. е. да има един предмет, който може да бъде „използуван и изоставян“, който може да бъде разрушаван или продаван. По-точно основните средства за производство, които са земята и нейните богатства. . . , не могат да бъдат предмет на собственост.“⁴⁵

Важен момент в теорията за „африканския социализъм“, който същевременно може да бъде открит и в концепцията за негритюда, е поставянето на ударението не върху отделната личност, а върху колектива като сбор от индивиди. Но Сенгор определя колективността като типично качество, присъщо на негро-африканците, и не го поставя в зависимост от формата на собственост нито от оръдията на труда. „В Черна Африка човекът е свързан с предмета на собствеността, както вече видяхме, чрез връзката на обичайното право и най-вече чрез мистична връзка. Човекът се чувствава родова личност и аз го поставям пред предмета на собствеността. . .“⁴⁶

Но освен добродетели, присъщи на традиционната африканска цивилизация, които сенегалският теоретик свързва главно с нейния селски характер, в изказванията му може да се открие и известна критика на доколониалното общество, което „ . . . не е освободено от многочислени недостатъци, при това те не са просто свързани с неговото ниско техническо равнище, а произтичат от особеностите на социалното устройство“⁴⁷.

При идеализацията на традиционното африканско общество и превръщането ѝ в съществен елемент от теорията за „африканския социализъм“ важна роля изиграват идеите и изследванията на етнографа Дьолафос, с който Леопол Сенгор се запознава през 30-те години. В произведението си „Ле негр“ Дьолафос поставя под въпрос правилността на социалната организация на европейското общество и използва като показателен пример начина на организация на обществото на черните африканци. Освен това той поставя един проблем, който силно повлиява икономическата и социалната мисъл на Сенгор: „Въпросът, който се поставя, е да се узнае дали чрез индивидуализма ние успяхме да постигнем решителен прогрес, тъй като много измежду нас рекламират ползата от връщането към клективизма, макар и в една различна форма.“⁴⁸

Едновременно с идеализацията на традиционното африканско общество Сенгор и другите сенегалски теоретици на „африканския социализъм“ прокарват идеята за необходимостта от усвояването на западната техника с цел бързо и ефективно икономическо развитие на страната. „Задачата се състои в това. — казва бившият министър председател на Сенегал М. Диа, — че при организацията на съвременната икономика, която ние искаме да

⁴⁴ Цит. по: Хорос, В. Идејные течения народнического типа в развивающихся странах. М., 1980, с. 194.

⁴⁵ Senghor, L. Liberté I. Négritude et humanisme. Paris, 1964, p. 274.

⁴⁶ Пак там, с. 275.

⁴⁷ Цит. по: Хорос, В. Цит. съч., с. 196.

⁴⁸ Цит. по: Humans, J. Цит. съч., с. 364.

построим, трябва да се запазят нашите същностни ценности, съставляващи африканската самобитност.“⁴⁹

Идеята за необходимостта от усвояването на ценностите на западната цивилизация е възприета от Сенгор още при изграждането и оформянето на концепцията за негритюда. През 1937 г. в речта му „Проблеми на културата във Френска Западна Африка“, изнесена на конференция в търговската палата в Дакар, прави впечатление промяната в отношението му към френската култура и цивилизация. От пълното отхвърляне на всичко, свързано с Европа и особено с Франция, характерно за началния етап от концепцията за негритюда, Сенгор преминава към търпимост дори в определена степен привързаност към западноевропейските ценности. Тази промяна в неговото отношение ярко се проявява в теорията му за „африканския социализъм“. Но това съвсем не означава, че той променя мнението си, отнасящо се до специфичността и самобитността на африканското традиционно минало и неговите ценности. По-скоро става дума за съчетаването на африканските традиции с достиженията на западната наука и техника.

До голяма степен идеализацията на доколониалното общество в теорията на Сенгор е подчинена на идеята за единство не само в границите на Сенегал, но и на цяла Черна Африка като движеща сила на икономическото и политическото развитие. Издигането на традиционното африканско общество до степената на относително съвършен образец на социално устройство спомага за националното и расовото обединение и това е изключително необходим елемент за постигането на политическа независимост. Но, от друга страна, абсолютизацията на африканската самобитност води до изолиране, до откъсване от съвременността и проблемите, свързани с нея. Тази абсолютизация се използва от Сенгор за подкрепа на твърдението му за липсата на класи и класова борба в съвременното сенегалско общество — друг характерен белег на неговата теория за „африканския социализъм“.

Едновременно с идеализацията на доколониалното социално устройство, на формите на собственост и на начините на разпределение в Сенгоровата концепция за „африканския път към социализъм“ се забелязва и известен мистицизъм към труда като „извор на радост“. „В негро-африканското общество обработването на земята е проява на висше благородство. То позволява сливането на човека с Вселената — хармонирането му с космическите сили.“⁵⁰

„Социализмът“ на Сенгор се изразява в трансформирането на „... старата колективна организация в съвременна колективна организация, без да преминава през етапа на капитализма“⁵¹. В това изказване на Сенгор не съществува нищо нереално и практически неизменно. Но едновременно с отхвърлянето на капитализма като възможен вариант за обществено-политическо устройство той отхвърля и реалния социализъм, обявявайки се за „среден път на развитие“. Този път трябва да съчетава модерната техника с „африканския хуманизъм. Според Сенгор социалистическият хуманизъм не се базира върху материализма, а върху философията за създаващата жива сила на емоцията и диалога, присъщи на африканската душевност“⁵².

Абсолютизирайки специфичността на негро-африканската душевност, която не би възприела нито отвлечения идеализъм, нито атеистичния материализъм, Сенгор налага търсенето на трети път на развитие, който би

⁴⁹ Цит. по: Хорос, В. Цит. съч., с. 196.

⁵⁰ Senghor, L. *Liberté I. Négritude et humanisme*. Paris, 1964, p. 275.

⁵¹ Цит. по: Nymans, J., Цит. съч., с. 378.

⁵² Пак там, с. 382.

отговарял на африканската самобитност. Стремешът към практическо развитие, съобразено с африканските особености, е част от неговата теория.

Сенгор вижда основата на негърското възприемане на света в интуитивното отношение, определя го като една от специфичните неповторимости на представителите на негроидната раса. Тази неповторимост определя и необходимостта от „особен“ модел на развитие на сенегалското общество, което да не подражава на „руския, китайския или скандинавския модел“⁵³.

Именно в това емоционално възприемане на света, което Сенгор определя като характерна черта на негро-африканеца, се състои преимуществото му пред белия човек. „Белият европеец държи обекта на разстояние. Той го гледа, анализира, унищожава или най-малкото усмирява, за да го използва. Негро-африканецът чувства обекта. . . , после в любовен акт се асимилира в него, за да го опознае дълбоко.“⁵⁴

Разглеждането на негро-африканеца като личност, притежаваща не само физически, но и душевни отличителни особености, което е характерен елемент от концепцията на негритюда, се превръща и в основа на търсенията на „среден път“ на развитие, който Сенгор отъждествява с демократическия социализъм. „Ние сме за среден път, за демократически социализъм. . .“⁵⁵ Разбира се, теорията за „африканския социализъм“ не си поставя за цел копирането на готови модели, твърдение, което присъства често в изискванията на Сенгор. „Средният път“ на развитие трябва да бъде типично „африкански път към социализъм“ поради различията, съществуващи между африканските и европейските условия. В Африка за разлика от Европа „проблемът не е в това да се унищожат класите чрез класова борба в рамките на самата нация; би трябвало да се заличи пукнатината в международен мащаб между развитите и слабо развитите нации“⁵⁶. В тази мисъл на Сенгор се разкрива друг много важен елемент от неговата теория за „африканския социализъм“ — разпределянето на света на бедни и богати нации, като в тези категории се обединяват държави с различен обществено-икономически строй. Борбата се води не между класите, а между споменатите имуществени и пролетарските нации като Сенегал. С тази концепция Сенгор отрича класовата борба не само във вътрешнонационален мащаб, но и в международен аспект.

Освен това той категорично отхвърля и „т. нар. солидарност на европейския пролетариат с колониалните народи — това е романтична тема, разпространявана от европейците, но тя не издържа на проверката. Фактически европейските завоевания, колонизацията, са изгодни не само за капиталистическата буржоазия, но и за средните класи и европейския пролетариат. . .“⁵⁷ В известно отношение Сенгор има основание за подобно твърдение, ако се вземат под внимание изтъкнатите вече причини за скъсването му със СФМО. Тук се забелязва влиянието на Марк Гарвей, който смята, че американските негри са притеснени в по-голяма степен от белите работници, отколкото от състоятелните кръгове⁵⁸.

Но едновременно с тезата за богатите и бедните нации, за отричането на необходимостта от единство със световния пролетариат в борбата за национална независимост Сенгор се обявява за доверие към определени

⁵³ Цит. по: Skurnik. W. Leopold Senghor and African Socialism. — Journal of Modern African Studies, 1965, No 3, p. 354.

⁵⁴ Senghor, L. Liberté II. Nation et voie africaine du socialisme. Paris, 1971, p. 253.

⁵⁵ Senghor, L. Nation et voie africaine du socialisme. Paris, 1961, p. 68.

⁵⁶ Senghor, L. On African Socialism. London, 1964, p. 143.

⁵⁷ Цит. по: Мартышин, О. Цит. съч., с. 163.

⁵⁸ Мартышин, О. Цит. съч., с. 164.

кръгове: „Ние трябва да поддържаме доверие към народа на Франция и към ген. Дьо Гол.“⁵⁹ Подобно твърдение не е случайно. То е породено от политиката на ген. Дьо Гол и неговото правителство към африканските колонии. Всичко това играе твърде важна роля при разработването на концепцията му за ползата от една конфедерация с Франция.

С идеализацията на доколониалното африканско общество и неговото възраждане в съвременните условия и с отхвърлянето на класите и класовата борба в световен мащаб Сенгор отрича и съществуването на класи в самия Сенегал. Според теорията за „африканския социализъм“ африканското общество се дели на три основни групи:

1. Лица със свободна професия — адвокати, лекари, фармацевти, към които може да се прибавят и търговците;

2. Чиновници, служители, работници;

3. Земеделци, скотовъди, рибари и занаятчийи⁶⁰.

Разделяйки африканското общество на социално-професионални групи, Сенгор пояснява, че тези групи са много по-слабо диференцирани, отколкото в европейското общество, като намира причините за това в цялостната недоразвитост на африканските страни и демократичността на финансовата система, която позволява лесното преминаване от една група в друга⁶¹. Сенгор не открива съществуването на борба между посочените социално-професионални групи, но я определя като борба за влияние, а не като непримирима борба между антагонистични класи.

От изказването на бившия сенегалски президент на колоквиум, проведен през 1983 г. от Германската социалдемократическа партия, се разкрива стремежът му някои социални процеси да се регулират и контролират от държавата, което в известна степен противоречи на твърдението за лесното преминаване от една група в друга. „След независимостта през 1960 г. ние се стремяхме към премахване на кастите, създадени от френската колонизация, и подпомагахме социалната мобилност в рамките на един демократичен социализъм — свободното преминаване според заслугите от една в друга социално-професионална класа. С тази цел ние приехме, адаптирайки към нашето доиндустриално общество, дълбоките реформи на демократическия социализъм.“⁶²

Изводите на Сенгор за безкласовост на африканското общество се намират в тясна връзка с широко разпространената на Запад теория за „подвижната стратификация“, според която класата се определя не от отношението на хората към средствата за производство и тяхната роля в обществената организация на труда, а от равнището на осъзнаване на тяхната общност с определена група. Самото общество е представено във вид на постоянно подвижни, преливащи се съставни слоеве⁶³.

Възникването и разпространението на идеите за безкласовост на африканското общество се опират преди всичко на специфичните условия, в които протича процесът на класообразуване в страните от Тропическа Африка. Характерно за тези страни е внасянето на капитализма отвън и внедряването му в един абсолютно неподготвен за това социален организъм, и то в обременени от колониализма условия. Всичко това налага своя отпечатък върху оформянето на класите. Освен това не бива да се пропуска и

⁵⁹ Цит. по Мартышин, О. Цит. съч., с. 165.

⁶⁰ Цит. по: Rous, J. Цит. съч., с. 124.

⁶¹ Пак там, с. 125.

⁶² Senghor, L. Marx et l'Afrique. Colloque du Parti Social-Democrate Allemand, Trèves, 13 et 14 mars, 1983, p. 7.

⁶³ Идејные течения в Тропической Африке. М., 1969, с. 179.

фактът, че в тези страни процесът на класообразуване все още не е завършен, което се дължи преди всичко на тяхната икономическа и социална изостаналост.

Особеност на социалната структура на Сенегал, както и на останалите страни от Тропическа Африка, е количественото преобладаване на селяните над всички останали класи, взети заедно — едновременно с това съществуват и редица специфични черти, развити вследствие преплитането на различни форми на земевладение: общинно, феодално, частноселско, частнокапиталистическо, кооперативно, държавно, чуждо частнокапиталистическо⁶⁴. Относително независимото положение на африканската селска община, запазила много остатъци от родовия строй, затруднява налагането на капиталистическите производствени отношения и формирането на пролетариат. Африканският пролетариат в своето развитие преминава през три основни етапа: първи етап — широко използване на принудителния труд; втори етап — системата на доброволната миграция на работната сила; в третия етап — съвременния, се извършва процес на формирането на индустриален пролетариат⁶⁵.

Зараждането на армията на наемния труд в Сенегал е свързано с европейската колонизация, като този процес се подпомага от особеното положение на тази страна в бившата ФЗА. До получаването на независимостта наемните работници в Сенегал са 6—7% от цялото икономически активно население, или 90—100 хил. души, като от тях 47,8% са заети в промишлените отрасли, строителството и транспорта, 23,9% — в сферата на обслужването и т. н.⁶⁶ В 1974 г. лицата на наемния труд са вече 130—135 хил.⁶⁷ — едно съществено за африканските условия увеличаване. Но въпреки количествения ръст на наемните работници в Сенегал като цяло техният относителен дял от икономически активното население остава твърде нисък поради икономическата изостаналост на страната. Освен това разпределението на работниците по дребните предприятия, преобладаващи в икономиката, оказва отрицателно въздействие върху процеса на формирането на индустриалния пролетариат и на класовото му съзнание, води до запазването на родови и религиозни предразсъдъци.

В Тропическа Африка при условия, налагани от чуждото господство и съществуването на остатъци от родово-племенни отношения, протича и процес на формирането на буржоазна класа, която като цяло е малочислена и слаба в икономическо отношение. Според френския изследовател Р. Барбе „африканската буржоазия е именно това, което попада под определението средна буржоазия“⁶⁸.

Особено характерно за Сенегал и други страни от Черна Африка е бързото нарастване на бюрократичната буржоазия, основна част на която са представителите на държавно-партийната бюрокрация. Даже дребните чиновници разполагат с възможност за натрупване на средства главно от разхищение на държавни средства⁶⁹.

Практическото приложение на теорията на Сенгор през периода на независимостта се изразява в неговия стремеж да привлече антагонистичните класи към активно партньорство, което е в състояние да осигури равенството

⁶⁴ Сванидзе, И. Сельское хозяйство и аграрный строй Тропической Африки. М., 1977, с. 14.

⁶⁵ Брагинский, М. Формирование африканского пролетариата. М., 1974, с. 47.

⁶⁶ Кашин, Ю., С. Цымбал. Рабочий класс и рабочее движение в Республике Сенегал. — В: Рабочий класс и рабочее движение в Африке (60—70 годы XX века). М., 1979, с. 55.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Цит. по: Туманова, Л. Формирование африканской буржуазии. М., 1969, с. 83.

⁶⁹ Туманова, Л. Цит. съч., с. 83.

между труда и капитала. Желанието му за уравнивяване на противоположни интереси е логичен резултат от идеята му, че основна движеща сила на общественото развитие е не класовата борба, а са културните и расовите фактори⁷⁰.

Проблемите, свързани с културата, заемат основно място в концепцията на Сенгор, включително и в теорията за „африканския социализъм“. От една страна, тези проблеми предизвикват възникването и определят насочеността на „лирически социализъм“, а, от друга, те са съществен и важен елемент от самата теория.

Сенгор определя културата като „расова реакция на човека върху неговата среда, като човекът се стреми да създаде интелектуално и морално равновесие между него и тази среда“⁷¹. Освен това той вижда в нея важен елемент на всяка цивилизация, защото съставлява „основата и формата на цялата човешка дейност, тя е дух, който ѝ вселява живот, който придава на цивилизацията нейния неповторим стил“⁷².

Чрез културата Сенгор се стреми да повиши самочувствието от принадлежността към негроидната раса, което от своя страна повдига националното самосъзнание и спомага за развитието на борбата против френската политика на културна асимилация. В разработените теми за културата Сенгор обединява цялата „негроафриканска цивилизация“, без да определя конкретните географски граници. Причина за това е съществуването на неразвити елементи на национално единство в родната култура и отсъствието на много културни форми, които в други страни създават предварителна основа за национално обединение⁷³.

Влияние върху идеите на Сенгор за културата оказват концепцията на Едуард Блайден за „културния национализъм“, а също и ислямофилството на Джемал ад-Дин ал-Афгани, който отрича западната цивилизация и признава само нейните достижения в областта на науката и техниката⁷⁴.

Проследявайки създаването и развитието на теорията за „африканския социализъм“ на Сенгор, се разкриват опитите му да определи „социализма като метод за действие“, опирайки се на думите на Маркс: „Нашата доктрина не е догма, а указание за действие“⁷⁵. Този метод се изразява главно в реализирането на няколко ключови операции. Сенгор смята, че за да се постигнат положителни резултати, най-напред трябва да се подберат начините за действие, възхвалявани от останалите „типове“ социализъм: руски, китайски, скандинавски или югославски⁷⁶, които биха съответствували най-добре на африканската действителност.

Но за да се приеме направения избор за съответния „африкански път към социализъм“, е необходима деколонизация на мисленето, тъй като според Сенгор не може да има истинска независимост без интелектуална независимост⁷⁷. Тези твърдения намират израз в неговите виждания за политическата независимост, които обаче не успяват да получат практическа реализация.

⁷⁰ Национализм в современной Африке. М., 1983, с. 126.

⁷¹ Senghor, L. Liberté I. Négritude et humanisme. Paris, 1964, p. 12.

⁷² Senghor, L. On African Socialisme. London, 1964, p. 80.

⁷³ Ерасов, Б. „Мифы и тотемы“ или реално единство. — Вопросы философии, 1969, № 3, с. 83.

⁷⁴ Национализм. . . , с. 40.

⁷⁵ Senghor, L. Marx et l'Afrique. Colloque du Parti Social-Démocrate Allemand. Trèves, 13 et 14 mars, 1983, p. 10.

⁷⁶ Milcent, E., M. Sordet. Цит. съч., с. 251.

⁷⁷ Пак там.

Преди всичко Сенгор се обявява против „балканизацията“ на Африка и е за създаването на Африканска федерация, която би могла да образува с Франция конфедерация. Той поставя въпроса за създаването на „Съюз на равноправните френски социалистически републики“⁷⁸. Подобен съюз според Сенгор би позволил на африканците да „възприемат бързо някои технически новости и да подготвят кадрите, които ще изискват независимостта“⁷⁹, т. е. да се реализира тезата му „да асимилираме, без да бъдем асимилирани“.

В разработените от Сенгор концепции за федерацията през годините 1945 — 1946 на Франция е определено да играе доминиращата роля над всички останали федерални държави, но в юридически аспект държавите от Федерацията са равноправни на бившата метрополия.

След 1946 г. бъдещият президент на Република Сенегал престава да говори за независимост и приема факта, че западноафриканските държави ще останат в орбитата на Франция по начин, предвиден от Конституцията от същата година, до момента, в който задморските територии ще достигнат необходимото техническо равнище за създаването на федерация с Франция.

През 1947 г. се поставят нови изрази в политическия речник на Сенгор: „хоризонтална солидарност“ и „вертикална солидарност“. „Вертикалната солидарност“ включва освободените територии, влизащи във ФЗА, които да образуват „хоризонтална солидарност“ с „братските народи от португалските и особено от английските колонии“⁸⁰. Няколко години по-късно Сенгор ще се откаже от идеята за федерация с мнозинството африкански колонии, тъй като се оказва невъзможно реализирането дори на „вертикалната солидарност“.

През 1956 г., годината, в която Сенгор е преизбран за депутат на Сенегал във френския парламент, френският министър на задморските територии Гастон Дьофер представя на 25 юни „закон-рамка“ за отвъдморските територии, с който се създават местни държавни съвети и се разширяват пълномощията на съществуващите териториални асамблеи. Сенгор твърдо определя същността на този закон — от една страна, той е крачка по пътя към търсената автономия, но, от друга — чрез него Френска Черна Африка се разделя на множество републики без федерални връзки между тях⁸¹. По повод нежелателното разпокъсване на Западна Африка Сенгор заявява: „Аз бях готов да се скрия и да предотвратя катастрофата от балканизацията, дори в полза на Уфуе, който щеше да стане президент на Федерацията, при условие, че федералната връзка все още съществуваше и че икономическата цялост не ще бъде разбита.“⁸²

Това изявление на Сенгор отговаря в известна степен на неговите стремежи за обединяването на африканските държави във Федерация, но не бива да се пропускат съществуващите разногласия между ръководителя на Африканското демократично обединение (РДА) Уфуе Буани и бъдещия сенегалски президент.

Идеята на Сенгор за конфедерация с метрополията не се приема от самата Франция и на африканските държави се дава правото да избират между отделянето и съжителството в рамките на една Френско-Африканска общност. По време на пътуването си в Африка ген. Дьо Гол очертава значението на тази общност, но прикрива водещата роля, определена на Франция в бъдещия съюз: „Струва ми се, че Френско-Африканската общност

⁷⁸ Hymans, J. Цит. съч., с. 290.

⁷⁹ Цит. по: Hymans, J. Цит. съч., с. 289.

⁸⁰ Пак там, с. 355.

⁸¹ Rous, J. Цит. съч., с. 31.

⁸² Цит. по: Rous, J. Цит. съч., с. 32.

е необходима за нашето общо политическо могъщество, за нашето общо политическо и културно развитие, ако трябва и за нашата отбрана. . .⁸³

Въпреки усилията на Сенгор значителни резултати при практическото осъществяване на доктрината му за федерация не се постигат. Причините за това са както отношението на различните социални групи на африканското общество към интеграционните процеси — от една страна, поддържат идеята за многонационално сплотяване, но, от друга, често се намират в плен на трибалистки настроения*, така също и разпокъсаността на националноосвободителното движение в Западна Африка и стремежът на неговите ръководители за установяване на доминиращо влияние.

Доктрината на Сенгор за федерацията е резултат от силно изразеното му желание за преодоляване на изостаналостта на Черния континент, което би могло да се постигне чрез усвояването на европейските технически и научни достижения. Разбира се, не трябва да се пропусне в случая и влиянието на френската култура върху идейно-политическото формиране на Сенгор и наличието на база за разпространението на тази идея в Сенегал поради привилегированото положение на страната през колониалния период.

Но не трябва да се прави извод, че Сенгор се противопоставя на идеята за независимост на африканските страни. В книгата си „За африканския социализъм“ той пише: „... колониализмът е политическа и културна зависимост на един народ от друг. Очевидно същността на един народ не може да разцъфне без свобода на развитие. Не може да има независимост в зависимостта. Всичко това оправдава борбата срещу колониализма. Нашата грешка беше, че не се борихме срещу колониализма с неговото оръжие, а се борихме срещу него с оръжието на европейския пролетариат. Нашите борби са може би подобни, но в никакъв случай не са еднакви.“⁸⁴

Сенгоровият социализъм като метод твърде много се различава от научния социализъм. Освен в отхвърлянето на теорията за класите и класовата борба се наблюдават и други различия, включително и по въпроса за национализацията. „Да национализираме малкото капитали, с които разполагаме, означава да убием кокошката със златни яйца, да попречим на другите капитали, от които ние имаме спешна нужда да ни бъдат предоставени. . .“⁸⁵ По-надолу в същото изказване, направено на учредителния конгрес на Африканската федерална партия през 1959 г., Сенгор уточнява, че е необходимо една практическа национализация на капиталите.

В крайна сметка след провеждането на „практическата“ национализация в икономиката на Сенегал се оформят три основни сектора: социализиран сектор — обхваща земеделието, скотовъдството и риболова — отрасли, които получават импулс за развитие от страна на държавата; свободен сектор⁸⁶. Сенгор вижда в смесената икономика ефикасно средство за осъществяване на така необходимия икономически напредък, изискван от „сенегалския път към социализъм“. Този сенегалски социализъм е съставен от два основни компонента: от една страна — използване на най-ефикасните средства за развитието на производството, а, от друга — реализиране на социална справедливост⁸⁷.

⁸³ Цит. по: Колосков, И. Внешняя политика Пятой республики. М., 1976, с. 81.

⁸⁴ Senghor, L. On African... , p. 67, 68.

⁸⁵ Цит. по: Milcent, E., M. Sordet. Цит. съч., с. 252.

⁸⁶ Senghor, J. Liberté IV. Socialisme e planification. Paris, 1983, p. 527.

⁸⁷ Пак там, с. 528.

*Под трибализъм в случая не се разбира родово-племенен национализъм. Според Р. Исагилова с думата трибализъм политическите дейци обозначават всичко реакционно, нанасящо ущърб на националното единство, всички опити да се внесе разкол в това единство по мотиви за етническа принадлежност.

Земеделието като водещ отрасъл подлежи на социализация, която се изразява в създаването на селски кооперативи, обхванати и подпомагани от държавата. Кооперативи се създават още през колониалния период и с цел да защитават интересите на своите членове от налаганите ниски цени от страна на закупчиците на фъстъци. През 1962 г. в Сенегал съществуват повече от 1100 организации от кооперативен тип, които обхващат около 20% от икономически активното селско население⁸⁸. Единствено кооперативите имат право да получават държавни заеми или кредити. В селскостопанския сезон на 1961—1962 г. селските кооперативи са получили от Сенегалската банка за развитие кредити на стойност 7 млрд. афр. фр.⁸⁹ Освен в отпускане на кредити и заеми помощта на държавата се изразява и в доставка на тор, семена и всичко останало, необходимо за развитието на земеделието. Държавата получава и правото за изкупуване на готовата селскостопанска продукция. Нито един частен търговец няма право да изкупува директно от селяните тяхната готова продукция.

Сенгор вижда в кооперативите и средство за промяна на начина на мислене на селяните — крачка към желаното от него социалистическо общество, за развитието на диалога между „базата и върха“, изисквано от „истинския социализъм“⁹⁰.

Развитието на кооперативите трябва да има като последствие трансформирането на цялото земеделско население в една здрава общност на производителите, която да играе съществена роля в социалния, икономическия и политическия живот на страната. Всичко това ще спомогне за практическата реализация на тезата на Сенгор, изказана още в 1963 г.: „Социализмът за нас е само рационална организация на човешкото общество. . .“⁹¹

Вторият сектор според теорията на Сенгор за икономическото развитие на страната обхваща свободната, или частна инициатива. На неговото разширяване се отдава твърде голяма значение поради практическата невъзможност на държавата да обхване ефикасно цялата икономика. Този сектор има за цел да спомогне за създаването на нови клонове на промишлеността и модернизирването на страната, за завладяването на нови вътрешни и външни пазари за рационална организация на търговията и пр.⁹² Частната инициатива спомага и за увеличаване на държавните финансови средства⁹³.

Развитието на частния сектор дава възможност за нахлуването на много чужди капитали в Сенегал, което се поощрява и от самото правителство. През март 1962 г. се приема специален закон, наречен Инвестиционен кодекс. Чрез него се гарантира сигурност на чуждите капиталовложения в Сенегал, предоставя им се данъчен и митнически режим, равен с този на националните предприятия, дава им се право на свободен превод на печалбите във външната страна⁹⁴.

Отношението на националната сенегалска буржоазия към подобна политика е противоречиво. От една страна, тя има нужда от чуждите капиталовложения, но, от друга — разширяването или уеднаквяването на правата на чуждата буржоазия с тези на сенегалската вреди на интересите ѝ.

⁸⁸ Шельнов, А. Сенегал: економика и външния търговля. М., 1964, с. 21.

⁸⁹ Пак там.

⁹⁰ Milcent, E., Sordet, M. Цит. съч., с. 255.

⁹¹ Цит. по: Milcent, E., M. Sordet. Цит. съч., с. 255.

⁹² Senghor, L. Liberté IV. Socialisme. . . , p. 529.

⁹³ Пак там, с. 530.

⁹⁴ Шельнов, А. Цит. съч., с. 16.

Разширяването на частния сектор и поощряването на чуждите капиталовложения в народното стопанство се прави и с цел да се осигури работа на сенегалското население. Държавата не е в състояние да постигне подобен резултат, а и самата тя се нуждае от заеми и кредити за покриване на разходите си. За изпълнението на първия държавен план (1961—1964) се разчита главно на чужда помощ. Общият обем на капиталовложенията за осъществяването на плана е 92 млрд. афр. фр., като от тях само 21 млрд. афр. фр. са собствени средства на Сенегал (от държавния бюджет и вътрешни заеми), 27 млрд. афр. фр. — чужди държавни кредити, и 44 млрд. афр. фр. — заеми от банки. Разкрива се зависимото положение на сенегалското стопанство от световната капиталистическа система — основен кредитор на тази западноафриканска страна.

Третият сектор е смесеният, контролиран от държавата чрез разумно разпределение на кредитите и чрез покровителство на онези отрасли, които влизат в рамките на националния план. Разширяването на участието на държавата в този сектор позволява и установяването на по-голям контрол върху него⁹⁶.

Проследявайки основните идеи на Леопол Сенгор за преодоляването на икономическата изостаналост на Сенегал, икономическата му политика и тази на правителството му, може да се говори за реализация на теорията в практиката. Сенгор се стреми да осигури икономически подем изключително чрез разширяване на частния сектор — национален или чужд, като същевременно се отрича необходимостта от увеличаването на участието и контрола от страна на държавата в редица отрасли. Резултат от политиката на сенегалското правителство е създадената през 1976 г. в Дакар „свободна промишлена зона“, имаща за цел привличането на чуждите фирми, от които се иска в течение на две години да вложат в икономиката на Сенегал 200 млн. афр. фр. и да наемат в своите предприятия не по-малко от 150 сенегалски работници в една фирма⁹⁷. Една от целите при създаването на тази зона е да се осигурят допълнителни работни места, които да се заемат главно от сенегалци и по този начин да се получи поне известно практическо реализиране на решенията, взети от управляващата Сенегалска социалистическа партия през 1971 г. за „сенегализация“ на кадрите в частния сектор. Това решение влиза в известно противоречие с концепцията за негритюда, обединяваща всички негро-африканци, но то е наложено от факта, че към Сенегал — една от най-развитите западноафрикански страни, — се стичат огромни потоци имигранти от съседните държави, а същевременно в самата страна съществува остра необходимост от разкриването на работни места, които да задоволят нуждите на местното население. Но трябва да се има предвид и твърдението на Сенгор, че „сенегализацията все още не означава национализация“⁹⁸.

Важна роля при практическата реализация на теорията за „африканския социализъм“ играе държавното планиране. За да има положителен ефект, планирането трябва да бъде съобразено със следните условия:

1. Да се установи истински диалог с чуждите вложители на капитали. Както бе споменато вече, Сенгор не смята за изгодна пълната национализация на средствата за производство. „За да можем да национализираме, трябва да имаме национален частен капитал и национална техника в задоволително количество, нещо, което не е нашият случай.“⁹⁹

⁹⁵ Пак там, с. 15, 16.

⁹⁶ Rous, J. Цит. съч., 126.

⁹⁷ Кузнецов, Л. На самой западной точке Африки — Дакар. М., 1980, с. 79.

⁹⁸ Цит. по: Кузнецов, Л. Цит. съч., с. 115.

⁹⁹ Цит. по: Milcent, E., M. Sordet. Цит. съч., с. 255.

2. Планирането трябва да бъде съобразено с най-новите научни изследвания, които спомагат за правилното изготвяне на плана. Определящи при създаването на един план са „познаването, използването на всички дадености на природата, за да се подготви човешкото бъдеще“¹⁰⁰.

3. Изработеният план трябва да обхваща както икономическото, така и социалното развитие. Този план трябва да отразява обективните условия, с които да бъдат съобразени икономическият напредък и социалното развитие. Оттук чрез планирането да се даде възможност за трансформирането на социалната структура с цел формирането на единно африканско общество¹⁰¹.

В планирането, както и във всички други елементи на своята теория, Сенгор се стреми да не се ръководи от готови формули и шаблони. „Ние си извадихме заключенията както от успехите, така и от неуспехите на различните социалистически експерименти. Ние преди всичко си направихме изводите от нашата сенегалска действителност.“ Но едновременно с това бившият сенегалски президент признава и влиянието, което изпитва от марксизма при разработването на въпроса за планирането като елемент на неговата теория за „африканския път към социализъм“: „Ние заехме от Маркс и Енгелс три идеи, които се отнасят до човека, до планирането и до социалната справедливост.“¹⁰³

Но главното, което Сенгор възприема и използва при изграждането на теорията за „африканския социализъм“ от марксизма, освен идеите, свързани с планирането, се отнася до човека и социалната справедливост, т. е. хуманизма на класиците на научния социализъм. Този хуманизъм — една от централните теми в концепциите на Сенгор и особено характерен за теорията му за „лирически социализъм“, притежава национална окраска, породена от невъзможността да бъдат реализирани широкообхватните, излизайки извън границите на Сенегал идеи на „африканския социализъм“, и същевременно да бъдат решени актуалните проблеми, стоящи пред тази страна. Хуманизмът на Сенгор притежава редица специфични черти, произтичащи от декларираните от него особености на африканската личност и не се свързва само с обективните закони на общественото развитие, което от своя страна му придава известна абстрактност.

Идеите на марксизма не се възприемат от Сенгор в готов вид, а се преработват в зависимост от особеностите на африканската действителност, като се отхвърля „шаблонното“ приемане на научния социализъм, тъй като знанията на неговите създатели били „ограничени“ от равнището на науката и философията от средата на XIX в. След тях били извършени революции в науката — например теорията за относителността, екзистенциализмът, тейярдизмът и др., които довели до възникването на нов метод на познание и нови теории. Преодоляването на „ограничеността“ на марксизма или отстраняването от него на класовия подход към обществените проблеми Сенгор намира в „разширяването на базата на марксизма“ за сметка на природните науки¹⁰⁴.

За разлика от „икономическия детерминизъм“ на Маркс и Енгелс биологическият подход на Пиер Тейяр дьо Шарден към обществените процеси заляга в основата на концепциите на Сенгор. Според сенегалския

¹⁰⁰ Пак там, с. 256.

¹⁰¹ Rous J. Цит. съч., с. 127.

¹⁰² Пак там.

¹⁰³ Senghor, L. Le socialisme africain et la voie sénégalaise. Socialisme, Bruxelles, 1970, No 102, p. 692.

¹⁰⁴ Мартышин, О. Цит. съч., с. 175, 178.

теоретик, Шарден достига дълбоко в биологичните и психичните корени на обществото, докато Маркс и Енгелс говорят само за икономическа инфраструктура на обществото¹⁰⁵.

При възникването и развитието на теорията за „африканския социализъм“ силно влияние оказват концепциите на panaфриканизма. От една страна, panaфриканисткото движение е причина за възникването на теорията на Сенгор „за африканския път към социализъм“, но, от друга — оказва силно въздействие при оформянето на отделни елементи от доктрината за „лирически социализъм“.

Panaфриканизмът като движение, родено извън пределите на африканския континент, се отличава с три основни аспекта: расов, културен и политически, и всеки един играе определена роля в процеса на оформянето на Сенгоровата теория. Силно е влиянието на лидера на това движение У. Дюбоа с определения му стремеж към изграждането на panaфриканизма изключително на културна основа. Но въпреки този стремеж Дюбоа заема определена позиция по въпроса за класите. „Дюбоа използва думата „класа“ не в икономически смисъл, а я разделя между белите и черните работници. Неговата дефиниция за расова сегрегация е „актуално допълнение“ към класовата структура и ярко се откроява от съществуващите социалистически идеи.“¹⁰⁶

Дейците на panaфриканисткото движение оказват различно влияние върху идейното изграждане на Сенгор. Самият сенегалски теоретик признава: „Като студент в Сорбоната започнах да размишлявам върху проблемите за културния ренесанс на Черна Африка и се стремях към едно родство, което би ми гарантирало успеха на начинанието и накрая на това търсене открих Алан Лок и Жан При-Мар.“¹⁰⁷

Жан При-Мар, студент от Хаити, в стремежа си да разкрие културната основа на panaфриканизма се връща към африканското минало, възхвалява доколониална Африка с нейната цивилизация и културни ценности. Естествено е подобно отношение към африканската традиция да окаже силно влияние върху Сенгор при изграждането на отделни елементи от неговата теория.

Освен това panaфриканизмът, наричан от някои автори „макронационализъм“¹⁰⁸, се разглежда и като средство за реализиране на изключително необходимото африканско единство — един неосъществен стремеж на Сенгор, и като средство за освобождение от колониалната зависимост: Тук е налице известно покриване с целите и задачите, поставяни от доктрините на Сенгор.

Друг идеен източник при оформянето и развитието на теорията за „африканския социализъм“ е концепцията за „демократически социализъм“. Силното влияние на социалдемократите е логична последица от тесните контакти, съществуващи между Сенгор и СФИО и от активизирането на африканската политика на Социалистическия интернационал особено през 70-те години.

Идеите на социалдемократите проникват в африканските територии още през периода на колониализма, без самите социалдемократи да се ангажират изцяло с африканските проблеми. Неслучайно Сенгор се разграничава от СФИО и създава споменатия вече СДБ. През април 1960 г. в Хайфа се провежда специална сесия на СИ за проблемите на слаборазвитите страни и

¹⁰⁵ Пак там, с. 178.

¹⁰⁶ Nelkin, D. Socialists Sources of Pan-African Ideology. — In: African Socialisme, California. 1964, p. 66.

¹⁰⁷ Цит. по: Thiam, D. La politique étrangère des états africains. Paris, 1963, p. 18.

¹⁰⁸ Thiam, D. Цит. съч., с. 17.

за усиляването на „пропагандата на идеите и опита на „демократическия социализъм“ в тези страни“¹⁰⁹. През 1966 г. на конференция на социалдемократите в Упсала се приема заявление, в което се казва, че „демократическият социализъм“ е единствената система, в рамките на която са възможни преобразования, необходими за бързото развитие в условията на социална справедливост“¹¹⁰.

Дейността на социалдемократите в развиващите се страни отразява един устойчив стремеж да се приключи с „европейската ограниченост“¹¹¹ и е свързана тясно с името на Вили Бранд. Именно той в речта си на конгреса на СИ през 1976 г. подчертава значението на установяването на връзки „с родствени партии и движения, действащи в страните, където съществуват различни от нашите традиционни условия“¹¹². Благодарение на промяната на отношението си към проблемите на страните от „третия свят“ и особено към африканските държави европейските социалдемократи постигат значителни успехи. За това говори както участието на Сенгор и други африкански ръководители в СИ, така и създаването на Африканския социалистически интернационал.

Основен елемент в теорията на Сенгор за „африканския социализъм“ и за провежданата от него политика е идеята за негро-африканската демокрация, с отличителна черта — съществуването на „голяма обединена партия вътре в единна в етимологичен смисъл на думата нация. . . , нация с единна душа, с единни стремежи“¹¹³. Подобна управляваща партия би трябвало да представлява интересите на цялата нация, а не на отделна класа, което от своя страна е условие за нейната демократичност.

В момента на обявяването на независимостта в Сенегал освен Сенегалският прогресивен съюз (СПС) — партията на Сенгор, съществуват още три партии, които се намират в опозиция: Африканската партия на независимостта, Блок на сенегалските маси и Партия на африканското обединение. Последните две партии не се различават много по социален състав и програмни цели от управляващата СПС и след известно време с сливат с нея¹¹⁴, а Африканската партия на независимостта е забранена като марксистка партия още през 1960 г.

Сенгор съвсем не е далече от мисълта за съществуването на „конструктивна“ опозиция. Критиката на опозицията „трябва да бъде конструктивна и демократична, да служи на общия интерес, а не на интересите на клановите“¹¹⁵.

През 1976 г. еднопартийната система в Сенегал е ликвидирана и се дава възможност за политическа дейност на легалната опозиция. Твърдението на някои автори, че „обръщането към многопартийната система в някои развиващи се капиталистически страни е не само средство за укрепване на управляващия режим, но и свидетелство за тяхната неспособност да решат коренните проблеми на избрания път“¹¹⁶, звучи нереално и тенденциозно. В

¹⁰⁹ Идеология современного реформизма. М., 1970, с. 341.

¹¹⁰ Цит. по: Мартышин, О. Цит. съч., с. 25.

¹¹¹ Гаврилов, Ю. Социалистический Интернационал и освободившиеся страны. — Азия и Африка сегодня, 1982, № 4, с. 8.

¹¹² Пак там.

¹¹³ Цит. по: Юдин, Ю. Политические системы независимых стран Тропической Африки. М., 1975, с. 253.

¹¹⁴ Юдин, Ю. Цит. съч., с. 250.

¹¹⁵ Цит. по: Rous, J. Цит. съч., с. 129.

¹¹⁶ Цит. по: Два направления социально-экономического развития в Африке. М., 1980, с. 131.

Сенегал въвеждането на многопартийната система се извършва след стабилизирането на властта и е успешна в някои отношения реализация на избора „африкански път към социализъм“. Политиката на Сенгор би могла да бъде определена като успешна, защото Сенегал е една от малкото африкански страни, в които при наличието на гражданска форма на управление не е извършен нито един успешен преврат през целия 24-годишен период на независимо развитие.

За политиката на Сенегалския прогресивен съюз говори и фактът, че 73% от участниците в една анкета на въпроса „Какво мислите за дейността на СПС в национален мащаб?“ одобряват политиката на тази партия, въпреки някои забележки и уточнения, а само 2% смятат, че дейността ѝ е посредствена¹¹⁷. Подобно отношение е известно признание на идеите и политиката на Сенгор.

Теорията за „африканския социализъм“ на Сенгор започва да се изгражда в края на 40-те и началото на 50-те години, въпреки че през 1958 г. според Скурник сенегалският теоретик публикува първото си политическо есе по въпросите на „африканския път към социализъм“¹¹⁸. Тази година не би могла да се смята за начало на разработването на доктрината за „африканския социализъм“, тъй като нейното осмисляне и зараждане предшества първата публикация на тази тема. В 1958 г. Сенгор вече е готов да изложи систематизирано своите идеи в съответното есе.

Теорията за „лирически социализъм“ възниква на базата на изградените вече концепции за негритюда и за федерацията. Те оказват силно влияние при оформянето на тази теория и същевременно са съществени елементи от нея.

Изграждането и развитието на теорията за „африканския социализъм“ преминава през два основни етапа: от зараждането си до 1960 г. — обявяването на независимостта на Република Сенегал. През този период Сенгор има възможност единствено за теоретично поставяне и разглеждане на проблемите. Вторият етап обхваща годините на независимостта, когато като президент Сенгор може на практика да провери своите теоретични постановки. Разбира се, определянето на тези два етапа в развитието на теорията за „африканския социализъм“ има съвсем условен характер и за тяхна граница е приета една от най-важните години в съвременната политическа история на Сенегал.

Теорията за „лирически социализъм“, както и концепцията за негритюда имат за цел да реабилитират негро-африканците, да спомогнат за тяхното икономическо, политическо и културно издигане до равнището на европейците. Желаният резултат според създателя на тези теории би могъл да се постигне чрез изработването на един „среден“, „трети път“ на развитие, типично африкански, който да съчетава в себе си най-доброто от африканското минало и от реалния социализъм и западния капитализъм.

Сенгор отхвърля реалния социализъм като форма на обществено-икономическо развитие, защото не отговарял на неговите виждания за икономически напредък, както и на разбиранията му за демокрация.

От една страна, той не приема капиталистическото обществено-политическо и социално-икономическо устройство поради съществуващата връзка между капитализма и колониализма.

Именно по тази причина Сенгор се обявява за „среден“, „африкански път към социализъм“, който да е еднакво отдалечен от съществуващите две обществено-икономически формации.

¹¹⁷ Fougereyrollas, P. Où va le Sénégal? Paris, 1970, p. 105.

¹¹⁸ Skurnik, W. Цит. съч., с. 352.

Теорията на бившия сенегалски президент притежава редица позитивни елементи, които спомагат за изграждането на така необходимото за социалистическото развитие на страната национално единство. Тази теория се опира и на сравнително широка социална база. Идеализацията на доколониалното африканско общество, идеята за създаването на федерация с други африкански държави, съобразената с концепцията за негритюда културна политика, водят до увеличаването на привържениците на теорията за „африканския социализъм“ не само в границите на Сенегал, но и на целия африкански континент. Тази теория изиграва съществена роля за националноосвободителното движение на Тропическа Африка и издигането на самочувствието на негро-африканците и на ролята им в световната история.

БИБЛИОТЕКАТА НА МАРИН ДРИНОВ

ЕЛЕНА КИРОВА

Рецензент: *Любен Атанасов*
Редактор: *Мария Велева*

Елена Кирова. БИБЛИОТЕКА МАРИНА ДРИНОВА

Выдающийся болгарский историк и славяновед профессор Марин Дринов располагал богатой личной библиотекой, насчитывающей 2969 томов книг и журналов. Автор анализирует библиотечный фонд в следующих аспектах:

- по языку, на котором опубликованы произведения;
- по содержанию;
- по авторам и заглавиям;
- по году издания.

Полученные результаты отражены в самостоятельных таблицах.

В библиотеке Дринова имеется литература на разных языках, причем лучше всего представлен русский язык.

По содержанию фонд библиотеки многопрофильный. Наиболее значительно количество из областей языкознания, теории литературы и критики, этнографии и истории с вспомогательными науками. Лучше всего представлена тема „Болгария“ во всех возможных аспектах. Значительна доля литературы и по темам: „Кирилл и Мефодий“, „Восточный вопрос“ и „Македония“.

Elena Kirova, MARIN DRINOV'S LIBRARY

The distinguished Bulgarian historian and specialist in Slavonic studies, Professor Marin Drinov had possessed a large personal library of 2969 books and periodicals. The authoress has analyzed the library holdings by the following aspects: language of publication; contents; authors and titles; year of publication.

The results are presented in separate tables.

Drinov's library comprised of books in various languages, Russian being prevailing. By their contents, the library holdings were multiprofil. Most of the books were in the field of linguistics, theory of literature and criticism, ethnography and history and related sciences.

The topic "Bulgaria" was best presented in all its aspects. Other topics covered were also "Cyril and Methodius", "The Eastern Question" and "Macedonia".

От древността до наши дни библиотеките са се развивали с оглед на предназначението си в две насоки: 1) като организирани фондове от писмени материали за обществено ползуване; 2) като колекции на отделни лица за лично ползуване.

Вторият тип библиотеки — *личните*, имат не по-малко значение от това на обществените. Основната им задача е да служат за база на научно-изследователската, книжовната и литературната дейност на собствениците си — изтъкнати учени, писатели, общественици. Както е известно от историята на библиотеките, много от тези богати частни колекции са завещани от притежателите им на големите обществени библиотеки към академии на науките, университети и други научни организации. Други лични библиотеки са били закупени от държавата след смъртта на създателите им, с цел да бъдат присъединени към фондовете на националните или големи публични библиотеки, за да ги обогатят. Така те се превръщат от частни сбирки в обществено имущество, достъпно за широк кръг читатели.

Голямата социална роля на личните библиотеки не се изчерпва само с преминаването им от частно владение в обществено. Те са незаменими исторически извори за сведения относно научните и културните интереси на техните притежатели. По състава на определена частна библиотека могат да се направят редица интересни и важни изводи за езиковата подготовка на собственика ѝ, за научните области и теми, които са го интересували. По личната библиотека може да се установи каква е била литературната база, с която той е разполагал за научните си изследвания. Може да се установи също дали интересите му са били строго специализирани по темите, върху които е работил, или са се разпростирали и по проблеми от гранични науки, както и от областта на културата и изкуствата.

Но тези ценни източници на информация, събирани по вкус и професионални потребности, в значителната си част не са пожалени от времето. Едни са разпилени от наследниците, а други — подарени на обществените библиотеки по изричното желание на притежателите им.

В повечето случаи там те са се слели с общия книжовен фонд и завинаги са изчезнали като самобитни сбирки от книги и периодични издания. Българската културна история не прави изключение по отношение на личните библиотеки. Известно е, че Г. С. Раковски, Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Иван Богоров, Петко Славейков, Сава Доброплодни, Добри Войников, Иван Добровски, Христо Ботев и много други изтъкнати дейци на Възраждането са притежавали библиотеки. За фондовете на някои от тях са се запазили частични сведения, по които гадаем за вкусовете и интересите на собствениците им към определен вид четиво, за литературната основа на тяхната книжовна и обществена дейност. Вероятно всички наши образовани сънародници от Възраждането са притежавали библиотеки, които са ги подпомагали в борбата им за просвета, за черковна и политическа независимост.

Изглежда, че по-образованите българи са започнали да събират лични библиотеки още в периода до Кримската война, но те не са били добре съхранявани, защото още в 1846 г. К. Фотинов пише: „Докато вси благоразумни люде, кои един от друг преварат се да има по-харна книгохранилница и нея предпочитат за най-голямо си имущество, за кое и голема чест между словесния народ има, у нас ако се случи нещо да има некой неколко книжки, него е срам от други, защото вместо да го похвалят, тия му се присмиват и ругаят, защо собира таквия неща, що нито хлеб дават, нито

пък хранят човека. А някои пък в такова състояние имат свои книгохранилища, щото един селачанин с по-големо попечение и грижа има свое царвуле (опенци), нежели свои книгохранилища.¹

По запазени архивни материали, публикувани бележки и спомени можем да правим догадки за съхраняваната в тези библиотеки книжнина и за въздействието, което е оказала на своите притежатели.

Някои от тези лични библиотеки обаче са имали каталози или описи, запазени до днес, по които можем до голяма степен да възстановим количеството и съдържанието на литературата, отразена в тях. Такива са каталозите на библиотеките на Иван Денкоглу, Васил Априлов, Иван Селимински, Неофит Рилски, Спиридон Палаузов, Найден Геров, Любен Каравелов и Марин Дринов. Значението на тези „най-сухи каталози“, както се изразява проф. Ив. Шишманов, е много голямо за историята на Българското възраждане. По тях можем да установим какви идеи и мисли са вълнували нашите сънародници. Споделяме казаното от проф. Шишманов: „Какво откровение би било за литерар-историка да би знаел например какви книги са притежавали и чели Паисий, Софроний, Неофит Бозвели, Райно Попович, Раковски, Ботев и толкова други. Колко тъмни места в техния труд биха се осветили, колко извори на тяхното творчество биха се открили.“²

Всички описи и каталози са ценни извори при проучване на научните и културни интереси на тези видни представители на българската интелигенция през Възраждането. Дълг на нашата историческа наука е да изследва библиотеките на големите български родолюбци и възрожденци. Подобно проучване ще разкрие с какви книги е расла и възмъжавала нашата интелигенция през Възраждането, с кои автори е формирала своя мироглед.

Следва да отбележим, че проучването на каталозите е свързано с редица трудности. В повечето случаи те не са съставени от собствениците на библиотеките, а от техни наследници или от служебно натоварени лица. Описанията на отразените в каталозите книги и списания невинаги са пълни. Допускани са грешки в имената на авторите. Често явление е да не се посочва авторът на произведението, а също и годината на издаване — два много важни елемента от библиографското описание, чиято липса затруднява изследвателя при анализа на библиотечните фондове. Съкращенията на отделни думи от заглавията на книгите и неясният почерк на описвачите пречат също при разчитането на описанията и пораждат съмнения при идентифицирането на книгите. При многотомните произведения невинаги се посочва броят на томове, което пък не дава възможност да се установи точно количеството на книгите.

С още по-големи трудности се сблъскваме при разпределението на книгите съобразно съдържанието им по отрасли на знанието или по теми.

Каталозите са правени много години след смъртта на притежателите на библиотеките, от което следва, че отразеният в каталога библиотечен фонд е претърпял промени (естествено неблагоприятни) и се е отдалечил от първоначалния състав на библиотеката. Тези факти също трябва да се вземат под внимание при крайните изводи.

Колкото и несъвършени да са каталозите като извори за изследване на личните възрожденски библиотеки, единствено по тях може да се направи проучването, след като вече самите библиотеки не съществуват.

Сред запазените изворни материали от този вид е и каталогът на библиотеката на проф. Марин Дринов, публикуван в самостоятелна книга от

¹ Фотинов, К. Обзорение за вишереченое. — Любословие, II, 19 юли 1846.

² Шишманов, Ив. Д. Нови студии из областта на Българското възраждане. — В: Сб. БАН, 1926, с. 21.

Народната библиотека през 1914 г. Това изследване си поставя за цел да проучи библиотеката му и да установи нейната роля при формирането му като учен, общественик и виден деец на Българското възраждане. Анализът на библиотечния фонд е извършен в следните аспекти: по езика, на който са публикувани книгите; по области на знанието, съобразно съдържанието на книгите; по година на издаване.

С особени трудности бе съпроводен анализът на книгите по съдържание в случаите, когато отделни издания биха могли да се отнесат с еднакъв успех към няколко науки. При тези и при подобни случаи класификацията е била условна, т.е. определена книга е била отнесена по съдържание към тази наука, на която по преценка на авторката е отделено най-голямо внимание от съставителя ѝ.

Анализът на книгите по съдържание не бива да се схваща само като механично групиране по основните клонове на науката. Навсякъде, където е възможно, се дава и оценка на научната или художествената стойност на изданията. Изтъкването на отделни забележителни автори и на техните произведения във всяка група книги, свързани по съдържание с определена наука, дава възможност да се направят изводи за научните и културните интереси на Дринов, за предпочитаните от него автори и произведения, за литературната основа на неговата научна, преподавателска и обществена дейност.

Извършеното въз основа на каталога групиране на книгите по годината на издаване разкрива в каква степен библиотеката на М. Дринов е била в състояние да предлага актулна информация в областта на научния, политическия и обществен живот.

КРАТКИ ЖИВОТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ ЗА МАРИН ДРИНОВ С ОГЛЕД ФОРМИРАНЕТО И СЪСТАВА НА БИБЛИОТЕКАТА МУ

Видният български историк, държавен деец и професор по славяноведение в Харковския университет Марин Дринов е роден през 1838 г. в гр. Панагюрище в бедно занаятчийско семейство. Първоначалното си образование получава в родния си град. В 1857 г. със средства на Панагюрската община той заминава да се учи в Киев. През 1861 г. е приет за студент в Московския историко-филологически факултет, където слуша лекции при видните слависти О. Бодянский, Ф. Буслаев, М. Погодин, В. Соловьев, К. Леонтиев, Н. Тихонравов и др. По същото време в Москва живеят и други българи: Н. Бончев, Р. Жинзифов, Л. Каравелов, К. Миладинов, В. Попович, Г. Теохаров и др.

В 1865 г. Дринов завършва университетския курс със степен „кандидат на историко-филологическите науки“ и в края на същата година става домашен учител на децата на княгиня Е. А. Голицина (родена Черткова). Със семейството на Голицина той пътува пет години из Европа, като посещава Виена, Прага, Париж, Женева. Използува пребиваването си в тези големи културни центрове, за да работи в библиотеки, да проучва архиви и музеи, събирайки материал за историята, езика и бита на южните славяни, по-специално — на българите. В Италия Дринов проучва стари писмени паметници относно дипломатическите отношения и връзки между католическата църква и църквите на славянските страни. От този период е и първата му научна публикация „Страшни ли са за народността ни фанариотите и йезуитите?“, написана в Женева през 1866 г.

В дейността си по издирването на документи, свързани с историята на България, Дринов е подпомаган от руския учен-славист В. В. Макушев. В

1869 г. той публикува своите два крупни труда „Поглед върх произхожданието на българският народ и началото на българската история“ и „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес“.

През същата година по негова инициатива в Браила се поставя началото на Българското книжовно дружество. Въпреки че не присъства, той е избран за негов председател. Много от статиите си Дринов публикува в печатния орган на Книжовното дружество — „Периодическо списание“.

Завръщайки се в Москва, Дринов защитава магистърска дисертация през 1872 г. на тема „Заселение Балканскаго полуострова славянами“, публикувана в 1873 г. През същата година той е избран за доцент в Харковския университет. В 1875 г. М. Дринов защитава докторска дисертация и наскоро след това е избран за професор. Докторската му дисертация е на тема „Южние славяне и Византия в X веке“.

След Априлското въстание Дринов развива голяма дейност в помощ на пострадалото българско население.

По време на Освободителната война и на Временното руско управление Дринов се завръща в България и взема дейно участие в изграждането на младата българска държава. Той поема управлението на отдела на Народното просвещение и духовните дела. Организира българското просветно дело на широки демократични основи.

Давайки си отлично сметка за значението на библиотеките в културното развитие на народите, Дринов се присъединява с радост към идеята за създаването на публична библиотека в София с безплатна читалня. В книгата си „Патриотически и насърчителни разкази“ първият библиотекар на Народната библиотека в София — Ив. Б. Шумков, пише: „След дохождането на княз Дондукова-Корсакова в София председател на библиотеката стана М. Дринов, който биде и министър на народното просвещение. Във Великото в Търново Народно събрание по предложение на М. Дринов библиотеката се призна за „Българска народна библиотека.“³

М. Дринов е вторият учредител на Народната библиотека след Петър Владимирович Алабин. Лично той полага големи грижи за добрата ѝ организация и за превръщането ѝ в държавно учреждение. Когато напуска България през 1879 г., Дринов изпраща в дар на библиотеката около 45 тома ценни книги и списания, 4 карти и пожелания за блестящо бъдеще в полза на науката и просветата.

Завърнал се в Харков, Дринов подновява преподавателската си работа и научните си изследвания.

В 1900 г. след 16-годишно отсъствие той идва в България и престоява повече от месец в родното Панагюрище. В 1903 г. здравето му се влошава. Умира на 28 февруари 1906 г. България загубва първия си голям учен, който доказва славянския произход на българите и който посвети изцяло научната си мисъл на българския народ и на славянството.

В научната си дейност М. Дринов обединява три големи научни области: история, филология и литературна история и критика и етнография, влизащи в състава на Славеноведението. Чел е лекции: по черковно-славянски език към историята на славянското езикознание, към историята на западните славяни, по история на българите, история на славянските народи под османско владичество (българи, сърби, хървати), история на литературата на западните и южните славяни във връзка с политическата им история — сръбско-българска писменост през XV—XVIII в., история на словенците, за славянските наречия.

³ Йорданов, В. История на Народната библиотека в София. С., 1930.

М. Дринов е работил по следните по-важни проблеми:

- Живот и дейност на славянските просветители Кирил и Методий.
- Надписи от времето на цар Симеон.
- Разпадане на Самуиловата държава.
- Гръцко-руско-български отношения през X—XI в.
- България под Византийско иго; Цар Асен; Цар Иван-Александър.
- Историко-политически и географски преглед на България през XIV в., и мн. др.

За своите лекции, както и за написването на трудовете си и за разработката на проблемите, от които се е интересувал, Дринов се е нуждаел от солидна научна база, изразена главно в научна литература. Тази база той формира постепенно в своята *лична библиотека*.

ПРЕНАСЯНЕ НА БИБЛИОТЕКАТА В БЪЛГАРИЯ.

КАТАЛОГЪТ НА БИБЛИОТЕКАТА

М. Дринов поставя началото на личната си библиотека вероятно в Русия, защото като учител в Панагюрище той се е ползвал от училищната библиотека. Полага основите ѝ като студент и продължава да се грижи за доброто ѝ състояние до края на живота си, когато фондът ѝ нараства на внушителната за една частна библиотека цифра — 2969 тома книги и списания. Той издирва и набавя стари издания, свързани с историята на България. В едно писмо до Нешо Бончев от 1 май 1867 г. той пише: „... Не мога да се удържа да ти не съобща една радост. Това е, че днеска намерих и купих Стриттера, Билвардуена с безценните коментарии и допълнения от Дюканжа и *Familiae Byzantinae* Дюканжа же...⁴ Аз съм събрал и в Женева няколко важни латински книги за историята ни, па съм писал във Виена да ми съберат немските и чешките. Вие же събирайте руските, та като се върнем в България, да има какво да правим.“⁵

Дринов завещава библиотеката си устно на жена си, възлагайки ѝ да я предостави в полза на българската наука и просвета.

По нареждане на Министерството на народното просвещение в 1909 г. библиотеката на Дринов е пренесена в София и предадена на Народната библиотека. През 1914 г. за нея е изработен специален шкаф, в който се поставят всички книги, добре подвързани. Така Народната библиотека изразява голямата си признателност към делото на Марин Дринов, запазвайки библиотеката му непокътната. За нея е изработен и каталог, публикуван също през 1914 г. с предговор от проф. В. Н. Златарски. Днес този каталог е изходно начало при изследване на научните интереси на големия български учен и патриот Марин Дринов.

КАТАЛОГЪТ на Дриновата библиотека е *азбучен*. Описанията на кирилица и латиница не са обособени, а следват в една поредица по азбучен ред на имената на авторите или по заглавна редна дума. Описанията са подробни. Съдържат даже сведения за формата и вида на подвързията. Не са малко случаите обаче, когато липсват важни елементи от описанието, например година на издаване. Към каталога е приложен систематичен показалец, в който книгите и списанията са групирани с техните номера по отрасли на знанието. Систематиката обхваща 16 деления, които са: археология, библиография, богословие, география, икономически и общест-

⁴ От трите книги само първата е записана в каталога на библиотеката му.

⁵ БИА на НБКМ, ф. 111 (Марин Дринов), арх. ед. 2, л. 55—56.

вени въпроси, етнография, изкуство, история, образование, отчети и годишници, периодически издания, филология и литература, юриспруденция и разни.

При анализа на каталога се оказва обаче, че той е изграден на няколко неправилни принципа, които водят до сериозни грешки в количеството и съдържанието на книгите и списанията.

Допуснатите слабости при съставянето на каталога се следните:

1. В една поредица са представени описанията на кирилица и латиница. Подобен ред е допустим при условие, че на първо място се изредят изданията на кирилица и непосредствено след тях се посочат изданията на латиница. По такъв начин във всяка буква ще се получат по две групи описания — на кирилица и на латиница.

В каталога на Дриновата библиотека публикациите на кирилица и латиница са смесени. В резултат от това се получават различия в авторската и заглавната редна дума. Като последица от тази неправилна постановка в каталога не се събират на едно място произведенията на един и същ автор. Чести са случаите, когато трудовете на известни славяноведа и историци са пръснати на различни места, в зависимост от това, как са написани имената им. Така например трудовете на известния славист Ватрослав Ягич са представени на две места в каталога: на буква И, която започва с описания на латиница, и на буква Я, където са записани само публикации на кирилица.

Подобен е и случаят с трудовете на проф. Ив. Д. Шишманов, представени в каталога под три вида редни думи: Шишманов, Ив. Д.; Šišmanov, Dr. Ivan, Schischmanow, Dr. I. D., с трудовете на Шафарик, записани под редна дума: Šafarik, Paul Josef; Schafarik, P. J., с трудовете на Бодуен де Куртене, събрани под редна дума: Baudouin der Courtenay; Бодуен-де Куртенэ, И. А., и др.

2. Препратките за съавторство, съставители, редактори и издатели са отразени в каталога под самостоятелни номера. Това заблуждава ползващия каталога относно броя на самостоятелните заглавия в библиотеката, например: № 394 и № 567 се отнасят за една и съща книга — Даукши, Н. Литовский катихизис; под № 394 фигурира самостоятелно описание под името на лицето, което е направило обяснителните бележки — Э. Вольтер. Същите случаи са и при № 630 и № 43; № 1308 и № 920. Каталогът изобилствува с подобни примери.

Такъв подход при съставянето на каталога води до изкуствено увеличаване на библиотечния фонд със заглавия, които са отразени на две места.

3. Томовете при многотомните издания — сборници, годишници, отчети, както и годишниците на списанията, са записани в каталога само под един номер. Този метод на работа пък води до неправилно намаляване броя на томовете и създава погрешна представа за големината на библиотеката и количеството на книгите ѝ. Така например т. 1 и 2 от съчиненията на Г. Вебер. Курс всеобщей истории. 2. изд. М., 1860—1862, са записани само под един номер — 343. Същото се отнася и за книгата на Ст. Веркович. Веда словена. Београд, 1874 в 2 т., представени само под № 351; за речника на А. Х. Востоков. Словарь церковно-славянскаго языка. Спб., 1858 в 2 т., записани под № 407. По същия начин Византийский временник в 10 т. с записан само под № 410. Трите тома от събраните съчинения на А. Хилфердинг — Собрание сочинений А. Гильфердинга. Спб., 1868/1873, са отразени под № 462.

С този метод на работа съставителите на каталога си служат постоянно и навсякъде при описанията на многотомните издания и на списанията.

4. Дубликатите на различните издания са записани под самостоятелни номера, различни от номера на първия екземпляр. Излишно е да се обяснява, че и този метод на работа е погрешен, защото заблуждава ползвателя на каталога относно състава на библиотечния фонд и количеството на самостоятелните заглавия в него.

Интересно е също да се отбележи подходът при описанието на дубликатите. Те са представени само от пореден номер, придружен от броя на страниците и сведенията за вида на подвързията.

5. Сериозни грешки са допуснати и при систематиката на книгите и списанията. Нарушен е принципът класификацията да се извършва въз основа на съдържанието на публикациите. В много случаи те са систематизирани по вид на изданието. В каталога е пренебрегнат този основен принцип на класификацията. В противоречие на него в каталога са създадени групи от рода на „Отчети“, „Периодични издания“, които би трябвало да се поместят между останалите заглавия в зависимост от съдържанието им.

6. Недопустимо е също наличието на отдел „Разни“, в който са включени издания от различни области на науката и изкуствата. Те също трябва да намерят мястото си в обособените по съдържание групи от книги.

След направената ревизия на каталога се получиха следните резултати относно количеството на книгите и периодичните издания в библиотеката на Дринов:

1. Общият брой на книгите и периодичните издания в томове е 2969 вместо записаните в каталога 2670. От тях книгите са 2461 т., а периодичните издания (списания, отчети и годишници) — 508 т.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА КНИГИТЕ ПО ЕЗИЦИ

Разпределението на книгите по езици дава възможност да се установят езиците, от които се е ползвал М. Дринов. Резултатите от този анализ на библиотечния фонд са отразени в

Таблица № 1

1. Руски език	1792
2. Български език	318
3. Сърбо-хърватски език	211
4. Немски език	198
5. Чешки език	184
6. Полски език	137
7. Френски език	55
8. Латински език	26
9. Италиански език	14
10. Румънски език	14
11. Гръцки език	9
12. Английски език	6
13. Черковно-славянски	5

Получените резултати от разпределението на книгите и списанията по езици показват, че:

— М. Дринов е ползвал не само литература на руски и български език. Значително място в неговата езикова култура заемат всички славянски езици, а от западните езици — немски и френски. Както се вижда от таблицата, той е ползвал и литература на италиански, румънски и по-малко на гръцки и английски език, а от класическите езици — на латински.

— Водещо място в библиотеката на Дринов се пада на литературата на руски език. Както за други видни наши възрожденци, така и за М. Дринов

руският език е бил донякъде втори „майчин“ език. В Русия той живее и работи близо 40 години. С руския език завършва висше образование, получава научната си подготовка, на него четат лекциите си, пише дисертациите си и другите си научни трудове. Не са редки случаите, когато пише до свои приятели-българи на руски език. Ето защо напълно закономерно е литературата на руски език в библиотеката му да съставлява 60% от целия библиотечен фонд. Сред книгите на руски език попадаме на първо място на трудовете на руските учени-слависти: О. Бодянский, Т. И. Буслаев, П. Лавров, Вл. Ламански, В. Макушев, А. Потебня, А. Пипин, В. Д. Спасович, М. Сперански, И. Срезневски и др.

Дринов е притежавал и много от трудовете на изтъкнати слависти-езиковеди от другите славянски страни, също на руски език, например на Фр. Миклошич, П. И. Шафарик, В. Ягич и др.

На руски език Дринов е притежавал и отделни произведения на Шекспир, Сервантес, Шилер и Байрон.

— На второ място по количество в библиотеката на Дринов следват книгите на български език. Те съставляват 10% от целия библиотечен фонд. Въпреки незначителния им брой в сравнение с количеството на руските книги, фактът, че те са на второ място, говори вече твърде много. Зад този факт стои българинът и човекът Марин Дринов. Далеч от България на хиляди километри, невидими връзки го теглят към родната страна и всичко българско.

От българските книги преди Освобождението той е притежавал: И. Богоров. Чистобългарска наковалня. С., 1878; Д. Благоев. Буквар по нагледна и гласна метода с 212 образи извътре. Пловдив, 1874; П. Калянджи. Другар за детцата. 2. изд.; Я. Т. Кочов. Словосъчинение. наредено от... Цариград, 1868; Ив. Момчилов. Писменица на славянски език. Белград, 1847, и др.

Голяма част от изданията на български език са били наистина необходими на Дринов за научните му изследвания, свързани с историята на България, с българския език и народно творчество. Такива са например трудовете на проф. Л. Милетич. Един документ от първото време на Танзимата; Заселението на католическите българи в Седмиградско и Банат; Ловчанските помаци; Синтактични въпроси; Старобългарска граматика с упражнения и др.; на П. Каравелов. Българското учебно дело в Турско; на В. Н. Златарски. Нови известия за най-древния период на българската история; Два известни български надписа от IX в.; Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история; Студии по българска история и др.

От приведените примери се вижда, че Дринов е следил отдалеч развитието на българската историческа наука, етнография, фолклористика и езикознание, от които лично се е интересувал.

Това означава, че и българската книжнина в библиотеката на Дринов е изпълнявала функциите на научна база за неговата дейност като учен и преподавател.

— Литературата на сърбо-хърватски език заема по количество трето място в библиотеката на Дринов. Тя представлява 7% от общия библиотечен фонд. По този резултат правим извода, че Дринов е ползвал добре този славянски език, че е поддържал научни контакти с колегите си от Сърбия и Хърватско и е проявявал интерес към трудовете им. Такива са например изданията на: М. Ч. Миличевич. Манастири Срби. Београд, 1867, и Школе у Срби, од почетка свога века до краја школске 1867 година. Београд, 1868; Стоян Новакович. Акценти штампаних Српско-словенских књига црно-

горских и млетачких, истраживање. . . У Београду, 1877, и История Српске књижевности, преглед угађан за школску потребу с додатком од примера из старе-словенске, српско-словенске и дубровачке књижевности и с таблицом глагољских слова. Београд, 1867; Иван Павлович. Домачи извори за спрску историю. У Београду, 1877; Божидар Петранович. Богомили. Црква босанска и крестјани. (Историческа разправа). У Задру, 1867; Медо Пуџич. Споменици српски. Преписао из дубровачке архиве. . . У Београду, 1862; Списак књижаре браче Йовановича у Панчеву. Панчево, 1873; Сава Сретенович. Славенска граматика. Съставио. . . Београд, 1853.

Както се вижда од посочените примери, преобладаващата част од литературата на сърбо-хърватски език е од периода преди Освобождението и од научните области, во които е работил Дринов.

На четврто место по количество следат книгите на немски език, од којто Дринов се е ползувал свободно. Немските публикации съставляват 6,6% од целия библиотечен фонд.

Немската литература е представена од такви автори и трудове: Ernst Dümmler und Franz Miklosich. Die Legende von Heiligen Cyrillus. Wien, 1870; Seb. Zehethmayer. Analogisch vergleichendes Wörterbuch des Gesamtgebiet der indogermanischen Sprachen. Auf Grund strenger Etymologie, besonderer Berücksichtigung des Lat., Griech., Deutschen, Slavischen und Sanskrit. Leipzig, 1879; V. Jagić. Die neusten Vorschungen über die slavischen Apostel Cyrill und Methodius. Wien; V. Jagić. Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung. Berlin, 1876; Gregor Krek. Über die Wichtigkeit der slavischen traditionellen Literatur als Quelle der Mythologie. Wien, 1869; Georg Curtius. Griechische Schulgrammatik. 5. Aufl. Prag, 1862; A. Leskien. Handbuch der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) Sprache, Grammatik, Texte, Glossar. Weimar, 1871; Joos. Mikkola. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. Helsingfors, 1893; Fr. Miklosich. Vergleichenden Formenlehre der slavischen Sprachen. Wien, 1856.

Както се вижда од примерите, Дринов е притежавал на немски език трудовете на нај-изтъкнатите представители на славистиката.

Литературата на немски език во библиотеката му е само научна. Посветена е исклучително на основни проблеми на славяноведението.

— Сравнително с голям број е представена и литературата на чешки език. По количество тя се доближава до книжнината на немски език. Од чешки език Дринов се е ползувал също така добре, както и од останалите славянски езици. За доброто овладяване на този език вероятно е допринесъл и продължителният му престой в Прага.

По характер и публикациите на чешки език са научни изследвания, предимно од областта на славистиката и на българската история. Од тях заслужават внимание трудовете на д-р Константин Иречек, с когото Дринов е поддържал приятелски врѝзки и го е поканил в България след Освобождението: Poselstvi Republiky Dubrovnické k. Čisáfiné Katáriné II. V. L. 1771—1775. Studie k dějiám Jihoslovansk a Ruským. V. Praze, 1893; Dějiny Národa Bulharského dle původních pramenů. V. Praze, 1867; K. Kadlec. Rodinný nedíl čili zadruga v pravu slovanskem. V. Praze, 1898; Fr. Černý. Evangelii Olomoucký. V. Praze, 1902; Karel Müller. Xenofontovy drobné spisy. V. Praze, 1904; Vaclav Nebeský. Dějiny musea království českého. V. Praze, 1868; V. J. Nováček. Frantiska Palackého Korrespondence a zápisky. U Praze, 1902; Obraz světa slovanského s hledistě politicko-narodního v Praze, 1867.

— На шесто място по количество със 137 книги е представена литературата на полски език, от който Дринов се е ползвал също така добре, както и от чешки език. И изданията на полски са посветени на славянството и на полския народ. Такива са например: Julia Selingerwa. *Lekcyje geografii w połączaniu z etnografią*. Lwów, 1876; Antoni Kalina. *Studyja nad historyją języka bułgarskiego*. Cz. 1—2. Kraków, 1891; Jan Karłowicz. *Słownik gwar polskich*. Kraków, 1903; L. Kubala. *Szkice historyczne*. Serya pierwsza. Wyd. 2. Lwów, 1880; Wacław Alexandr Maciejowski. *Historia prawodawstw słowiańskich*. Wyd. 2. Warszawa, 1858; J. Moraczewski. *Dzieje Rzeczypospolitej*. Poznań, 1862; Józef Muczkowski. *Mała gramatyka języka polskiego*. Pb., 1860; Władysław Nehring. *Kurs literatury polskiej dla użytku szkół*. Poznań, 1866.

— Дринов е притежавал и 55 книги на френски език. По-голямата част от тях са от областта на историята и етнографията, като например: F. Laurent. *Études sur l'Histoire de l'humanité. La réforme par...* Bruxelles, s. a.; Georges Macridès. *Procès de Suleiman Pacha. Traduction du compte-rendu officiel des débats de la cour martiale du séraskerat*. Constantinople, 1879; *Memoire des bulgares remis aux représentants des puissances à Constantinople*. Plovdiv, 1878; Ofeicoff. *La Macédoine point de vue ethnographique, historique et philologique*. Philipopoli, 1887; Alfred Rambaud. *L'empire grec au dixième siècle*. Constantin Porfirogénète. Paris, 1870; M. Simonde de Sismondi. *Histoire des républiques italiennes du moyen âge*. Bruxelles, 1838; *Status de l'académie heraldico-généalogique italienne*. Pise, 1875; Camille Farcy. *La guerre sur la Dunabe 1877—1878*. Paris, 1879; Herodot. *Histoires d'Hérodote, traduction nouvelle avec introduction et des notes par P. Giguet*. Paris, 1864; *Ethnographie des vilayets d'Andrinople, de Monastir et de Salonique*. Constantinople, 1878; Leon Lamouche. *La Bulgarie dans le passé et le présent. Étude historique, ethnographique, statistique et militaire*. Paris, 1892.

— В библиотеката на Дринов намираме и книги на латински и италиански език. По-голям е броят на латинските книги — 26 срещу 14 на италиански. И те са научни изследвания от областта на историята, езикознанието и литературната история. Например: Caroli Jarmiri Erben. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Prague, 1855; Fr. Miklosich. *Monumenta linguae paleoslovenicae et codice suprasliensi*. Vindobonae 1851, и *Lexicon paleoslovenico graeco-latinum. Emendatum auctum*. Vindobonae 1862—1865; W. Regel. *Analecta byzantino-russica*. Petropoli, 1891; *Fontes rerum byzantarum sumptibus Academiae Caesareae Scientiarum*. Petropoli, 1892; Lucius Septimius. *Dictys Cretensis sive Lucii Septimi ephemerides Belli Troiani libri sex*. Bonnae, 1833; Jeremia G. Haner. *Scriptores rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*. Viennae, 1777; Joseph Dobrowski. *Institutiones linguae slavicae. Dialecti veteris, quae quum apud russos, serbos alisque ritus graeci, tum apud dalmatas glagolitas titus latini slaves in libris sacris et zinet*. Vindobonae.

Michel-Giuseppe da Canale. *Nouva istoria della repubblica Genova, del suo commercio e della sua letteratura dalle origine all'anno 1797*. Firenze, 1858—1864; Giuseppe Maffei. *Storia della letteratura italiana. Terza edizione originale, nuovamente*. Firenze, 1853; *Resoconto autentico della disputa avvenuta in Roma le sere di 9 e 10 febbraio 1872 fra sacerdoti cattolici e ministri evangelici intorno alla venuta di Pietro in Roma*. Seconda edizione. Roma, 1872.

— Малкият брой книги на румънски език е указание, че Дринов не се е ползвал активно от литературата на този език. Това, което е вписано в каталога, е също от областта на историята и литературознанието, като: B. P. Hasdeu. *Istoria critica a romaniloru. Pamentulu terrei-romanesce*. Bucresci. 1875; *Istoria limbei romane*. T. 3, partae 1. *Principle de linguistica*. Busuresci,

1881; Fragmente pentru istoria limbei Romanae. Elemente dacica. Bucuresci, 1867; Limba romana vorbita intre 1550—1600. Studiu paleografico-linguistic de B. Petriceicu-Hasdeu cu observatiuni filologice de Hugo Schichardt. Bucuresci, 1878; Revista istorica a Arhivelor Romanici. Indice de documentele aflate in archiva statului, si nepublicate anca. Bucuresci, 1874.

По-малкият брой книги на английски език (6) показва, че Дринов не го е използвал активно в обществената си и научна дейност. От шестте заглавия две са на списания. Останалите 4 книги са от областта на историята и славистиката.

Книгите на гръцки език в библиотеката на Дринов са от областта на историческата граматика и религията, а на черковно-славянски език са богослужбни.

СЪСТАВ НА БИБЛИОТЕЧНИЯ ФОНД

Разпределение на книгите по отрасли на знанието

Пред изследователя на личността и делото на Марин Дринов се разкриват много по-големи възможности за проучване на неговите научни и културни интереси, когато се анализира съдържанието на библиотеката му. Получените резултати показват не само към кои науки е било насочено неговото внимание, но и с кои автори и с какви произведения са представени те.

Резултатите от анализа на съдържанието на библиотеката са отразени в

Таблица № 2

за разпределение на литературата по науки⁶

1. Хуманитарни науки (общо)	2205	от които:
1.1 Филология. Литературознание	1019	
1.2 Исторически науки	909	
1.3 Богословие	86	
1.4 Право	65	
1.5 Педагогика. Образование	63	
1.6 Икономика. Обществени въпроси	34	
1.7 Философски науки	13	
1.8 Наука (като цяло).	12	
1.9 Библиотекознание и библиография	4	
2. Художествена лит.		
Народно творчество	96	
3. Естествени науки. Математика	64	
4. Изкуство	55	
5. Справочна лит. и лит. с универсално съдърж.	52	
6. Медицина. Приложни науки	33	

В тази таблица се откроява ясно огромният превес на хуманитарните науки пред естествените, математическите и приложните науки. Явно е, че съдържанието на библиотеката е точно копие на научните интереси на М. Дринов, формирал се като хуманитарист в епохата на Българското възраждане. Но както сочат биографите му, неговата научна дейност е твърде разностранна — от историята и литературата до етнографията и езикознанието. Тази разностранност се определя от нуждите на времето, в което живее и твори: от една страна, славистиката през XIX в. е схващана все още доста широко — като сбор от филологически и исторически дисциплини, а

⁶ Общият сбор на разпределените по съдържание издания е с 464 тома по-малък от количеството на целия фонд. От него са отпаднали дубликатите и тези заглавия, чието описание е недостатъчно да се определи съдържанието им и да се отнесат към определена област на знанието.

от друга — специфичните условия на Българското възраждане поставят широки и многостранни задачи пред малобройния кръг от български учени. Оттук и своеобразният енциклопедизъм на техните интереси и занимания.

Редът на хуманитарните науки се оглавява от *филологията и литературознанието*. Публикациите в тези две области превишават значително по количество останалите науки. Въпреки че в центъра на научноизследователската дейност на М. Дринов са стояли проблемите на българската история, той е разбирал добре, че те не могат да бъдат решени правилно, ако не се съпровождат от паралелни проучвания на езика, литературата, етнографията и фолклора. Интересите му към всички тези науки са отразени чрез съответната литература в неговата библиотека. Водещото положение на филологическите науки и на литературознанието в библиотеката му се обяснява още и с преките задължения. Като професор той чете лекции по черковнославянски език, история на славянското езикознание, историята на литературата на западните и южните славяни.

Езикознанието е представено с много сериозни изследвания, посветени на различните славянски езици, вкл. и на българския. Такива са например трудовете на: П. Билярский. Судьби церковного языка. Историко-филологическия изследвания. Спб., 1858; Бодуен де Куртене. Глаттологическия (лингвистическия) заметки. Воронеж, 1877; Некоторые отделы грамматики „славянских языков“. Отрывки из лекций. . . Казань, 1881; Практические правила русского правописания и произношения. Изд. 2. испр. и доп. Варшава, 1876; О. Бодянский. О времени происхождения славянских письмен. М., 1885.

Дринов е притежавал и голяма част от трудовете на руския филолог и славяновед А. Будилович: Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Спб., 1871; Общеславянский язык в ряду других общих языков древней и новой Европы. Варшава, 1829; Первобытные славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным. Исследования в области лингвистической палеонтологии славян. Киев, 1897; Ян Гебауер. Славянския наречия. Перев. и примечания А. Степановича. Киев, 1882; Ч. Даничич. Основе српскога или хрватскога ъезика. У Београду, 1876; Н. Державин. Звуковыя особенности говора болгар — поселенцев бердянского уезда Таврической губернии. Спб., 1902; Фр. Миклошич. Сравнительная морфология славянских языков. М., 1884—1887, а също и изследванията на Миклошич на немски език за езика на българите от Седмиградско и за турските елементи в южно- и източноевропейските езици (гръцки, албански, румънски, български, сръбски, малоруски, великоруски, полски).

Значителна част от публикациите от областта на езикознанието представляват *изследвания на граматиката на отделните славянски езици*. Такива са някои от трудовете на проф. д-р Л. Милетич. Синтактични въпроси. С., 1899; Старобългарска граматика с упражнения, текстове из старобългарските паметници и речник. За средните учебни заведения. С., 1888; Членът в българския и руски език. С., 1901; Роман Брандт. Краткая фонетика и морфология польского языка. М., 1894; Краткая фонетика и морфология сербского языка. М., 1885; Краткая фонетика и морфология чешского языка. М., 1900; Начертание славянской акцентологии. Спб., 1880; Ч. Даничич. Мала српска граматика. Беч, 1850.

Към тази част от библиотеката на Дринов спадат и различните речници, като например: Мияк Галъички. Речник од три ъезика:

⁷ Динеков, П. Литературни въпроси. С., 1963.

македонски, албански и турски. У Београду, 1875; А. Дювернуа. Материалы для словаря древне-русского языка. М., 1894; Вук Ст. Караджич. Српски рјечник истумачен њемацкијем в латинскијем рјечима. У Бечу, 1852; Фр. Миклошич. Етимологически речник на славянските езици. Виена, 1886 (на немски език), и др.

Намираме също и описания на ръкописи например: М. Сперанский. Описание рукописей библиотеки историко-филологического института Князя Безбородко в г. Нежине. М., 1900; А. Горский. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. М., 1862.

Към тази литература следва да се прибавят и различните учебни пособия за изучаване на отделните славянски езици: Гр. Воскресенский. Славянская христоматия. Сборник по славянским наречиям: древнему церковно-славянскому, древне-русскому, болгарскому и др. М., 1884; И. Богоров. Чисто българска наковалня за сладкодумство. С., 1878.

Общо за литературата от областта на езикознанието следва да се отбележи, че тя е представена с имената на всички изтъкнати представители на филологическите науки и на славистиката в Русия и в славянските страни: П. А. Лавров, Вл. Ламански, И. Срезневски, А. Востоков и много други.

На литературознанието е отделено също голямо внимание в библиотечния фонд. То е представено предимно с научни изследвания по *теория на литературната наука, история на литературата* в различните славянски страни и с *учебни пособия* в същата област. Такава са например изданията: А. Н. Веселовский. Из истории романа и повести. Материалы и исследования. Спб., 1888; М. Драгоманов. Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях. Киев, 1875; Сергей Соловьев. Виктор Гюго и Диккенс как проповедники гуманности и друзья детей. Харьков, 1896; И. Шерр. Всеобщая история литературы. Изд. 3. в двух томах. Спб., 1879—1880; Ив. Шишманов. Наченки от руско влияние в българската книжнина. С., 1899; М. Сперанский. Друзья и враги Пушкина в литературе. Нежин, 1899, и Деление истории русской литературы на периоды и влияние русской литературы на югославянскую. Варшава, 1896; Владимир Качановский. К вопросу о литературной деятельности болгарского патриарха Евфимия (1375—1395). Спб., 1882; Н. Гальковский. Сербский народный эпос. Б. М., 1897; Ярослав Волчек. История словацкой литературы. Киев, 1889; А. С. Архангельский. Очерки из истории западно-русской литературы. XVI—XVII в. Ч. 1—2. М., 1888, и К изучению древне-русской литературы. Спб., 1888; Андрей Стороженко. Очерки из истории чешской литературы. Киев, 1880; М. Г. Халанский. Н. В. Гоголь как романтик и поэт русской действительности. Харьков, 1903, и др.

На второ място след филологическите науки и литературознанието следват историческите науки. В библиотеката на Дринов те са застъпени от следните исторически и помощни исторически дисциплини: 1) обща история, история на отделни страни и народи; 2) археология; 3) етнография; 4) исторически извори, архиви; 5) историография.

Посочваме примери за всяка група научни трудове и публикации: 1) Т. И. Буслаев. Догатки и мечтания о первобитном человечестве. Б. м. г.; Георг Вебер. Курс Всеобщей истории. Перев. с нем. Е. и В. Корша. 2. изд. Т. 1—2. М., 1860—1862. Дринов притежавал и четвъртия том на същия труд на немски език от 1863 г.; Зачатки юридических и политических учреждений у первобытных народов. Харьков, 1894; Д. И. Иловайский. Очерки и рассказы из всеобщей истории. М., 1886; И. К. Григорович. Преглед на най-новата история (1815—1885). Прев. от 5. изд. Ст. Костов с прибавление историята на французската революция. Пловдив, 1888; П. Медовиков.

Латинские императоры в Константинополе и их отношение к независимым владетелям греческим и туземному народонаселению вообще. М., 1849; И. В. Нетушил. Очерк римских государственных древностей. 1. Государственное устройство Рима до Августа. Харьков, 1897; А. Покровский. К вопросу об основном характере древнееллинского государства. Нежин, 1905; А. Ф. Риттих. Славянский мир. Историко-географическое и этнографическое исследование. Варшава, 1885.

С. Соловьев. История России в эпоху преобразования. 2. изд. М., 1870, и История России в царствование Алексея Михайловича. Спб., 1860; П. А. Сырку. Из истории сношений русских с румынами. Спб., 1896; Т. Успенский. Русь и Византия в X веке. Одесса, 1888; Н. М. Карамзин. История государства российского. Царствование Василия Иоанновича Шуйского и междоцарствие. Спб., 1889; Ал. Клеванов. История юго-западной Руси. От ее начала до половины XIV века. М., 1849; Нил Попов. Россия и Сербия с 1806—1856. М., 1869; Д. И. Багалей. К истории заселения степной окраины московского государства до Алексея Михайловича. Б. м. г.

М. Дринов е притежавал и няколко изследвания на Д. И. Багалей за етнографията, археологията и търговията в Харковската губерния, което показва, че той се е интересувал и от историята на Харковския край, где то работил дълги години.

На историята на други славянски страни са посветени изданията: А. Александров. Материал и некоторые исследования по истории Черногорья. Казань, 1897; М. Бобржинский. Очерк истории Польши. Перев. с 3. польск. изд. под ред. проф. Н. И. Карева. Т. 1—2. Спб., 1888—1891; П. Н. Буцинский. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882; А. Гильердинг. Т. 1. Ч. 1. История сербов и болгар. Ч. 2. Кирилл и Мефодий и ч. 3. Обзор чешской истории; т. 2. Статьи по совр. вопросам; т. 3. Босния, Герцегов. и Старая Сербия. Спб., 1868—1873; В. Григорович. О Сербии и ее отношениях к соседним державам преимущественно в XIV и XV столетиях. Казань, 1859; К. Я. Грот. Моравия и Медьари с половины IX до начала X века. Спб., 1881; В. Томек. История чешского королевства. Перев. с чешск. под ред. В. Яковлева. Спб., 1868.

Както трябва да се очаква, много изследвания в библиотеката на М. Дринов са посветени на *историята на България*. Като имаме предвид количеството на книгите, с право можем да кажем, че това е един от централните въпроси, по които М. Дринов проявява неотслабващ интерес през целия си живот. Литературата за историята на България е представена от трудовете на всички изтъкнати руски и други славянски историци, работили в тази област, а също и от трудовете на известни български учени от периода след Освобождението. Такива са например: В. Васильевский. Обновление болгарского патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 году. Ч. 1. Б. м. г.; П. А. Лавров. Новое похвальное слово Климента Словенского. Спб., 1898, и Одна из переделок истории славяноболгарской иеромонаха Паисия, сохранившаяся в рукописи № 1731, собрания профессора Григоровича. М., б.г.; Викентий Макушев. Очерк истории современного положения задунайских славян (болгар и сербов). Варшава, 1876; Константин Иречек. История болгар. Перев. Ф. К. Брауна и В. Н. Палаузова. . . Одесса, 1878, и същото съчинение, издадено на български през 1886 г.: Материалы для изучения Болгарии. Букурешт, 1877; Теодор Успенский. Образование второго болгарского царства. Одесса, 1879; Т. Флоринский. К вопросу о богомилах. Киев, 1883.

М. Дринов е притежавал и много публикации на български автори, посветени на историята на България или на крупни исторически събития от

родната история. Повечето от тях са издадени в периода след Освобождението, например: А. П. Шопов. Десетдневно царуване. Из Българското въстание в 1876 г. С., 1881; Ив. Д. Шишманов. Първата среща на Априлова с Венелина. Кюстендил, 1898; Черновежд. Кратко описание на Панагюрското въстание провъзгласено на 20-й Априлий 1876 г. и по-важните събития след него в Турското царство, додето се освободи градът Панагюрище от турското владение на 31 декемврий 1877 г. С., 1893; М. Попруженко. Очерки по истории возрождения болгарского народа. Б. м. г., Материали за историята на възраждането на българския народ. Пловдив, 1900, и Материали за истории славянских колоний в России. Одесса, 1902; Г. Кръстевич. История българска. Т. 1. Цариград, 1869; Хр. П. Константинов. Спомени за страшната пролет в Ахъ Челеби през 1876 година. Пловдив, 1884.

Дринов е следил работата на българските учени-историци отблизо и педантично. Че това е така, се вижда и от каталога на библиотеката му, в който са отбелязани много трудове на проф. В. Н. Златарски: Нови известия за най-древния период на българската история. С., б. г.; Два известни български надписа от IX в. С., б. г.; Ивайло и Момчил. Сравнителна характеристика. Б. м., 1899; Писмата на византийския император Романа Лакапена до българския цар Симеона. С., 1896; Студии по българската история. Кой е бил Тудор Черноризец Доксов. С., 1897; Студии по българската история, Приемниците на Омортага. С., б. г. и др.

Следва да добавим още и трудовете на Стефан Бобчев. История на българския народ. Учебник за гимназиите и средните училища. 2. прераб. изд. Пловдив, 1897; Г. Баласчев. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основанието му в Европа. (Кръмов войник по кожен ръкопис от X—XI век). С., 1902; К. А. Цанков. 23 писма и бележки на В. Левски по неговата апостолска дейност в България през годините 1871 и 1872. С., 1900.

Сред историческата литература в библиотеката на Дринов е отделено значително място на *делото на славянските просветители Кирил и Методий*. То е представено в много изследвания на изтъкнати руски и други учени-слависти (общо от 39 труда).

Известно е, че Дринов се е занимавал също с въпроса за делото на Кирил и Методий и неговото значение за културното развитие на славянските народи по-специално на българския народ. Литературата по този въпрос в библиотеката му е добра база за научните му изследвания. Такива са например трудовете на: Александър Александров. Служба святым славянским апостолам Кириллу и Мефодию в болгарском списке XIV века. Варшава, б. г.; А. Воронов. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877; Н. Грот. Взгляд на подвиг славянских первоучителей с точки зрения их греческого происхождения. Варшава, 1885; Ив. Корсунский. Значение Святых Кирилла и Мефодия как учителей народа русского. М., 1885; М. Г. Попруженко. Заметки по Кирилло-Мефодиевскому вопросу. Одесса, 1892; Кирилло-Мефодиевские вопросы. Мефодиевский юбилейный сборник. Под ред. А. Будиловича. Киев, 1885; И. В. Ягич. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии. Спб., 1885.

М. Дринов проявява жив интерес и към историята на Македония и македонския въпрос⁸.

⁸ В предговора си към печатния каталог на Дриновата библиотека проф. В. Н. Златарски пише по този въпрос следното: „Почти от самото възникване в книжнината по въпросът за сръбските претенции върху Македония Дринов с най-напрегнато внимание следеше всичко, що се явяваше в сръбската книжнина по тоя въпрос и не се забавяше да го обори. В цял ред полемически статии той показва несъстоятелността на сръбските възгледи върху славянското население в

В библиотеката му и в богатия му архив много материали и издания са посветени на Македонския въпрос в политически и историко-етнографски аспект (общо 25 публикации). Такива са например трудовете на: А. Будилович. В чем заключаются главные трудности македонского вопроса? Б. м., 1903; Милойко В. Веселинович. Срби у Македонији и у јужној старој Србији или договор С. С. Бобчеву. Београд, 1888; Македонскиј въпрос. Пловдив, 1889; П. Драганов. Македоно-славјанскиј сборник с приложением словаря. Состав. . . Спб., 1894; Дримколов. Отпадъка на сръбската пропаганда в скопската епархия. С., 1897; А. Шопов. Народността и езика на македонците. Пловдив, 1888; Д. Матов. Македония според најновите книжовни вести. С., 1895.

Източният въпрос, тјсно свързан с историјата на Българија, е също обект на внимание от страна на М. Дринов. На него са посветени в библиотеката му 7 публикации, меѓу кои то и трудът на А. Будилович в 4 отделни книги — Новые данны для истории восточнаго вопроса. Спб., 1884.

Ахеологијата е представена в библиотеката на Дринов с много научни трудове, като: В. Атанасов. Урвич и Бистрица, Кокаленскиј манастир и мала Света гора. Археологическо-исторически бележки. С., 1905; В. П. Бузескул. Шлиман и его разкопки в Трое, Микенах и Тиринфе. Харьков. 1891; Н. И. Веселовский. История Императорскаго рускаго археологическаго общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846—1896. 9 ч. . . Спб., 1900; Н. Кондаков. М. П. Погодин как археолог. Спб., 1901; Материалы по археологии Кавказа. Собранные экспедициями Имп. Московскаго Археологическаго общества. М., 1888; Е. К. Редин. X-ый Археологический съезд в Риге. Харьков, 1897, Критико-библиографическия заметки по истории и археологии изкуств. Харьков, 1902 и Искусство и археология (Критика и библиография). Спб., 1905; Вл. и Кар. Шкорпил. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885; С. М. Шпилевский. О задачах деятельности казанскаго Общества археологии, истории и этнографии. Казань, 1884.

М. Дринов е отделял голямо внимание и на литературата по етнография. Тя е представена в библиотеката му с много научни изследвания, свързани предимно с етнографията на славянството и на българския народ. Такива са например: И. Д. Шишманов. Значението и задачата на нашата етнография. С., 1889; И. С. Ястребов. Обычаи и песни турецких сербов (в Призрене, Ипек, Мораве и Дибре). Из путевых записок. Спб., 1886; С. Н. Шишков. Животът на българите в Средна Родоп. Пловдив, 1886; Кузман А. Шапкарев. Руссалии, древен и твърде интересен обичай, запазен и до днес в Южна Македония. С прибавление: А) Кратко описание на някои местности в същата страна; Б) Един обичай за слугите на Т.-Пазарджишко околност. Пловдив, 1884; А. Пыпин. Предположения об историко-этнографическом изучении южнославянских земель, особенно Болгарии (1876). Б. м. г.; А. Минх. Народные обычаи, обряды, суеверия и предрассудки крестьян Саратовской губернии. Собраны в 1861—1888 годах. Спб., 1890; В. Ф. Миллер. Систематическое описание коллекции Дашковского Этнографического музея. М., 1887; Д. Матов. Сръбско-българската етнографска препирня пред науката С., 1893; В. М. Медакович. Живот и обичаи црногораца. У Новом Саду, 1860; Материалы для этнографии болгар. Из архива Новороссийскаго генерал-губернатора. Одесса, б. г.; Д. Маринов.

Македония по всички посоки. Силата на неговите објорвания се състоеше в това, че на сръбския шовинизъм, субјективност, изопачение на фактите, той противопоставяше својата објективност, правдивост и научна основа, а неговото авторитетно име в науката оказа немалко влияние на първо време върху постановката и развитието на македонския въпрос в полза на българите."

Жива старина. Етнографическо (фолклорно) изучение на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско и Врачанско. Русе. 1891—1892; Е. Ф. Карский. К вопросу об этнографической карте белорусского племени. Спб., 1902; В. Н. Златарский. Клятва у языческих болгар. Спб., 1905; А. Ветухов. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачования, основанные на вере в силу слова. Варшава, 1902; С. И. Веркович. Топографическо-этнографический очерк Македонии. Спб., 1889 и др.

М. Дринов е притежавал изследвания по Изворознание и много издания на исторически извори и документи и архиви, като: Ю. Венелин. Влахо-болгарски грамоты. Собрал... Спб., 1842; Вл. Качановский. Сербския жития и летописи как источник для истории южных славян в XIV—XV веках. Б. м. г.; Амфиан С. Лебедев. Историческая разыскания в южнорусских архивах. М., 1884; Викентий Макушев. Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории. Спб., 1870, Материалы для истории дипломатических сношений России с Рагузской республикой. Из истории внешних сношений Рагузской республики. М., 1865, Исторические памятники южных славян и соседних им народов, извлеченные из итальянских архивов и библиотек... Варшава, 1874; Иван Павлович. Домачи извори за српску историю. У Београду, 1877; Исторически паметници по времето на заверата. С., 1884; Б. Цонев. Ръкописна сбирка в Рилския манастир. Б. м. г.; Д. И. Багалей. Мысли об устройству исторического архива при Харьковском университете. Харьков, 1884; *Arhivum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*. Kraków, 1904; *Archivum Komisji Historycznej*. Kraków, 1902; W. Witenbah. *Deutschland Geschichtquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*. 2. Aufl. Berlin, 1866.

Историографията е представена в библиотеката на Дринов от няколко труда: В. Бузескул. Немецкая историография. Б.м.г., Научная литература по греческой истории за последние годы (1880—1892) в ее главных явлениях. 1. Общи сочинения по истории Греции. М., 1893 и Обзор немецкой литературы по истории средних веков. Харьков, 1885; Н. Осокин. Очерк средневековой историографии. Казань, 1888.

На трето място по количество в комплекса на хуманитарните науки следват книгите в областта на религията и богословието. Преобладават изследванията по църковна история, като: Антоний архимандрит. Константин епископ болгарский и его Учительное евангелие. Из истории древне-болгарской церковной проповеди. Казань, 1885; В. П. Бузескул. Новое исследование по истории папства в XI веке. Спб., 1889; И. С. Ястребов. Податци за история српске цркве и путничког записника. У Београду, 1879; А. Лебедев. Турецкий период греческой церкви. Б. м. г. и Протестанство и протестанты в России в эпоху преобразования. Историческое исследование. М., 1890; Из истории юго-славянского монашества XIV столетия. М., 1871; О начале христианства в Киеве до торжественного принятия христианской веры при св. Владимире. Киев, 1888; А. Шопов. България в църковно отношение. Пловдив, 1889; А. Гильфердинг. Судьба православной Греко-Италийской церкви. Исторический очерк... Б. м. г.

Част от книгите по богословие са посветени на живота и дейността на църковни дейци, жития на светци, като например: И. С. Пальмов. Цареградский патриарх Фотий и его отношение к современному славянству. Спб., 1890; А. Лебедев. Евгений Булгарис, архиепископ словенский и херсонский. Б. м. г.; А. Кирпичников. Св. Георгий и Егорий Храбрый. Изследование литературной истории христианской. Спб., 1879; Сказания о

житии девы Марии и их выражение в средневековом искусстве. Б. м. г.; Русское сказание о Лоретской Богоматери. М., 1896; Богородица в народной поэзии. Б. м. г.; Исторический обзор иконописных изображений Богоматери. Б. м. г.; С. С. Бобчев. Первый экзарх новой болгарской церкви. Б. м. г.; А. Александров. Петър I Петрович, владика митрополит черногорский. Его посвящение во епископа и сказанное им после этого слово. Казань, 1895.

Друга част от литературата по въпросите на религията е свързана с християнското богослужение, например: П. Кулаковский. Славянское богослужение у католиков. Спб., 1893; Беседа на Рождество Христово, приписываемая Василию Великому (По сербской рукописи XV-го века). Казань, 1899.

Намираме и изследвания за разкол в християнската църква и за еретични учения. Такива са: И. Громогласов. К вопросу о раскольнической белокриницкой йерархии с канонической точки зрения. М., 1895, и Русский раскол и вселенское православие. М., 1898; М. Радченко. Этюды о богомилстве. Видение пророка Исаи в пересказах катаров-богомиллов. Б. м. г., Этюды по богомилстве. К вопросу об отношении апокрифов к богомилству. Б. м. г.; Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена трактующее о богомилах. Нежин, 1902.

Пет книги са посветени на великия чешки реформатор и борец против католицизма — Ян Хус: А. Бильбасов. Чех Ян Гус на Гусинца. Писма Яна Гуса выбранный Мартином Лютером. Спб., 1869.

Към изброените видове издания от областта на богословието и религията следва да се прибавят още различни *беседи и поучения* и няколко *слова*, като: Хрисантий Лопарев. Слово на Великую субботу принадлежащее святому Кириллу Туровскому. Сообщение. . . Спб., 1894; Е. Петухов. Древния поучения на воскресение дни великаго поста. Спб., 1886.

Литературата по право, която е представена в библиотеката на Дринов с 65 заглавия, разглежда в преобладаващата си част проблемите в *исторически аспект*. Явно, че историкът Дринов се е нуждаел от информация за законите и правните обичаи у славянските народи и у българите. Такива са например трудовете на: С. С. Бобчев. Старобългарски правни паметници. (Помагало при изучаване историята на старобългарското право). С., 1903; Валтазар Богишич. О научной разработке истории славянского права. Спб., 1870; Ал. С. Йованович. Наследно право у старих срба. (Прилог чл. 100—101 Душанова Законника). Београд, 1888; Тимофей Флоринский. Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков. Хрисовулы. Сербский законник. Сборники византийских законов. Киев, 1888, и от същия автор: Древнейший памятник болгарскаго права. Киев, 1904; Л. Шепелевич. В защиту прав детей. Харьков, 1892, и др.

На старославянското право са посветени няколко труда на Карел Кадлец: Karel Kadlec. Rodinný nedil čili zadruha v pravu slovanském. V Praze, 1898; Nekoliko Kapitol z oboru slovanskeho prava. V Praze, 1894; O úkolu právního dejepisu slovanskeho. V Praze, 1896.

Литературата в областта на педагогиката и образованието в библиотеката на Дринов е почти еднаква по количество с литературата по право. Това ни дава основание да смятаме, че за него и двата важни клона от хуманитарните науки са били с равностойно значение за дейността му като преподавател и учен. Не е изключено обаче това да е случайност в развитието на библиотечния фонд.

Педагогическата книжнина може да се разпреди на: 1) Литература за история на педагогиката и за видни представители на тази наука; 2)

Организация на учебната работа в различни учебни заведения; 3) Методически указания за учители; 4) Учебници и учебни помагала.

За всеки от посочените видове публикации даваме по избор автори и заглавия на трудове.

1. М. И. Демков. История русской педагогики (X—XII в.) Ревель, 1895; от същия автор: История русской педагогики. Ч. 1. Новая русская педагогика (XVIII в.) Спб., 1897; А. Ветухов. Ян Амос Коменский как педагог и человек. Харьков, 1893; С. Мыларов. Василий Евстатиевич Априлов, мощният подвижник на новото образование в България. Опис на живота му и на дейността му. Одеса, 1888.

2. Д. И. Багалей. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков, 1884; Гексли. Об университетском воспитании. Речь... при открытии университета Джонса Гопкинса в Балтиморе. Спб., 1876; Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве. М., б. г.; П. Каравелов. Българското учебно дело в Турско. С., 1888; А. Пл. Кулаковский. Начало русской школы у сербов в XVIII веке. Очерк из истории русского влияния на южнославянския литературы. Спб., 1903; М. Ч. Миличевич. Школе у Србии, од почетка овога века до края школске 1867 године. У Београду, 1868.

3. Василие С. Пелагич. Руководжа за сръбско-босанске, ерцеговачке, старо-сръбјанские и македонске учителие, школе и общине. Београд, 1867; И. Миклашевский. Можно ли возлагать на народных учителей какая-либо обязанность по техническому и профессиональному образованию. М., 1898; М. Демков. Педагогические правила и законы. Б. м. г.; Инструкция за окръжните училищни инспектори. Издадена от Министерството на народното просвещение. С., 1881; Инструкция за управлението на държавните учебни заведения в княжество България. С., б. г.

4. А. Брикнер. Об учебных пособиях при изучении истории России Б. м. г.

Учебниците за първоначалните училища са много малко: числителница, читанка и др.

Обществено-политическата литература е представена с по-малко количество публикации. В почти всички политическите въпроси се разглеждат във връзка с миналото и настоящето на България например: Бендерев. Сръбско-болгарская война 1885 года. Спб., 1892; Х. Д. Заховский. Современная Болгария (Общий очерк). Князь Батемберг и народ. Низложение князя. Регентство и болгарская конституция. Действия регенства и правительства. Международная политика в Болгарии. Грядущее. Одеса, 1887; И. С. Иванов. Сербия и Болгария со времени восточно-румелийского переворота 6-го сентября 1885 года. Одеса, 1885; Слободан Йованович. Сръбско-бугарский рат. Расправа на дипломатске историйе. Београд, 1901; Македония и Одринско (1893—1903). Мемоар на Вътрешната организация. Б. м., 1904; А. Шопов. Русия, Австрия и България. Спб., 1883.

Не е свързана с темата „България“ книгата на Всеволод Даневский. Системы политическаго равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи. Историко-догматич. исследование. Спб., 1882.

От областта на икономиката Дринов е притежавал само книгите на М. К. Сарафов. Бюджетите на княжество България през десетилетието 1879—1888. С., 1894, на В. Атанасов. Принос за изучаване на нашето народно стопанство. Б. м. г. и на Георгий Белов. Мнение по въпроса за железните пътища в България. С., 1883.

Няколко публикации разглеждат историята на търговските връзки и на търговията в отделни страни, като например: В. Васильевский. Древняя торговля с Регенсбургом. Б. м., 1888; Д. И. Багалей. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. Харьков, 1888.

На икономическата история е посветена книгата на А. Н. Ясинский. Очерки и исследования по социальной и экономической истории Чехии в средние века. Юрьев, 1901.

Както беше отбелязано, философските науки изобщо не са отразени в систематичната таблица на каталога. Но при прегледа на описанията и особено на съдържанието на отд. „Разни“ бяха открити и съчинения от областта на *философските науки*. Такива са например: П. Лейкфельд. Несколько слов о Сократе и утилитарианизме. Б. м. г.: К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV века. Львов, 1902; Ф. А. Зеленогорский. Общая характеристика движения философии в последние три века в ее главнейших направлениях. Харьков, 1893 и О преподавании философии в университете. Харьков 1902; Философия Григория Саввича Сковороды, украинского философа XVIII столетия; Аристипп Киренский, основатель гедонизма. Харьков, 1892; Из истории греческой философии. Харьков, 1892; Природа и жизнь по природе по Аристотелю. Харьков, 1891; Кратки начала от нравственна философия. Прев. от англ. Виена, 1870; Генрих Риттер. История философии древних времен. Перев. с нем. Спб., 1839; Albert Schwegler. Geschichte der Philosophie im Umriß. Ein Leitfaden zur Übersicht. Dritte verbreite und vermehrte Auflage. Stuttgart, 1857; Paul Leuckield. Zur logischen Lehre von der Induktion. Gesschichtliche Untersuchungen. Berlin, 1894—1898.

Литературата от областта на хуманитарните науки в библиотеката на Дринов приключва с издания, посветени на дейността на научни учреждения и институти и на библиотеки.

Първата група публикации, свързани с дейността на университети и академии, обединяваме под надслова „Наука“. Такива са например: Н. Ф. Сумцов. Столетие юрьевского бывшего Дерптского университета. Харьков, 1903; Протоколы заседаний совета Императ. Харьковского университета и приложения к ним. Харьков, 1869—1873; Отчет о состоянии деятельности Императорского Харьковского университета на 1898 год. Харьков, 1899; Копия на дневниците от Главното годишно събрание на Българското книжовно дружество, станало на 25 и 26 юлия 1874 г. в Браила. Виена, б. г.

От посочените примери се вижда, че Дринов се е интересувал предимно от дейността на Харковския университет, където е бил професор и от дейността на Българското книжовно дружество, за чието организиране и ръководство е имал големи заслуги.

Изданията, свързани с дейността на големи обществени и научни библиотеки в Русия, които Дринов е притежавал, като че на пръв поглед нямат пряка връзка с научните му интереси. Но той спада към тези учени, на които е добре позната ползата от обществените библиотеки. Така може да се обясни присъствието в личната му библиотека на издания за комплектуването на големи публични библиотеки, годишни отчети за дейността им, описи на ръкописните им сбирки. Набавял е такъв вид издания, защото ги е използвал. Такива са например: Записка о необходимости снабжения публичных и других библиотек в России книгами на славянских языках и сочинениями о славянстве. М., б. г.; Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1868 г. Спб., 1869 и за 1873, публикуван в 1875; Отчет Одесской городской библиотеки за 1903 г. (73-ий год существования). Одесса,

1904 и отчет на същата библиотека за 1904 г., публикуван в 1905 г.; Отчет Московского Публичного Румянцевского музея за 1876—1878 г. М., 1879; Н. Ф. Сумцов. Организация общественных и школьных библиотек. Харьков, 1896 и др.

В каталога на Дриновата библиотека са вписани и много публикации на описи и ръкописи в различни библиотеки, като М. Сперанский. Заметки о рукописях Београдской и Софийской библиотек. М., 1898 и Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института Князя Безбородко в г. Нежине. М., 1900; Обзор московских книгохранилищ. . . Спб., 1874; Александър Востоков. Описание русских словенских рукописей Румянцевского музеума. Спб., 1842; Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 1. Священное писание. М., 1855—1857 и Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 3. Книги богослужбных. М., 1869.

Анализът на литературата от областта на хуманитарните науки в библиотеката на М. Дринов дава възможност да се направят няколко съществени извода за неговите научни интереси, за проблемите, върху които е работил, и за неговата читателска култура.

1. На първо място следва да се изтъкне фактът, че в тази си част библиотеката съдържа основната и най-необходима литература, с която си е служил Дринов в дейността си като учен и преподавател. Книжнината по езикознание, литературознание, фолклористика, история и етнография представлява ядрото на библиотеката му. Тя разкрива добре и проблематиката, с която е свързано научното творчество на М. Дринов.

2. Силно впечатление правят множеството публикации, свързани с делото на Кирил и Методий. Това са 39 книги на руски, български, чешки и немски език. Сред тях изпъкват трудовете на известните слависти: А. Будилович, А. Хилфердинг, А. Л. Дювернуа, В. Ягич, П. А. Лавров, М. Погодин, М. Г. Попруженко, А. Соболевский, П. Сирку и др.

Броят на изданията, посветени от тази тема, както и имената на авторите говорят достатъчно убедително за значението, което ѝ е придавал Дринов и за мястото ѝ в научните му изследвания.

3. Темата „Македония и македонски въпрос“ също се откроява с големия брой публикации. Това са 25 книги, в които се разглеждат въпросите за македонския език, за македонските народни песни, за българо-сръбските отношения по македонския въпрос, представени от автори като: А. Будилович, Стефан Веркович, Димитър Матов и др.

4. С по няколко публикации са представени дейността, животът и заслугите на изтъкнати учени—слависти и историци: А. Н. Пипин, Ф. Фортунатов, Н. А. Лавровски, Вук Караджич, В. Григорович, М. Назарович Петров, Йосиф Добровски, Викентий Макушев, А. А. Потенбя, П. И. Шафарик, Изм. Ив. Срезневски, Ватрослав Облак и др.

5. От този най-съществен дял в библиотеката на Дринов установяваме също, че той е проявявал специални интереси към живота и делото на велики исторически личности или световноизвестни писатели, като Ян Хус, Ян Амос Коменски, Бокачо, Виктор Юго, Ф. Достоевски, Г. Хауптман и др.

6. Дринов се е интересувал от правни, педагогически, икономически и философски въпроси само дотолкова, доколкото се свързват с миналото и настоящето на народите, които са били обект на изследване в научната му дейност.

По количество художествената литература, включително и сборниците с народни песни и народни умотворения, стои на второ място след литературата от областта на хуманитарните науки.

От класиците на античната литература Дринов е притежавал съчиненията на Омир на чешки език: Homer. Homerova Ilias. Preložil Antonin Škoda. V Praze. 1904; Homerova Odysseia. Preložil Antonin Škoda. Praha, 1902; на полски език имал книгата на Т. Тасо Goffred abo Jeruzalem. Wyzwolona Torquato Tasso. Kraków, 1903; на У. Шекспир: Юлий Цезар. Трагедия в 5 действия. Прев. Ив. П. Славейков. Пловдив, 1882; много произведения на М. де Сервантес. Критическое издание „Дон Кихота“. Б.м.г., Повести Сервантеса. Харьков, 1893; Стекланный лицензиат. Новелла Мигуэля Сервантеса Сааведры. Перев. с исп. Харьков, 1893; Обманное супружество. Новелла Мигуэля Сервантеса. Перев. с исп. Л. Ю. Шепелевич. Харьков, 1893; на Ф. Шилер: Орлеанская дева. Романтическая трагедия. Харьков, 1887; на Х. Ибсен: Един предател. Театрално предствление в пет акта. Прев. от нем. С., 1896; на Дж. Байрон: Дон Жуан на острове пирата. Из поэмы лорда Байрона „Дон Жуан“. Перев. с англ. Дмитрий Мин. М., 1881; на Адам Мицкевич: Zywiła. — Karylla. Lwów, s.a., Poezja Adama Mickiewcza. Nowe uzupełnione wydanie. . . Warszawa, 1886.

М. Дринов е притежавал и много сборници с поетични произведения, анекдоти и др., например: Ник. Вас. Гербель. Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей, изданы под ред. . . Спб., 1871; Любопытныя и достопамятныя деяния и анекдоты государя императора Павла I. М., 1875; Сборник стихотворений, касающихся жизни славянских народов. Спб., 1876.

Българската художествена литература е представена с много малко произведения на: Г. С. Раковски. Горский пътник. Нови Сад, 1857; Л. Каравелов. Страници из книги страдания болгарскаго племени. Повести и рассказы. М., 1878; Ив. Вазов. Скитнишки песни. Нови лирически песни. С., 1899.

Като изключим посочените произведения, останалите художествени съчинения в библиотеката на Дринов са литературни опити на автори без призвание, например: Т. Василев. Стойко и Петко (две селенчета). Разказ. Солун, 1890; С. Н. Миларов. Паданието на Цариград. Драма в пет действия. С., 1883; Т. Х. Станчев. Гаази Осман Паша. Позорищна игра в 2 действия. Русчук, 1879 и от същия автор: Паданието на България. Историческа драма в 3 действия. Русчук, 1879.

Много повече са изданията с *народни песни и народни умотворения*, които Дринов е използвал в своите трудове. Такива са например: Стефан Веркович. Веда словена. Български песни от предисторично и предхристиянско доба. Открил в Тракия и Македония и издал. . . Београд, 1874 и Народне песме македонски бугара. Скупно. . . У Београду, 1860; Г. А. де Воллан. Угро-русские народные песни. Собраны. . . С приложением очерка быта Угорских и этнографической карты Венгрии. Спб., 1885; А. Дозон. Български народни песни. Париж, 1875; Вук Караджич. Српске народне пјесме из Херцеговине (женске). . . У Бечу, 1866; А. Ломачевский. Сборник песен буковинскаго народа. Киев, 1875; П. Цв. Любенов. Сборник с разни народни умотворения из Кюстендилско. С., 1896; Д. Миладинов и К. Миладинов. Български народни песни. Събрани от братя Миладиновци. . . Загреб, 1861; М. Халанский. Русския народные песни записанныя в Щигровском уезде, Курской губернии. Варшава, 1881 и Южно-славянския песни о смерти Марка Кралевича. Спб., 1904 и др.

Математическите и природните науки са застъпени в библиотеката на Дринов със сравнително малък брой книги — общо 64. От тях само 5 са от областта на математиката и физиката, 10 — по естествознание и най-много — 49 — по география. От областта на *физико-математическите науки* са трудовете: К. А. Андреев. О построении поляра относительно плоских геометрических кривых линий. Харьков 1880 и от същия автор: О геометрических соответствиях в применении к вопросу о построении кривых линий. М., 1879; И. Н. Гюзелев. Стойността на теориите във физиката. С., 1901; П. Лейкфелд. Математическая формула для определения вероятности гипотез в ее приложениях к научным построениям. Харьков, 1898; В. А. Стеклов. Общая методы решения основных задач математической физики. . . Харьков, 1901.

Сред тази литература намираме и книги по астрономия: О. М. Митчелль. Небесныя светила или планетные и звездные миры. Популярное изложение великих открытий и теорий новейшей астрономии. Перев. с англ. Андрей Мин. М., 1868; Г. В. Левицкий. Астрономы и астрономические обсерватории Харьковского университета от 1808 по 1842 год. Харьков, 1893.

Докато математическите науки са представени от сериозни изследвания, книгите по естествознание са предимно научно-популярни. Такива са например: И. П. Скворцов. Солнце, земля и электричество. Харьков. 1897; Н. Б. Медер. Как става денят и нощта, както и годишните времена: пролет, лято, есен и зима. Прев. и доп. Спиро Гулабчев. Киев, 1884 и др.

Литературата по география е застъпена от различни по вид и предназначение издания: пътеписи, географски трудове, речници и популярни съчинения, като например: Н. Барсов. Материалы для историко-географического словаря России. Вильна, 1865 и от същия автор — Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. Варшава, 1873; Бендерев. Военная география и статистика Македонии и соседних с нею областей Балканского полуострова. Спб., 1890; П. Р. Отшелников. От Солун до Белград. Пътни бележки и наблюдения. Б.м.г.; Мери Сомервилл. Физическая география. Перев. с англ. 5. изд. А. Мин. М., 1868; Е. Спространов. Битолско, Преспа и Охридско. Пътни бележки. С., 1890; С. Христов. Отечественно земеописание за народните класни училища (според програмата 3-тий клас). Пловдив, 1887; Arnold Hillberg. Nach Eski-Djumaia. Reise-Skizzen aus Bulgarien. . . Im Anhang: Bericht über die Messe von Eski-Djumaia im Mai 1876 von Graf Egm. Zichy. Wien, 1876; Neinrich Kiepert. Karte der Staaten auf den Balkan-Halbinsel nach den Grenzbestimmungen des Friedens von San-Stefano. Berlin, 1878; F. Kanitz. Donau-Bulgarien. Historisch-geographisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1875. Leipzig, s.a.

Литературата по изкуство е свързана в преобладаващата си част с историята на изкуството — особено интересна материя за един историк и филолог. Такива са например изданията: Байе. Византийское искусство. Перев. с франц. Спб., 1888; Н. П. Кондаков. Заметка о миниатюрах Кенигсбергского списка начальной летописи. Б.м., 1902 и от същия автор: О фресках лестницы Киево-Софийского Собора. Спб., 1888; Памятники христианского искусства на Аороне. Спб., 1902; Современное положение русской народной иконописи. Б.М., 1901; Е. К. Редин. Искусство и археология. Спб., 1905 и от същия автор: История искусства и русския художественныя древности. Харьков, 1902 и Критико-библиографические заметки по истории и археологии искусств. Харьков, 1902; Мозайки равенских церквей. Спб., 1896; И. Толстой и Н. Кондаков. Русския древности в памятниках искусства. . . Спб., 1884.

Дринов е проявявал интерес и към преподаването на изкуство в Харковския университет. Това се вижда от: Е. К. Редин. Преподавание искусств в Имп. Харьковском университете. К истории Импер. Харьков. университета. 1805—1905.

Справочна литература и литература с универсално съдържание

Към справочната литература в библиотеката на Дринов отнасяме всички *езикови и отраслови речници и различните видове библиографски указатели*.

Отрасловите и езиковите речници са свързани с езиковедските и филологическите изследвания на Дринов. Такива са например: Греческо-русский словарь. Ч. 1—2. М., 1903—1904; Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Императорской академии наук. Спб., 1901; А. Дювернуа. Материалы для словаря древнерусского языка. . . М., 1894; Я. Головацкий. Географический словарь западославянских и южнославянских земель и прилежащих стран. Вильна, 1884; И. Горбачевский. Словарь древняго актовaго языка северозападнаго края на царства Полскаго. Вильна, 1876; Р. Budmani. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugosloven. Akademii znatnosti i umjetnosti. U Zagrebu. 1897.

Универсални справочници от рода на енциклопедиите не са записани в каталога на Дриновата библиотека. Малко вероятно ни се струва един такъв учен като него, събрал в библиотеката си над 2900 тома, да няма нито един универсален справочник. Допускаме, че при предаването на библиотеката семейството му е задържало тези именно издания, от които се нуждае всеки дом.

Наличието на много библиографски указатели в библиотеката на Дринов говори, че той е имал висока библиографска култура, че е разбирал добре значението на библиографията за работата на всеки учен. Същото може да се каже и за издателските и библиотечните каталози, от които се е ползвал за получаване на необходимата му информация.

Посочваме по избор отделни библиографски указатели и каталози: Я. Л. Барсков. Список трудов академика А. Н. Пыпина. 1853—1903. Спб., 1903; С. Ал. Белокуров. Указатель к чтениям в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете за 1882—1887. М., 1888; Григорий Генадий. Литература русской библиографии. Опись библиографических книг и статей, изданных в России. Спб., 1858; М. Г. Попруженко. Материалы для библиографии по Кирилло-Мефодиевскому вопросу. Б.м.г.; Славяноведение в 1901 год. Систематический указатель трудов по языкознанию, литературе, этнографии и истории. Спб., 1903; А. Теодоров-Балан. Български книгопис. Съставен от. . . Дял I. От времето на първата новобългарска печатна книга до последната Руско-турска война (1641—1877). С., 1893; Н. Тихонравов. Летописи русской литературы в древности. М., 1859; Систематический указатель статей, рецензий и заметок по славяноведению в повременных изданиях за 1900 год. Спб., 1901; Указатель к научным трудам Александра Николаевича Веселовскаго. 1859—1895. 2. изд. Спб., 1896; Т. Флоринский. Заметки о новых книгах по славяноведению. Киев, 1885 и от същия автор още: Новости сербской литературы. Киев, 1885, Новыя книги по этнографии и истории славян. Киев, 1884, Новыя книги по славяноведению. Киев, 1891, Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. Киев, 1898; А. Францев. А. С. Пушкин в чешской литературе. Библиографические

материалы. Спб., 1898; Л. Шепелевич. Новые сочинения по истории испанской литературы. Б.м.г. и Обзор иностранной литературы. Одесса, 1892, и др.

Както се вижда от приведените примери, библиографските указатели в библиотеката на Дринов обхващат както стари издания, така и нови, т.е. те са ретроспективни и текущи.

Каталозите, от които се е ползвал Дринов в научната си работа, са няколко вида: книжарски, издателски и библиотечни. Например: Первое прибавление к систематической росписи книгам, продавающимся в книжном магазине Александра Ильича Глазунова в Москве. Составлено за время с июля 1867 по февраль 1869 г. Спб., 1869; Каталог книжного магазина А. И. Глазунова в Москве. М., 1869; Каталог библиотеки архива Историко-филологического общества (При Харьковском университете). Харьков, 1891; Каталог библиотеки Имп. Харьковского университета. Харьков, 1866; Каталог изданий Императорской академии наук. . . Спб., 1876, също и за издадените след 1901 — декември-юни; Каталог Патриаршей библиотеки, составленный в 1718 году. Спб., 1894; Katalog literatury polskiej wydawany przez Komisji Bibliograficzną wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie. Kraków, 1903; Catalogue des livres publiés par l'Académie Impériale des sciences. 2. Publications en langues étrangères. Spb., 1877.

Към литературата с универсално съдържание следва да отнесем и няколко календара, които намираме в каталога. Такива са например: Голуб календар 1891 (проста година). У Цариграду; Българско календарче „Вардар“ за 1890 г. Солун, 1890; Календарче „Св. Кирил и Методий“ за 1888—1894 г. Солун, 1894; Русско-славянский календар за 1890. Пг., 1890; П. Р. Славейков. Смешный календар за нова година, астрономисан и написан. . . Цариград, 1861.

МЕДИЦИНСКИ НАУКИ. ПРИЛОЖНИ НАУКИ.

Тези науки са представени в библиотеката на Дринов с малко заглавия. Значителната част от тях са от областта на медицината и здравеопазването, като например: С. Ватев. Българската болница „Евлогий Георгиев“ в Цариград. С., 1900; от същия автор: Значението на антропологичните наблюдения върху учениците. Б.м.г., Принос към антропологическо изучаване на българите. Б.м.г.; Принос към българската антропология. Б.м.г.; А. Змеев. Русские врачевники. Исследование в области нашей древней врачебной письменности. Спб., 1896; П. П. Ковалевский. Курс частной психиатрии, читанный в 1881 г. в Харьковском университете. Киев, 1882; М. А. Попов. Анатомическое исследование костей, найденных при раскопках курганов в Харьковской губернии. Харьков, 1902; И. П. Скворцов. Динамическая теория и приложение ее к жизни и здоровью. М., 1900 и от същия автор: Гигиена с включением анатомии и физиологии человеческого тела. Общедоступно изложенное учение о здоровье. Харьков, 1897 и Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. Харьков, 1898; Pierre Bondareff. La lavage stomacal comme traitement dans les maladies gastriques. . . S. J., 1882; St. Wateff. Contribution à l'étude anthropologique sur la poids du cerveau chez les bulgars. Paris, 1910; St., Wateff. Kurorte und Mineralquellen in Bulgarien. Berlin, 1901; St. Wateff. Observation anthropologique sur la couleur des Yeux des cheveux et de la peau chez les élève et les soldats en Bulgarie. Note par le. . . Paris, 1910.

Приложните науки са представени с незначителен брой издания: четири са от областта на промишленото производство и пет — от селското стопанство. Посочваме няколко заглавия: А. Ф. Головин. Заметка по вопросу о необходимости реформ по почтовому и телеграфному ведомствам в России. Б.м., 1882; В. Атанасов. Пръв отчет за държавната учебна занаятчийница в с. Княжево. За учебната година 1883/84 до 1886/87. С., 1887; Г. Драганов. Ръководство за правене на вино. Виена, 1873; Ф. И. Успенский. Византийские землемеры, наблюдения по истории сельского хозяйства. Одесса, 1888.

ПЕРИОДИЧНИТЕ ИЗДАНИЯ В БИБЛИОТЕКАТА НА ДРИНОВ

Периодичните издания — списания, „известия“, „труды“ и др.п., познати в специалната литература като „продължаващи издания“, се явяват печатни органи на научни общества, университети и академии. Като цяло фондът от периодични и продължаващи издания подчертава научния характер на библиотеката. Техният общ брой възлиза на 150 заглавия в 508 тома. По езика, на който са издадени, те се разпределят така:

Таблица № 3
за разпределение на списанията по език

Руски език	28
Български език	17
Френски език	10
Полски език	8
Чешки език	8
Сърбо-хърватски език	8
Немски език	6
Английски език	2
Румънски език	2
Латински език	1

Таблица № 4
за разпределение на продължаващите издания по език

Руски език	60
Български език	11
Полски език	6
Сърбо-хърватски език	1

По съдържание голяма част от периодичните и продължаващи издания се свързват със славистиката, която обединява: езикознание, литературознание, история, археология, етнография и фолклористика на славянските народи. Такива са например списанията: Библиотека „Свети Климент“. С., 1988/89; Византийский временник, издаваемый при Имп. Академии наук. Под ред. В. Г. Васильевского и В. Э. Регеля. Спб., 1894—1903; Временник Императорского Московск. общества истории и древностей российских. М., 1885; Русский филологический вестник. Ученый журнал, издав. под ред. М. А. Колосова. Варшава, 1879—1880; Заграничный вестник. Журнал иностранной литературы, науки и жизни. Спб., 1885; Гласник Дружства сръбске словесности. У Београду, 1849—1863; Славиеви гори (Родопи). Списание за народни умотворения, наука и обществени знания. . . Пловдив, 1894; Журнал Министерства народного просвещения. Спб., 1879—1888 Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. Спб., 1893—1906; Известия Императорской академии наук. Историко-филологическое отделение. Спб. 1903—1905; Летопис на Българското книжовно дружество в София. С., 1899—1902; Отчеты

Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности за 1866—1891. Спб., 1903; *Ljetopis Jugoslanske Akademije znanosti i umjetnosti*. U Zagrebu, 1877—1904; *Byzantinische Zeitschrift*, herausgegeben von Karl Krumbacher. Leipzig, 1892—1893; *Bulletin international de l'Académie des sciences des Cracovie*. Classe de philologie. Classe d'histoire et de philosophie. Cracovie, 1902; *Archivum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*. Kraków, 1904; *Archiwum Komisji Historycznej*. Kraków, 1902; *Archiv für slavische Philologie*. Unter Mitwirkung von A. Leskien und W. Nehring. Herausgegeben von V. Jagić. Berlin, 1875—1895.

Въпреки че посочените заглавия на списания и продължаващи издания са недостатъчни да охарактеризират тази важна част от библиотеката на Дринов, но и по тях може да се установи научният профил на периодиката, от която се е ползувал той в своите изследвания.

И при периодичните издания, както и при книгите, изпъкват неговите специализирани интереси към филологическите и историческите науки.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА КНИГИТЕ ПО ГОДИНА НА ИЗДАВАНЕ

Получените данни от качествения анализ на фонда не са в състояние да разкрият в каква степен четената от Дринов литература е била нова и актуална и доколко библиотеката му е била текущо обновявана. Сведения от този вид могат да се получат посредством разпределението на книгите по година на издаване. Резултатите са отразени в

Таблица № 5
за набавените книги и списания по година на издаване⁹

1728—1	1826—1	1838—2	1848—4	1858—12
1773—1	1828—2	1839—3	1849—10	1859—13
1777—1	1829—2	1840—3	1850—5	1860—23
1786—1	1830—4	1841—3	1851—7	1861—20
1792—1	1831—1	1842—3	1852—4	1862—17
1796—1	1832—5	1843—1	1853—8	1863—16
1802—1	1833—4	1844—3	1854—6	1864—19
1814—1	1834—2	1845—3	1855—9	1865—18
1816—1	1835—2	1846—3	1856—8	1866—18
1818—1		1847—6	1857—10	1867—29
1868—31		1878—36	1888—81	1898—60
1869—38		1879—44	1889—53	1899—67
1870—32		1880—35	1890—67	1900—90
1871—40		1881—38	1891—47	1901—74
1872—28		1882—41	1892—61	1902—108
1873—30		1883—50	1893—78	1903—86
1874—40		1884—69	1894—82	1904—72
1875—39		1885—65	1895—69	1905—31
1876—53		1886—44	1896—92	1906—1
1877—37		1887—51	1897—66	

Резултатите от последния анализ по години на издаване дава възможност да се направят няколко по-съществени извода:

— Библиотеката на М. Дринов е комплектувана предимно с нови, съвременни за него издания.

— Броят на постъпилите в библиотеката му нови издания започва да се покачва значително след 1860 г., когато той е на 22 години. В 1861 г., както е

⁹ Тъй като не всички описания в каталога съдържат данни за годината на издаване, в таблицата са отразени 2452 книги и списания срещу 2969.

известно, той е вече студент в Москва и започва все по-осезателно да чувства нуждата от собствени книги за подготовката си по изучаваните предмети, а малко по-късно и за първите му научни изследвания¹⁰.

— Рязко се увеличава броят на доставените за библиотеката му книги през периода, когато той е вече професор в Харков. За времето от 1873 г., когато Дринов е избран за щатен доцент в Харковския университет, до 1905 г. за библиотеката му са набавени 1946 нови издания или средният прираст на библиотеката е 60 книги и списания годишно.

Изнесените факти показват, че библиотеката на Дринов е била една текущо обновявана, работна библиотека, активно използвана от своя притежател.

Единствен от видните дейци на Българското възраждане, които притежавали лични библиотеки със запазени за тях каталози, Дринов живее 28 години след Освобождението на България. Поради това и в библиотеката му намираме толкова много издания след 1879 г. Те са 1621 т. От 2451 датирани книги и списания броят на изданията след Освобождението възлиза на 66 %. Това означава, че с една значителна част от книгите си библиотеката на М. Дринов представлява преход от частните възрожденски библиотеки към частните библиотеки в новата българска държава. Чрез включената в нея литература може да се почувствува много по-осезателно духът на новата епоха, сменила възрожденската.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведените библиометрични изследвания на фонда на Дриновата библиотека позволяват да се направят следните по-съществени изводи:

1. Библиотеката на големия български учен Марин Дринов е образец на лична библиотека, добра база за научно-изследователска дейност.

2. Тя е редовно снабдявана с нови издания. За развитието ѝ и попълването ѝ с нови публикации Дринов се е грижил до края на живота си.

3. Библиотеката на Дринов е комплектувана с литература на различни езици, от които най-добре застъпен е руският.

4. Като книжовна сбирка библиотеката на Дринов разкрива и неговите научни и културни интереси, концентрирани главно в областта на българистиката, славистиката и историята. Темата „България“, представена в библиотеката от 224 книги, които съставляват 13.40 % от общия ѝ фонд, говори убедително за вниманието, което ѝ е отделял в научната си дейност.

Към тази тема с основание можем да присъединим и литературата за славянските просветители Кирил и Методий, а също и публикациите за Македония и Източния въпрос, защото и тези теми са непосредствено свързани с миналото и настоящето на България — централната тема, към която ученият проявява неотслабващ интерес през целия си живот.

¹⁰ В 1866 г. е написана в Женева първата му статия „Срашни ли са за народността ни фанариотите и йезуитите?“, публикувана в излизания в Цариград български вестник „Время“; в 1869 г. във Виена е издадена книгата му „Поглед върху произхождането на българския народ и началото на българската история“; в 1871 г. в Москва защитава магистърска дисертация „Заселение Балканского полуострова славянами“.

СЪВРЕМЕННИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ИНФОРМАЦИОННАТА НАУКА И НА ИНФОРМАЦИОННОТО ОБСЛУЖВАНЕ НА НАУКАТА

ЗОРНИЦА ПЕТКОВА

Рецензент: *Татяна Янакиева*

Редактор: *Елена Кирова*

Зорница Петкова. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ НАУКИ И ИНФОРМАЦИОННОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАУКИ

Рассматриваются развитие, изменение названия, предмет и объект исследования информационной науки в последние два десятилетия. Намечаются основные тематические направления исследования и указываются разработанные в этой области проблемы.

Подчеркиваются новые моменты в информационном обслуживании: развитие новых информационных систем и информационных языков в связи с использованием электронной техники. Показаны прогнозы будущего развития информационного обслуживания и библиотек в „веке информации“.

Самостоятельный раздел посвящен информационной науке в Болгарии: ее становлению и развитию как научной дисциплины. Проведен библиометрический анализ болгарской литературы в этой области и выявлены основные тематические направления. Изложено состояние информационного обеспечения науки в Болгарии и применение современных автоматизированных средств.

Zornica Petkova. MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SCIENCE AND THE INFORMATION SERVICE OF SCIENCE

The evolution of the information science in the last 20 years is discussed concerning the development of its title and object of research. The main topics of research are outlined, as well as the problems insufficiently examined.

The new methods of information service are considered, along with the development of new information systems and information languages in relation to the application of modern technology. Prognoses are given for the evolution of the information service and the future of the libraries in the "information age".

A separate chapter is devoted to the information science in Bulgaria: its emergence and development as a scientific discipline. The Bulgarian literature in this field is examined bibliometrically, along its main topical lines. Information service of science in Bulgaria is discussed as regards the application of modern information technologies.

Неимоверно бързият прогрес на науката и техниката след Втората световна война постави нови изисквания за информационно осигуряване на науката, по-различно от традиционното библиотечно-библиографско обслужване.

Рязкото повишаване в последните десетилетия на количеството на научните публикации достигна невиджани досега размери при условията на научно-техническата революция. В съществуващия океан от публикувани и непубликувани източници става все по-сложно да се търси и намери необходимата и релевантна информация, отговаряща на съответните информационни нужди. Тези трудности породиха своеобразна „информационна криза“, която доведе до коренно преустройство на информационното обслужване в науката. Създадоха се условия за възникване и развитие на нов вид професионална дейност — научно-информационна, която да осигурява на учените и специалистите необходимата за техните изследвания научна и техническа информация. Главната предпоставка за появата на този нов вид професионална дейност беше усложненият обмен на информация вътре в самата наука — усложнения, които създадоха сериозни проблеми в цялата система за научни комуникации.

Научно-информационната дейност постепенно се обособи като самостоятелен вид научен труд, наред с научно-изследователския и научно-организационния. Научно-информационната дейност се осъзна като особена функция на учения, принципно различна от другите негови функции. Тя завоюва признание в обществото като специфична разновидност на научния труд, а информационните работници по право заемат равно място с научните работници, тъй като тяхната успешна дейност способствува за ефективното изпълняване на функциите на всички други научни подразделения, без да ги дублира или заменя.

Появата на качествено нови задачи в областта на научно-информационната дейност съвпада по време с настъпилото значително разширяване на нейните възможности, преди всичко технически. Бързото развитие на електронната изчислителна техника, микрофотографията, оперативната полиграфия и пр. доведоха до качествен скок в методите на информационното обслужване. Промените в тази сфера навлязоха с такова шеметно темпо, че надминаха всички очаквания, граничейки едва ли не с научната фантастика. Развитието се оказа много по-бързо, отколкото можеше да се предположи: докато до края на 50-те години техниката на информационното обслужване не се различаваше много от тази на довоенния период, 60-те години сложиха началото на така наречения „век на информацията“, в който днес живеем. Усъвършенствуваните автоматизирани системи за обработка, съхранение, търсене и разпространение на информация, с които сега разполагаме, доведоха до действително революционни промени. Днес си даваме сметка колко правилно е било предвиждането, изказано още в 1957 година от Консултативния комитет по библиография към ЮНЕСКО: „Навлизаме в нова ера в разпространението на информация и научни знания, която изисква прилагане на нови методи и средства, толкова различни от досегашните, колкото нашата съвременна техника се отличава от средновековната“¹.

Измененията в методите на информационно осигуряване са свързани с някои тенденции в развитието на съвременното научно знание като: неговата кибернетизация, компютризация, математизация и въобще формализация. Трудности в информационното осигуряване на науката възникват от

¹ Methodes et techniques nouvelles de diffusion des connaissances. — Bull. Unesco Bibl., 1957, № 1, 5—7.

характерната за епохата на научно-техническата революция интеграция на научното знание и интернационализацията в съвременната наука.

Освен това, благодарение на развитието на системно-структурните изследвания, на теорията на моделирането, на разработката на методи на мрежи и системи се разшириха и трансформираха и организационните принципи на научно-информационната дейност: появи се принципна възможност за създаване на сложни национални и международни информационни системи — както тясно специализирани, така и многопрофилни.

Така научно-информационната дейност се разви, превръщайки се в самостоятелен вид научен труд под влияние на взаимодействието между двата процеса: от една страна — появата в условията на научно-техническата революция на качествено нови задачи в информационното осигуряване на учените, и от друга — разширените технически възможности на самото информационно обслужване, укрепване и развитие на научно-методологичната му основа.

На базата на научно-информационната дейност се обособи и постепенно разви нова самостоятелна област на знанието, която днес в редица страни се нарича някои „информационна наука“, в други „информатика“. Нейната поява датира от края на 40-те и началото на 50-те години. И до днес обаче нейното формиране не е окончателно завършено. Тя все още не се смята за зряла наука и според някои прогнози този процес ще приключи едва в 90-те години на нашия век.

Най-значителните постижения в тази сфера досега са рожба на 60-те и 70-те години — постижения, които именно са предмет на този труд.

1. РАЗВИТИЕ НА ИНФОРМАЦИОННАТА НАУКА ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ

Развитието на информационната наука през цялата ѝ история до днес се е съпровождало от непрестанни дискусии относно нейната същност като наука, относно нейното наименование, предмет, задачи, метод и обект на изследване. Тези спорове, естествени за всяка нова научна област, не са стихнали и до днес.

Наименование на научната дисциплина и някои терминологични въпроси

Като всяка нова научна дисциплина, терминологията в областта на информационната наука е още твърде неуточнена. Неустановено окончателно е още и самото ѝ наименование. Първоначалното ѝ название „документация“, употребено за пръв път в 1905 г. от Пол Отле в смисъл на дейност, която се занимава със събиране, обработка, съхранение, търсене и разпространение на документи, се запазва докъм средата на нашето столетие.

В годините след Втората световна война паралелно с „документация“ се появява и терминът „научна информация“. И двата термина започват да се приемат като синоними, означаващи един и същи вид дейност и една и съща област на знанието. В някои страни (предимно в САЩ) „научна информация“ постепенно измести „документация“ и на последния термин започва да се гледа като на остарял и неотговарящ на съвременното съдържание на понятието. Постепенно на практика „документация“ почти излезе от употреба, без да е напълно изоставен, употребяван най-вече в съчетание с „информация“ или „научна информация“.

60-те години бележат ново развитие в тази насока: за обозначаване на научната дисциплина, оформила се вече по това време като такава, се използват два термина: в западните страни — „информационна наука“, а в

СССР и в социалистическите страни — „информатика“. „Информатика“ всъщност беше въведен от французина Драйфус в 1962 г. за означаване на автоматизирана обработка на информация. С това съдържание този термин се запази и до днес в западните страни.

В СССР това наименование беше възприето за новата научна дисциплина, която изучава закономерностите на научната информация и научните комуникации. Предложението бе направено в 1966 г. от Михайлов, Черный и Гиляревский² и скоро се прие и утвърди не само в СССР, но и в останалите социалистически страни.

По този начин се получи омонимия: терминът „информатика“ обозначава едновременно две различни научни дисциплини с различни предмети на изследване, с различна проблематика, и е използван от представители на две различни специалности — в областта и на научната информация, и на изчислителната техника, програмиране и автоматизирана обработка на данни.

Но не само на Запад терминът „информатика“ се използва от специалисти в областта на математиката и изчислителната техника. Нещата се усложняват поради факта, че тази употреба намира все по-често прием в смисъл на „автоматизирана обработка на данни“ и в СССР, и в други социалистически страни. Стигна се до различни понятия за един и същ термин на един и същ език: например в ГДР под „информатика“ разбират науката, изучаваща структурата и свойствата на научната информация и закономерностите на научните комуникации, докато във ФРГ — теория и практика на автоматизираната обработка на информация. Тази омонимия застрашава да доведе до объркване на понятията.

Поради тази причина най-изтъкнатите съветски специалисти в областта на информатиката — Михайлов, Черный и Гиляревский³ воюват за чистотата на този термин и за неговото запазване за областта на научната информация. Те пишат: „Опитите на специалистите в областта на изчислителната техника, програмирането, изкуствения интелект и т. под. да се сведат задачите по преработка на всички видове информация само до използване на електронни машини и на тази основа да създадат нова наука — „информатика“, са по наше мнение безпочвени. . . Само по себе си използването на електронни машини и други средства на информационната техника без научно мислене не е способно да открие нови факти. . . Задачите по преработка на всички видове информация не могат по никакъв начин да се свеждат само до използване на електронни машини и да се принизява значението на изследванията на теоретичните основи на информатиката и на научно-информационната дейност.“

Неяснотата в терминологията предизвика предложения за други наименования: „документалистика“, „документология“, „информатология“, „информатология“. Последните два термина, които се появиха отскоро, се предлагат не толкова като заместители на „информатика“, колкото са резултат на една нова концепция, развита от редица теоретици на научната информация не само в СССР, но и в западни страни (Семенюк⁴, Сифоров⁵, Йовиц⁶,

² Михайлов, А. И., А. И. Черный, Р. С. Гиляревский. Информатика — новое название теории научной информации. — Научно-техн. информация, 1966, № 12, 35—39.

³ Михайлов, А. И., А. И. Черный, Р. С. Гиляревский. Исследования по информатике в СССР (1968—1977 гг.). — Научно-техн. информация, сер. 2, 1977, № 11/12, 1—12.

⁴ Семенюк, Э. П. Современный этап познания мира и науки об информации. — Междунар. форум по инф. и док., 7, 1982, № 3, 15—21.

⁵ Сифоров, В. И. Наука об информации и ее проблемы. — Междунар. форум по инф. и док., 8, 1983, № 1, 17—21.

⁶ Jovits, M. Information science: toward the development of a true scientific discipline. — Amer. Doc., 20, 1969, B 4, 369—376.

Фарадей^{7,8}, Фоскит⁹ и др.) Според тази концепция информологията изучава процесите и законите на предаване, разпространение, обработка и преобразуване на информация, а също и законите, свързани с изпълняване на други различни операции на информация, като кодиране, декодиране, запаметяване, съхранение, извличане, създаване, потребление на информация и пр. Тя е тясно свързана с кибернетиката и включва в себе си постиженията на много отрасли на знанието, обединява най-различни теории и концепции, засягащи информацията, теория на биологическата информация, информационна физиология и психология, теория на информационно-техническите устройства, теория на икономическата информация, на социалната информация, на масовите комуникации, информационна лингвистика, теория на педагогическата информация, и накрая — теория на научните комуникации и на научно-информационната дейност. Последната теория е само част от информологията, която от своя страна е обобщаваща наука за информацията, интеграционен отрасъл на знанието, притежаващ общонаучно значение. Тази концепция не намира много поддръжници. Дори и самият Сифоров ревизира становището си и смята, че „... в интерес на международната унификация на понятията и терминологията онази област на науката, която бяхме определили като информология, следва да се нарича „информатика“.

В този смисъл звучат думите и на Михайлов, Черный и Гиляревский¹⁰, които, оборвайки противниците на термина „информатика“ за областта на научната информация, твърдят: „Ако терминът „информатика“ не се приеме, при дадените условия това ще доведе до пренебрегване на много аспекти на нашата дисциплина, до невнимание към теоретичните и в частност до методологичните изследвания в нея. А това ще се отрази и на нейното развитие.“ И понататък те настояват: „Съвременният ход на събитията в информационните служби в СССР и на информационната дейност в чужбина ни убеждава в това, че терминът „информатика“ (поне в руски език) е удачен и правилен като название на научната дисциплина, която в най-близките десетилетия ще способствува за разрешаването на широк спектър от теоретични и практически задачи в науката и в народното стопанство, свързани с повишаване ролята на информацията в обществото.“

Не само около наименованието се появиха разногласия и разноезичие. В речника ѝ навлязоха много термини, съвсем естествено за всяка нова наука, които все още не са еднозначно определени, все още се търсят техните еквиваленти от един език на друг. Въпреки че в тази насока се работи усилено в цял свят (създаде се дори и международна организация по терминология в областта на информацията INFOTERM), резултатите са още незадоволителни. Този въпрос е твърде обширен, за да се обсъжда тук. Той би могъл да бъде предмет на самостоятелно изследване. Тук обаче се налага да отбележим, макар и мимоходом, някои от основните термини, с които постоянно боравим. Тези термини се появиха в резултат на бързия прогрес в областта на информационната технология. Някои от тях са само променени наименования на стари и добре известни в традиционното библиотекознание понятия. Други термини, обаче, се явиха, за да обозначат съвсем нови понятия

⁷ Farradane, J. Towards a true information science. — The Information scientist, 10, 1976, В 3, 91—101.

⁸ Farradane, J. Knowledge, information and information science. — J. Inf. Science, 2, 1980. № 2, 75—80.

⁹ Foskett, D. J. Information science as an emerging discipline: educational implications. — J. Librarianship, 5, 1973, № 3, 164—174.

¹⁰ Михайлов, А. И., Р. С. Гиляревский. О перспективах развития информатики. — Научно-техн. информация, сер. 2, 1983, № 5, 1—11.

за непознати досега методи и средства, прилагани в научно-информационната дейност във връзка с развитието най-вече на електронна техника. Въвеждането на много от новите термини се посреща с резерви от страна на библиотекарите. Но ако има известно основание за противопоставяне на замяната на стари и утвърдени термини с нови само затова, че са по-„модерни“, то за новите понятия нямаме избор: за тях не съществуват стари наименования, те добиха гражданственост и вече са всеобщоприети.

Образуването на нови термини, разбира се, крие известни опасности. При информатиката, чиято терминологична система непрестанно се попълва с неологизми, опасностите са още по-големи поради бързите темпове на развитие на тази научна дисциплина. Процесът на формиране на нови термини трябва да се държи под контрол, тъй като безконтролната употреба на нови термини може да доведе до използване на многобройни думи и словосъчетания за обозначаване на едни и същи понятия, а това би затруднило общуването даже и между специалисти от един и същ отрасъл. Необходимо е да се внимава с приемането на чужди думи, за да не се затлачи родният език с чуждици, на които би могло да се намерят еквиваленти. Така например английският термин *on-line* не се превежда на немски, на френски и на някои други езици, а се използва английският. На руски език практиката не е уеднаквена: понякога се транслитерира: „он-лайн“, в други случаи се превежда с различни определения: „оперативен“, „динамичен“, „диалогов“, „взаимодействащ“, „интерактивен“, или със словосъчетания: „в реален мащаб на времето“, „в режим на реално време“. В 1981 г., с цел да се избегне съществуващият разнобой, редакцията на „Реферативный журнал“ „Информатика“ предложи за английския термин *on-line* на руски език да се използва определението „динамичен“ с аргументацията, че то най-точно отразява най-важната особеност на системите за търсене на информация, работещи в такъв режим — режим на активно, пряко взаимодействие между потребителя и системата. И оттук всички термини в съчетание с „он-лайн“ се превеждат с прилагателното „динамичен“ — напр.: *on-line access* — динамичен (пряк, непосредствен) достъп до електронната машина, която незабавно реагира на всяка команда на потребителя; *on-line retrieval* — информационно търсене в режим на динамичен достъп. А *off-line* се превежда с отрицанието на „динамичен“, което едва ли може да се приеме за най-удачното определение — напр.: *off-line system* — „нединамична система, която изпълнява командите на потребителя с известно закъснение, не в момента на задаването им“.

Обаче разнобоят в употребата на тези, както и на други термини в тази област, в руски език все още не е ликвидиран и за да се постигне еднообразие, в последно време е подготвен проект за държавен стандарт (ГОСТ¹¹), в който „динамичен“ не фигурира, а се предлага определението „интерактивен“, което отговаря на „он-лайн“ (например за „интерактивен режим“ се дава следното пояснение: „способ на взаимодействие между потребителя и информационната система, при който съобщенията на потребителя намират незабавна реакция от страна на системата, и обратно — от системата към потребителя“).

В българската литература по информатика, която по начало е оскъдна, този термин засега се среща рядко, но може да се каже, че тенденцията е повече към употребата на английския термин с проста транслитерация, колкото и чуждо да звучи. Същото се отнася и за още няколко термина, които се утвърдиха в специалната терминология по информатика в нашия език, а именно: „база-данни“, „банка-данни“ и др. Проектът за съветския термиоло-

¹¹ Проектът за стандарта е цитиран в: Реф. Журнал. Информатика, 1984, № 1, 24—28.

гичен стандарт дава следните пояснения за тези термини: „база- данни“ — съвкупност от подредени по определен начин еднотипни и точни сведения, представени обикновено в машинно-читаема форма (на магнитна лента или на друг носител), отнасящи се към даден отрасъл или проблем или произхождащи от някаква организация; „банка-данни“ — автоматизирана информационна система, състояща се от една или няколко бази-данни, от система за управление на базата-данни, от съответни приложни програми и технически средства за реализация на системата.

Проблемите на терминологията в областта на информатиката са и обширни, и сложни, и те не са обект на изследване в настоящата работа. Тук ние отбелязваме само онези термини, които използваме най-често и без чието предварително пояснение те биха останали непонятни в нашия текст.

Предмет и обект на изследване на информационната наука

И до днес не съществува единно мнение по въпроса, кои са основните предмети и обекти, изучавани от информационната наука и докъде се простират границите ѝ. В първия период от развитието ѝ нейният предмет се определяше чрез понятията за научна информация и научно-информационна дейност. Това беше формулирано още в първата дефиниция за нея като „научна дисциплина, изучаваща структурата и свойствата (а не конкретното съдържание) на научната информация, а също и закономерностите на научно-информационната дейност, нейната теория, история, методика и организация. Нейна цел е разработката на оптимални способи и средства за представяне (записване), събиране, аналитико-синтетична преработка, съхранение, търсене и разпространение на научна информация“ (Михайлов и др.¹²).

Под „научна информация“ се разбира най-често сведения, възникнали в резултат на научни изследвания, както и логическа информация, получена в процеса на познанието, ако тя съответствува на съвременното ниво на развитие на науката и е предназначена за използване в обществената практика. Научна информация се създава и при разнообразни дейности в сферата на производството, икономиката, управлението. В последните две десетилетия на научната информация престана да се гледа като на резултат от научни знания или от аналитикосинтетична преработка на първична информация. Днес научната информация стана един от най-важните ресурси на човешкото общество наред с енергийните, суровинните и човешките.

В началото, когато информационната наука се оформяше като научна дисциплина, тя се занимаваше само с въпросите на теорията и практиката на научно-информационната дейност, а въпросите и задачите на научните комуникации стояха настрана от нейния предмет, и въпреки че връзката между тези два феномена се подразбира, тя не се изразяваше пряко, не се акцентираше, не се изучаваше специално.

След това настъпи етап, когато в хода на по-задълбочено осмисляне предметът и задачите на информационната наука започнаха да се свързват непосредствено с научните комуникации в цялото им качествено разнообразие и нееднородност, включвайки както официалните (наричани още „формални“), така и неофициалните (или „неформални“) видове комуникации в науката.

Научните комуникации в настояще време се приемат не само като съвкупност от процесите на представяне, предаване и получаване на

¹² Михайлов, А. И., А. И. Черный, Р. С. Гиляревский. Основы информатики. М., Наука, 1968. 756 с.

информация, а вече се осъзнават като сложна система, като важна съставна част от социалния механизъм на науката. От тяхното функциониране зависи бързината на предаване на информация за членовете на обществото, а това пък обуславя развитието на науката и внедряването на нейните постижения в производството и в други сфери на дейност. Дори днес за главен обект на информационната наука се смята именно системата на научни комуникации, т. е. съвкупността от всички форми и средства за предаване на информация, получена чрез методите на научното познаване във всички сфери на човешка дейност. При това при изучаване на научните комуникации информационната наука отдава предпочитание на официалните видове и процеси, като признава, че вниманието не трябва да се ограничава само до официалните комуникации между учените, а трябва да включва и по-малко изучените, но не по-малко важни нейни разновидности — неофициалните.

Във връзка с това постепенно областта, изучавана от информационната наука и нейните проблеми се разширява и сега обхваща:

- структурата и общите свойства на научната информация;
- научно-информационната дейност като съвкупност от всички процеси, свързани с организацията и разпространението на научна информация;
- документите като материални носители на научна информация;
- средствата за обезпечаване на информационни процеси;
- закономерностите на научните комуникации.

Този обхват на информационната наука се свързва твърде тясно с дисциплините от науковедския и комуникационния цикъл наред с останалите, с които тя поначало взаимодейства.

Интерес представлява развитието в последните години на концепциите за същността на информационната наука в западните страни. Дефинициите са многобройни и разностранни по съдържание, което още веднъж доказва недостатъчната ѝ зрялост като научна дисциплина. Според Джексън и Уилис¹³ тя включва: комуникации, електроника и библиотекознание. Но те добавят, че хората от различни професии влагат различно съдържание в термина „информационна наука“ — например за някои хора от библиотечните среди „информационна наука“ е по-престижно, по-модерно наименование на съвременното библиотекознание; други приемат, че „информационната наука“ е библиотекознание в по-голяма дълбочина. За математика „информационна наука“ е идентично с „теория на информацията“ на Шенън. Мнозина от тези, които отъждествяват „информационна наука“ с „електроника“, поставят ударението върху използването на електронни машини за обработка на данни и за търсене на информация. Отъждествяват я още с „комуникационна теория“.

Хейз¹⁴, разглеждайки отношението на информационната наука към библиотекознанието във връзка с обучението по информационна наука в библиотечните училища, се противопоставя на концепцията, която отъждествява „информационна наука“ с използването на електронни машини за обработка на данни в библиотеката. Според него объркването, което се създава от такова разбиране, може да се отстрани чрез сливане на двете науки в една „библиотечна и информационна наука“. И такова сливане в някои западни страни е почти осъществено на практика.

Според Борко¹⁵ информационната наука има характер и на чиста наука, която изследва своя предмет без оглед на неговото приложение, и на

¹³ Jackson, E., R. Wyllys. Professional education in information science: its recent past and probable future. — In: Hammer, D. (ed.) The Information Age. Metuchen, 1976. 166—209.

¹⁴ Hayes, R. Information science in librarianship. — Libri, 19, 1969, № 3, 216—236.

¹⁵ Borko, H. Information science: what it is? — Amer. Doc., 19, 1968, № 1, 3—5.

приложна наука, която предлага продукти и услуги. Нейният предмет е комплексен и многоизмерим.

Според Карачиоло¹⁶ информационната наука обхваща: библиотекознание, електроника, управление и системен анализ, но тя по своята същност е независима дисциплина, пресичаща се с много други науки от цикъла на естествените, техническите, обществените и хуманитарните дисциплини.

Смит¹⁷ набляга най-вече на комуникационните аспекти на информационната наука, като подчертава, че тя се занимава с това как хората на науката се информират помежду си. Според него тя изучава каналите, по които се предава информация — от нейното създаване до нейното използване и всички процеси на събиране, организация, тълкуване, съхранение, разпространение и трансформиране на информация, като се слага ударение на приложението на съвременните технически средства за обработка на информация.

Тейлър¹⁸ изтъква като най-важна характеристика на информационната наука изучаването и свойствата на информацията и силите, които управляват нейното движение и на второ място — средствата за нейната обработка. Първата характеристика отразява теоретичната страна на информационната наука, а последната — приложната ѝ страна. Тази дефиниция включва много от характеристиките на библиотечната наука и практика. Тя обхваща и тази част на електрониката, която се занимава с обработката и съхранението на информация с помощта на електронни машини, но не отъждествява информационната наука с електроника.

Въпреки многобройните дефиниции, които съществуват, и до днес не се е стигнало до една единствена общоприета дефиниция за „информационна наука“. Това се дължи на нейния широк обхват, на различните тълкувания, давани от различните области, с които тя взаимодейства поради своя многодисциплинен характер. Главната трудност идва от проблема за определението най-напред на термина „информация“ — един неразрешен и до днес проблем.

Между теоретичите на информационната наука се очертават две течения във връзка с въпроса: „необходимо ли е, или не да се даде дефиниция за „информация“, преди да се стигне до дефиниция на „информационна наука“? Уелиш¹⁹, който анализира 39 дефиниции за „информационна наука“, констатира, че само 8 от тях дават определение на понятието „информация“ — всички останали отминават този въпрос.

Представителите на едното течение смятат, че не може да се формулира една единствена точна дефиниция за понятието „информация“, която да обхване всичките ѝ аспекти. „Информация е толкова универсално и фундаментално понятие, използвано в толкова различен контекст, че опитите да се сведе нейното съдържание към един кой и да е аспект се оказват неуспешни.“ Много усилия за адекватно определение дадоха наистина неудовлетворителни резултати и доведоха до известно разочарование у специалистите в тази област. По този повод Сарацевич²⁰ пише: „Всички са

¹⁶ Caracciolo di Forino, A. University training of information specialists. — In: Proceedings of the Internat. Conference on Training for Inf. Work. Rome, Nov. 1971. The Hague, FID. 1972, 70—85.

¹⁷ Smith, J. I. Cutting the NSF-OSIS budget: potential disaster for information science and technology. J. Amer. Soc. Inf. Science, 25, 1974, № 2, 77—81.

¹⁸ Taylor, P. J. (ed.). New trends in documentation and information. Proc. 39th FID Conference, Edinburgh, 1978. London, ASLIB, 1980. 519 p. (FID Publ. 566).

¹⁹ Wellish, H. From information to informatics: a terminological investigation. — J. Librarianship, 4, 1972, 157—187.

²⁰ Saracevic, T. Report at a Conference on education for information science — strategies for change in library school programmes. Albany, 1977. — J. Inf. Science, 1, 1979, № 2.

недоволни, че информационната наука не иска да се потруди над определяне на понятието „информация“ и задават въпроса: Как може да се създава наука, която не дава определение на своето основно явление? Но не е ли същото положението и в други науки? В биологическите науки няма определение за „живот“, в медицинските — за „здраве“. Това са просто първични понятия на дадените науки и тази им първичност изключва тяхното определение.“

Представителите на другото течение — известни и авторитетни имена, между които, на първо, място съветските теоретици Михайлов, Черный и Гиляревский, както и редица други автори (Брукс²¹, Белкин²², Белкин и Робъртсън²³), са на мнение, че определението най-напред на понятието „информация“ е необходима предпоставка за дефиниране на „информационна наука“. Те смятат, че една наука може да стане ефективна само след подходящо дефиниране на своите основни понятия.

Съществуващите дефиниции подчертават многоликата същност на информационната наука и показват затрудненията, пред които сме изправени, когато трябва да се отговори на въпроса „що е информационна наука?“. Множеството дефиниции всъщност определят по-скоро нейния обхват и предмет, отколкото самата ѝ същност и това се дължи, от една страна, на нейния междудисциплинарен характер, и от друга — на факта, че тя не е достигнала своята зрялост.

Проследявайки пътя на развитие на информационната наука в последните две десетилетия, целта е да се открият тенденциите на бъдещото ѝ развитие. Във връзка с това е необходимо да се анализира нейната структура, като се набележат промените, настъпили в нея през това време. Като база за такъв анализ е използван „Реферативный журнал. Информатика“, който отразява световната литература в тази област и в своето вече 20-годишно съществуване показва насоките на изследване и обектите, изучавани от нея. Още в самата класификационна схема („Рубрикатор“) са отразени линиите на развитие на теоретичните и приложните изследвания. Рубриката беше променен на три пъти: в 1967, 1971 и 1977 г. Тези промени са твърде показателни: те говорят за развитие и промени в концепциите относно предмета и обекта на информационната наука, както и за колебания в съдържанието ѝ като нова научна дисциплина. Тези колебания се доказват и чрез количествени измерения, които спомагат да се очертаят някои тенденции в развитието на информатиката.

Горькова и други²⁴ проследяват количественото разпределение на публикациите, реферирани в РЖ. Информатика в течение на 15 години, с цел да установят главните тематични линии в развитието на информационната наука. Количественият анализ показва, че с най-много публикации се откроява „Общ раздел“ с подраздел „Теоретични и философски въпроси на информатиката“. Оттук произтичат основните насоки в теоретичните изследвания, кръгът от теоретични проблеми, както и връзките ѝ с други науки. Вижда се, че много се работи по въпросите на документалните източници на информация и тяхната аналитико-синтетична преработка, също и по справочно-информационно и библиотечно обслужване. Стабилен остава по количество на публикациите разделът „Информационно търсене“, а в последните години се забелязва известно спадане на броя на публикациите в

²¹ Brookes, B. C. The foundations of information science. Parts 1—4. — J. Inf. Science, 2, 1980, № 3—4, 125—133; № 5, 209—221; № 6, 269—275; 3, 1981, № 1, 3—12.

²² Belkin, N. J. Information concepts for information science. — J. Doc. 34, 1978, 55—85.

²³ Belkin, N. J., S. E. Robertson. Information science and phenomenon of information. — J. Amer. Soc. Inf. Science, 27, 1978, № 3, 197—204.

²⁴ Горькова, В. И. и др. Важнейшие направления развития информатики в научной информационной деятельности. — Научно-техн. информация, сер. 1, 1981, № 11, 1—7.

разделите „Технически средства за обезпечаване на информационни и библиотечни процеси“ и „Автоматичен превод“.

Тези количествени измерения дават основа за някои изводи и за открояване на известни тенденции. Явно е изменението в тематиката на изследванията и разработките в областта на информационната наука. Тя излезе извън рамките на научно-информационната дейност, в чиито недра се зароди и израсна, и сега се насочва към изучаване на закономерностите във всички сфери на научните комуникации. Изследванията се насочват все повече към разрешаване на действително ключови проблеми на научно-информационната дейност. Към края на 70-те години интересът към теоретичните аспекти на информационната наука и особено към нейните методологични проблеми значително нарасна. В нейното развитие като наука, все още намираща се в процес на формиране, е ясна тенденцията към по-широко тълкуване на нейния обект.

Горькова и др.²⁴ констатира, че теоретичните разработки по информационна наука засега засягат само отделни проблеми, процеси и явления на научните комуникации и че още не е създадена обща теория на информационната наука. Насоките на най-интензивно развитие в теоретичните разработки се очертават така: семиотични проблеми на информатиката; моделиране на информационните процеси и системи; методи и средства за научни комуникации; информационни езици — теория, класификационни проблеми. Забелязва се активизиране на изследванията върху свойствата и закономерностите на документалните потоци, изградени на съвременен библиометричен подход. Явяват се доста изследвания върху периодичните издания като средство за научна информация и се характеризират въз основа на тяхната цитируемост; активно се работи и пише върху автоматизацията на предметизацията и систематизацията на документите въз основа само на тяхното библиографско описание. Ключов проблем в научно-изследователската тематика в тази област си остават, както и досега, теоретичните проблеми на информационното търсене и свързаните с него информационни езици.

Повечето от специалистите по информационна наука в ГДР (където в 1978—1979 г. се състоя дискусия на тема „Изясняване теоретичните основи на научната информация като предпоставка за усъвършенстване на информационната работа в науката и техниката“²⁵) твърдят, че център на теоретичните изследвания на информационната наука са въпросите за структурата и свойствата на научната информация и общите закономерности на научните комуникации — в съгласие с тезата на съветските автори.

В западните страни различните автори изразяват други възгледи по тези въпроси. Така например Фарадей²⁶ смята за ядро на цялата информационна наука проблемите на индексирането. А Сарацевич²⁷ въз основа на библиометричен анализ на статиите в годишните американски обзори „Annual Review of Information Science and Technology“ за 5 години (1965—1970) установява тенденция — главно в англо-американската литература — към увеличаване броя на експерименталните разработки за сметка на теоретичните.

Според Брукс²⁸ интересите на американските изследователи в областта на информационната наука в последните години претърпяват значителни изменения: от интереси, свързани с изследвания на документалните информа-

²⁵ Informatik: Theorie und Praxis der wissenschaftlichen Information. — Informatik, 25, 1978, №№ 4, 5, 6; 26, 1979, № 1—5.

²⁶ Farradane, J. The nature of information: — J. Inf. Science, 1, 1979, № 1, 13—17.

²⁷ Saracevic, T. Five years, five volumes and 2345 pages of the „Annual Review of Inf. Science and Technology“. — Inf. Storage and Retrieval, 7, 1971, 127—139.

²⁸ Brookes, B. C. Research in information science: a progress report. — J. Inf. Scientists, 6, 1983, № 2/3, 51—57.

ционни системи, те се прехвърлят на системи, основани на изкуствен интелект. Според него фундаменталните проблеми на информационната наука са главно: отношението между знание и информация; взаимодействието „човек-машина“; методи на предоставяне на знания; методи на извеждане на умозаключения от машината, и др. Тези проблеми са тясно свързани помежду си и всички те имат отношение към езика — естествен или изкуствен, към логиката и процеса на мислене. Но те не могат да бъдат разрешени от машини. Брукс настоява да не се акцентира прекалено на новата технология — основната задача е да се създаде информационна наука, а информационната технология е само нейно практическо приложение. Насъщна необходимост е преди всичко разработката на теоретични основи на науката.

Специалната литература в тази област показва, че научната дисциплина претърпява бързи и дълбоки изменения, че се разширява кръгът на проблемите и обектите, изучавани от нея.

Днес структурата на информационната наука се представя в следните главни тематични дялове: общи въпроси на теорията и методологията; история и организация на научно-информационната дейност; документални източници; аналитико-синтетична обработка; информационно търсене; информационно обслужване; технически средства в научно-информационната дейност.

Методологичните ѝ проблеми се концентрират главно около няколко основни въпроса: съдържание на понятието „научна информация“, връзка на понятието „научна информация“ с категорията „информация“ като изходно понятие; основни видове научна информация — общи свойства, закономерности на функциониране и развитие; съотношение между „научно знание“ и „научна информация“. На тези проблеми са посветени множество публикации в последните години (Урсул²⁹, Казанцева и Урсул^{30,31}, Фогл³², Фарадейн³³ и др.). Всички методологични проблеми, чийто кръг непрестанно се разширява, се изследват през призмата на съвременните представи за научните комуникации, тяхната същност, специфика и ролята им за развитието на науката.

Анализирайки главните тематични насоки в развитието на информационната наука, не можем да не посочим и недостатъчно разработени проблеми от нейната област. А такива са: неофициалните канали за научни комуникации; мотиви за публикуване резултатите от научни изследвания; особености на възприемане и ползуване на научно-технологическа информация от учените и специалистите; методи на автоматизиран анализ и синтез; слабо е разработена теорията на информационното търсене, и др. Набелязаните „бели полета“ в теоретичните разработки биха могли да дадат насоки за бъдещи теоретични изследвания в областта на информационната наука, да дадат подтик за по-нататъшното ѝ развитие.

²⁹ Урсул, А. Проблема информации в современной науке. Философские очерки. М., 1975. 288 с.

³⁰ Казанцева, К. В., А. Урсул. Научно-информационная деятельность: структура, статус и особенности. — Междунар. форум по инф. и док., 2, 1977, № 3, 3—8.

³¹ Казанцева, К. В., А. Урсул. Отражение, знание, информация. — Научно-техн. информация, сер. 2, 1981, № 1, 1—9.

³² Фогл, И. Отношение понятий „информация“ и „знание“. — Междунар. форум по инф. и док., 4, 1979, № 1, 21—23.

³³ Вж. общ. № 8.

2. НОВИ МОМЕНТИ В ИНФОРМАЦИОННОТО ОБСЛУЖВАНЕ НА НАУКАТА СЛЕД 60-ТЕ ГОДИНИ

Главните затруднения в информационното осигуряване на науката в условията на научно-техническата революция произтичат от няколко основни причини: 1. от огромния обем публикувана литература и бързия темп на нейното ежегодно нарастване; 2. от увеличаващата се диференциация и специализация на науката, която води до все по-голямо разсейване на литературата, интересуваща отделния специалист; 3. от бавните срокове на разпространение на информация по официалните канали за комуникации.

Традиционните методи на обработка, съхранение, търсене и разпространение на информация от периода до Втората световна война се оказаха неудовлетворителни при новите условия и повишените изисквания за по-ефикасно информационно обслужване. Механизацията и автоматизацията, които навлязоха във всички сфери на живота, не оставиха незасегнати и тази област. След Втората световна война се започнаха усилените разработки в това направление — извършиха се нашироко теоретични изследвания, които доведоха до развитието на днешните автоматизирани системи за информация.

Развитие на нови информационни системи и информационни езици

Новостите в информационното обслужване са резултат на развитието по две основни линии: 1. появата на нови технически средства, чрез които се реализират системите за търсене на информация, и 2. развитието на теория за информационно търсене, информационни системи и информационни езици като необходимата предпоставка за въвеждане на нови методи.

Проблемът за информационното търсене, формулиран още в края на 40-те и началото на 50-те години, е основното ядро, около което се разви и самата информационна наука. И ако в първите години се отдаваше повече внимание на техническите аспекти на този проблем, то по-късно тежестта се прехвърли на теоретичните аспекти на информационното търсене.

Предтечи на съвременните информационни системи се появиха в този именно период (края на 40-те и началото на 50-те години). Те бяха първите системи, които позволяваха многоаспектно търсене на информация, за разлика от традиционните от типа на библиотечните каталози. Традиционните системи са със сравнително ограничени възможности, тъй като са неманипулативни, пред-координатни, т.е. отношенията между предметите са предварително определени в процеса на класирането и предметизирането и не е възможно да се променят по време на търсенето на информация.

Тази слабост на традиционните системи беше превъзможната чрез развитието на нови, пост-координатни системи, които дават възможност на потребителя да променя и уточнява предметните рубрики (ключови думи, термини) по време на търсенето. Тези първи системи с много измерения бяха развити най-напред в Англия от Бетън и във Франция от Кордоние. Те почиват на принципа на т. нар. „суперпозиционни карти“, при които търсенето на информация се извършва на основата на визуално съвпадение.

Все по това време се появи и новият термин, непознат до тогава — „информационно търсене“ (на английски „information retrieval“, на руски „информационный поиск“). Той беше създаден от Калвин Муърс — един от пионерите на новите методи на информационно обслужване, който въведе използването на перфокарти с крайна перфорация за целите на информационното търсене.

Бетън и Муърс създадоха два различни метода за организация на информационен масив, които обаче имат идентични възможности и дават същите резултати. Бетън въвежда отделна карта за всеки термин (предметна рубрика), като на всяка карта се вписват номерата на документите, предметизирани под съответния термин, докато Муърс използва отделна карта за всеки документ, на която са нанесени в кодиран вид термините на документа. Тези два различни метода са все още основни форми при съвременните машинни системи за търсене на информация — последните могат да се смятат за усъвършенствувани, автоматизирани версии на системите на Бетън и Муърс.

Макар че истинските пионери и новатори бяха Бетън и Муърс, човекът, който няколко години по-късно оказва най-голямо влияние върху развитието на системите за търсене на информация, беше Мортимър Тауб. Той не разви нов метод за организация на информационен масив, нито пък някакъв принципино нов подход на търсене на информация. Неговата система, известна под названието „унитермова“, беше подобна на тази на Бетън: за всеки отделен термин — отделна карта, на която са нанесени номерата на съответните документи, а търсенето се извършва чрез визуално преглеждане на цифровите колонки. При предметизирането на документите се използват думи, извлечени от техния текст. Унитермовата система на Тауб оказва най-силно влияние, защото се появи в момент, когато възникваше и се развиваше интересът към научно-техническата информация и към системите за нейния контрол. Те се преустроиха скоро в системи с вътрешна перфорация — непосредствените предшественици на днешните механизирани системи.

Може би най-важният от всички въпроси — ядрото, около което се изгражда всяка система за търсене на информация, е въпросът за информационния език. В съвременните системи се различават два главни вида информационни езика: такива, които използват естествен език, и другите, които си служат с някакъв контролен речник (рубрикатор, тезаурус или класификационна схема).

При първите системи, както показва самото им име, не се използва контролен речник при определянето на ключови думи (предметни рубрики, термини), изразяващи съдържанието на документите. Ключовите думи се извличат било от заглавията на документите, било от техните реферати, дори от целия текст или пък се формулират свободно: предметизаторът може да употреби всеки термин, който според него адекватно изразява съдържанието на обработвания документ; потребителят на системата, когато търси информация, също така може да употреби всеки термин, който той намира за подходящ и изразяващ правилно неговия въпрос.

При системите с контролен речник, обратно, и предметизаторът, и търсещият информация (било то самият потребител, било информаторът-специалист) трябва да изберат от ограничен речник ключовите думи (термините), които отговарят на съдържанието на документите, респективно — на въпроса. Такива контролни речници са класификационните системи и рубрикаторите, използвани от повече от 100 години насам. Всички предкоординатни системи почиват на принципа на контролния речник, дори и посткоординатните системи на Бетън и Муърс са на тази основа. Унитермовата система на Тауб беше първата, която отхвърли контролния речник и прие системата на естествения език.

И двата подхода имат и преимущества и недостатъци (този въпрос е извън обхвата на настоящата тема). Използването на естествен език може да бъде непоследователно, непостоянно, променящо се, понеже за идентични неща различните предметизатори могат да използват различни ключови

думи, а същото може да се случи и на един и същи предметизатор в различно време, така че идентични или близко свързани предмети могат да се раздалечат, което създава проблеми при търсенето. Главният проблем при система с напълно свободен речник е фактът, че тя не дава никаква помощ на търсещия — той е оставен на своето усмотрение и успехът му зависи от собствената му находчивост и способност да формулира думите, които да изразят най-добре същността на неговото търсене. Този проблем не е така тежък при специализирани предмети, но при по-широки е твърде сериозен. За разлика от естествения език, контролният речник е конструиран по такъв начин, че сродните термини и предметни рубрики са събрани или чрез пространствена близост (поместени на една или близки страници), или чрез препратки, а това улеснява търсенето на информация.

Пост-координатните системи за търсене на информация от 50-те години бяха най-силно повлияни от унтермовата система, която не просъществува дълго време. Строгото еднословно предметизиране отстъпи място на предметни рубрики-словосъчетания. Някои информационни центрове, които започнаха с чисто унтермова система, скоро я модифицираха до такава степен, че тя се приближи съвсем до традиционната предметизация.

Следващата стъпка в развитието на унтермовата система от края на 50-те години беше възвръщане към контролен речник. Думата „тезаурус“ се появи в езика на информатиката в 1959 г. Макар и подобен на традиционен списък от предметни рубрики, тезаурусът се различава чувствително от него и най-вече по това, че има по-строга изразена йерархична структура с препратки, и дескрипторите, за разлика от предметните рубрики, са свързани в родово-видови отношения.

В 60-те години се явиха много тезауруси, издадоха се и инструкции за съставяне на тезаурус. В последните две десетилетия тезаурусът се утвърди като всеобщо прието средство за речников контрол при пост-координатните системи за информация и при особено тези, използващи електронни машини. След това се явиха много тезауруси в много области на знанието.

Използване на електронни машини в информационната дейност

Истински ново развитие в информационното обслужване се бележи от началото на 60-те години, когато започват да се използват електронни машини за информационни цели.

В началото електронната машина играе относително малка роля. Тя изпълнява повече технически функции и не оказва особено силно влияние върху ефективността на информационната система. Ефективността всъщност зависи от интелектуалните фактори — от човека, а не от машината. Цялата интелектуална обработка се извършва от човека. Той е, който ръководи функционирането на системата. Под „интелектуална обработка“ се разбира, на първо място, анализът на документите и превеждането на съдържанието им в термини и предметни рубрики в съответствие с избран информационен език и, на второ място — построяване на стратегия за търсенето съобразно със зададено искане за информация, изразено пак в предметни рубрики и термини на същия информационен език, за да може машината, съпоставяйки искането с вложените в нея данни, да изведе наужната информация. В електронната машина се влага информация (т.е. библиографските описания на документите — със или без реферати и техните ключови думи, а вече се развиват и системи, съдържащи пълните текстове на документите) в машинно-читаема форма и по-нататък машината автоматично извършва всички операции по организирането на информационния масив, наричан „база-данни“.

Появата на машинно-читаеми бази-данни се смята за едно от най-големите постижения в развитието на информационната дейност след 1960 г. Те се използват многопосочно, като работят обикновено в три режима на информационно обслужване и предоставят различни информационни продукти и услуги, а именно: издаване на печатни библиографски и рефератни издания; ретроспективно търсене на информация; избирателно разпространение на информация (ИРИ).

Първоначално електронните машини бяха използвани в информационната дейност като средство за публикуване на информационни издания, а по-късно тяхното приложение се разшири за изпълнение на много други функции.

Ако исторически се проследи въвеждането на нови методи, по-точно на нови технически средства в библиотечно-библиографската и информационната дейност, могат да се набележат няколко главни момента. Според Рендъл³⁴ като начало трябва да се приеме 1885 г., когато за пръв път се използва пишеща машина в библиотечната работа. В хронологичен ред следват: 1936 — за пръв път се прилагат перфокарти в работата на заемната служба на Университетската библиотека в Тексас; началото на 50-те години — Мортимър Тауб разви идеята за унитермови карти и координатно индексирание; 1958 — Ханс Лун за пръв път лансира идеята за машинно изработване на библиографски указатели. След това машинните методи за изработване на библиографски и рефератни указатели става обичайна практика, докато се стига до днешните усъвършенствувани методи за автоматизирана обработка и развитието на системи за съхранение, търсене и разпространение на информация.

Идеята на Лун се реализира в т.нар. пермутационни указатели (известни още с названието KWIC indexes — указатели от типа „ключови думи в контекста“, или тяхната разновидност — KWOC indexes — ключови думи извън контекста), които са изградени на един основен принцип: вместо човек да определи и формулира предметните рубрики (ключови думи) след като анализира съдържанието на документите, тук машината по механичен начин извлича ключовите думи от техните заглавия по метода на предварително елиминирание на неключовите думи.

Идеята на Лун беше по-късно доразвита. Явиха се редица модификации: „квазипермутационни“ указатели, изградени на друг принцип, а именно — образува се набор от ключови думи, несвързани помежду си, определяни било само от машината, било с участието на човека; също — „асоциативни пермутационни указатели“, при които се свързват ключови думи, явяващи се едновременно в едно и също заглавие.

След Лун се развиха много по-усъвършенствувани системи за машинна обработка, при които машината сама извършва много от интелектуалните задачи, досега извършвани само от човека. Рутинни библиографско-технически операции, като подреждане, изготвяне на помощни показатели и пр., днес не са проблем. Нека да проследим тяхното развитие.

Системи „оф-лайн“

Информационните системи на 60-те години работят на принципа „оф-лайн“. При тези системи търсенето на информация се извършва без пряка връзка между базата-данни и електронната машина, от която първата се

³⁴ Randall, C. E. The commercial sector. — In: Hammer, D. (ed.). The Information Age: its development, its impact. Metuchen, 1976, 60—90.

командува. Стратегията на търсене се изработва предварително, без взаимодействие с базата-данни. Въпросът се задава в машинно-читаема форма на езика на системата, а обработката му се извършва във време, когато има наличен достъп до базата-данни. Резултатът от запитването се получава след определен срок — най-рано на следващия ден — в печатна форма. Ролята на електронната машина се състои в това, че тя служи като средство за търсене на информация, при което характеристиките на документите (ключови думи, термини и т.н., вложени предварително в машинната памет) се съпоставят с характеристиките на информационните въпроси. Самото търсене се осъществява автоматично от машината. Като носител на информация се използват магнитни ленти. При такива системи предметизирането на документите, както и стратегията на търсене се извършват от човек, подпомогнат от контролен речник, най-често тезаурус. Обикновените продукти на този вид системи са текущи библиографски или рефератни издания и справки по искане на потребителите.

В сравнение с традиционните, системите основани на електронни машини от 60-те години, предлагат редица преимущества: те осъществяват икономично съхранение на големи по обем библиографски бази-данни, като по този начин предоставят ефикасен многоаспектен достъп. Те могат да извършват едновременно много търсения и може би още по-важно: позволяват ефикасно разрешение на сложни търсения, с многобройни термини и ключови думи в различни логически отношения — нещо, което е много трудно осъществимо при ръчни методи.

Но системите „оф-лайн“ имат и неудобства: те са сравнително бавни (24 часа е най-краткият срок за получаване на отговор, а много от големите системи отговарят за дни, даже седмици); не позволяват развиване на евристична стратегия на търсене; при тях е обезателно необходим посредник — информационен работник — между базата-данни и потребителя. Дори традиционните методи (печатни библиографски указатели и фишови каталози) дават по-добри възможности на потребителя сам да си построи стратегия при търсенето, ако желае. Повечето от тези слабости на системите „оф-лайн“ могат да бъдат избегнати при системите „он-лайн“.

При информационните системи на 60-те години електронните машини действуват само като съпоставящи устройства, чиято функция е да сравняват ключовите думи на вложените в базата-данни описания на документите с ключовите думи, определени при стратегията на търсене. На практика те не отидоха много по-напред от ръчните визуални съпоставящи системи. Когато за пръв път бяха използвани електронни машини за информационно търсене, тяхното приложение по същество беше да се механизира съществуващата дотогава техника на търсене, а не да се въведат напълно нови пътища на информационно търсене.

Пионер в развитието на системи „оф-лайн“ за машинна обработка на големи по мащаб библиографски бази-данни е американската система в областта на медицината — МЕДЛАРС. Първоначално тя бе създадена като система за публикуване, с чиято помощ се издава известното библиографско издание „Индекс Медикус“. Системата за пръв път развива и използва фото-композиционно печатащо устройство под контрола на електронна машина. Базите-данни се използват не само за публикуване на „Индекс Медикус“, но и за редица други цели: на тяхна основа се издават и други текущи библиографии (например по стоматология, детски болести, ревматология, кардиология, токсикология, ендокринология и пр.), също и „Кумулативен Индекс Медикус“, „Съкратен Индекс Медикус“. Освен това системата извършва ретроспективно търсене на информация, а вече и текуща информация в режим на „избирателно разпространение на информация“.

След МЕДЛАРС се появиха още много други подобни системи, но те вървят по утъпкания вече път. МЕДЛАРС беше първа в прилагането на нови методи за обработка на търсене на информация. И неслучайно бившият директор на Британския музей Франк Френсиз казва, че първият брой на „Индекс Медикус“ от август 1964 г., съставен по новата система МЕДЛАРС, ще бъде записан в историята на библиографията като един от инкунабулите на 20 век. С него се бележи революция в развитието на библиографската техника. Тази система и до днес с право се смята за един от най-успешните примери за приложение на електронна техника в библиографията. Тя оказва силно влияние върху по-нататъшното развитие в тази насока не само поради това, че беше първа, но тя и днес е една от най-големите в света информационни системи, най-голяма по медицина и широко разпространена в цял свят особено след като в 1971 г. се преустрои на по-новия принцип „он-лайн“ и прие наименованието МЕДЛАЙН.

Системи „он-лайн“

Може би най-значителното развитие в областта на информационното търсене е появата на системи „он-лайн“, което започва в началото на 70-те години. Най-характерното за тях е, че при търсене на информация потребителят е в пряка връзка с базата-данни, от която издирва информация, взаимодействува директно с нея. Връзката се осъществява чрез терминал, който представлява видео-екран, придружен с клавиатурно устройство. Връзката между терминала и електронната машина се получава посредством телефонна линия. Терминалът може да бъде в една и съща сграда с електронната машина, може да бъде отдалечен и на няколко хиляди километра.

Характерното за системата „он-лайн“ е това, че директното взаимодействие дава възможност стратегията на търсене да се развива в момента на търсенето. Евентуални грешки при търсенето могат да се открият и изправят в момента, за разлика от системите „оф-лайн“, където при търсенето се действа „на сляпо“ — без да може в момента да се развива стратегия на принципа на взаимодействие по евристичен метод.

Много важно преимущество на тези системи е, че могат да се използват направо от потребителя, без посредничество на информатор-професионалист (докато при „оф-лайн“ търсенето се възлага на информатор, при което могат да възникнат проблеми: потребителят може да не е изяснил предварително своя въпрос или пък информаторът може да е изтъквал неправилно неговия въпрос).

Използването на системи „он-лайн“ за търсене на информация е по-икономично, отколкото чрез традиционни печатни указатели, по-ефикасно, по-бързо и по-пълно.

Системта „он-лайн“ може да обслужва едновременно множество потребители чрез „поделено време“. Отговорът се получава незабавно — само за минути, за разлика от системата „оф-лайн“, при която отговорът идва със закъснение.

И така системите „он-лайн“ са взаимодействащи, евристични, дават бърз отговор и могат да се ползват както от самия потребител, така също и чрез друго лице и по този начин преодоляват недостатъците на системите „оф-лайн“, като представляват много по-усъвършенствувано развитие в областта на информационното търсене.

Машинните методи спомогнаха много за ускоряване на изготвянето на вторични издания, които излизат обикновено и в традиционна, и в машинно-читаема форма. Машинно-читаемата версия на едно библиографско издание

може да бъде готова няколко седмици преди печатната версия на същото издание. Това е особено ценно при международния обмен на информация — например дадена ежесмесечна текуща информация в машинно-читаема форма, изготвяна в САЩ, става достъпна в Австралия само дни (може дори и за часове), след като бъде готова за ползуване в САЩ, и изпреварва получаването на печатната форма с месеци. Международните „он-лайн“ връзки ускоряват този процес невероятно много.

Развитието на „он-лайн“ системи при наличието на високо развита комуникационна технология позволява на отделен информационен център да има достъп до множество бази-данни, отдалечени географски една от друга. Това се счита като начало на една малка революция в информационното обслужване. Машинно-читаемите бази-данни и прилагането на „он-лайн“ режим подобриха несравнимо много достъпа до информационните ресурси и на практика премахнаха географските разстояния като бариера в предаването на информация. При електронните комуникации и малката библиотека може да има достъп до същите информационни масиви, както и най-големите информационни центрове. Така например една малка болнична библиотека чрез терминал може да използва базите-данни МЕДЛАЙН, както и други специализирани бази-данни по медицина и сродни на нея области и по този начин всеки лекар има възможност да търси необходимата му информация, където и да се намира.

Този начин на разпространение на информация се разшири в цял свят и днес много от големите информационни центрове работят на такъв принцип: по-малки информационни служби, организации, библиотеки закупуват готови техните бази-данни и ги използват за своя собствена техническа база.

Но това се оказва твърде скъпо и недостатъчно за по-малки служби, поради което се развиха и нов вид информационни центрове, наречени „центрове за разпространение на информация“. Такъв център влиза в лицензионни отношения с няколко големи информационни центрове-производители на бази-данни. Срецу съответно заплащане той получава правото да използва техните бази-данни и за ретроспективно търсене, и за текуща информация в режим на избирателно разпространение на информация и от своя страна да я разпространява. Заплащането се определя според количеството на ползуваната информация. Този метод е по-изгоден икономически и по-достъпен за информационни служби и библиотеки с по-малки финансови възможности, отколкото закупуването на самите бази-данни. При това, потребителите могат да получават информация от по-голям брой бази-данни, а не само от една или две.

По-късно развитие в тази насока на информационно обслужване е появата на центрове-посредници в разпространението на информация. Тези центрове-посредници работят на същия принцип, както и центровете за разпространение на научна информация: закупуват бази-данни от производителите, като разполагат със собствена техническа база, и продават достъпа до тях на по-малки центрове и библиотеки. Така техните потребители разполагат с един единствен източник, от който могат да черпят информация от множество бази-данни.

Най-новата тенденция в тази насока е развитието на регионални информационни центрове, чрез които учените и специалистите, използвайки своите университетски или институтски библиотеки, получават достъп до голям брой източници в машинно-читаема форма. Регионалният център трябва да може да гарантира на всеки специалист от района достъп до всяка база-данни, която му е необходима за текущи или ретроспективни цели. Важна роля в тази задача имат да играят университетските и специалните

библиотеки към научни институти, организации и пр. в цялостното информационно обслужване, тъй като специалистите са най-близо до библиотеките и към тях именно се обръщат при нужда. Така че библиотекарите от такива библиотеки трябва да познават всички източници, които са налични в машинно-читаема форма и да знаят как да получават информация от тях. Необходимо е в такива библиотеки да има специалисти (библиотекари или информатори), чиято главна отговорност да бъде ползуването на машинно-читаемите бази-данни. Днес вече се осъзнава необходимостта от такава специализация в областта на библиотечното дело. Трябва да отбележим обаче, че такива регионални центрове засега има малко на брой.

Описаното дотук развитие потвърждава, че работата с електронни машини и с машинно-читаеми бази-данни става все по-обичайна практика в информационните центрове и служби, а също и в библиотеките особено университетски и научни.

Избирателно разпространение на информация (ИРИ) с помощта на електронна машина

Едно от най-големите постижения в информационното обслужване в последните две десетилетия е нарастващото използване на електронни машини за персонална текуща информация — така наречената система „Избирателно разпространение на информация“ (ИРИ). Най-голям тласък в тази насока даде Ханс Лун (наред с идеята за пермутационните указатели) в 1958 г. с предложението за нова система, на която той даде наименованието ИРИ [на английски: Selective Dissemination of Information (SDI)]. При такава система специалистите се информират текущо за новата литература в тяхната област, като машината автоматично, редовно, на определени интервали от време съпоставя така наречените „профили“ на специалистите (т.е. техните постоянни въпроси, изразяващи на съответен информационен език предмета на научните им интереси), вложени в машинната памет, с характеристиките на новите документи, които постъпват текущо в системата, изразени на същия информационен език. За разлика от ретроспективното търсене, при което постъпилият въпрос се съпоставя с вложените преди това в системата документи, при ИРИ е обратното: новопостъпващите документи (или по-точно техните характеристики) се съпоставят с вложените предварително в системата „профили“ на специалистите.

Системата ИРИ не е нещо принципно ново — отдавна библиотеките, особено специалните, извършват подобно обслужване с информация. Но откритието на Лун се състои в това, че за изпълнение на такива задачи той прилага машинен метод. Неговият метод откри нови възможности за текуща информация — по-широка по обхват, по-динамична и гъвкава, приспособяваща се към изменящите се интереси на специалистите, и персонално насочена. Идеята на Лун беше посрещната с ентузиазъм и приложена в началото на 60-те години.

Но системите ИРИ се оказаха твърде скъпи, когато са напълно индивидуални. Това доведе до развитие на „групово ИРИ“, при което профилите на повече специалисти със сходни интереси, работещи в една и съща област, се групират. Това е крачка назад в текущото осведомяване на специалистите, сравнено с персонално ИРИ, но е много по-икономично. Процедира се по следния начин: изработват се „стандартни“ профили (броят им може да бъде до няколко стотици). Потребителите си избират един или няколко профила, най-близки до техните интереси, и се абонират, за да ги

получават. Както и при персонално ИРИ, груповите профили се съхраняват в машинно-читаема форма и периодично се съпоставят с характеристиките на новопостъпващите документи. В резултат потребителите получават текущо на определени периоди „листинги“ (един вид бюлетини), които ги осведомяват за новата литература в тяхната област.

Следващата стъпка в избирателното разпространение на информация е предоставянето на самите документи (или техните копия в някакъв вид микроформа), а не само техните библиографски описания със или без реферати.

Избирателното разпространение на информация — индивидуално или групово — се смята за най-перспективната форма на информационно обслужване.

* * *

Ако направим една равностетка на постиженията в развитието на информационното обслужване след 1960 г., то като най-значителни следва да отбележим следните моменти:

Най-важното събитие в развитието на информационното обслужване за този период е въвеждането на машинно-читаеми бази-данни и прилагането на „он-лайн“ достъп за най-ефективното им използване.

Тези технически постижения имат теоретична основа: все в този период се извършиха значителни научни изследвания върху основните проблеми на информационното търсене и информационните езици, които доведоха до редица успехи в машинното изпълнение на някои интелектуални задачи, досега извършвани от човека.

Благодарение на теоретичните и техническите постижения днес вече много от вторичните издания се изработват по машинен метод, който дава редица предимства, а именно: 1. изготвянето на такива издания се извършва несравнимо по-бързо и струва по-евтино; 2. прилага се принципът на многократно използване на еднократно обработен материал, в резултат на което системите предоставят различни продукти и услуги.

От организационен аспект се постигнаха значителни успехи в информационното обслужване чрез създаване на информационни мрежи и системи от центрове за разпространение на информация.

Нарастването на машинно-читаеми бази-данни, заедно със създаването на мрежи от центрове, предоставящи тези бази-данни, повиши извънредно много достъпа до информационните продукти и услуги на големите центрове-производители. С това се увеличи използването на информационните ресурси в цял свят без оглед на географски граници.

Прогнози за бъдещото развитие на информационното обслужване

Засега електронните машини намират приложение предимно при изготвянето на вторичните издания: вече много голям брой такива издания се изработват в машинно-читаема форма, докато съвсем малко първични публикации се издават по такъв начин. Машинно-читаемите бази-данни се ползват и разпространяват широко, но те служат като алтернативно средство на печатните библиографски и рефератни издания, без да ги заменят изцяло: засега почти не съществуват издания, които да са само в машинно-читаема форма.

Автоматизацията е постигнала успехи само в някои операции от целия информационен цикъл, главно в издаването и разпространението на вторични

издания. Много усилия са направени за автоматизиране на интелектуални задачи, досега извършвани само от човек: автоматизирано предметизиране, автоматизирано рефериране, автоматизирано построяване на стратегия на търсене, автоматизирано групиране на дескриптори в тезаурус, машинен превод и т.под. Извършиха се много изследвания и експерименти — някои от тях успешни, други — почти без успех. Но и най-усъвършенствуваните автоматизирани системи, при които участието на човека е сведено до минимум, са все още експериментални, а не действащи системи.

В бъдеще се очаква да се постигне прогрес в автоматизирането и на други области на целия информационен цикъл — именно при създаването и разпространението на първични публикации в електронна форма. За разлика от вторичните издания, електронните машини имат слабо влияние върху първичните издания. Засега само някои научни списания се издават по фото-композиционен метод и частично съществуват в машинно-читаема форма или във форма на микрофиши.

Някои специалисти в областта на информационната наука днес развиват тезата, че сме достигнали границите на възможностите на „печатаните на хартия“ системи и че бъдещото подобрене и усъвършенстване в методите на предаване на научно знание и информация, т.е. научните комуникации, зависи от нашите способности да намерим жизнена алтернатива. Ланкастер³⁵ разработи интересен „модел“ на бъдещата система на „безкнижна информация“, при която всички публикации — и първични, и вторични — ще се създават в машинно-читаема форма и всички функции в целия информационен поток: от създаването на информация до нейното получаване и оползотворяване от потребителя, ще се извършват от една електронна система.

Преди да разгледаме прогнозите за бъдещата „безкнижна“ информационна система, необходимо е да се спрем накратко на съществуващите форми на научни комуникации, които, както е известно, разграничаваме на „официални“ и „неофициални“.

Най-съществената характеристика на официалните канали на научни комуникации е задължителното фиксиране на научните идеи и резултати от изследвания в публикации.

Неофициалните комуникации обхващат всички онези процеси и форми на общуване между учените, при което не се изисква обезателно тяхното отразяване в научната литература. При тези форми на комуникации не може да се отмине без внимание концепцията за „невидимите колективи“, които обединяват учени, работещи върху сродни проблеми, независимо от географската им отдалеченост или организационни и други различия. Въпреки важното значение на неофициалните комуникации — най-вече за стимулиране на научното творчество, не те играят решаващата роля в информирането на специалистите. В крайна сметка основа на цялата система за научни комуникации, на които ученият може да разчита, са документалните източници — първични и вторични. Научните публикации са тези, които осигуряват на авторите не само престиж, но и приоритет в науката, откъдето идват и стремежът и подбудите да се зафиксират научните резултати, за да станат общо достояние. Поради това учените и специалистите не могат да се задоволят само с неофициалните комуникации, а търсят трайна изява чрез публикации.

От гледна точка на отделния специалист пред съвременната система на информационно обслужване се поставят следните изисквания: 1. да осигурява

³⁵ Lancaster, F. W. Toward paperless information system. New York, Academic Press, 1978. 179 p.

лесен достъп до първичната литература; 2. да предоставя пълна, бърза и ефикасна вторична информация за текущи изследвания и за новоизлязла литература; 3. да осигурява бърз и удобен достъп до съществуващите базиданни; 4. да улеснява бързите и ефикасни комуникации между отделните лица и групи учени; 5. да подпомага отделния учен при изграждане на неговия личен информационен фонд и при неговото използване.

Досега не беше възможно всички тези различни компоненти на информационна система да се слоят в една стройна структура: днес те съществуват като отделни, макар и свързани, но често пъти застъпващи се дейности. В последните години обаче се очертават възможности те да се интегрират в една цялостна система и на основата на досегашните постижения се предлагат различни модели за бъдеща информационна система. Как се очертава такава една система? За отбелязване е, че тези модели засягат повече неофициалните, отколкото официалните канали на научни комуникации, тъй като се предполага, че при електронни условия различията между тях ще се сведат до минимум.

Според прогнозата на Ланкастер в бъдещата комуникационна система, която ще бъде електронна система, всеки учен ще притежава персонален компютър в службата си или в дома си, който той ще използва в ежедневната си работа за 3 главни функции: да създава, да предава и да получава информация. За учения компютърът е механизъм, чрез който той се включва в широка комуникационна мрежа без географски граници и който ще му позволява да се свързва с други лица и с почти неограничен брой базиданни. Компютърът ще замени — изцяло или частично — много от дейностите, които ученият сега извършва ръчно, като лична кореспонденция, съставяне и разпространение на научноизследователски доклади, получаване на научни списания, събиране на документи в своя личен фонд, търсене на информация в библиотечни каталози, в библиографски указатели, в справочни издания и пр. Всички те ще бъдат преведени в машинно-читаема форма и той ще може да ги ползува лесно от други базиданни.

Ученият ще използва своя компютър като вид електронен бележник, в който ще записва наблюдения и подробности в процеса на своите изследвания. От тези свои бележки после той ще изработва своите научни доклади и публикации, които също ще се записват. Той ще разполага с усъвършенствувани методи на редактиране на собствения си текст, които ще направят много просто нанасянето на поправки в текста. При наличието на електронна машина проблемите на библиографското цитиране ще бъдат много по-леки, отколкото са днес. Ако иска да вземе неофициално мнението на свои колеги за свой ръкопис, той ще може да им го предостави в електронна форма: текстът се предава от неговия личен фонд на някой общодостъпен фонд. Лицата, към които авторът се е обърнал за мнение, ще могат от там да го получат на собствените си компютри, да го прегледат и по същия път да върнат своите бележки и коментари. Съгласно получените бележки авторът ще може да поправи своя текст и в преработен вид да го предаде пак по електронен път по предназначението му: на ръководството, ведомството или за публикуване в някое електронно списание.

Ученият ще използва своя компютър и за получаване на текуща информация за нова литература по система ИРИ, като се абонира към една или повече такива служби в някой информационен център, откъдето ще получава редовно на определени периоди съответната информация в електронна форма. Публикации, които го интересуват, той ще може да чете на своя екран или да запише библиографските им данни в личния си електронен фонд.

Как ученият ще търси информация? — При електронна система цялото търсене ще може да се осъществява от личния му компютър, който ще се свързва с външни източници — машинно-читеми бази-данни.

„Он-лайн“ мрежите за комуникации ще подобрят много възможностите за неофициални връзки, тъй като учените ще могат свободно да си разменят материали, да разговарят чрез своите компютри на далечни разстояния. Възможно е необходимостта от професионални конференции в днешния им вид да се намали много, тъй като групи учени ще си уреждат специализирани „теле-конференции“, използвайки улесненията, които новата техника може да предостави. Така че „невидимите колективи“ и „групите за обмен на информация“ с техния експеримент от 60-те години, когато единственото възможно средство за размножаване и разпространение на информация беше хартията и пощата, днес биха изглеждали много по-различно. Електронната техника и особено използването на „он-лайн“ системи за конференции посредством електронни машини разкриват съвършено нови измерения в личните и груповите комуникации.

Що се отнася до официалните канали на научни комуникации, то приложението на електронни машини вероятно ще измени съществено днешните представи за това, какво е научно списание и какво означава да се „публикува“ статия. Смята се, че съществуващата днес система за разпространение на научни знания и открития чрез печатни издания се приближава към предела на своите възможности. В последното десетилетие се разработиха т. нар. „електронни списания“, при които се използват мрежи от електронни машини, с цел да се разрешат тези и много други проблеми. Времето, когато те ще станат ежедневно явление, не е далече и първите опити вече са извършени (Туроф³⁶). При формирането на електронно списание участвуват не само авторите, но и редактори, и рецензенти — подобно на традиционната система в него е осъществен обществен контрол върху качеството на предлаганите за „публикуване“ статии, като всички тези операции се извършват чрез компютри. Одобрените статии се включват в машинната памет и стават всеобщо достъпни за ползуване.

Съществуват прогнози за електронно предаване не само на научни списания, но и на книги. Някои издателства в западните страни образуваха дори свои мрежи, които действуват все още експериментално, за телексно предаване на текстова информация — по системата „телетекст“. Създаде се дори и Международен изследователски център за електронни издания.

В информационното обслужване на бъдещето ще намерят своето място и съществуващите днес системи „видеотекст“, които вече се използват, но предимно в деловите и търговски сфери. Те имат големи потенциални възможности за разпространение на информация. Ползуването им е удобно: чрез приставка към обикновен телевизор може да се осъществи връзка с всяка база-данни, а методът на търсене може бързо да се усвои след неголяма практика.

Подобна е и системата „видеодиск“, която днес е действаща, но предимно за кинофилми и служи предимно за развлечение. И тя има много добри потенциални възможности за съхранение и разпространение на информация, така както вече се използва за учебни и за справочни цели (напр. цели енциклопедии вече са записани на видеодиск, а се предвижда да се запишат и пълните текстове на научни списания и книги).

Като средство за предаване на информация неограничени възможности имат спътниците. Така както се използват днес за интервизията, те ще

³⁶ Turoff, M. et al. The electronic journal: a progress report. — J. Amer. Soc. Inf. Science, 33, 1982, № 4, 192—202.

могат, при наличие на известни условия, да се ползват от отделния потребител за получаване на информация бързо и лесно от отдалечени пунктове. Информацията ще се въвежда на телевизионния екран подобно на системите „видеотекс“.

Кабелната телевизия разкрива широки възможности при информационното обслужване на бъдещето. Може да се предполага, че в бъдеще жилищните домове ще бъдат съединени чрез кабел с централни информационни фондове, откъдето ще може да се получават филми, програми за развлечение, учебни програми и електронни „публикации“. Изказва се предположение (Йетс³⁷), че бъдещите информационни услуги ще са свързани с телевизията: един и същ телевизионен екран ще може да се използва за приемане и на програмата на телевизията, и за получаване на справки от фактологичен или цифров характер, и на текст, и за достъп до информационни бази-данни чрез системата „видеотекс“, и за приемане на учебни програми, или за развлечение по кабелната телевизия, и за прожектиране на видеодискове.

Техническите възможности са много големи, но те не са единствено решаващи при настъпването на такива радикални, дори революционни промени в разпространението на информация. Съществуват сериозни проблеми при осъществяването на една такава „безкнижна“ информационна система на бъдещето, каквато тези прогнози очертават. Проблемите са много и от разнообразен характер: технологически, интелектуален, социален и психологически.

Технологическите проблеми произтичат преди всичко от факта, че все още не съществува цялостна електронна система, а само отделни многобройни системи. Сериозни са проблемите по тяхното свързване в една мрежа от взаимносъвместими системи, които да обменят свободно информация помежду си.

Интелектуалните проблеми са свързани главно с използването на различни информационни езици (класификационни системи, рубрикатори, тезауруси или просто списъци на ключови думи). Вече всеобщо се осъзна необходимостта от общ, единен език за търсене на информация. Като възможен път за разрешаване на тези проблеми се сочи създаването на някакъв свързващ език, способен да превръща информационния въпрос от един език на друг. В усилията да се постигне съвместимост или превръщане между отделните езици се правят опити да се създаде такъв език-посредник. Именно такъв език е подготвяната от Международната федерация по документация „Широка система за подреждане“ (още незавършена).

Социалните проблеми изглеждат, че представляват най-сериозна бариера при осъществяването на електронна информационна система. Традиционните форми на публикуване може да изчезнат или поне много ще намалее тяхното значение. Научното списание е вероятно да придобие форма, много различна от днешната. Но във всички случаи е ясно, че използването на електронни издания поставя много проблеми от социален характер: въпросите на авторското право, които и днес са сериозни, ще станат още по-сложни при бъдещата напълно електронна система. Вероятно е да се появи съпротива срещу цялата идея за електронни комуникации в науката не толкова от страна на отделните учени, колкото от съществуващите институции, особено от издателите на научна литература в западния свят.

Научното списание изпълнява социални, архивни и информационни функции. Социалните именно са свързани с авторите: списанието е

³⁷ Йетс, Б. Информационные потребности человека. — Междунар. форум по инф. и док., 9, 1984, № 1, 24—28.

средството, което им дава възможност по официалните канали да съобщават на научната общественост за своите мисли и изследвания. В академичните среди публикуването е необходимо условие за напредък в научната кариера, а то също така дава и морално възмездие — авторът получава морално удовлетворение, когато види отпечатана своя работа, докато в машинно-читаема форма разликата е съществена.

Оттук произтичат и психологическите проблеми: как хората ще се приспособят към една „безкнижна“ система? Ланкастер предполага, че повечето учени ще възприемат всяка система или метод, който ще подобри съществуващото положение. „При това — пише той — тази система ще бъде за бъдещото поколение учени, а не за днешната генерация, а за бъдещата генерация терминалът „он-лайн“ ще бъде толкова обичайно средство, колкото днес е телефонът.“

Но не всички са склонни да приемат като идеална такава една система. Лайн³⁸ възразява остро, че привържениците на тази идея са или много наивни, или умишлено заблуждават другите. Те разсъждават така, като че ли цялата публикувана литература се състои само от научно-технически списания и научни отчети и доклади. На практика научно-техническата литература съставлява само част от общото количество публикации. Хората имат нужда и от художествена, и от друга литература, която едва ли е най-подходящо да се чете от телевизионен екран. А възможно е да възникнат медицински проблеми във връзка с продължителното използване на екран — напр. зрителна умора, мускулно обездвижване и пр. Идеята за информационно обслужване от дома — само с натискане на един бутон да може да се достави на екрана на домашния телевизор нужната информация, подбрана от цялата налична в света въобще — изглежда много привлекателна на пръв поглед. Но тя трябва да се разглежда и от друга страна, като се има предвид стереотипа и общественото поведение на хората, нуждата от лични контакти и общуване: няма ли да възникне скука и досада от осамотението в дома и липсата на лични контакти? Лайн допуска, че реакциите на читателите могат да бъдат подобни на тези, каквито бяха с микрофилмите: да предпочитат да имат книжно копие, получено от компютър с помощта на печатащо устройство. И тогава в резултат може да имаме повече информация на хартия, отколкото сега, и да се окаже, че издаването и разпространението на информация в книжна форма е по-ефективно, отколкото новата електронна форма.

Най-вероятно и двете форми ще вървят паралелно в бъдеще. Традиционните издания в никакъв случай не ще изчезнат. Много от тях ще се подготвят от машинно-читаеми варианти с помощта на фотонабор в съчетание с електронно предаване на информация, която ще може да се възпроизвежда и разпространява в печатна форма.

Безспорно е, че ще настъпят дълбоки промени. Ще се измени съдържанието на понятието „публикация“ — то не ще бъде ограничено само до печатни документи. Много публикации ще се явяват паралелно в два варианта: традиционен и машинно-читаем. Книжните публикации ще продължават да съществуват, като във все по-голяма степен ще се допълват и заменят от алтернативни носители — видеокасети, звукозаписи и др.

³⁸ Line, M. B. Libraries and information services in a posttechnology society. — J. Libr. Automat. 14, 1981, № 4, 252—267.

Какво е мястото и ролята на библиотеката в бъдещата електронна информационна система — ще бъдат ли нужни те и ако са нужни, какви функции ще изпълняват?

Не от скоро е хипотезата, че библиотеките на бъдещето ще работят без книги и без библиотекари: те ще се състоят само от компютри, свързващи се с няколко бази-данни, от които ще извличат необходимата на читателите информация. Компютрите ще се обслужват не от библиотекари, а от специалисти с техническо образование. Тази хипотеза се отхвърля като несъстоятелна. Защото новата техника наистина създава съвършено нови възможности, но библиотеката има и други функции, които остават неизменни.

С преминаване от печатни към електронни средства за информация с право се поставя въпросът, как ще се развиват функциите на библиотеката. Единодушно е мнението, че някои от сегашните ѝ дейности ще продължат в сегашната си форма, други ще се видоизменят, а трети може би въобще ще отпаднат. Но същевременно ще се появят нови, непознати на традиционната практика функции.

Почти всички са единодушни, че библиотеките ще продължават да съществуват, но към традиционните материали, с които те работят, ще трябва да се прибавят и електронни материали, и необходимата за обработката им електронна апаратура.

Някои от традиционните библиотечни процеси вече започват да се преустройват на нова база във връзка с автоматизацията в библиотеките, като например: набавяне, регистрация, проверки, обслужване на читателите.

Безсъмнено е, че функцията на библиотеката като хранилище на исторически документи ще остане трайна. Другото направление, по което библиотеката ще продължава да работи, е да задоволява естетическите нужди на хората от художествено и развлекателно четиво; третото — да развива своите образователни и възпитателни функции, и накрая — да служи като посредник при използването на новата информационна техника.

Съществуването в електронна форма на първични и вторични издания и достъпът до базите-данни чрез „он-лайн“ терминали поставя много важни въпроси:

— Ще притежава ли библиотеката собствен фонд от машинно-читаеми бази-данни, закупени от външни производители, или ще си осигури достъп до съществуващите бази-данни срещу съответно заплащане за ползуването им?

— Ако библиотеките притежават собствени електронни фондове, как ще ги комплектуват и подбират? Ще се абонират ли за машинно-читаеми бази-данни, както днес се абонират за списания, или ще получават избирателно материали (в машинно-читаема форма) по профила на съответната библиотека? — Първата алтернатива подхожда за библиотеки с по-широк профил, докато втората — за специални библиотеки.

— Каква трябва да бъде подготовката на библиотекарите при новите условия на работа в библиотеките?

Библиотеката ще бъде мястото, където за потребителите ще бъде възможен достъп до множество бази-данни — за ония потребители, които не притежават собствени компютри. Винаги ще има читатели, нуждаещи се от информация, за която те не могат да платят (а новата информационна техника се заплаща: всяко свързване с базите-данни струва немалко). Погледнато в исторически аспект библиотеката като система се разви именно затова, че отделните хора не могат да си набавят всичката литература, която

им е необходима. Сега отново се поставя този въпрос: кой ще държи ключа към тази информация? Отговорът е — библиотеката. Тя ще развие обслужване в режим ИРИ на базата на новите електронни условия и ще може да доставя на читателите си копия от необходимите им материали.

В системата на бъдещото информационно обслужване ще бъдат необходими библиотекари и информатори и те ще имат важни функции. Те ще библиографира и реферират първичната литература; те ще съставят рубрикатори, тезауруси и други инструменти, необходими за ефикасното използване на машинно-читаеми ресурси. В информационното търсене потребителят много често ще се нуждае от помощта на обучени библиотекари или информатори, запознати с наличните бази-данни, с информационните езици и класификационни системи, със стратегия на търсенето. Тази задача ще се изпълнява по-рядко от самия учен и ще се възлага на библиотекаря или информатора, който е по-добре подготвен за такава задача. Библиотекарите и информаторите ще трябва да обучават потребителите в методиката на ползуване на машинно-читаеми ресурси.

Електронният век ще доведе до коренни промени в подготовката на библиотекарите. Съдържанието на предметите, изучавани в библиотечните училища, трябва да се промени. Ще са необходими познания за машинно-читаеми бази-данни и тяхното най-ефикасно използване; също така — познания по предметизиране и информационни езици, по стратегия на търсенето, по методика на работа с потребителите, а може би и по телекомуникационна техника.

Вероятно следващото десетилетие ще донесе нови постижения в средствата за информационно обслужване. Неговото развитие, което днес още не можем и да си представим, ще направи информационното обслужване на науката по-широкообхватно, по-ефикасно и по-икономично от съвременното. Бъдещето ще ни предложи дълбоки промени, в които библиотекарите и информаторите ще имат да играят активна роля.

3. ИНФОРМАЦИОННАТА НАУКА КАТО НАУЧНА ДИСЦИПЛИНА И РАЗВИТИЕ НА ИНФОРМАЦИОННОТО ОБСЛУЖВАНЕ В БЪЛГАРИЯ

Развитие на научната дисциплина

Трудно може да се постави отчетлива граница при един продължителен процес, какъвто е формирането на научна дисциплина. Все пак приема се, че една научна дисциплина се утвърждава едва след като получи академично признание — т. е. когато стане университетски предмет. За информационната наука в България този момент настъпва в 1965 г., когато в Софийския университет се въвежда специализация по „Научна информация“ като отделен профил към катедрата по „Библиотекознание и библиография“ (след което наименованието на катедрата се променя на „Библиотекознание и научна информация“).

Но началото е по-рано: появата на информационни органи датира от втората половина на 50-те години, първата статия по въпросите на научната информация в българския печат бе публикувана в 1956 г. от проф. Т. Боров³⁹ и с нея за пръв път пред българската общественост бяха поставени нейните проблеми.

Наименованието на научната дисциплина, което още не е окончателно установено и около което и до днес се водят спорове, в България има подобно

³⁹ Боров, Т. Научната информация и нейните възможности у нас. — Отеч. фронт, 16 септ. 1956.

развитие. Първоначалното название „документация“ у нас намери слаб прием, тъй като самата документационна дейност в периода до 50-те години бе недостатъчно развита. В годините след Втората световна война, когато паралелно с „документация“ се въведе и „научна информация“, както в много страни, така и у нас двата термина се употребяват паралелно като синоними. Наименованието „информатика“, което беше заимствувано от руски език, се установи и у нас през 70-те години.

Липсата на единомислие по този така важен въпрос бе основание да се свика специален международен симпозиум на социалистическите страни в Чехословакия (април 1984). Там са изказани твърде контroversни мнения, но в крайна сметка не е взето никакво окончателно решение. А и едва ли може да се очаква, че такъв въпрос би могъл да бъде разрешен с резолюция на един симпозиум. Постепенно с времето естественото развитие на нещата ще доведе до най-правилното решение.

Ако искаме да проследим развитието на въпроса за наименованието на разглежданата научна дисциплина в България, то за основа може да послужи класификационната схема на специалната библиография в тази област: годишният указател „Библиотекознание. Библиография. Книгознание. Научна информация“⁴⁰, в който промените се проявяват твърде отчетливо. Извършеният от нас анализ на класификационната схема показва развитието, което настъпва с годините и разкрива пътя на формиране на научната дисциплина, а също така и разволя на някои концепции относно тази област.

В първите години — до 1961 г., когато литературата по въпроси на научната информация е съвсем оскъдна, в класификационната схема липсва специален раздел и такава литература се класира в раздел „Теория, история и методика на библиографията“. Това говори за схващанията относно връзките на научната информация с библиографията: първата се смяташе за част от библиографската теория. Постепенно се избистри съзнанието за появата на нова самостоятелна дисциплина и стана явна необходимостта от обособяване на самостоятелен раздел в класификационната схема. Този процес, разбира се, е продължителен: едва в 1962 г. се създаде такъв раздел, озаглавен „Научна информация и документация“. От 1967 г., когато се въведе нова класификационна система (по Универсалната десетична класификация), разделът вече се нарича „Документация и информация“ според традиционната формулировка на тази класификация. Терминът „информатика“ не фигурира и до днес в класификационната схема (тъй като тя не е променена), въпреки че у нас той се възприе скоро след въвеждането му в СССР и в теоретичната ни литература активно се използва през този период.

С цел да проследим развитието на информационната наука като научна дисциплина в България, извършихме библиометричен анализ на българската литература в тази област, тъй като всяка научна област документира своя развой и своите постижения в специалната си литература. А литературата по научна информация все още не е получила един цялостен анализ от този род. Може би тесните ѝ взаимовръзки с библиотекознанието и библиографията и неуточнените ѝ граници, водещи до липса на единомислие и общоприета дефиниция за нейния тематичен обхват, тясното преплитане на литературата ѝ с тази на същите сродни дисциплини са причина, за да не бъде проучена тази литература основно. Взаимодействието, което съществува между тях, прави трудно отграничаването на литературата им и не е случайно, че тя се

⁴⁰ Указателят се издава текущо от 1944. До 1962 вкл. съставлява дял от „Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“, т. I—IX, а от 1963 е самостоятелен годишен указател, издаван от Народната библиотека „Кирил и Методий“.

обхваща от едни и същи вторични издания. И българската литература по научна информация се регистрира в цитирания горе библиографски указател по библиотекознание, библиография, книгознание и научна информация. Като използваме за основа този библиографски указател, анализираме литературата по научна информация за 25-годишен период: 1956—1981 — период, който фактически включва литературата от самото ѝ начало до днес.

Количествена характеристика на литературата по научна информация

По количество (отчетено според цитираната библиография) българската литература по въпросите на научната информация е твърде скромно: за 25 години са публикувани всичко 329 заглавия, от които 279 са статии и 50 — самостоятелни издания (табл. 1). Ако се проследи динамиката на нейното нарастване, установяваме едно умерено темпо. Цифровите данни сочат, че през първите 10 години общият брой на публикации достига едва 49 заглавия, или средногодишно около 5 заглавия. Този брой, съпоставен с общото количество публикации в цялата библиография (и по библиотекознание, и по библиография, и по книгознание), съставлява много малък процент — едва 0,9%.

Таблица 1

*Количество на българската литература по научна информация
за 1956—1981 г., представена по години*

Година	Общ брой	Статии	Самостоятелни публикации
1956	1	1	—
1957	1	1	—
1958	1	1	—
1959	4	4	—
1960	—	—	—
1961	2	2	—
1962	6	6	—
1963	7	7	—
1964	4	4	—
1965	9	9	—
1966	12	11	1
1967	11	10	1
1968	12	11	1
1969	21	14	7
1970	18	18	—
1971	18	11	7
1972	19	16	3
1973	25	19	6
1974	26	20	6
1975	43	37	6
1976	17	11	6
1977	15	15	—
1978	14	12	2
1979	3	2	1
1980	7	7	—
1981	25	23	2
Всичко	329	279	50

Второто десетилетие (1967—1976) бележи значително количествено нарастване — 210 заглавия, или 5 пъти повече в сравнение с първото десетилетие (средно 21 заглавия годишно), а процентно на цялата литература от трите други области — вече 4,8%. Това количествено нарастване говори

твърде красноречиво за развитието на новата научна дисциплина, която по това време се утвърждава като такава в целия свят, а постепенно и у нас.

В началото на 60-те години, когато фактически започва развитието ѝ у нас, броят на публикациите ѝ се движи от 6—7 до 12 заглавия годишно. Към края на 60-те години и началото на 70-те се отчита бързо нарастване: към 20 заглавия годишно. 1975 г. бележи скок — 43 заглавия, но това е изолирано явление, чието обяснение лежи в появата на извънредни материали през посочената година (излиза един сборник с материали от конференция по научно-техническа информация в областта на селското стопанство и също тогава биват включени за пръв път статии от сборника „Методични материали по агроинформатика“, който е разгледан по-нататък). В последните 5 години от обхванатия 25-годишен период се проявява неравномерно разпределение на броя на публикациите: от 3 до 25 заглавия годишно (появата на 25 заглавия в 1981 г. е спорадично явление, дължащо се пак на еднократно публикуване на материали от научна конференция). Забелязва се обща тенденция към спадане на публицистичните прояви, най-правдоподобно обяснение за което е липсата на периодичен орган по профила: отсъствието на теоретична трибуна в която и да е област намалява възможностите и подтика за публикуване. При това във втората половина на 70-те години бурното развитие на информационната дейност, характерно за началния ѝ период, сега приема едно по-равномерно темпо.

Анализът на излязлата през обхванатия период литература по вид на материалите показва безспорно преобладаване на статийната литература над самостоятелните публикации. Известно е, че във всички научни области статиите съставляват обикновено от 80 до 90% от цялата литература, което се потвърждава и в нашата област: за 25 години статиите са 279 заглавия, което представлява 82% от общото количество. Те са публикувани в множество списания, вестници, периодични сборници, които са специално проучени по-долу.

Периодични издания — източници на литературата

Общият брой на всички периодични издания, явили се като източници на литература по информационни въпроси през тези 25 години, възлиза на 24 заглавия, от които 12 списания, 8 вестника и 4 периодични сборника. Този брой източници е твърде висок за тази необширна област — факт, който сам по себе си вече говори за разсейване на литературата по научна информация в българския печат, а това от своя страна е естествен резултат от оскъдицата на профилирани органи. Списание, посветено изцяло на въпросите на научната информация, у нас липсва. Бихме могли може би донякъде да окажем като профилиран орган периодичния сборник „Методични материали по агроинформатика“, който е едно скромно и непретенциозно издание, излизащо на офсет от 1974 г. два пъти годишно в твърде ограничен тираж (200—300 екземпляра), в обем на отделна книжка средно 4—5 печатни коли.

Предназначен първоначално да служи като методично пособие (както говори заглавието му) в помощ на информационните органи от системата на селското стопанство, то постепенно излезе извън рамките единствено на своя отрасъл и до известна степен се изяви като източник на материали въобще в областта на научната информация поради липсата на други теоретични органи.

Тематичната му структура се очертава от няколко постоянни дяла: „Международно сътрудничество“, „Чуждестранен опит“, „Из нашия опит“,

„Консултации“, рецензии и др. Един статистически анализ на тематичното съдържание на материалите в сборника показва, че около 75% от тях са по въпроси на научна информация, около 15% — по библиотечни, и около 10% — общи въпроси, които обхващат и информационна, и библиотечно-библиографска дейност. От статиите по информационни въпроси около 60% са по отрасъла на сборника, 40% — общоинформационни въпроси.

Като източник на литература по научна информация сборникът е много известен на специалистите-информатори и още по-малко на библиотекарите, за които той също представлява известен интерес. Може би ограниченият му тираж не позволява на практика по-широко разпространение, за което може само да се съжاليا, защото този почти единствен периодичен източник в и без това оскъдната ни литература по научна информация остава неизползван, както би следвало.

Не без съжаление трябва да отбележим и още един факт: националната ни аналитична библиография („Летопис на статиите от българските списания и сборници“) не го включва в кръга на разработваните от нея източници. Наистина формални критерии (качеството му на офсетово издание, малкият тираж) обясняват причините за това. Но ако тези критерии се отнасят за националната библиография, те не би трябвало да важат за специалната библиография — тя трябва да го разработва редовно и по-пълно. Отсъствието на този източник от специалната библиография се отразява неблагоприятно на общата картина на литературата по научна информация и представя невярно истинското състояние на нещата: показва българската литература по научна информация по-бедна, отколкото тя е в действителност. По-конкретно: досега за 10-годишния период от появата на сборника в специалната библиография са разработени всичко 5 броя, от които са подбрани 28 статии (от общо 160). Така че към общото количество статии, установени според нашия библиометричен анализ (279 статии), би следвало да прибавим още поне 120, което означава увеличение с повече от 40%⁴¹.

Този сборник заслужава добра оценка: неговите качества дори надхвърлят първоначално поставените му задачи и предназначение. При съществуващата оскъдица на специализирани периодични издания в тази област сборникът запълва, макар и отчасти, една остро осезаема липса и играе важна роля като трибуна по научна информация и по този начин дава немалък принос в специалната литература в тази област.

Съществуват и други източници на литература по научна информация, които подобно на разгледания по-горе сборник са също така непретенциозни, малки по тираж и още по-скромни по обем. Това са изданията на Централния институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ) „Методика, техника, опит“ и „Сборник от нормативни и методични документи по научна и техническа информация“.

„Методика, техника, опит“ излиза от 1972 г. в 4 книжки годишно в тираж 500—550 екземпляра, с обем средно 1,50 до 2 печатни коли за отделна книжка. Съдържа методични материали по основни въпроси, свързани с работата на органите от информационната система в страната и цели да популяризира положителния опит в информационната дейност. Включва още информация за работата на отделни информационни органи, съобщения за проведени мероприятия (или предстоящи), понякога и преводни материали, и съвсем малко на брой проблемни статии и проучвания.

⁴¹ Трябва да се отбележи, че в последните години (от 1981 насам) специалната библиография по библиотекознание и научна информация вече включва този сборник като редовен източник на аналитична разработка.

„Сборник от нормативни и методични документи по научно-техническа информация“ излиза също от 1972 г., но в два броя годишно, в същия обем от 1,5 до 2 печатни коли, но в по-голям тираж — 1500 екземпляра, обусловен от характера на поместените материали: нормативните документи са ръководно начало в практическата дейност на всички информационни органи. Този сборник съдържа практически и методични указания, инструкции, номенклатурни списъци и т. под.

И при двете издания често отделни броеве са тематични, посветени на една-единствена тема, но докато първото включва, макар и рядко, материали с теоретичен характер, във второто такива отсъствуват — поместват се само методични и нормативни материали.

В количествено отношение и двете издания са доста скромни: за 12-годишния период, откакто излизат, в тях са поместени общо около 120 материала, предимно методични и нормативни по характер. Малко са статиите, които биха заслужили да бъдат отразени в разглежданата специална библиография. И все пак нашето мнение е, че те трябва да се разработват аналитично в нея, като се подбират в съответствие с нейните критерии за оценка.

И двете издания са близки по съдържание и може би е уместно да се помисли за обединяването им в едно издание, което постепенно да прерастне в профилиран орган по научна информация.

От всички списания източници на статии по информационни въпроси — най-продуктивно е сп. „Библиотекар“, поместило 63 статии (според същата специална библиография, послужила като основа за нашия анализ) за 25-годишния период, което съставлява към 22% от всички статии. Не трябва да забравяме, че „Библиотекар“ е списание, профилирано по библиотекознание, при това не е научен орган, а има повече практически уклон, предназначено е за масови общообразователни библиотеки. Останалите източници на литературата, която е наш обект, са най-различни по своя отраслов профил: сп. „Техническо дело“ (с 20 статии), „Икономически живот“, „Рационализация и стандартизация“ и „Селскостопанска наука“ (с по 4 статии), „Списание на БАН“ и „Книга. Периодичен печат. Читател“ (вече преустановено) — с по 3 статии, и пр. Други списания са поместили по 2 или по една статия и не могат да се приемат освен като случайни източници на литература по научна информация.

От периодичните сборници първенството принадлежи на „Известия на Централната библиотека към БАН“ (до 1973 г. вкл.) — с 10 статии; с по 2 статии се представят „Годишник на Българския библиографски институт“ (до 1963 г.), „Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“ и „Известия на Икономическия институт към БАН“.

От вестниците „Работническо дело“ е на първо място — с 10 статии, „Народна култура“ — 7 статии, „Народна младеж“ — 6 статии, и останалите вестници с по 4—5 статии.

От тези цифрови данни се налага един неоспорим извод: че е назрял моментът да бъде създаден профилиран теоретичен орган по научна информация, тъй като това е сериозна спънка в развитието ѝ: известно е установеното от наукознанието положение, че издаването на теоретичен орган е предпоставка за самостоятелно развитие на всяка научна област.

Самостоятелни публикации

Въпреки че ролята на самостоятелните публикации като източници на науката информация днес не е първостепенна и безспорното първенство

принадлежи на статиите, самостоятелните публикации си остават надежден източник на основна информация. Те дават утвърдено знание и възгледи, обобщение, сумиращо резултати от научни изследвания. В тях кристализират основите на научната дисциплина, в тях се открояват главните линии на развитие. Поради това им отделяме специално внимание в нашия анализ, тъй като те са твърде показателни за развитието на информационната наука като научна дисциплина у нас.

За обхванатия тук 25-годишен период са публикувани, както вече бе отбелязано, всичко 50 самостоятелни издания, което представлява около 18% от цялата литература в тази област.

В първите години от появата на научната информация самостоятелни издания липсват въобще: първата самостоятелна публикация се издава чак в 1966 г. — тя е една инструкция за съставяне на обзори, издадена от Центъра за научно-техническа и икономическа информация по селско стопанство. В следващите години картината е следната (табл. 2): в 1967 и 1968 се явява само по 1 публикация, докато в 1969 г., вече в отговор на нарасналите нужди на тази бързо развиваща се дисциплина и още повече практическа дейност при утвърдилата се вече информационна професия, излизат по 6—7 самостоятелни публикации. Както се вижда, темпото, с което нараства количеството самостоятелни публикации, е доста бързо. Такова развитие е естествено за всяка нова дисциплина, нуждаеща се от изява и формулиране на своите основни положения, каквато роля изпълняват именно самостоятелните публикации. При научната информация липсата на периодично издание по профила е още една допълнителна причина за увеличаване броя на самостоятелните публикации.

Таблица 2

Самостоятелните публикации по научна информация за 1966—1981 г., представени по обем, тираж и способ на отпечатване

Година	Брой	Обем (в стр.)				Тираж				Способ на отпечатване	
		до 50	50—100	100—200	над 200	до 100	100—300	300—1000	над 1000	ред. печат	офсет
1966	1	1					1				1
1967	1			1				1			1
1968	1			1				1		1	
1969	8	6	1	1			6	2		1	7
1970	—										
1971	7	3	1	3			1		6	4	3
1972	3		1	1	1	1		1	1	1	2
1973	6	5	1				2	2	1		6
1974	6	1	2	1	2	1	1	2	2	2	4
1975	6	1	1	3	1			4	2	2	4
1976	6	4			2		2	4		1	5
1977	—										
1978	2	1		1			1	1			2
1979	1		1				1	1			1
1980	—										
1981	2		1		1			2			2
всичко	50	22	9	12	7	2	14	22	12	12	38

В нашия анализ самостоятелните публикации са разгледани по количествени (формални) и качествени (по отношение на съдържанието) показатели. Количественият анализ засяга: обем, тираж, способ на отпечатване (табл. 2). Цифровите данни показват, че по обем 46% от всички самостоятелни публикации са брошури под 50 страници; 40% са между 50 и 200 страници и само 14% — над 200 страници.

По тираж: към 30% излизат в повече от 1000 екземпляра, най-висок процент — 40%, са издания с тираж от 100 до 300 екземпляра и най-малко — 5%, са ниско тиражните (до 100 екземпляра).

По способ на отпечатване решително доминира офсетовия печат — 75%, и само 25% са на редовен печат, а циклостилни издания липсват въобще. Това е напълно в духа на съвременното развитие на новите оперативни методи на полиграфията, които намериха по-широко и по-ранно приложение в научно-информационната литература, отколкото в библиотековедската.

Формалната характеристика на самостоятелните издания показва, че болшинството от тях са малки по обем. Големи монографични трудове по научна информация у нас има съвсем малко и дотолкова, доколкото ги има, те са или преводни издания, или учебна литература. Полиграфически са скромни: предимно офсетови издания, но тиражите им, в сравнение с изданията по библиотечни и библиографски въпроси, са по-високи и говорят за едно по-широко разпространение, продиктувано от нуждите на новосформиращата се професия на информационни работници.

Библиометричното изследване до тук характеризира публикациите по въпросите на научната информация главно по количествени показатели. Количествените критерии сами по себе си още не говорят достатъчно. Съществено е не абсолютният брой, не количеството — важно е да се разкрият причините за нарастването на литературата в дадени моменти. Езикът на цифрите наистина говори доста убедително за известни закономерности, показва някои характерни явления, но преди всичко важно е да се установи как и доколко литературата осмисля теоретически и отразява развитието на самата мисъл и практическа дейност.

Тематична характеристика

Вътрешното развитие на една научна дисциплина се разкрива най-верно чрез тематичен анализ на литературата ѝ. За българската литература по научна информация определено може да се каже, че отразява ясно етапите, през които преминава информационната дейност в страната през разглеждания период, и разкрива основните моменти от развитието на самата дисциплина през изминатия от нея път. В началните години, когато самата дейност едва започва, липсват (както вече бе отбелязано) самостоятелни издания. Първите публикации са статии, и то във вестници, чиято цел е да оповестят за появата на научно-информационната дейност като нов вид научна работа и да изяснят пред обществеността същността и задачите ѝ. По своето съдържание тези публикации засягат предимно организационни въпроси на информационната дейност, която по това време прави своите начални стъпки. По-големи статии се публикуват в списания, а в периодичните сборници, посочени по-горе, са поместени вече по-значителни разработки с проблемен характер, засягащи развитието на информационните органи у нас, тяхната организация и свързаните с това проблеми. Показателни за развитието са материалите от научни конференции, симпозиуми и юбилейни сесии. Те дават ясно отражение на проблемите, които вълнуват информационните кадри у нас и състоянието на нещата в тази сфера.

Обяснима е липсата на самостоятелни публикации в първите 10 години — периодът на създаване, организиране и укрепване на информационните органи. Силите и вниманието са насочени повече към практическата дейност, а теоретичните проблеми са слабо застъпени в литературата. За момента са по-важни методичните задачи.

По това време още липсват подготвени кадри — в новата професия навлизат хора без специална квалификация. Първата системна подготовка за информационни работници започва в 1965 г. с разкриването на профил по „Научна информация“ към Катедрата по библиотекознание при Софийския университет. От това време нататък настъпва подем в информационната дейност: нуждите на науката изискват добре уредена и ефикасна научна информация, а такава може да се осъществи само с добре подготвени кадри. Не е случайно, че тогава именно се появяват и първите самостоятелни публикации. По своето съдържание те са предимно инструкции, методични материали, правилници, програми, справочни издания — въобще литературата, каквато е най-нужна в онзи първоначален етап на организиране в отговор на практическите нужди на информационните органи. Организиран се квалификационни курсове за информатори и се издават много от лекциите, изнесени пред курсистите. Затова и най-многобройна е учебната литература — около 30% от всички самостоятелни издания. Освен такива лекции появяват се и университетски издания за студенти: в 1975 г. излиза първият у нас учебник по „Теория и методика на научната информация“, издават се лекции за следдипломна квалификация по отделни теми и проблеми: върху Универсалната десетична класификация, рефератните издания, информационни системи.

По количество на второ място са инструктивните, нормативни и методични материали — общо около 25%: инструкции за обработка на литература, за съставяне на обзори, за оформление на информационни издания; нормативни документи, засягащи организацията на националната система за научна и техническа информация: концепция и програма за нейното изграждане, типови правилници за дейността на информационните органи и пр.; методични указания за организиране на система за изборително разпространение на информация, за проучване на потребителските интереси и т. под. Следват материали от научни конференции, симпозиуми — около 20%; издания с теоретичен характер — около 10%, и останалите са издания с разнообразен характер: обзорни, справочни и др. Това степенуване следва напълно логичен ред: новата научна дисциплина се нуждае най-напред от издания, които да подпомогнат подготовката на кадрите, недостатъчни особено в началния период; също от методична литература, необходима за развитието на самата информационна дейност в цялата система.

Усилената информационна дейност се проявява и чрез различни видове информационни издания, каквито преди това традиционната библиография не разработваше. Появиха се реферативни бюлетени за чужда литература и главно за българската научна литература. Последните се изработват с цел да представят в чужбина постиженията на българската научна мисъл във всички области на знанието. Тласъкът, който информационната дейност получи във втората половина на 60-те години, намери израз и в голям брой други информационни бюлетени, издавани от информационни органи от различен ранг: централни, отраслови, дори и местни. Настъпи извънредно голямо изобилие от множество информационни бюлетени: реферативни, обзорни, сигнални — разнообразни както по вид и характер, така и по своите качества⁴². Използват се вече и съвременни методи за машинна обработка на библиографски издания: първият такъв опит у нас направи Центърът за научна информация по селско стопанство в 1970—1972 г. Цялата тази оживена

⁴² Тези информационни бюлетени са критично оценени от З. Петкова в статията ѝ: По въпроса за информационните издания, публикувани текущо от информационни центрове и служби у нас. — Известия на Нар. библ. Кирил и Методий, т. X (XVI), 1969, 141—161.

информационно-издателска дейност говори за активност от страна на информационните органи — активност, която има повече практическа, отколкото теоретическа насоченост. Теоретическите разработки са оскъдни и доколкото ги има, те са съсредоточени в няколко центъра: на първо място в Катедрата по Библиотекознание и научна информация към Софийския университет, както и в Централния институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ), на който една от основите задачи е да организира и провежда научноизследователска дейност по научно-техническа информация. Теоретични разработки се извършват и в главните отраслови информационни центрове: към Българската академия на науките, към Селскостопанската академия, към Медицинската академия. Центърът за научна информация към БАН развива активна научноизследователска дейност в областта на научната информация, в резултат на което издава тематични сборници със статии в тази област, а Централната библиотека към същия Център, в своите ежегодни тематични сборници по проблеми на специалните библиотеки (тези сборници са продължение на преустановените в 1973 г. „Известия“ на същата библиотека) помества също статии по въпроси на научната информация. Сериозни научни разработки се извършват в Центъра за научно-техническа и икономическа информация към Селскостопанската академия и активно се публикува, още повече че същият Център е издателят и на сборника „Методични материали по агроинформатика“. Научноизследователска дейност развива и другият голям отраслов център — по медицина към Медицинската академия.

Катедрата по Библиотекознание и научна информация като единствено висше учебно заведение в тази област осъществява не само подготовката на редовни студенти, но и следдипломната квалификация на информационните работници. Освен това тя е и институцията, където главно се ръководят редовни и задочни аспиранти, както и дисертанти на самостоятелна подготовка в страната ни.

Аспирантурата в областта на научната информация въобще и в частност в България датира отскоро — едва преди няколко години специалност „Теория на научната информация“ бе включена в Номенклатурния списък на специалностите, издаден от Висшата атестационна комисия в 1979 г. Дисертациите в тази област са все още малко на брой у нас, но се забелязва повишен интерес към аспирантурата в последните години: все повече млади научни работници се ориентират към разработка на дисертации. Освен към Катедрата по Библиотекознание и научна информация известен брой аспиранти са обучени и продължават да се подготвят и в Центъра за научна информация към БАН, а също и в СССР и в някои социалистически страни. Разработката на дисертации несъмнено ще разшири обема на теоретичните разработки и ще повиши общия уровень на теоретичната мисъл в тази област.

Концепциите за информационната наука като научна дисциплина и нейният тематичен обхват в България са намерили израз до голяма степен в учебните предмети, преподавани в специализацията по научна информация към Софийския университет. Централно място заемат предметите: „Основи на информатиката“, „Теория и методика на научната информация“, „Организация на научно-информационната дейност“, „Аналитико-синтетична обработка“, „Информационни езици“, „Информационни системи“, „Механизация и автоматизация на информационната дейност“ и др. Библиотечно-библиографските дисциплини са застъпени широко като основни във всяка информационна дейност. Въобще Катедрата по Библиотекознание и научна информация се налага като водеща в научноизследователска разработки във връзка с обучението на студенти и следдипломни специализанти, за които

са предназначени издадените учебници, учебни помагала, лекции. Теоретичните изследвания се публикуват като статии и студии в периодични или тематични сборници.

Ако трябва да направим една равностетка на извършените досега научно-изследователски разработки в областта на научната информация, трябва да признаем, че те са твърде скромни. Постигнатото обаче подсказва един очертаващ се подем в бъдещото развитие на тази нова и перспективна научна дисциплина у нас.

Съвременно състояние на информационното обслужване на науката у нас

На фона на световното развитие на информационното обслужване при използване на модерна информационна технология естествено изникват въпросите: къде стои нашата страна в това развитие? Доколко се използват нови технически средства в информационната дейност, каквито в други страни са ежедневно явление? На какво информационно обслужване могат да разчитат българските специалисти и научни работници?

На тези въпроси веднага бихме могли да отговорим утвърдително: нашата страна върви в крак с развитието на най-новите методи и средства на информационно обслужване в света.

Както в целия свят, така и у нас информационните органи с техните нови методи на информационно обслужване възникнаха поради нуждите на съвременната наука от по-ефикасно информационно осигуряване. В България в края на 50-те години бяха създадени такива органи, които да спомогнат за ускоряване темповете на научно-техническия прогрес, с цел да предоставят на научните работници и специалистите максимално пълна, своевременна, актуална и достоверна информация за националните и световни постижения на науката, техниката и производството. Не е случаен фактът, че първият крупен информационен орган бе сформиран към Българската академия на науките — водещата научна институция в страната ни.

Организирана система за научно-техническа информация в държавен мащаб у нас се създаде в 1962 г. с постановление на Министерския съвет (което претърпя промени в 1967 и 1973 г.), на чиято основа днес имаме завършена, изградена национална система за научно-техническа информация, състояща се от информационни органи на три нива: национални, отраслови и местни, начело с общонационален информационен орган — Централния институт за научна и техническа информация (ЦИНТИ). Този именно институт провежда партийната и държавна политика в областта на научната и техническа информация, изпълнявайки многостранни функции: ръководни, координационни, методични и др.

Развитието на информационната дейност у нас на съвременен уровень фактически започна от средата на 70-те години, когато в ЦИНТИ бе създаден автоматизиран център за научно-техническа информация с помощта на ЮНЕСКО и на Програмата за развитие на ООН. Този автоматизиран информационен център (АИЦ) функционира от 1975 г. с изграждането на автоматизирани информационни системи (АИС), които днес са вече 13 на брой. Чрез тях потребителите на научно-техническа информация в нашата страна се обслужват на съвременно равнище. Автоматизираното търсене на информация се извършва с помощта на програмния пакет STAIRS, който дава възможности за създаване и поддържане на различни бази-данни. Системата е удобна, понеже позволява функционирането на множество системи за търсене на информация — и от документален, и от фактографски тип, като си служи

с опростени лингвистични средства, използвайки естествен език. При това техническото устройство на STAIRS е съвместимо с електронните машини, произвеждани и използвани в страните-членки на СИБ.

Тематичният обхват на информационното обслужване, осъществявано от ЦИНТИ, е твърде широк: физика, атомна енергия за мирни цели, техника, биологически науки, селско стопанство и хранителна промишленост, информатика. За да се осъществи максимално пълен тематичен обхват, се подготвя терминална връзка с някои западни информационни системи (като напр. ORBIT, DIALOG, DATA STAR и др.), чрез които броят на използваните от нас бази-данни ще се увеличи на повече от 500.

Терминални връзки между ЦИНТИ и други информационни центрове вече са осъществени: с ВИНТИ (Всесъюзен Институт за Научна и Техническа Информация) още от 1976 г., а с редица информационни органи вътре в страната се установяват в последните години: с центровете към Българската академия на науките, към Селскостопанската академия, към Медицинската академия, с някои министерства, с филиалите на ЦИНТИ (какви то вече са създадени към няколко окръжни градове, с тенденция да се изградят такива във всички окръжни градове на страната). В скоро време всички висши учебни заведения ще бъдат свързани чрез видеотерминали с ЦИНТИ, за да могат да осигурят на своите потребители едно съвременно информационно обслужване.

Благодарение на съвременните технически възможности, с които разполага Автоматизираният информационен център към ЦИНТИ, днес у нас на специалистите и научните работници се предлагат различни видове информационни продукти и услуги: информационни издания — библиографски, реферативни, обзорни; предоставят им се първични документи във вид на ксерокопия, микрофиши, микрофилми. Но основната задача на ЦИНТИ остава информационното обслужване чрез автоматизираните информационни системи. Автоматизираното обслужване в ЦИНТИ се извършва, от една страна, с готова информация, внесена от чужбина на магнитни ленти или дискове, и от друга — със собствени бази-данни. Автоматизираният информационен център извършва информационно обслужване в режим на ИРИ и на ретроспективно търсене⁴³.

⁴³ Базите-данни, с които ЦИНТИ засега разполага, са следните: — ИНИС — информационна система на Международната агенция по атомна енергия в областта на атомната енергия и приложението ѝ за мирни цели. Получава се у нас от 1976 г. Прилага се само в режим на избиращо разпространение на информация, а ретроспективно търсене е възможно чрез телекомуникационна връзка с Виена.

— АГРИС — информационна система на Организацията по прехрана и селско стопанство към ООН. Тематичният ѝ обхват е в областта на селското стопанство и хранителната промишленост. Налична е у нас от 1976 г. Засега дава само библиографска информация (без реферати).

— ИНПАДОК — система за информация за патенти на Световната организация за интелектуална собственост. Функционира от 1981 г. само в режим на ИРИ.

И трите тези системи са международни и се получават у нас безплатно на основание на това, че нашата страна членува в съответните международни организации.

От западните страни срещу покупка се получават следните бази-данни на системите:

— ИНСПЕК — стара английска система, която съществува в традиционна форма като рефератно издание още от 1898 г. В 70-те години бе автоматизирана и магнитните ленти се получават у нас от 1976 г. Системата има широк тематичен обхват, който включва: физика, електротехника и електроника, изчислителна техника и автоматика.

— БАЙОЗИС — система в областта на биологическите науки, изработвана от Американското дружество на биолозите. Като традиционна системата съществува от 1926 г. Магнитните ленти се получават в ЦИНТИ от 1979 г.

— КОМПЕНДЕКС — американска информационна система в областта на техниката (по много инженерни специалности), основана още в 1884 г. като традиционна рефератна система, днес развита на модерна база. У нас магнитните ленти се получават от 1977 г.

Избирателното разпространение на информация (ИРИ), като всепризната форма на научна информация с използване на съвременни машинни методи, се осъществява и у нас от ЦИНТИ ежесечно и по индивидуални, и по стандартни профили (срещу съответно заплащане). По всички системи са изготвени около 90 стандартни профила, от които потребителите у нас (индивидуални или колективни) могат да си подберат онези, които най-адекватно отговарят на техните научни интереси, и по тях да получават всеки месец информация за новопубликуваната литература. Индивидуалните профили (такива в ЦИНТИ са повече от 9500) се изготвят конкретно за всеки потребител и са съобразени с тематиката, по която той работи.

Ретроспективно търсене на информация по даден въпрос, поставен от потребителя, може да се извършва само на основата на наличния масив, т. е., от момента, от който магнитните ленти се получават в ЦИНТИ. Формулирането на въпроса при ретроспективно търсене най-често се извършва съвместно от специалист-информатор и от самия потребител, за да може въпросът да се уточни по-добре.

Обикновено ретроспективно търсене се осъществява в „он-лайн“ режим, докато доставянето на информация по ИРИ става в режим „оф-лайн“.

Тенденцията, която се очертава в цял свят: да се използват множество автоматизирани информационни системи, разпространявани от специализирани центрове — посредници на информация, без да се закупуват самите бази-

Всички гореспоменати системи са на английски език и са рефератни (с изключение на АГРИС и ИНПАДОК).

От Съветския съюз се получават следните системи на руски език:

От Всесъюзния институт за научна и техническа информация (ВИНИТИ), където бе разработена автоматизираната система АССИСТЕНТ (Автоматизирана Справочно-информационна Система по Наука и Техника), за сега се получават магнитни ленти в две области:

— автоматика и електротехника (от 1978 г.);

— информатика (от 1981 г.).

Това са машинно-читаеми версии на традиционното реферативно издание на ВИНИТИ — „Реферативный журнал“ в съответните серии. Тенденцията е постепенно и останалите серии на „Реферативный журнал“ да започнат да се пускат в машинно-читаема форма паралелно с традиционното издание.

От Международния център за научно-техническа информация (МЦНТИ) в Москва се получава магнитни ленти от две системи:

— МСИС по НИР (Международна специализирана информационна система по научно-изследователски разработки). Тя съдържа реферати на доклади и отчети за научно-изследователски разработки, прогнози и дисертации, разработени в страните-членки на СИВ, членки съответно на МЦНТИ. Системата е политематична — обхваща всички области на знанието. У нас се получава от 1980 г.

— МЕДИНФОРМ — една от многото международни отраслови информационни системи на МЦНТИ в областта на медицината. Получава се у нас от 1981 г. Засега се използва само за ретроспективно търсене.

Всички посочени от тук бази-данни в машинно-читаема форма се получават от други страни. Същевременно в ЦИНТИ се обработват и собствени бази-данни, а именно:

— ХОРИЗОНТ — политематична информационна система, която цели да информира българските специалисти, заети в управлението и планирането на народното стопанство, както и ръководни кадри, за икономическото и научно-техническото развитие на напредналите страни, по-конкретно за организацията и управлението на стопанската дейност, за научно-техническата политика, за тенденциите в развитието на различни клонове от промишлеността. Данните се събират въз основа на получаваня у нас научно-технически списания от чужбина и други източници. Системата е в действие от 1976 г.

— СИРЕНА — също политематична система, чието предназначение е по-различно от горепосочените: тя служи не на отделни специалисти, а на ръководните органи у нас по планирането, организацията и контрола върху научно-изследователските разработки в мащаба на цялата страна. Системата съхранява информация за всички научно-технически отчети и доклади за научно-технически работи, прогнози, дисертации. Функционира от 1976 г.

— ЕСКОМ — изпълнява роля, сходна с тази на СИРЕНА, но обхваща доклади от специализации и командировки на български специалисти в чужбина. Функционира също от 1975 г.

данни, вече намира приложение и у нас: от началото на 1984 г. ЦИНТИ осъществява дистанционна връзка с Виена, от където може да се получава информация при поискване от бази-данни, липсващи у нас (напр. по химия, медицина и др.)

В използването на съвременни технически средства за научна информация у нас се отиде още по-напред: през 1983 г. за пръв път у нас експериментално се осъществи връзка чрез спътник между ЦИНТИ и Всесъюзния научен-изследователски институт за приложни автоматизирани системи (ВНИИПАС) в СССР. Сега се проучват резултатите от експеримента, които ще послужат, за да се изградят дистанционни връзки за обмен на научна и техническа информация с други страни.

Извън ЦИНТИ, чийто тематичен обхват не включва всички отрасли на науката, у нас функционира и друг автоматизиран център за информация в областта на обществените науки — към Центъра за научна информация при БАН. Тези науки досега бяха пренебрегвани или поставени на заден план в цял свят, що се касае до информационното им обслужване със съвременни технически средства. За тези науки доскоро се считаше, че библиографското обслужване, извършвано по традиционните методи, в достатъчна степен задоволява нуждите. Но вече се осъзна, че научният прогрес във всички области на знанието изисква нови методи на информационно осигуряване. Постепенно новата техника навлезе и в тези области. Създадена бе Международна информационна система по обществени науки (МИСОН), организирана от страните-членки на СИВ. В нейния център — Институтът за научна информация по обществени науки (ИНИОН) в Москва, е изграден автоматизиран информационен център, от който се осъществява дистанционна връзка с други страни. У нас Центърът за научна информация към БАН и Университетската библиотека на Софийския университет вече са свързани чрез видео-терминал с автоматизирания център в ИНИОН. По този начин специалистите и научните работници от системата на тези две водещи у нас научни институции имат на разположение най-съвременните средства за научна информация.

И така можем не без гордост да заключим, че в областта на научната информация нашата страна не отстъпва от равнището на световното развитие. Информационното обслужване в България се извършва с помощта на най-съвременни технически средства, което осигурява на научните работници и специалистите широка и своевременна информация за най-новите постижения на науката и техниката в света. Несъмнено високото качество на информационното обслужване ще допринесе и за по-нататъшното развитие на българската наука.